ЛІДІЯ ОРЕЛ

УКРАЇНСЬКА РОДИНА

ОБРЯДИ І ТРАДИЦІЇ

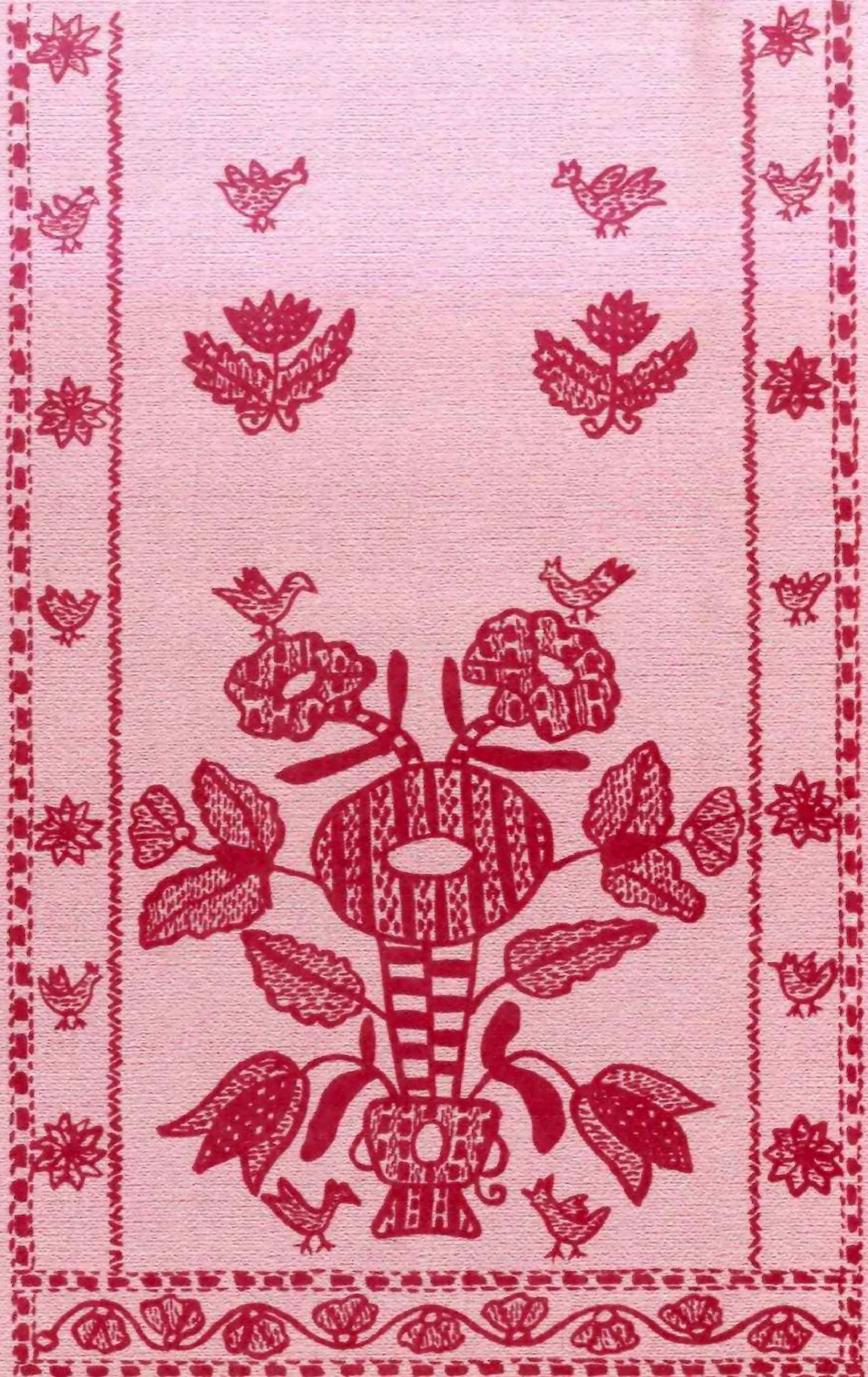

Лідія Орел

УКРАЇНСЬКА РОДИНА

Обряди і традиції

До 200-ліття від
дня народження Тараса Григоровича Шевченка

Київ
Видавництво імені Олени Теліги
2015

УДК 392+394;908
ББК 63.5(4УКР)я7
О-63

Науковий рецензент доктор історичних наук Павло Михайлович Федака

О-63 **Орел Лідія**

Українська родина: Обряди і традиції. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2015. — 512 с.; іл.

ISBN 978-966-355-121-0

Книга висвітлює звичаї та обряди українського народу, які здавна були збережені і передавалися від покоління до покоління впродовж його життя та побуту: родини, хрестини, постриження, виховання дітей, молодіжні вечорниці та досвітки, весільні обряди, ярмаркування тощо. Подано відомості про народне будівництво (хата, громадські будівлі, вітряки). Це етнографічні нариси, наукові розвідки та польові дослідження.

Видання має календарні та родинно-побутові пісні з нотами, ілюстроване кольоровими та чорно-білими світлинами. Адресовано етнографам, фольклористам, краєзнавцям, педагогам і всім шанувальникам народної культури українців.

УДК 392+394;908
ББК 63.5(4УКР)я7

Світлини створені на основі експозиції і фондової колекції НМНАП України.

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення
і радіомовлення України за програмою
«Українська книга» 2015 року.

На першій сторінці обкладинки — картина Т. Шевченка «Селянська родина». На четвертій сторінці обкладинки — картина К. Трутовського «Одягають вінок».

© Л. Орел, В. Яременко, Н. Гаврилюк, Р.Свирида, Н. Заглада, К. Міщенко, І. Лисенко, С.Щербань, Е.Турчин, А. Чумаченко, Л. Стогнюта, В. Балушок, А. Власенко, М. Верговська, О. Доля, Г.Нудьга, Л. Ященко, С.Верговський, О.Дмитренко, О. Бондаренко. Текст, 2015
© Л. Орел. Упорядкування, 2015
© Видавництво імені Олени Теліги. Оригінал-макет, 2015

ISBN 978-966-355-121-0

Вступ

Родинний і громадський побут народу тісно пов'язані між собою. Все життя родини проходить на виду у громади, тому поділ народного побуту на родинний і громадський є умовним. Основними подіями в житті окремої людини є народження, одруження, смерть; в громадському житті — це гуртова праця, взаємодопомога, свята, ярмарки, дозвілля молоді, тощо. Більшість подій родинного та громадського життя були суворо регламентовані народним і церковним календарем. Наприклад, у піст ніколи не справляли весілля, не влаштовували гучних забав, зокрема молодіжних. У народі існували певні звичаї, пов'язані з народженням дитини, її вихованням, поведінкою молоді, стосунками між членами родини та односельцями. У народному одязі відбиті вікові особливості: крій, оздоблення та спосіб носіння. Родина та громада суворо дотримувались звичаєвого права, яке вироблялося протягом віків. Його порушення засуджувалося та навіть каралося.

Такі визначні події громадського життя як толока, ярмарок, храмове свято, дещо видозмінені дожили до сьогодні. У народі кажуть: «Без толоки, як без руки, ні хати не зробиш, ні сіно не скосиш». Толокою допомагали потерпілим від стихійного лиха, зводили хати, господарські та громадські будівлі, копали ставки та криниці, садили ліс, мостили дороги тощо. Гуртом готували весілля й похорон — у радості й горі ніхто не почувався самотнім. Храмове свято, або, як його називають, «храм», «мед», престольний празник — день того святого, іменем якого названа церква в селі. «Храмувати» з'їжджалися гості і з інших сіл. Біля церкви накривали столи, частувалися, співали, грали, співали. Ця традиція збереглася і в селах, де церкву було зруйновано.

Люди завжди прислухалися до громадської думки. Тому й казали: «Громада — великий чоловік. Голос людський — голос Божий».

Багато з поданого у книзі є вже історією, проте чимало дожило і до сьогодні.

Автори збірника: кандидати історичних наук Василь Балушок, Василь Яременко, Наталя Гаврилюк, кандидат мистецтвознавства Леопольд Ященко, керівник фольклорного ансамблю Емілія Турчин, народний художник Іван Лисенко, настоятель церкви Св. Архістратига Михаїла Андрій Власенко, етнографи С. Верговський, М. Верговська, О. Доля, К. Міщенко, Л. Орел, Р. Свирида, С. Щербань та інші.

Лідія Орел

Ой роде наш красний

Де згода в сімействі,
Де мир і тишина...

Українська родина, яка тісно пов'язана з родом, в багатьох місцевостях України в середині XIX ст. складалася в основному з трьох поколінь: батьків, одружених і неодружених дітей. Одружені діти створювали свою сім'ю, і або залишались жити з батьками, або переходили у власну хату з окремим земельним наділом. Українська родина в середньому мала до 10 дітей. На Поліссі і в Карпатах ще донедавна сім'я зберігала патріархальні риси та налічувала 20—25 осіб.

Про розростання роду в межах одного села свідчить велика кількість однакових прізвищ. З далекою ріднею родичаються значно рідше, обмежуючись третім поколінням. Залишки тісних родинних зв'язків підтримувалися, коли щось потрібно було зробити толокою (будівництво хати, копання криниць, жнива тощо), на храмові свята, весілля з усіх усюд збирався рід, про що свідчить відома пісня:

Ой, роде наш, красний,
Роде наш прекрасний,
Не цураймося, признаваймося,
Небагацько нас є.

В народі здавна шанували чесність, працьовитість, розум, умілі руки, охайність, готовність прийти на допомогу. В багатьох родинах у дітей виховували ці чесноти.

При виборі пари, як правило, неабияку роль мала думка батьків і родичів.

Небагата я і проста,
Та чесного роду.
Не боюся шити, прясти,
І носити воду.

У шановану працьовиту сім'ю батьки охоче віддавали своїх дітей. Родина засновувалася на народному весіллі та церковному шлюбі.

Розлучень у минулому було мало, оскільки подружжя давало присягу на вірність, і відтоді на сторожі сім'ї ставали, окрім закону, ще й громадська думка та звичаї. Втім, бувало, чоловік і жінка жили не беручи шлюбу — «на віру», хоч це й не схвалювалося в народі. Цей звичай описаний М.Коцюбинським у повісті «На віру».

Удовам і вдівцям, за народним звичаєм, можна було одружуватися через рік після смерті чоловіка чи дружини. Створення другої сім'ї раніше, ніж через рік, осуджувалося.

За звичаєм одружували спочатку найстарших дітей. Відокремлюючи одружених дітей, батьки давали їм їхню частку майна, розміри якої визначалися звичаєвим правом. Майно розподіляли порівну між усіма членами родини; дочки мали право на «материзну» — посаг матері, який не входив у загальне майно. Але протягом кількох поколінь відокремлення дітей часто призводило до роздрібнення господарства, зокрема землі.

Згідно зі звичаєвим правом хата та більша частина спадщини діставалися тому, хто доглядав батька й матір. Найчастіше батьки доживали віку при наймолодших дітях. Після одруження молода сім'я жила в батьків або йшла в окрему хату. Зять ішов у прийми, якщо батьки нареченої мали тільки дочок і у хаті не залишалося молодого господаря, а також при нестатках, які не дозволяли збудувати власну хату чи привести дружину додому. В народних піснях зустрічаються згадки про принизливе ставлення до зятя-приймака з боку родичів жінки та його скарги на лиху долю.

...Щоб ті кури поздихали,
А хата згоріла!
Ой як мені приймацькеє
Життя надоїло!

Хоч давні родинні обряди та звичаї зберігають донині чимало ознак матріархату (згадаймо весільний обряд, у якому найбільшу увагу приділяють нареченій та матерям молодого й молодої), проте українську родину вважають патріархальною. Батько розподіляв роботу і підсумовував зроблене. Після смерті батька часом головував старший син, але могла керувати родиною й мати.

Однією з особливостей української родини порівняно з іншими народами було становище жінки, рівноправне з чоловіком; хоч батько вважався главою родини, казали: «Чоловік за один кут хату тримає, а жінка — за три». Дуже влучно характеризує становище жінки в родині таке прислів'я: «Як батько скаже, так по-материно-

му й буде». Цьому сприяло й те, що обоє мали однакові права на майно; посаг жінки належав їй.

Обов'язки й права членів сім'ї були чітко поділені. Уся робота поділялася на «чоловіче й жіноче діло». Діти також посильно працювали. Якщо батько йшов на заробітки, його обов'язки по господарству лягали на плечі старшого сина, а господарювала частіше мати. У чумацьких та козацьких родинах, в яких батько подовгу перебував у далекій дорозі чи військовому поході, всі господарські турботи та виховання дітей покладалися на матір. Тому й дивувалися колись іноземні мандрівники самостійності й освіченості жінок в Україні.

Дітей виховувала родина у щоденній праці. Нерозривний зв'язок поколінь забезпечувало спілкування зі старшими, особливо з дідом чи бабою, які, маючи більше вільного часу, розповідали дітям казки, перекази про історичні події, співали пісень і привчали дитину до усвідомлення, що вона є часточкою великого роду, а той рід вливається у великий народ, що:

В нас родина вся одна,
Ціла наша Вкраїна,
Чи опанча, чи сардак,
Чи гуцул, чи подоляк.

Життя української родини знайшло своє яскраве відображення в усіх жанрах народної творчості, та чи не найбільше в родинно-побутових піснях.

Повага до батьків, родинна й подружня вірність, подружня зрада, туга за родиною заміжньої жінки або в сім'ї чоловіка знущання свекрухи над невісткою, життя за нелюбом або за п'яницею, невдячність дорослих дітей, соціальна нерівність між родичами, доля сиріт та вдів тощо. З великою любов'ю народна пісня подає образ батька й матері:

Нема древа ряснішого
Ой да від дубочка,
Нема роду рідшого
Та від батечка.

Нема цвіту цвітнішого
Ой та від маківки,
Нема роду ряснішого
Та від матінки.

Та, безумовно, для дитини найріднішою є матір, про що свідчить народна мудрість: нема матері — крутла сирота; скільки матері, стільки й роду; дитині заболить пальчик, а матері — серце та багато інших.

Матуся, матінка, неня, ненька... У піснях вона — квітка, зірка, чаєчка, голубка, зозуля. Утратити матір — позбутися найдорожчої людини:

Ой летіла зозуленька через круту гору
Та й вибрала пшениченьку, лишила полову.
Нащо ж мені та полова, як зерна немає,
Нащо ж мені та родина, як неньки немає?..

По-різному складалося життя молодої жінки в родині чоловіка, часто щасливо:

Якби мені
Такий вік довгий
Як у мене
Чоловік добрий.
А він мене
Ані б'є, ні лає,
А він мене
Гуляти пускає,
А він мене
За хазяйку має.

або:

Вийду за ворота,
Трава зеленіє,
За хорошим мужем
Жона молодіє.

Нестерпним було життя жінки за нелюбом або п'яницею:

Горе ж тому лебедеві,
Проти води пливучи,
Ой, доле моя, доле,
Проти води пливучи.

А ще тяжче, а ще важче
Із немилим живучи.
Ой, доле моя, доле,
Із немилим живучи.

* * *

Лучче ж мені, моя мати, горюч камінь їсти,
Аніж мені із нелюбом за тисовим столом сісти.
Лучче ж мені, моя мати, круту гору розкопати,
Аніж мені нелюбого соколоньком назвати.

* * *

Ні, мамо, не можна нелюба любить,
Нещасная доля — з нелюбом жить.

* * *

Ой зацвіла червона калина
Над криницею,
Горе же мені, моя рідна мати,
За п'яницею.

* * *

Ой зацвіла рожа-трояка.
Ой мала я мужа,
Мужа я мала
Пияка.
А пияк не робить, тільки п'є.
Як прийде додому,
Додому прийде,
Жінку б'є.
Тяжкою мукою була для жінки подружня зрада:
Ой, сяду я край віконечка прясти
Та й не дам же я волоконцеві впасти.
Та й виведу волоконце в віконце,
Ой, та й погляну я на яснеє сонце.
Ой, я ж думала, що то сонечко сходить,
А то мій милий по садочку ходить,
Аж то мій милий по садочку ходить,
Ой, чужу милу та за рученьку водить.

Стосунки між свекрухою і невісткою, часто драматичні, передані у багатьох народних піснях:

Перше горе, ой перше горе —
Та й свекруха лихая.
А друге горе —
Та й дитина малая!

* * *

Ой пряду, пряду,
Спатоньки хочу,
Ой склоню я голівоньку
На білую постілоньку,
Може, я засну.
Аж свекруха йде,
Як змія гуде:
Сонливая, дрімливая

До роботи лінивая
Невістка моя!..

* * *

Я твоїй матері не вгожу,
Постелю постіль — не ляже,
Помию лавки — не сяде,
Помию ноги — помаже,
Хоть не помаже, да вступить
Свою невістку судить:
«Ледача невістка, ледача,
Да й до роботи не вдача —
Не хоче діла робити
Своїй свекрусі годити».

Навіть щаслива молода жінка часто тужила за своїм родом-родиною:

Ой вирву я з рожі квітку
Та й пущу на воду,
Пливи, пливи з рожі квітко,
Аж до мого роду.

* * *

Ой, полети, орле,
На Дін риби їсти,
Та й принеси, орле,
Од родоньку вісті!

* * *

Ой, візьму я відеречко,
Побіжу я по воду,
Сама крикну на лебедів:
Перенесіть аж до роду!

Ще сильнішою була туга молодої жінки за ріднею, коли в її сім'ї не було злагоди:

— Пусти мене, милий, голубчику сивий,
До броду по воду відвідати роду.
— Ой не пущу, мила, до броду по воду,
Бо ти там розкажеш про нашу незгоду.

Численні війни протягом століть посиротили дітей, а жінки ставали вдовами. Образи вдови і сироти оспівані народом з любов'ю і співчуттям:

Усі гори зеленіють,
Тільки одна гора чорна,
Де сіяла бідна вдова,
Де сіяла, горювала,
Слізоньками поливала,
До братіка промовляла:
— Мій голубчику-братоньку,
Прийми мене на зимоньку,
Прийми мене з сиротами
З маленькими діточками.
Буду тобі відробляти,
Шити, прясти, хусти прати,
Твоє добро доглядати,
— Сестро ж моя, перепілко,
Коли в тебе діток стільки!
Хіба ж дам я всім вам раду,
Годувати всю громаду?
Ні, не можу вас прийняти,
Шукай собі, сестро, хати!

* * *

Пийте, люди, горілочку, а ви, гуси, воду,
Тяжко-важко сиротині без свойого роду.

* * *

В кого батько, в кого мати, є з ким розмовляти,
В кого сестра, в кого брати, є з ким погуляти,
А я сама на чужині, ні роду, ні хати,
Не довелось мені в світі весело гуляти.

Як правило, в українських родинах діти любили та шанували своїх батьків, доглядали їх на старості. Проте були винятки, коли діти цуралися або й зневажали своїх батьків.

Про це каже пісня:

Сини мої, орли мої да ще й соловейки,
Як же я вас годувала, як були маленькі!
Годувала мати синів та й утішалася,
Сини зросли, в розбій пішли, мати зосталася.
Ізгадала мати синів рано у неділю:
— Роди, Боже, синам жито густе, як шавлію.
Ізгадала мати синів рано в понеділок:
— Роди, Боже, синам жито чисте, як барвінок,
Ізгадала мати синів рано у вівторок:
— Роди, Боже, синам жито, хоть кіпок по сорок.
Ізгадали сини матір рано у середу:

— Ой, десь наша, браття, мати в старцях попереду.
— Бодай же ви, сини мої, сього не діждали,
Щоб ви свою рідну матір у старцях пізнали.

* * *

Ой в неділю рано-пораненьку,
Посварився рідний син на неньку.
— Іди, нене, йди собі від мене.
Будуть, нене, завтра гості в мене.
Мої гості в златі, кармазині,
А ти, ненько, в старій кожушині.

Почуттям гіркоти сповнені такі пісенні рядки:

... — Наварю я пива солодкого,
Та накличу роду далекого.
По багату сестру коня пошлю,
Вдові, бідній сестрі, перекажу.
Що багата сестра з калачами,
Вдова, бідна сестра з діточками.
Що багата сестра кінець столу,
Вдова, бідна сестра, край порогу.
Що багата сестра за стіл сіла,
Вдова, бідна сестра, не посміла...

* * *

При добрій годині чужі кумаються,
При лихій годині немає й родини.
При добрій годині чужі кумаються,
При лихій годині й свої цураються.

У родинно-побутових піснях нашого народу відбиті здорова народна етика й мораль, прагнення до ідеальних родинних стосунків. Вони викликають співчуття, жаль, уболівання за долю скривджених і стають ґрунтом для осмислення людських взаємин взагалі, сприяють пізнанню добра і зла, справедливості й чесності, обстоюють гуманні громадські і щирі родинні стосунки.

Василь Яременко

Звичаєве право в українській родині

І дітки звичай знають.
Українське прислів'я

Слово неправдиве звичаю не знає.
Із української пісні про кохання
... Малих діток доглядала,
Звичаю навчала.
Тарас Шевченко

«Що ж ви хочете, щоб я звичай ламав?»
Слова Санчо із «Дон Кіхота» Сервантеса
в перекладі Миколи Лукаша

Під звичаєвим правом мається на увазі історично сформована сукупність правових неписаних традицій і норм, що передавалися із покоління в покоління на рівні звичаю, визнавалися масовою свідомістю і масово виконувалися, ними регулювалися стосунки і поведінка людей у різних сферах їхнього життя. Воно мало міцні морально-етичні підвалини, часто було одним із джерел інтегрального права, законодавчих актів і діяло в селянських общинах поряд із писаним правом. Його норми простежуються в «Руській Правді», Литовських статутах (1529, 1566, 1588 рр.), «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (40-ві роки XVIII ст.), різних актових джерелах. Вважається, що в Україні мали місце всі три відомі в науці способи перетворення звичаю у правову норму: незаперечення з боку держави ініціативного застосування громадянами правових звичаїв; фактичний розгляд справ у суді на підставі звичаєвого права; закріплення правових звичаїв у письмових джерелах[1]. Якщо звернутися до минулого, то в специфічних українських умовах часто саме звичаєве право виступало альтернативою накинутому зверху імперському законодавству і певним гарантом збереження власної самобутності.

Етнографи серед особливостей і характерних рис звичаєвого права українців, зокрема, вирізняють такі: однотипність, попри багатовікову належність українських земель до різних державних утворень; виокремлення праці як основного джерела правових рі-

---

[1] Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол. Римаренко Ю. І. та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 195.

шень стосовно власності, матеріального добробуту, справедливості; правові рішення, які супроводжувалися розмаїтою і своєрідною обрядовістю: процесуальний акт чи інститут мав свої обряди-символи; привселюдність здійснення правових актів[2]. А серед його проявів найчастіше в довідниках називають відповідні звичаєво-правові акції: «ведення або гоніння сліду» (пошук злодія); «заклад» або «грабіж брати» (взискання з майна за вчинене злодійство); «жіноче право» (система забезпечення статусу жінок); «заклад» (позивання до суду); «копний суд» (для кримінальних справ); «личкування» (спосіб підтвердження злочину); «могорич» (обрядова дія узаконення угоди); «пам'ятковий прочухан» (своєрідна підготовка майбутніх свідків в земельних спорах); «присяга» (давня форма випробування у законності певної дії); «старожили» (свідчення у земельних справах), «поволання» (привселюдне поганьблення в кримінальній справі[3], зокрема водіння злодія і знущання над ним[4]); «вдовиний (сирітський) плуг» (першочергова гуртова оранка вдовиного поля чи городу); «на застав» (віддача нерухомого майна в користування позичальнику до повернення грошової позики) тощо.

Чи не найвиразніше, як і в інших народів, звичаєве право українців простежується в родинному житті. Саме у галузі шлюбно-сімейного та, пов'язаного з ним, спадкового права його норми передусім і застосовувалися. Прикметно, що в Статуті цивільного судочинства Російської імперії 1864 року серед правовідносин, щодо яких не було відповідного законодавчого регулювання і допускалося використання звичаєвого права, називалися й родинні[5].

Дослідники звертають увагу, що споконвіку на українських землях основним критерієм оцінки було старовинне звичаєве право, а тому з Литовського статуту, як і з Магдебурзького права при проведенні правочинства, бралися ті артикули, які не суперечили звичаєвим нормам. Крім того, здавна при кожному «вряді» (уряді, суді) гродському (замковому) чи «мєйському» (міському), земському, пізніше — «козацькому» (сотенному, полковому, генеральному),

---

[2] Див.: Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / Кер. Пономарьов А. П. та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 153.

[3] Там само. – С. 153–160; Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. Ульяновська С. В. – К.: Либідь, 1993. – С. 232–234.

[4] Див.: Кримський А. Звенигородщина з погляду етнографічного та діялектологічного. – Частина 1. – К.:ВУАН, 1928. – С. 73–74.

[5] Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол. Римаренко Ю. І. та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 195.

велися особливі книги (acta), куди вписувалися судові рішення та інші матеріали у сімейних справах, серед яких — вінові записи, заповіти, справи з питань опіки над дітьми тощо[6]. Дмитро Антонович звернув увагу, що за документами сторони під час судового процесу «часто цитували правні звичаєві норми, переказуючи їх зміст в стислих реченнях», і ті «красномовні формули» з часом ставали народними приказками[7]. Тому є чимало джерел для того, щоб простежити функціонування звичаєвого права в українських родинах — і протягом тривалого часу, і серед різних прошарків населення. Вже й підведені певні підсумки вивчення такої теми. Маю на увазі кандидатську дисертацію Юлії Крикун «Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х — на початку 1930-х років», де є й розділ про дослідження сімейно-побутових звичаїв українців. Авторка вказала, що найбільше значення для розв'язання поставлених завдань мають архівні матеріали М. Грушевського, А. Кримського, П. Дашкевича (залишив велику наукову спадщину з сімейного права, договірно-зобов'язальних відносин, докладно описав інститут приймацтва) і «Комісії для виучування звичаєвого права України», які зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського (І фонд Всеукраїнської Академії Наук), а також фонду «Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права» (більшість — в Центральному державному історичному архіві у Львові). Науковець повідомляє, що результати досліджень тоді публікувалися в «Працях Комісії для виучування звичаєвого права України» під редакцією А. Кристера та О. Малиновського (чотири збірки за 1925–1929 роки), «Працях Комісії для виучування західно-руського та вкраїнського права» під редакцією М. Василенка (вісім збірок за 1925–1930-ті роки), «Етнографічному Віснику» під редакцією А. Лобода і В. Петрова (1925–1932 роки), «Бюлетні Етнографічної Комісії» (кращі записи польових етнографічних досліджень). Тоді, мабуть, вважалося, що сімейне звичаєве право можна найповніше проаналізувати саме з питань спільної власності, майнових переділів і спадкового права українців. Тому, за даними Ю. Крикун, члени «Комісії для

---

[6] Див.: Ісаєвич Я. Д., Федорів О. Р. Сімейний побут. Становище жінки // В кн.: Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть). – К.: Наукова думка, 2001 // http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm.

[7] Див.: Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. Ульяновська С. В. – К.: Либідь, 1993. – С. 235.

виучування звичаєвого права України» більшість праць присвятили сімейній власності (наявності спільного подружнього майна та особистого; розподілу власності домогосподарем між членами родини; спадкуванню синів та дочок), а також розгляді таких понять, як «чоловіче» («господарче») або «бабське» (жіноче) майно, бо виходили з того, що для традиційного українського суспільства характерною є статево-вікова стратифікація.

Наведене свідчить, що наукові здобутки чималі, але, з іншого боку, оскільки ця тема потребує інтердисциплінарних зусиль, тобто широкого залучення історичного, правового, лінгвістичного, етнографічного, фольклорного матеріалу, вона все ще не знайшла свого повноцінного висвітлення. У даній розвідці автор в основному прагне, на основі залучення частини вже опрацьованого етнографами та етнологами матеріалу до даної теми, лише допомогти читачам скласти загальне уявлення про функціонування звичаєвого права в українській родині, передусім селянській.

Як і в інших народів, звичаєво-правові традиції українців, переплітаючись з церковно-релігійними приписами, протягом століть визначали основи шлюбно-сімейних відносин, функції, особисте і майнове становище членів родини, порядок спілкування і багато іншого. А їх розгляд варто почати зі створення сім'ї, зокрема обряду сватання. Право обрядової пропозиції тут зазвичай належало хлопцеві-парубку. А проте ще у XVII ст. французький інженер і картограф Гійом Левасер де Боплан у відомому «Описі України» зафіксував і протилежне — висватування дівчиною за себе парубка: «... На відміну від загальноприйнятого звичаю усіх народів, тут можна побачити, як дівчата залицяються до молодих людей, котрі їм сподобалися: закохана дівчина заходить до хати парубка (якого любить), коли сподівається застати вдома батька, матір і самого обранця. Зайшовши до покою, ... вона вихваляє того, хто вразив її серце». Автор повідомляє, що, звертаючись до хлопця і називаючи його по імені, дівчина казала: «Я помітила, дивлячись на твоє обличчя, певну доброзичливість (до мене), яка свідчить, що ти зможеш дбайливо опікати і любити свою жінку; твої чесноти дозволяють сподіватися, що ти станеш добрим господарем. Ці твої гарні риси схилили мене уклінно просити, аби ти взяв мене за жінку». Те саме мовилося батькові й матері з покірним проханням згоди на шлюб з нею їхнього сина. При відмові вперто відмовлялася йти з хати, бо «не одержала того, що їй належить по праву».

Боплан зауважив, що звичай цей «...водиться тільки між людьми рівного стану, бо в цьому краї усі селяни однаково заможні і немає великої різниці у їхніх статках». Дослідникам відомо, що таке сватання подекуди продовжувало побутувати серед українців аж до кінця XIX ст. Про нього писав Іван Нечуй-Левицький: «Колись дівчата самі сваталисъ за парубків: кажуть, що дівчина була прийде в хату, де вона назнає собі парубка, покладе хліб на столі і сяде на лаві. То був знак, що вона хоче заручитися з господарським сином. Як до неї господар не промовляв і слова, то був знак, що його син не хоче женитись із нею, але кажуть, що люди мали за гріх давати гарбуза дівчині». Свого часу Орест Левицький дослідив і такий унікальний український звичай як право дівчини визволяти злочинця, засудженого на смерть, шляхом одруження з собою. Але подібні випадки вчений вважав поодинокими і запозиченими зі звичаєвого права західноєвропейських країн, зокрема Німеччини та Франції.

Отже, сімейне життя починалося з укладання шлюбу, який міг бути лише моногамним. Цьому природному акту надавалося великого значення. «За звичаєвим правом ... в Україні людину вважали за самостійну тільки після одруження: неодружений мужчина, якого б віку він не був, вважався парубком. Одружена людина завжди користувалася більшим авторитетом у громаді, ніж старий парубок чи дівчина»[8] — констатують етнографи. «Бува, що люди живуть не вінчавшись, — писала етнограф і фольклорист П. Литвинова-Бартош (1833–1904), — на віру, справивши принаймні невеличке весілля; не справивши весілля, не можна було жити в парі, хоча б люди й повінчались»[9]. Члени родини, які зволікали з одруженням, могли зазнавати не тільки морального, а й правового тиску (погроза позбавлення батьківського спадку і т. п.). Але осуду не було, а була навіть повага, коли старший брат, що замінив померлого батька, відмовлявся від одруження в інтересах молодших братів, або дівчина не виходила заміж на знак жалоби по померлому нареченому.

Для рівноправності сторін в майбутньому сімейному житті найчастіше обранців шукали серед рівних собі за походженням і статками (принцип соціальної ендогамії). Серед сюжетних ліній творів української літератури, драматургії часто зустрічається й колізія

---

[8] Українське народознавство / За заг. ред. Павлюка С. П. — Л.: Фенікс, 1994. — С. 204.

[9] Цит. за: Пономарьов А. П. Шлюбні звичаї та шлюб // В кн.: Поділля: Історико-етнографічне дослідження. — К.: НКЦ «Доля», 1994. — С.70.

одруження з «нерівнею», але вона подається як порушення узвичаєної норми. Згадаймо, хоча б, п'єси «Назар Стодоля» Тараса Шевченка або «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого. Панівною тенденцією було й одруження зі «своїми» — односельцями, одновірцями і українцями (дуже рідко — з росіянами, євреями, поляками, це так звана національна ендогамія). «А чужа сторона / І без вітру шумить, / Чужа мати, чужий батько. / І не б'ють, то болить» — співалося в одній із балад. А міжнаціональні шлюби в українців практикувалися більше серед вищих станів, що було пов'язане передусім із прагненням одержати певні привілеї. Серед простолюду до них, як констатують дослідники, здавна виявлялося негативне ставлення, і це було одним із засобів збереження національних традицій, проявом вірності вірі батьків, природного почуття етнічного самозбереження. Повідомлення про одруження з представниками різних національностей зустрічаються в документах украй рідко. Такий стан фіксують етнографи і наприкінці XIX ст. Якщо молоді належали до різних віросповідань (це не було рідкістю на Правобережній Україні навіть серед простих людей), на «змовинах», які відбувалися після сватання і передували весіллю, батьки молодих домовлялися також і про те, в чию віру, батьківську чи материнську, повинні вихрещуватися діти, які народяться в цьому шлюбі[10]. Вважалося, що єврей для одруження з українкою мусив прийняти християнство, а якщо шлюб з нею брав поляк, то вінчання відбувалося в церкві, а не в костьолі.

При виборі пари вагоме слово мали батьки. В українських піснях та баладах часто зустрічаються нарікання на батьків або прохання до них на зразок: «Ой мій батько гіркий / Мені світа зав'язав, / Моя мати-зоря / Мене заміж оддала»; «Сватай мене, Марку, чи не оддасть мати?»; «Мати сина насильно женила»; «Оженила мати неволею сина»; «Ой же, мати, калиновий цвіт, / що зав'язала за нелюбом світ», «Синів не женила, дочок не дружила»; «Дозволь, мати, вдову взяти»; батенько «... мене приневолив, / Заподіяв мені горе, / Що погнався за багатством» тощо. Є і народні оповідання про те, як мати невістку вибирала — щоб була роботящою[11].

---

[10] Пісні родинного походження / Упор. Довженок В. Г. — К.: Дніпро, 1988. — С. 92.

[11] Ісаєвич Я. Д., Федорів О. Р. Сімейний побут. Становище жінки // В кн.: Історія української культури: У п'яти томах. — Т. 2 (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). — К.: Наукова думка, 2001 // http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm.

«Я, мій тато й моя ненько, вашої волі не цураюся: як порадите, то так і буде, а я згодна»[12] — таку фразу зустрічаємо в іншому оповіданні. Проте, при заручинах ці слова лунають із вуст дівчини, яка вже рік зналася із майбутнім женихом. Все-таки, останнє слово при одруженні було за молодими («Піде Параска, як її ласка»), а батьківське благословення і виконання відповідних весільних звичаїв та обрядів вважалося обов'язковим для створення саме щасливої і правомочної сім'ї. Казали: «Батькове і материне благословення з дна моря витягає». «Найголовнішим юридично-звичаєвим актом, який скріплював шлюб, було тільки весілля «з піснями й танцями», яке остаточно й узаконювало подружжя в очах громади»[13] — наголошують науковці.

Непорозуміння між батьками і дітьми в питанні шлюбу могло призвести до позбавлення останніх не лише благословення, а й приданого для молодої та права на спадок для молодого, до втечі молодих («увод» або «уход»). Заборонялися шлюби між родичами, кумами та їхніми дітьми. Вік для пошлюблення мінявся. Відомо, що Перший і Другий Литовські статути визначали віком громадянського повноліття для чоловіків — вісімнадцять, а для дівчат — п'ятнадцять років, а Третій Статут знизив повноліття для дівчат вже до тринадцяти років. Давньою традицією були так звані змовини малолітніх, коли батьки зісватували своїх неповнолітніх дітей з перспективою їхнього майбутнього одруження, укладаючи при цьому формальні договори, а іноді й завершуючи їх вінчанням[14]. На Бойківщині була така норма звичаєвого права як «застава», яка була пов'язана саме і з заручинами. Батьки малолітньої дівчини домовлялися з родичами хлопця, що він іде на господарство дівчини працювати і в майбутньому має з нею одружитися, а для того, щоб ця угода не була порушена, батьки дівчини «заставляли» заздалегідь частину своєї землі на повну власність хлопця. В одній із пісень, наспіваних Д. Яворницьким, одружений хлопець скаржиться: «Ой мате моя Катерина, нащо з горя породила? Малолітнім оженила? Жона мужа не злюбила...»[15]. Пізніше законодавство забороняло церкві він-

---

[12] Там само.

[13] Див.: Народні оповідання. / Упор. Мишанич С. В. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 308.

[14] Там само. — С. 295.

[15] Ісаєвич Я. Д., Федорів О. Р. Сімейний побут. Становище жінки // В кн.: Історія української культури: У п'яти томах. — Т. 2 (Українська культура XIII — першої половини

чати дівчат до 16, а хлопців до 18 років, але навіть священики не завжди його дотримувалися[16].

Коли жінка виходила заміж, вона приносила з собою у дім чоловіка, в його сім'ю відповідне майно — придане, яке залишалося власністю жінки. Воно передавалося тестем зятеві у день весілля, розглядалося як матеріальна підстава для створення нової сім'ї і знаходилося в спільному користуванні подружжя. Якщо шлюб переставав існувати внаслідок смерті чоловіка або через розлучення придане повністю підлягало поверненню жінці, яке пізніше успадковували її діти або вона заповідала тому, кому хотіла. На випадок смерті жінки, що не мала дітей, її придане поверталося у її рід і розподілялося між братами, якщо вони були. Отже, за звичаєвим правом жінка в сім'ї мала особисте майно, що складалося з приданого, включаючи земельний наділ («материзну», яка не входила в загальносімейне майно і спадкувалася по жіночій лінії) та набуте від продажу продуктів «бабського» господарства (дрібної худоби, птиці, яєць, молочних продуктів, борошна, овочів та фруктів, льону, полотна тощо). У міщан в давнину навіть укладалися про придане відповідні угоди («інтерцизи»), про що свідчить запис в актовій книзі 1627 року одного міщанина із міста Бродів: «Сталася з ласки Божої постанова в домі пана Кустинського з паном Андрієм, мельником із Лагодова, а саме: пан дівку та в присутності чесних осіб... при сині Івана Кустинського дає панові Андрієві тепер се, що може: вола, корову, поля на три руки і фільварок, не виділяючи дочці частини ні з дому, ні з пасіки, ні з інших річий, бо сим буде ділитися порівну з обома братами та одною сестрою. До поля належатиме ще менший її брат»[17]. З документу бачимо, що «в деяких місцевостях України батьківська спадщина могла розподілятися між усіма дітьми, в тому числі й між доньками, частки з якої вони одержували або після одруження всіх дітей у сім'ї, або ж тільки після смерті батька». Ось як дослідники Я. Ісаєвич та О. Федорів за актовими книгами описують зміст приданого та правові колізії, пов'язані з ним: «Придане сільської дівчини звичайно складали особисті речі, постіль, одяг, посуд, предмети домашнього господарства (так звана виправа, як це

XVII століть). – К.: Наукова думка, 2001 // http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm.

[16] Див.: Левицкий О. Сговор малолетних, страница из истории бранного права на Украине XVI в. // Киевская старина. – 1906. – № 7. – С. 64–72.

[17] Гошко Ю. Г. Народне звичаєве право // В кн.: Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 223.

записувалося в документи — докладний реєстр усього, що давали за донькою батьки). У придане дочці, відповідно до заможності батьків, давали також худобу, гроші («готовизну») та земельний наділ. У заможних сім'ях міщан, багатих козаків, шляхти та магнатів у перелік виправи входили й коштовні прикраси з золота та срібла, разки з перлами, «клейноти» (перстені з коштовним камінням), срібний, мідний та олов'яний посуд, дорогий одяг, білизна, хутра, кінні екіпажі, худоба і т. д., а також «челядь невольна». Придане давалося і грошима — власне «посаг», або «готовизна». Так, наприклад, в одному з документів актової книги Житомирського міського уряду (кінець XVI ст.) записано, що мати, вдова, видаючи заміж дочку, «дала і даровала ... гроші готовиє коп двєстє, золото, серебро, коні, шати (одяг), цину, мідь і інший всякий суд домовий (олов'яний, мідний та інший кухонний посуд) і вшелякоє домовство» (інші речі для дому)». Цінність посагу, звичайно, залежала від майнового становища батьків нареченої. Спадкові (батьківські) маєтки і цінності — для вищих станів суспільства, а для селян «посполитих» — земля, хата, повинні були залишатися в руках спадкоємців — синів, одначе, як показують документи, траплялося, коли через відсутність грошей у придане записувалася нерухома власність із родових батьківських земель»[18].

До сімейно-шлюбного звичаєвого права в Україні відносять інститут віна, який існував з давніх часів. Спочатку віно було своєрідним викупом, платою за молоду і видавалося її рідним, а пізніше набуло й характеру забезпечення заміжньої жінки, передавалось в її особисте користування. З XVI ст. у документах паралельно зі словом «віно» все частіше вживається термін «посаг». Стосовно цього інституту звичаєвого права науковці Я. Ісаєвич та О. Федорів повідомляють таке (наводжу розлогу цитату): «За збереженим прадавнім звичаєм, який пізніше узаконив Литовський статут, наречений перед весіллям видавав своїй нареченій так званий віновий запис. У побуті це називалося «вінувати жінку» або «оправити віно». Було це обдаруванням молодої молодим. Віно встановлювалося спеціальними записами — «листами віновними» або «оправними» — юридичними документами, які вносилися в гродські та земські актові книги «для

---

[18] Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого. — К.: Україна, 1990. — С. 154.

вічної пам'яти» — це називалося «записати віно». Величина віна встановлювалася в передшлюбній інтерцизі (угоді), про що домовлялися обидві сторони під час змовин. Метою віна було майнове забезпечення жінки на випадок смерті чоловіка. Вінована жінка в майновому відношенні ставала досить незалежною, могла вільно розпоряджатися своїм віном як за життя чоловіка, так і після його смерті, до того часу, поки його спадкоємці не виплачували їй всю суму, визначену у віновному записі. Як правило, складалося віно з двох рівних частин. Перша служила забезпеченням-гарантом цілісності і недоторканності суми приданого, одержаного чоловіком від батька жінки, друга — тієї самої вартості, і називали її «привінок». Сумарно віно становило звичайно подвійну вартість приданого. Тому зрозуміло, що інститут віна, як і придане, обумовлював шлюби людей, рівних у соціальному та майновому відношенні. Синів, коли вони одружувалися, батьки повинні були вивінувати. За нормами звичаєвого права, неодружених синів батьки не вінували, і вони не могли жити окремо від батьків. Якщо в сім'ї було декілька синів, то одружувався спочатку старший син, а вже потім молодші. Це стосувалося і сестер. Записували віно на частині майна чоловіка. «Оправу віна» можна було зробити тільки на третині майна чоловіка. Земля, на яку був зроблений віновний запис, називалася «вінною». Придане, віно з привінком після смерті чоловіка переходило до рук удови і вважалося її власністю. Це застерігалося у віновних листах. Привінок розглядався як дар, а не як належне, і записувався тільки тим жінкам, які вперше йшли до шлюбу. Привінок був платою, своєрідним визнанням цнотливості дівчини, яка зуміла зберегти до весілля свій «вінок». В одному з віновних записів (1559) чоловік пише, що «за її (жінки) учтиве до мене ставлення записав їй (віно) совито (подвійно)». За інституціями звичаєвого права, докладно регламентованими у всіх трьох редакціях Литовського статуту, невінована жінка на випадок смерті чоловіка позбавлялася права вимагати повернення свого приданого. Проте якщо вона була шляхтянкою, то діти або родичі (тобто спадкоємці по чоловікові) повинні були дати «за вінець 30 коп. правних», якщо вдова знову виходила заміж. Оскільки метою віна було майнове забезпечення жінки на випадок смерті чоловіка, вінне майно, як і придане, не відповідало за борги чоловіка, і його кредитори, що підкреслював Третій Литовський статут, не могли позбавити

вдову цього майна, якщо запис боргів не передував оформленню віна»[19]. Отже, за традицією придане могло складатися з кількох частин: посагу, внеску молодого, внесків батьків та родичів молодого. Останні мали назви віно та приємок. Варто звернути увагу, що при всій важливості майнової сторони в утворенні сім'ї попереджали й про духовні цінності: «Як за віном поженешся, то й довго не наживешся»; «Засватана, що запродана»; «Доброму сину не збирай, а ледачим не покидай». Або іронізували: «Дав йому віно — в'язочку сіна і куль соломи, і міх полови».

Розподіл майна в селянській родині після відокремлення часто супроводжував обряд. Спочатку спільно будували хату синові. А потім батько в ній брав ікони, а мати хліб-сіль, і благословляючи сина, казали: «На тобі хліб і сіль на нове хазяйство. Дай, Боже, щоб і в тебе було стільки хліба, як у нас у гурті. Роби, небоже, то й Бог поможе! Дай, Боже, щоб ваша хата була на все здорова і багата! Щоб ви хліб-сіль мали і людям давали, і батька й матері, щоб не забували!». Дослідники встановили, що материні землі доньки і сини наслідували у рівних частинах. Із батькових доньки, скільки б їх не було в сім'ї, одержували придане різними речами і грошима на суму, що становила вартість чверті батьківського майна. Коли в сім'ї не було синів, дочки одержували в спадок і батьківську частину майна. Після смерті батька обов'язок давати за дочками придане покладався на їхніх братів, причому придане, яке призначалося братами під час змовин, за вартістю повинно було дорівнювати приданому, яке одержали сестри, що вийшли заміж ще за життя батька. Документи фіксують, що після смерті одного з подружжя спільне майно ділилося на дві рівні частини: одну одержував один із подружжя, другу — спадкоємці. Система майнової спільності відповідала потребам торгівлі, а борги повинні були сплачуватися зі спільного майна, куди включалося і особисте майно, і віно жінки. Сплата боргів покладалася не тільки на родичів, а й на жінку померлого. «А я ж тобі лишив аж два лани жита, / Аж два лани жита, а третій пшениці. / А два лани жита — дітей годувати, / А третій пшениці — довги позбувати» — мовиться в одній із балад про старого мужа, якого із гробу «будить» молода дружина. Або інший приклад: паволоцький лихвар «з правом своїм» пред'явив братові та жінці померлого документ із записом грошової

---

[19] Див.: Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 15.

позики і вони зобов'язалися перед возним Житомирського міського уряду виплатити борги брата і чоловіка[20]. У той час як у Московській державі ще 1688 р. царським указом було наказано за борги «выдавать мужей с жонами, а жен с мужьями», у Великому князівстві Литовському вже у XVI ст. існувала норма, за якою «не має ніхто за нічий учинок терпіти, ані... не жона за мужа, ані муж за жону, тільки кожен сам за свій виступ має терпіти»[21].

За нормами звичаєвого права шлюб розглядався як громадянська угода, що її можна було укладати і розривати. Не випадково іноді в шлюбному контракті передбачалися певні матеріальні гарантії. Так, на Закарпатті винний у його порушенні мав «платити потерпілій стороні або церкві від 5 до 10 золотих[22]. Розірвання шлюбу в документах XVI–XVIII ст. називалося по-різному: «розвод», «розлученьє», «розпуст», «розпущеньє (або визволеньє) з малженства», «розстаньє», «розлука». Ще у другій половині XVI ст. на південних межах Київської і Подільської землі шлюби укладалися і розривалися без участі церковних і світських властей на рівні звичаєвого права. Треба було лише повідомити старостинський уряд про факт укладення чи розірвання шлюбу, заплативши при цьому мито — «поємщину», «розводи», «куницю». У житті при розірванні шлюбів подружжя керувалося не так канонічними і державними правилами, як традиційними, «місцевими» звичаями: якщо духовним судом (за Литовським Статутом це належало до його компетенції) або громадою було визнано, що шлюб розірвався з вини жінки, тоді вона втрачала придане і віно, коли ж визнавали винним чоловіка, тоді за жінкою залишалося і придане, і віно. Акт розірвання шлюбу набував юридичної сили після того, як подружжя в присутності свідків видавали одне одному так звані «роспусние листи», які потім особисто заявляли перед тим урядом, в юрисдикції якого вони перебували, для внесення в актові книги «для вічної пам'яті». Видачею «розпусних листів» розлученим чоловікові та жінці надавалося право одружуватися з іншою особою. Якщо у розлученої пари були діти, то вони розподілялися між батьком і матір'ю за їхньою домовленістю[23].

---

[20] Цит. за: Ісаєвич Я. Д., Федорів О. Р. Сімейний побут. Становище жінки // В кн.: Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть). – К.: Наукова думка, 2001 // http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm.

[21] Там само.

[22] Там само.

[23] Ісаєвич Я. Д., Федорів О. Р. Сімейний побут. Становище жінки // В кн.: Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть). – К.: Наукова думка, 2001 // http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm.

З давнього часу зафіксовані такі мотиви і причини розлучень: незгоди і сварки в подружньому житті; тяжка, тривала і невиліковна хвороба одного з подружжя; тривала відсутність одного з подружжя (але якщо відсутній повертався з полону, першому шлюбу надавалася перевага); переміна релігії одного з подружньої пари за наявності спільної згоди на розлучення; коли один із подружжя здійснював або тільки помишляв будь-які злочинні дії, що загрожували життю чи здоров'ю другого або його батьків; порушення подружньої вірності (але, якщо було пробачення своїй невірній половині, рішення про розлучення ставало умовним). У справі розлучення керувалися нормами звичаєвого права, за якими головною умовою розлучення визнавалася згода самого подружжя. «Основні причини, які призводили до розриву в сім'ї, мали передусім морально-етичний характер. У них відобразилися народні погляди на сім'ю як на союз рівноправних осіб, стосунки яких повинні будуватися на взаємній повазі»[24] — висновують дослідники. Пізніше етнографи констатують, що по суті єдиною причиною розлучення, яка сприймалася з розумінням, могла бути відсутність дітей у сім'ї. А проте в селянському середовищі ще й на початок XX ст. такі випадки були рідкісними. Особливо засуджувалося повторне одруження при живій дружині. «Ой на горі льон цвіте, по долині стелиться, / То не чоловік, то не людина, що два рази жениться» — співалося в широко розповсюдженій по всій Україні баладі «Ой на горі льон цвіте».

Слід зазначити, що такий мотив розриву шлюбу як порушення подружньої вірності, перелюбство вважалося особливо тяжким кримінальним злочином і за писаним правом (Статути, постанови магістратських і ратушних судів) каралося смертю. Дослідники вказують, що в справах порушення подружньої вірності керувалися артикулами Магдебурзького права, основні положення якого збігалися з нормами звичаєвого, за якими «чужеложник должен бить на горлі каран, а чужеложниця у позорного столба бита і от права малженского отдалена»[25]. А Павло Алеппський, описуючи звичаї козаків, зокрема повідомляв у XVII ст.: «В козацькій землі, коли зловлять чоловіка чи жінку на перелюбстві, як

---

[24] Милорадович В. П. Житье-бытье лубенского крестьянина // В кн.: Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 314.

[25] Див.: Левицкий О. И. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках // Русская старина. – Санкт-Петербург, 1880. – Ноябрь. – С. 553.

стій збираються на них, роздягають і розстрілюють. Такий у них закон, і нікому не може бути ласки»[26]. Співмірну ціннісну тональність у ставленні до подружньої зради добре передає українська пісня: «Гей, горе, горе, / Що чужа Україна! / Ге-ей, а ще гірше, що невірна дружина!».

За звичаєм, щоб одружитися чи вийти заміж повторно треба було вичекати півроку жалоби. Литовський статут зазначав, що коли б жінка до шести місяців посміла вийти заміж, тоді вона втрачала записане їй від чоловіка віно і повинна була заплатити штраф «закладу до скарбу нашого двадцять рублів грошей». В Магдебурзькому праві було сказано, що кожному вільно одружуватися стільки разів, скільки побажає, доки без жінки не може або не хоче, хоч їх умерло в нього три або чотири; так само й жінці по смерті чоловіків своїх вільно йти заміж за іншого. Наводячи ці положення, дослідники наголошують, що вони не суперечили народному звичаєвому праву і саме на них, як видно з документів XVI–XVII ст., посилалися суди, а духівництво не відмовлялося благословляти шлюби четвертий і навіть п'ятий раз[27]. Пізніше (включно із сьогоденням) передусім за сільською традицією засуджувалося створення нової сім'ї раніше, ніж уже аж через рік після втрати подружжя. Звичайно, це не поширювалося на ситуацію втечі одного із подружжя. В баладі «Ой поїхав Івасейко на поле орати...» відразу після втечі матері діти благають: «Іде восень зимненькая, — тато, оженіться», щоб мачуха «змила, розчесала і приємна була»[28].

Громадський осуд супроводжував тих, хто покидав сім'ю і створював нову, в якій жили «на віру». Такі невінчані подружжя не вважалися за повноцінні сім'ї, бо були гріховними. Вважається, що існувало багато регіональних різновидів звичаю жити «на віру». Наприклад, на Волинсько-Подільському порубіжжі, такі шлюби називалися «на совість» і укладалися найчастіше з покритками — жінками, котрі мали позашлюбну дитину. Цим покритка немовби знімала з себе провину і осудження оточую-

---

[26] Балади: Родинно-побутові стосунки / Упор. Дей О. І. та ін. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 88.

[27] Цит. за: Ісаєвич Я. Д., Федорів О. Р. Сімейний побут. Становище жінки // В кн.: Історія української культури: У п'яти томах. — Т. 2 (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). — К.: Наукова думка, 2001 // http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm.

[28] Там само.

чих. Був також звичай «на піч», поширений у давніші часи на Наддністрянщині: завагітніла дівчина непомітно пробиралася до оселі свого спокусника, вилазила на піч і перебувала там доти, поки не народить дитини (за традицією, її не могли ні вигнати, ні якось скривдити). Після цього вона ставала повноправною дружиною свого обранця[29].

Авторитетна дослідниця звичаєвого права Марина Гримич в своїй докторській дисертації (слідом за вченими, які працювали в системі ВУАН[30]) повідомляє, що специфікою української звичаєво-правової традиції був розвинений інститут приймацтва, який включав у себе не лише приймацтво за шлюбом, а й усиновлення, опіку над неповнолітніми і старими. І розтлумачує: «Його навіть можна вважати українською звичаєвою специфікою, хоча в інших культурах він також побутував. Особлива популярність інституту приймацтва в Україні пояснюється подільністю сімейств і переважанням малої сім'ї. Дослідники звичаєвого права ще в XIX ст. зазначали, що інститут опіки — таким, яким він вважається за канонами права (з особливим акцентом на майновому аспекті — опіка над майном), — звичаю не притаманний. Після докладного вивчення джерел напрошується висновок, що з погляду народно-звичаєвого, усиновлення, опікунство над малолітніми і перестарілими мають розглядатися в комплексі явищ інституту приймацтва. В українській соціальній культурі «приймацтво» передбачало, що певні люди (діти, підлітки, зяті, престарілі) приймалися в іншу сім'ю на тих чи інших умовах, часом зі своїми сім'ями»[31]. В одному з народних оповідань знаходимо розповідь про бездітне подружжя з багатою «дідизною», яке спочатку взяло в прийми свого небожа, а потім і оженило його[32]. Етнографи виокремлюють такі види приймацтва за шлюбом: з примусу, за бажанням, за запрошенням. Лише останній вид мав безумовне моральне схва-

---

[29] Див.: Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій // http: // etno.uaweb.org/book2 /lecture17.html.

[30] Див.: Крикун Ю. С. Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х — на початку 1930-х років. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 2009 // dissertation.com.ua/node/678108.

[31] Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX-початку XX ст. // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — К., 2005. — С. 20 // www.ucrainica.com.ua/downloads/?pub.

[32] Див.: Народні оповідання. / Упор. Мишанич С. В. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 301.

лення. Запрошували у прийми тоді, коли у батьків нареченої не було синів або вони були замалими, або коли в сім'ї не було годувальника. Зять у таких випадках вважався главою родини і, отже, власником усього майна. За певних умов наречений ставав рівноправним членом сім'ї і тоді, коли він сам бажав іти у прийми. Тоді приймака вважали ніби всиновленим — з відповідними майновими правами. Умови приймацтва відбивалися у шлюбній угоді і засвідчувалися нотаріусом. У межах названих видів приймацтва існували і локальні його варіанти. Так, у Галичині приймацтвом називали ситуацію, коли бездітна пара в літах брала до себе якусь молоду пару, — як правило, без землі, а нерідко й без батьків. При цьому приймаки зобов'язувалися доглядати людей, що дали їм притулок, а в разі їхньої смерті успадковували майно. Серед лемків приймаками вважали лише сиріт, яких брали на утримання. Там же, а також у Поліссі практикувалося так зване багатоприймацтво: кілька дочок приводили на подвір'я батьків своїх чоловіків. Це траплялося переважно тоді, коли батьки не мали синів. У такому випадку всі дочірні сім'ї користувалися рівними правами, за винятком тієї з них, чоловік якої за угодою мав стати главою сім'ї.

Приймацтво за шлюбом відоме під назвою — «піти у зяті», а традиційне проживання невістки у домі свекра називалося «піти у невістки». Воно яскравий показник характеру шлюбно-сімейних відносин в Україні, які, як правило, будувалися на рівноправній основі. Найвиразніше це проявлялось у відповідних нормах звичаєвого права. Коли одна з заміжніх дочок переходила на «вітчизну» з чоловіком при живих батьках або лише матері, то спадщина могла бути різною: більша частина діставалася тій із дочок, котра перейшла на «вітчизну», і вона могла бути передана їй, коли минало десять років її перебування в господарстві батьків. Дочка, що залишилася з батьками, могла отримати лише половину спадщини: друга половина розподілялася між іншими доньками. Не менш пільговими були і норми успадкування. Якщо дружина приймака помирала бездітною, приймак ставав її спадкоємцем — тим більше тоді, коли після смерті дружини залишалися діти. Приймаки з часом вживалися в родини, але, навіть стаючи головами сімей, традиційно психологічно не почувалися достатньо впевненими у своїх правах. Недаремно побутували прислів'я: «У приймах приймак і на віник каже «ви», а

на козу «дядино», «Попхався в прийми — то лиха прийме»[33]. А проте, за відсутністю у померлого глави сім'ї синів, як зазначає М. Гримич, «на цьому ієрархічному рівні, принцип диференціації за статтю (а, відповідно, і трудовий принцип) виходить на перший план: перевага надається нерідній особі чоловічої статі (приймакові будь-якої з категорій, в основному зятю-приймаку) перед кровним родичем жіночої статі (донькою)», що «зумовлювалося передусім господарською доцільністю»[34].

У батьківських сім'ях, коли одружені жили з батьками і спільно вели господарство, повнота керування належала найстаршому — батькові (власне, дідові), який «давав розвід». Казали: «Сім'я без батька — як хата без даху». Такий тип авторитету називають патріархальним. Після смерті патріарха могла залишатися братська сім'я, в якій старшинство найчастіше належало старшому братові, що радився з іншими при прийнятті рішень, або його вдові, яка ставала, як правило, опікункою своїх дітей. Якщо вона була вольовою і сильною натурою, навіть при дорослих синах, вона часто ставала на чолі не тільки малої, а й великої сім'ї та несла повну відповідальність за економічну спроможність господарства і сплату податків. Як свідчать документи, вдова нерідко самостійно керувала господарством, а дорослі сини і зяті підкорялися материнському правлінню. Вона вільно розпоряджалася не тільки своїм приданим, а й усім майном чоловіка, що залишалося після його смерті: «Якщо би котрась вдова за мужа пішла і діти першої жени застала, а з тим мужем других дітей набула, то, по смерті мужа її, з обома дітьми того мужа свого в маєтку мужа нерухому частину має мати, а якщо би дітей з тим мужем не мала, то також з дітьми мужа свого (від) першої жінки рівну частину тільки в маєтках нерухомих буде мати до живота своєго (до смерті), коли би заміж не йшла; а коли би заміж пішла, то тую рівну часть маєтку має дітям оставити, а тії діти вінця їй платити не повинні будуть; проте, коли би така вдова скарбу і маєтку свого рухомого якого-небудь, ідучи заміж принесла (приданого), то їй, і по смерті її дітям або

---

[33] Див.: Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій // http: // etno. uaweb.org/book2 /lecture17.html.

[34] Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. — Риси характеру / Під ред.. Мишанича С. В. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 141.

близьким, належати буде»[35]. А на поч. XX ст., як зазначає М. Гримич, «специфіка подільності сімейств в Україні спричинила ситуацію, при якій після смерті домогосподаря його юридичні права переходили не старшому синові, а переважно вдові». І продовжує: «Тобто дружина була головною правонаступницею домогосподаря при умові, якщо вона була в змозі виконувати не лише господарські, а й фіскальні обов'язки».

Взагалі на перший погляд жінка в українській сім'ї була наче напівповноправною особою: знаходилася під опікою батьків, найближчих родичів, а потім чоловіка, а в разі його смерті — опікунів-«нарочитих». І це узаконювалося спеціальними настановами Литовського статуту, які застерігали, що дівчина, яка посміє вийти заміж «без волі отцовської і матчиної», а дівчина-сирота — без волі родичів-опікунів, позбавлялася права на одержання приданого і втрачала, якщо дівчина з заможної сім'ї, спадкове майно. Те саме чекало дівчину (чи удову) з вищих станів суспільства, яка вирішувала вийти заміж: за людину «простого стану»: тоді й діти її, коли народяться, ставали людьми «простого стану». Проте, як наголошують дослідники, в реальному житті, у колі сім'ї українська жінка займала порівняно високе і навіть самостійне становище. Вони повідомляють: «Той самий Литовський статут, з одного боку, обмежував громадянські права жінки, а з другого, — визнавав за нею всі особисті права. Визначний історик Орест Левицький підкреслював, спираючись на документи, що жінка вищих станів мала необмежене право купувати й продавати рухоме й нерухоме майно; вона вступала в юридичні зобов'язання; вела судові позови, нерідко добре знала Статут та інші закони, особисто з'являлася в суд і виступала в залі судових засідань, не поступаючись чоловікам у знанні тонкощів судової казуїстики. Коли жінка виходила заміж, то брала прізвище чоловіка, а могла зберігати і своє, й нерідко в документах заміжні жінки підписувалися лише своїм дівочим прізвищем»[36]. Як уже мовилося, не підлягало розподілу особисте майно жінки, а «це, — наголошують дослідники, — забезпечувало жінці певну незалежність і вигідно відрізняло її від жінок інших етнічних

---

[35] Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX-початку XX ст. // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2005. – С. 19–20 // www.ucrainica.com.ua/downloads/?pub.

[36] Цит. за: Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій // http: // etno. uaweb.org/book2 /lecture17.html.

груп, що населяли Україну»[37]. І при цьому для ілюстрації особливого правового становища української жінки люблять наводити своєрідний паремійний антинонім: з одного боку — «Жіноча дорога від печі до порога», а з другого — «Жінка за три угли хату держить, а чоловік за один». Справді-бо, в українській родині на чоловікові лежав обов'язок польових та інших важких господарських робіт, промислів, а на жінці — хатні обов'язки: приготування їжі, догляд за дітьми і домашніми тваринами, виготовлення тканин і обшивання родини, прибирання, поління та інші роботи на городі. Відповідно і правове становище жінки зумовлювалося передусім великим значенням її праці в сім'ї, домашньому господарстві, виконанням багатьох польових робіт, особливо у жнива. Крім того, визначною була роль жінок у виконанні цілого ряду обрядово-символічних дій, пов'язаних із сільськогосподарськими роботами. Існували суто жіночі, в тому числі колективні роботи — «оденки» (денні зимові роботи), «понаволни», лущіння кукурудзи, валькування хати та ін. Дружина голови сім'ї не тільки виконувала якісь роботи, але й «давала привід», тобто розподіляла їх серед інших жінок двору, повчала їх . Тому традиційно до жінки в українській родині ставилися не як до безправної істоти, а як до рівної чоловікової особи, про що свідчать, зокрема, і прислів'я на зразок: «Жінка доти люба, доки не візьме за чуба», «Хто бере собі жінку багату, той бере собі наставника». Не випадково Іван Франко наголошував: «Коли се правда, що мірою культурності всякого народу може служити то, як той народ обходиться з жінками, то й се безперечна правда, що руський-український народ після сеї міри покажеться високо культурним у відношенні до других сусідніх народів»[38].

Правове становище невістки було таким. У селянській сім'ї вона розглядалася насамперед як додаткові робочі руки і перебувала під рукою свекрухи як старшої жінки, матері в домі, головної господині «жіночого господарства» сім'ї. За фольклором зла свекруха була чи не найбільшим лихом для молодої дружини. У піснях дочки звертаються до матері, щоб навчила як годити свекрусі, що приму-

---

[37] Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX-початку XX ст. // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2005. – С. 20 // www.ucrainica.com.ua/downloads/?pub.

[38] Ісаєвич Я. Д., Федорів О. Р. Сімейний побут. Становище жінки // В кн.: Історія української культури: У п'яти томах. – Т. 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть). – К.: Наукова думка, 2001 // http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm.

шує невістку, яку захищають лише зовиця та чоловік, працювати навіть в «неділю святую»[39]. Поширеною є примовка «Хто винен — невістка». Часом доходило до відвертої ворожнечі між злою свекрухою і невісткою, як це добре відбито в «Кайдашевій сім'ї» Івана Нечуя-Левицького, але при цьому невістка невільницею не була. Якщо після смерті голови сім'ї — батька чоловіка, влада в сім'ї переходила до його матері — вдови, невістка повинна була коритися. Навіть тоді, коли молода сім'я була вже відділена і жила окремо, мати-вдова не одразу відмовлялася від своєї влади. Але коли невістка з віком ставала бабою, рівень її повноправності в родині зростав в рази. Про це свідчать народні казки і численні прислів'я на зразок «З бабою і дідько справу програв».

Досліджуючи звичаєві селянські угоди, М. Гримич виокремлює серед них внутрішньосімейні: про власне шлюб, про придане, про приймацтво, заповіти, угоди про всиновлення й опіку. При цьому робить висновок, що всі угоди за звичаєм характеризувалися такими ознаками: укладалися переважно усно; складалися в присутності свідків, причому в деяких місцевостях за свідків були не лише приватні особи, а й офіційні (з громадського уряду, волосного правління); обов'язковим для більшості угод було їх закріплення через могорич; при розірванні угоди існували санкції проти винної сторони. Вона відзначає такі моменти: серед сімейних угод як важливої галузі звичаєвого договірно-зобов'язального права чільне місце займало укладення шлюбу, що являло собою кількарівневий складний обрядовий символіко-правовий комплекс (узгодження між двома сторонами майнових питань: приданого молодої, огляд господарства молодого, видатки на весілля); домовленості про приймацтво тісно переплітались зі шлюбними угодами (приймацтво зятя), а також зі звичаями спадкування і виділу майна; зі спадковим звичаєвим правом пов'язані також селянські заповіти — за народною традицією, усний заповіт був переважно обрядовою фіксацією звичаєвої норми успадкування, за якою сини, здебільшого, отримували рівні частини, а донькам забезпечувалося придане, тоді як письмовий заповіт закріплював особисту волю заповідача, яка «не вписувалася» в елементарний звичай[40]. М. Гримич вважає, що «специфікою української звичаєво-правової культури є те, що го-

---

[39] Там само.

[40] Див.: Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / Кер. Пономарьов А. П. та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 153.

ловною майновою процедурою в селянській родині був саме виділ майна, а не його успадкування». І «хоч здійснення основних майнових процедур (виділ майна, спадковий поділ) в українському селянському середовищі відбувалося за патріархальним правом (при якому чоловіча стать мала перевагу перед жіночою; повнолітні перед неповнолітніми і перестарілими; рідні (в межах однієї родини) перед напіврідними, нерідними, «законні» родичі перед фіктивними), усе-таки українській звичаєвій традиції притаманна своя специфіка: особливий статус жінки-вдови як правонаступниці, розвинений інститут приймацтва...».

Обов'язковою нормою в українській родині вважалася повага до батьків, що могла вести за собою і матеріальну винагороду. В одній із галицьких балад розповідається, як старша дочка до батька, який повернувся після дуже тривалої відсутності, «вийшла — гордая і пишна». І як наслідок: «Найстаршої віно — голеє коліно, / Середущій віно — воли і корови, / Наймолодшій віно — воли та і гроші, / Воли та й і гроші і посад хороший»[41]. У XIX ст. від мешканців Конотопа Степаном Носом було записано таку розповідь: «...Раніше, як дитина не поважала батька, — люди об'являть попу: треба його прив'язати до дзвіниці — і прив'язують для стида»[42]. Разом з тим констатується, що така пошана була «переважно моралізаторською вимогою, яка часто порушувалася».

Етнографи фіксують наступне: «В українців батьки на старість ніколи не були самотніми. Згідно зі звичаєвим правом з батьками залишався жити один із синів: на Лівобережній Україні — переважно молодший (звичай мінорату), а на Правобережній — старший (майорат). На практиці дуже часто батьки залишали біля себе того, з ким, на їх думку, буде краще доживати віку. Дочки з батьками залишалися лише в тому випадку, коли не було синів. У такій ситуації донька приводила до батьківської хати приймака»[43]. Так само, за народними оповіданнями, коли самотнім батькам доводилося переходити до дітей, у дочки знаходили прихисток лише в ситуації поганого ставлення до них з боку синів і невісток (мати писала дочці,

---

[41] Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 26. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 210.

[42] Див.: Пісні родинного життя / Упор. Довженок Г. В. – К.: Дніпро, 1988. – С. 90; Балади: Родинно-побутові стосунки / Упор. Дей О. І. та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 239, 286–287.

[43] Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / Під ред.. Мишанича С. В. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 145.

що «нею сини накидаються»)[44]. В нинішніх українських родинах спостерігається зворотне явище — найчастіше старими батьками опікуються дочки, а не сини з невістками. Разом з тим, деякі сучасні науковці схильні вважати, що для патріархальної родини, все ж, відповіднішою реаліям була «модель, за якою піклування батьків про дітей було важливішим, ніж дітей про батьків»[45]. Власне ця тенденція відбита і прислів'ям «Батько і мати виховують дванадцять дітей, а дванадцять дітей не можуть прогодувати на старість і двох батьків»[46]. Батьківське майно найчастіше майже рівномірно розподілялося між членами родини. Але батьківська оселя і більша частина землі («дідизна») залишалися тому, хто опікувався старими або хворими батьками.

Батьки давали згоду на парубкування та дівування і мали право відкласти вступ дітей до молодіжних громад. Права ж дітей в сім'ях, особливо селянських, визначалися їх соціально-віковим статусом — в міру набуття років та здатності виконувати господарські роботи. Відповідно виробилася система уявлень щодо прав парубків та дівок, які «стали на порі», та черговості їхнього одруження. Етнографи стосовно них повідомляють: «Звичаєве право у цьому плані було категоричним: першими ходити на вечорниці, як і одружуватися, мали право старші діти. Щоб підкреслити їхній пріоритет, існували спеціальні чини — старший парубок і старша дівка, і ніхто з молодших братів та сестер не міг заступати їм дорогу. Особливо ретельно ставилися до черговості дівування. Старша сестра завжди краще одягалася, а молодшій залишалися обноски; коли приходили гості, частувала їх старша сестра, а молодшу, як правило, спроваджували з хати; у недільні та святкові дні старша не працювала. На «вулицю» сестри могли ходити разом, але молодша не мала права розмовляти з хлопцями, грати або жартувати з ними, тобто мусила весь час перебувати «у тіні». І це не випадково, бо якщо першою одружувалася молодша сестра, старшу могли вже і не взяти заміж. Проте були у шлюбній практиці і порушення усталених норм. Наприклад, коли старший син виявлявся неслух-

---

[44] Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX-початку XX ст. // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — К., 2005. — С. 21 // www.ucrainica.com.ua/downloads/?pub.

[45] Там само. — С. 25.

[46] Балади. Родинно-побутові стосунки / Уроряд. О. І. Дей та ін. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 373.

няним, батько дозволяв парубочити молодшому синові, обходячи старшого, або коли старший ішов служити до війська, наступний за віком брат перебирав право на парубкування. Траплялися порушення черговості і зі смертю батька, коли не було кому врегулювати усталений порядок. А втім останнє бувало не часто, оскільки за дотриманням норм стежили не тільки старші в родині, а й громадськість, яка різко засуджувала порушників сімейного права. Про таких зневажливо казали: «перебив свого брата», «потоптав старшого», «підім'яв сестру» тощо». Тому за такого порядку й існувала примовка у дівчат «Хоч за старця, аби не зостаться».

Звичаєве право наголошувало на великому значенні батьківського авторитету. Тому великого значення набувала поведінка батьків, з яких і брали приклад. Про це свідчать і знані по всій Україні прислів'я: «Який батько — такий син, яка мати — така й донька», «Яблуко від яблуні недалеко падає» та ін. Кожний дорослий мав право зробити зауваження як своїй, так і чужій дитині, заборонити їй бути там, де не належить. Жінки, особливо свекрухи і багатодітні матері, зобов'язані були відвідувати вагітних первісток, давати їм поради, оточувати особливою увагою та піклуванням. Звичаєве право виразно окреслювало обов'язки кумівства[47]. Хрещені батьки першими приходили на допомогу, а осиротілих похресників часто брали на виховання у власні родини. Дослідники зазначають, що і поховальна та поминальна обрядовість теж відправлялася в межах звичаєвого права[48].

Є своєрідне «зобов'язувальне» прислів'я «Батьки берегли дочку до вінця, а чоловіку берегти її до кінця». У ньому мовиться про збереження дівочої і жіночої честі як неписаного правила. Втрата честі і цнотливості до шлюбу не лише засуджувалася, а й часто вела за собою фізичне покарання. Дослідники повідомляють, що ще в середині XIX ст. таких дівчат «публічно соромили»: натягували на шию солом'яний хомут, підв'язували вбрання солом'яними мотузками над головою й у такому вигляді водили селом, а надалі голова блудниці, яка народила позашлюбну дитину, мала бути пов'язана хусткою, як у заміжніх жінок. І при цьому зазначається, що таку суворість покарання пізніше перейняли

---

[47] Цит. за: Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780-1796 рр.) – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. – С. 73.
[48] Там само. – С. 74.

і сусідні росіяни[49]. *Хомут виступав «символом озвіріння, близькості до тваринного світу — і одночасно «антиподом» вінка, символу цнотливості»*[50]. *Така особа вважалася маркованою громадою, але з часом, як писав відомий етнограф Степан Нос, «... життя мириться з випадками вільної чи невільної пристрасті»*[51]. *Але й той, хто її збезчестив через громадський примус (або й результатом подання до суду та його рішенням) мусив заплатити «за вінець» грішми, полем, худобою, або рятувався від осуду втечею із села чи містечка*[52]. *«На смітнику женився» — казали про чоловіка, який мав гулящу жінку. Були й застереження: «Не скачи в гречку, бо обстрижуть як овечку». На Бойківщині, як і в багатьох інших краях, чоловік відповідав за аморальні вчинки своєї жінки і повинен був сам за присудом її карати*[53].

Суворо засуджувалося не лише інтимне життя до шлюбу і поза подружжям, а й намагання запобігти народженню дитини. Особливо великим гріхом вважалося дитинозгубництво. У XVII ст. за звичаєвим правом жінок-дітовбивць здебільшого живцем закопували в землю, а могилу прохромлювали загостреним кілком[54]. У поемі Тараса Шевченка «Титарівна» зустрічаємо саме таке покарання. За злочин дітовбивства громада могла карати також побиттям нагаями аж до каяття, як це зробили в Ромні 1791 року з 18-річною жінкою і її 52-річним жонатим спокусником навіть за народження мертвої, але кинутої в очерет дитини[55]. Показово, що за аналогічний злочин передбачалося приблизно таке ж покарання і за Литовським статутом (11 розділ, артикули 62–63)[56]. В баладах є сюжети про розстріл за дітовбивство молодої матері і закування в кайдани її спокусника: «Коваленка в цепи закували, / Катерину навік розстріляли». Важливими є дані Григорія Коваленка, який

---

[49] Див.: Українське народознавство / За заг. ред. Павлюка С. П. – Л.: «Фенікс», 1994. – С. 216.
[50] Див.: Народні оповідання. / Упор. Мишанич С. В. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 306.
[51] Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – С. 16.
[52] Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. – Риси характеру / Під ред.. Мишанича С. В. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 104.
[53] Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій // http://etno.uaweb.org/book2/lecture17.html.
[54] Див.,наприклад: Сулима М. Гріхи розмаїтії: єпитимійні справи XVII–XVIII ст.. – К.: Фенікс, 2005. – С. 227.
[55] Там само. – С. 47.
[56] Див.: Там само. – С. 69.

досліджуючи народну медицину на Полтавщині наприкінці XIX ст., встановив, що аборти у випадках позашлюбної вагітності були досить поширеним явищем, але не зафіксував жодного випадку позбавлення життя вже народженої дитини.

Якщо ж на дівчину робився наклеп, то родичі ставали на її захист. Агатангел Кримський в своїх етнографічних записах по Звенигородщині розповідає, як один з батьків за те, що знахар пустив брехливий поговір про вагітність його дочки добився від громади його покарання в такий спосіб: знахар залазив в шинку під стіл та й гавкав по-собачому (себто, брехав) на кожного, хто увійде до шинку. При цьому академік Кримський посилався на О. Левицького, який повідомляв про аналогічні присуди за наклепи відповідно до Литовського статуту, що практикувалися в судовій практиці ще в XVII–XVIII ст.[57].

Залишення людьми звичного середовища вело за собою і залишення контролю звичаєвих норм. І це призводило до «швидкої зміни характеру сімейних відносин» і появи, наприклад, багатошлюбності, як це помічено на порубіжній Слобожанщині. Але порівняння етнографічних записів XIX–початку XX ст. в різних краях України з документальними джерелами свідчить про велику часову сталість звичаєво-правових норм у родинах українців та їх високу моральну насиченість. Вже у 20–30-х роках минулого століття вченими констатувалося: упродовж усього середньовіччя у складі сім'ї майже нічого не змінилося, а кардинальні зрушення починаються лише на початку XX століття[58]. Така тривалість не минає безслідно, бо «посієш звичку, пожнеш характер». І в наші дні, коли аналітики пишуть про «велике безладдя» сім'ї у світі взагалі, її руйнування[59] та законодавчу дисфункціональність в самій Україні, треба використовувати кращі традиції звичаєвого права в українських родинах і позбуватися гірших. За гарний приклад може правити сучасна японська родина.

---

[57] Балади: Кохання та дошлюбні взаємини / Упор. Дей О. І. та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 384.

[58] Див.: Див., наприклад: Сулима М. Гріхи розмаїтії: єпитимійні справи XVII–XVIII ст.. – К.: Фенікс, 2005. – С. 14.

[59] Див.: Маслійчук В. Провінція на прехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – С. 311–317.

У хаті, у світлиці

Лідія Орел

Тримай хаточку, як у віночку, і рушничок на кілочку

Хата моя, біла хата,
Рідна моя сторона,
Пахне любисток і м'ята,
Мальви цвітуть край вікна.

Хата моя, біла хата,
Казко добра й доброти.
Стежка від тебе крилата
В'ється в далекі світи.

Д.Луценко

В Україні в давнину люди селилися у місцях, зручних для землеробства, скотарства та сільськогосподарських занять, поблизу річок, лісів, лугів.

Сільські поселення у писемних джерелах Київської Русі зустрічаються під назвами «село», «сільце», «деревня», «погост», «двір», «дом», «мир», «верв».

У лісостеповій Україні будувались довкола центру села, майдану.

У степу ж села тягнулися вздовж Дніпра, по схилах або терасах, особливо щільно в місцях переправ-перевозів через ріки перед Дніпровськими порогами.

На Слобожанщині поселення виникали на правах вільної займанщини, що визначило системний характер забудови слобод. Тут пізніше з'явилась квартальна та гніздова забудова.

Українські Карпати заселялися вздовж русел основних річок та їхніх приток знизу вгору, в основному «гніздовим» типом. Хутірна забудова характерна для Гуцульщини, Підкарпаття, Поділля, Полісся, Полтавщини, Харківщини, частково степової України.

Землі Таврії, Причорномор'я, Приазов'я, та Нижнього Подніпров'я заселено внаслідок державної та поміщицької колонізації

протягом XVIII—XIX ст. згідно з планом, тому забудова тут квартальна або гніздова.

Образ наддніпрянського села подає І.Нечуй-Левицький у повісті «Микола Джеря».

«Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стелятся сукупні городи та левади, неодгороджені тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

От стелятся розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе тополькі. Між м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Раставиця, неначе передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старших. А там далі вона повилась між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків. Он верби одступились од берега і розсипались купами на зеленій траві. Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрослись чималі вишняки, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гіллясta дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутались своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Раставиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов осокори та верби: то стоять рівною стіною, то збились ніби

в прездоровий круглий стовп, то пішли берегом, наче вирізаною зверху в зубчики оборкою. На ставу ніби плаває маленький острівець з високими старими тополями та осокорами. На греблі знов у два рядки видивляються в воді дуже старі, товсті, дуплинасті верби, вкриваючи гіллям здоровий панський питель. Нижче од ставка Раставиця знов повилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалась в дубовий ліс та й утекла в Рось.

Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсаджені високими вербами: то поросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях. Як залле Вербівку літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими хвилями, що десь набігли з моря, й залили, й затопили долину, й скам'яніли, піднявшись високо вгору. Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим гарячим та пахучим повітрям».

Село на Галичині за описом І.Франка: «...лежить, як правило, над річкою або озером чи ставком, оточене зеленими полями та значною кількістю фруктових дерев і верб, з церквою посередині, уявляється надзвичайно мальовничим та ідилічним».

На садибі основною була хата. Крім неї стояли комора, клуня, стайня, повітка, шопа, хлів, кошниця, стодола, обороіг, пасіка, омшаник, курник, сінник, криниця, саж. До садиби прилягали город і сад.

Кількість і розмір будівель на садибі залежали від характеру занять сім'ї та заможності.

Залежно від зв'язку хати з господарчими будівлями в кінці XIX — початку XX століть було кілька типів забудови садиби: вільна, однорядна, дворядна, замкнута і напівзамкнута.

Двори в Україні обов'язково мали огорожі.

Традиційна українська хата — це колиска нашого народу, де творилася його журлива і щаслива доля, жеврів і вибухав його гнів, напиналися струни болю, складалися пісні та легенди, де люди переймалися буденними клопотами, любили, народжувалися і вмирали. З неї пішли у світ велетні думки і духу — князь Кий і літописець Нестор, філософ Григорій Сковорода і гетьман Богдан Хмельницький, поети Тарас Шевченко й Іван Франко, конструктор космічних апаратів Юрій Кондратюк і письменник Олександр Довженко.

Перелік цей можна продовжувати і далі, тоді б простягнувся ланцюг людських доль нескінченно, аж у Всесвіт. Тому й уявляєть-

ся українська хата величезною, де долівка — земля, стіни — гори й ліси, а стеля — небо з зірками і кометами.

Для селянської родини вона й справді була Всесвітом, місцем на землі, де усе рідне, звичне і незвичайне, де кожен предмет має свій, лише йому притаманний колір, запах, своє звучання, розташування...

Наявність власної оселі виводила людину на певну сходинку громадського визнання, означала, що вона працьовита, клопочеться про прилисток і достаток для своєї сім'ї. Вона мусить бути тільки своя, про що досить виразно йдеться у відомій пісні:

Постав хату з лободи,
А в чужую не веди.

Стара українська хата з високим порогом і маленькими віконцями. На стінах — вишиті та заткані квітами, птахами й звірами рушники, застелений білою скатертиною стіл, хліб і сіль на ньому, розмальовані піч і скриня, череп'яний мальований посуд на полицях, пахне травами і свіжоспеченим хлібом.

Як гарно писав про таку хату Олександр Довженко: «Мені жаль розлучатися з тобою. В тобі так гарно пахло давниною, рутою-м'ятою, любистком, і добра щедра піч твоя пахла стравами, печеним хлібом, сушеними яблуками і сухим насінням, зіллям, корінням. А в сінях пахло макухою, гнилими грушами і хомутом. У твої маленькі вікна так приязно заглядало сонце і соняшник, і всякі інші квіти, і зілля всякі пахучі. А на покуті над столом і темний синій Бог у срібних шатах, і Шевченко, і козак Мамай...»

Окрім загальноукраїнської назви «хата», є й інші: «хижа» на Лемківщині, «хороми» на Волинському Поліссі.

Хоромами, світлицею хата стала не відразу. Минуло багато століть, поки давнє житло — землянка, напівземлянка, рублена клiть без вікон стала хатою, яку ми знаємо сьогодні. В усій Україні поширена надвірна комора-клiть з піддашком над дверима — попередниця хати. У «Повісті минулих літ» сказано, що князь Володимир відпочивав у кліті на помості. Таку однодільну хату з масивних колод, датовану 1587 роком, знайдено в с. Самари Волинської обл.

Уже в X—XI столітті, як свідчать археологічні матеріали, було поширене дво- і тридільне житло (сіни й хата, або сіни, хата й комора). Тридільне житло переважало в Україні в кінці XIX — на початку XX століть. У другій половині XIX ст. воно зазнає змін:

комору перегороджують, завдяки чому утворюються додаткові приміщення.

Хату в Україні будували переважно з дерева. На півдні застосовували глину з соломою, іноді — камінь. Стіни найчастіше обмазували глиною й білили, за винятком Полісся та Карпат, де дерев'яні стіни мили. Миті хати знала також і Центральна Україна. Долівка в хаті майже скрізь була земляна.

Покрівля переважно була солом'яна. Застосовували різні способи покриття — парками (зв'язаними снопиками колосками вниз чи вгору), м'ятою соломою під дошку; дахи робили гладенькі або з дідухом та китицями. На Поліссі та в Карпатах застосовували колоту дошку, гонт або драницю. В деяких районах крили дахи очеретом, дерном.

Віддавна найпоширенішим по всій Україні був дах на кроквах.

Кожному, хто народився й живе в селі, доводиться раз, а то й більше на своєму віку будувати хату. До цього готуються заздалегідь: заготовляють матеріали, зокрема деревину, дотримуючись певного періоду, вибирають місце. Найкращим для заготівлі деревини був час від 19 грудня (Зимового Миколи) до 15 лютого (Стрітення), коли у деревах припиняється активний сокорух. Починали роботу під повний місяць, найчастіше в суботу.

Для хати беруть всі породи дерева, крім осики (у деяких районах України), адже за повір'ям на ній повісився Юда. Не годиться на хату дерево, в яке вдарив грім. Заготовлений матеріал має вилежати рік, а то й більше.

Не можна ставити хату на роздоріжжі, згарищі, млиновищі, токовищі, гумнищі; там, де стався злочин або самогубство, де був цвинтар. На місці, де збиралися ставити хату, на ніч прив'язували корову чи якусь іншу тварину, і за її поведінкою судили про вибране місце; іноді клали хліб (якщо він залишався, то місце добре) або сіль (якщо не набере вологи, то й хата буде суха). Ще проорювали ділянку ралом, сіяли зерно: якщо проросте — місце хороше.

В деяких місцевостях, вибираючи місце для хати, після заходу сонця, щоб ніхто не бачив, насипали жита там, де буде покуть, в тому кутку, де будуть двері. «Якщо всі купки, крім тієї, що на покуті, на ранок будуть неторкані, то хату можна ставити на обраному місці, бо сила покутя перемагає всіляку ворожу силу».

На місці старої хати можна ставити нову, але таку саму, або меншу, щоб не опинилося в новій хаті те, що скапує зі стріхи, бо «ска-

пає все добро». Не можна на старому дворищі вирубувати дерева. Вибравши місце, оборювали валом, по кутах забивали кілки.

Вибране місце освячували. Закладаючи підвалини, під них клали гроші, вовну або ладан. Під підвалину на покуті майбутньої хати колись закопували живого півня, клали гроші.

Найважливішими роботами при будівництві хати були: закладання підвалин, зведення стін, підняття сволока і зведення даху. Толокою робили заміс для мащення хати, закидали і мастили стіни та горище. Рублену хату, як правило, будували самі майстри. Коли стіни були зведені, над покутем на даху ставили квітку.

У деяких районах сволок піднімали на рушниках, які потім дарували майстрам.

«Як оце стануть класти сволок у хаті... то обгорнуть його хустками та рушниками, щоб у хаті тепло було; потім стягнуть сволок, положать його на місце, а тоді хазяїн кличе близьких сусідів або родичів і п'ють із майстрами могорич. Потім майстри розгортають сволок і беруть собі ті хустки. Якщо ж не пригостять майстрів і не подарують їм рушників, то вони, підтягаючи сволок, перев'язують його своїми кожухами, і тоді хата буде така холодна, що якби її не топили, в ній і душі не нагрієш»[1].

Під час будівництва хати господарі готують частування.

Збудовану хату колись освячували: посвяту випалювали, малювали чи вирізьблювали найчастіше на сволоці або стіні; зазначали день, місяць, рік, ім'я святого, а часто й ім'я майстра-теслі, поруч хрест та «небесні світила». Хату освячували стільки разів, скільки переносили її на нове місце.

До того як перейти в нову хату, розпалювали в печі дровами, принесеними зі старої. Якщо полум'я ясне, у новій хаті житиметься добре, а як горить тьмяно — будуть сварки. Востаннє вимітали стару хату й переносили сміття в нову. Першу ніч у ній залишали ночувати кота, півня або якусь іншу тварину.

Господар входив до нової хати з іконою, а господиня — з хлібом та пирогами. На вхідчини обов'язково з хлібом йшли тільки запрошені; переступивши поріг, промовляли: «Щоб ваша хата була тепла й багата, а в ній усі здорові!»

---

[1] Див.: Крикун Ю. С. Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х – на початку 1930-х років. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2009 // dissertation.com.ua/node/678108.

Під час застілля співали. Спеціальних пісень на вхідчини, як і на толоку, немає, найчастіше співають родинно-побутові («Зеленеє жито», «Зібралася кумпанія», «В лузі калина, в лузі червона» та ін.).

Українська хата в минулому мала нерухомі меблі: піл, лави, полиці, жердки, які виготовляли одночасно з хатою та вмонтовували у стіни. Рухомих меблів було мало: стіл, ослін, скриня, колиска тощо. Майже четверту частину хати займала піч, розташована праворуч або ліворуч від дверей. Вона не лише давала тепло, а й згуртовувала родину, була основним обладнанням хати. У деяких районах у ній постійно зберігався вогонь, який шанували та брали для різних обрядодійств. Печі були різної конструкції: курна, напівкурна, зі стоячим або висячим комином. Печі були по-різному оздоблені ліпкою, розписами, кахлями, витинанками. На ній сушили насіння, лікарське зілля, бавилися малі діти, лікувалися хворі. Без перебільшення можна стверджувати, що для старих людей хата й піч уособлювали в собі увесь світ. «Вона так сплакнула сухими сльозами, як прощалася з належаним місцем. Гай-гай!.. На цих увігнутих досередини давно не мазаних стінах, мокрих восени і білих від інею зимою, бабі була знайома кожна вапняна грудочка. На печі вона вродила Олену і Іванка, тут вмерли тато. На сволоку, що розділяє стелю на дві половини, чоловік її, Антін Січкар, видряпав цвяхом, а потім чорно висмалив розпеченим шворнем день, число і рік їх весілля. У лівому кутку південної стіни досі знати дірку, що її прострелив жандарм Симон Радник, як гнався за її Антоном, коли той підпалив стодолу панську. Ці знаки, ці гіркі і солодкі сліди її життя стали для баби рідними, як діти» (з роману В.Бабляка «Жванчик»).

З особливою любов'ю оспівували піч у весільному обряді:

А в нашої печі
Золотії плечі,
А срібнії крила,
Щоб коровай гнітила.

У найтеплішому кутку за піччю влаштовували піл або ставили ліжко.

Найважливішим у хаті є покуть. На покуті під час обіду сідав дід чи батько. Тут саджали й дорогого гостя, молодих на весіллі. На покуті стояла діжа, накрита рушником, зажинок та обжинок, на Різдво — кутя й «дідух». Покуть у хаті — те саме, що вівтар у церкві. На ньому обов'язково тримають образ, найчастіше Спа-

сителя. Від покутя на чільній і причілковій стінах були прикріплені різьблені, мальовані чи інкрустовані полички-божнички, на яких стояли образи: Богоматір, Святий Миколай, Неопалима купина, Варвара, Параскева, Георгій-Змієборець, Пантелеймон та ін. Поряд зі Спасителем та Богоматір'ю найулюбленішим був образ Святого Миколая — його вважали найдобрішим до всіх людей і до дітей зокрема.

Біля образів часом підвішували лампадку, «павука», «теремок», писанки, «голубків». Стіни прикрашали картинами, на яких було зображено Козака Мамая, сцени з народного побуту, краєвиди. Образи і картини у хаті завжди прибирали рушниками, у піст мало оздобленими (постовими, або буденними), а у свята (особливо на Різдво, Великдень, на весілля) — найкращими.

На покуті сходились лави. Одна з них, уздовж чільної стіни, називалась «холодною», або «мерцьовою». На неї клали покійника.

Важливе значення в хаті мав сволок (поліські назви — трам, бальок, дід). Його різьбили, подекуди розмальовували квітами. На ньому клали випечений хліб, прикритий рушником, лікарське зілля, книги, різні побутові дрібнички.

У курних хатах вікна робили волокові з дерев'яними засувками, потім натягували бичачий міхур. Пізніше вставляли невеличкі гутні скельця, і тільки згодом з'явилися вікна з рамами на чотири і більше шибок, які є і донині.

Завжди хату будували вікнами до сонця. Вважалося, що сонячне проміння не лише освітлює й зігріває оселю, а й виганяє з неї зле. Вірили, що через вікно до хати можуть потрапити злі сили, тому на ніч вікно зачиняли. Після заходу сонця дитині не дозволялося дивитися в шибку. Через вікно не можна нічого викидати й виливати.

У деяких районах вікна мали віконниці, оздоблені різьбою або малюванням; всередині хати їх прикрашали витинанками.

Жодна хата не обходиться без столу. Застелений скатертиною стіл стояв на покуті під образами, на ньому лежали хліб і сіль. Ніяких речей на стіл не клали; за дуже великий гріх вважалося покласти на нього шапку. У свята стіл застеляли килимом. Споживання їжі було ритуалом: після молитви першу ложку страви брав дід або батько; їли не поспішаючи. Під час весілля на столі перед молодими обов'язково лежить коровай.

За низенькими столиками їли діти, влітку на подвір'ї біля такого столика вечеряла родина.

Сім'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає,
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Хто не пам'ятає з дитинства цієї поезії Кобзаря?

Давні хати обладнували системою жердок (гряд), на яких сушили дрова, одяг, нитки. Найчастіше жердки розміщували над полом та перед піччю. У святкові дні на них вивішували найкращий одяг, килими та рушники.

Про хату і затишок у ній дбали господар і господиня. «Без господаря двір, а без господині хата плаче» — говорить народне прислів'я. Кожна господиня з любов'ю доглядала свою хату, прикрашала її рушниками, килимами, ліжниками, скатертями, ряднами, подушками. Прибрана рушниками, щедро вишитими деревцями з птахами і квітами, вона навіть зимою нагадувала про літо і спів птахів.

На стіні біля порогу підвішували мисник. На ньому тримали розмальовані миски та інший посуд «на показ».

У багатьох районах України хату зовні і всередині розмальовували:

Ось як про це сказано в народних піснях:

Приходь, брате, з діточками,
В мене хата з квіточками.

Ой, знати, знати пана-господаря,
В нього хата з сосни, з ялини,
Вся мальована.

Окремі дерев'яні деталі хати зовні і зсередини різьбили. На Поділлі часто розписували, крім хат, і господарські будівлі. Великого значення надавали підводкам печей, вікон, долівок, призьб переважно жовтою та червоною глиною. Наприкінці XIX століття почали застосовувати хімічні барвники.

Малювали переважно дівчата й молоді жінки. У кожному селі були одна-дві майстрині, які навчали інших. Таких майстринь часто запрошували заможні господарі, або ті, хто не вмів малювати.

На порозі або над дверима часом прибивали підкову — «на щастя».

Взагалі поріг у народних уявленнях був пов'язаний з родом. Донині зберігся звичай при виносі покійника з хати тричі стукнути

домовиною об поріг. «Дітей мертвонароджених і нехрещених ховають у самій хаті, біля порога вхідних дверей». Хата була місцем календарних та родинних обрядодійств. Так, наприклад, на Новий рік (Маланки) у хаті проорювали долівку ралом, на Василя засівали, обмолочували «дідуха».

У хаті зростало кілька поколінь. Хата бачила радість і горе родини, була веселою на свято і сумною в жалобний день. На Поліссі та в Карпатах старі люди і сьогодні пам'ятають запах диму курної печі, тихий шерхіт кужілки чи кросен (ткацького верстата) при скіпці. І хоч сьогоднішнє життя не дозволяє нам відмовлятися від переваг технічного поступу, загляньмо, бодай, подумки, в давню українську хату — це допоможе нам краще осягнути світ наших прадідів, а отже, й наш.

Лідія Орел

Намалюю матір на божничку в хаті

У минулому в Україні майже в кожній хаті були ікони. Їх розміщували на чільній і причілковій стінах, часом до півтора-двох десятків. На покуті висіли образи Спасителя і Богородиці, поруч — улюблених в народі святих — Миколая, Варвари, Параскеви, Катерини, Зосима і Савватія (покровителя пасічництва, іноді їх малювали й на вуликах); Михайла (покровителя мисливства); Кузьми й Дем'яна (покровителів ковальства); Георгія (покровителя землеробства й гончарства) та ін. Багато було сюжетних ікон із життя Ісуса Христа: Різдво, Тайна Вечеря, Розп'яття, Воскресіння, Вознесіння тощо.

Перед іконами молилися щодня перед споживанням їжі, за благополуччя і здоров'я родини, за одужання хворих, за тих, хто в дорозі. Найпоширеніші молитви «Отче наш», «Вірую», «Пресвята Богородице».

Ікони були також у навчальних закладах та громадських будівлях.

Шанобливо зберігали весільні ікони батьків та діда з бабою.

Кількість хатніх ікон часом була ознакою статечності й заможності господаря.

Ікони купували на ярмарках, у крамницях, замовляли місцевим та мандрівним богомазам з нагоди одруження, вхідчин у нову хату, при наближенні свята, для виряджання у далеку дорогу тощо.

Найпоширенішими в Україні були ікони, мальовані олійними фарбами на дошках, рідше на полотні. В Карпатах у XIX ст. побутували ікони на склі. З кінця XIX ст. почали входити в побут ікони-літографії.

Іконописці, вихідці з народу, часто писали образи зі своїх рідних та близьких, а то й із самих себе:

Намалюю матір на божничку в хаті,
На божничок гляну — матір спом'яну,
Назад подивлюся — сльозами заллюся.

Часто святих зображали у вишитому одязі. Святого Георгія на коні малювали молодим хлопцем, підперезаним червоним поясом, Святу Варвару — молодою дівчиною зі стрічкою на голові. Часто оздоблювали ікони рослинним орнаментом.

Майже скрізь в Україні хатні ікони прибирали рушниками. На Правобережній Україні такі рушники («божники» або «завіски») були переважно ткані, на Лівобережній — вишивані.

Прибирали ікони також квітами, біля них ставили свячену воду і клали освячені вербу, «маковейчик», ладан, «громничну» свічку.

На Поліссі і в Карпатах, де довго затрималося курне опалення і краще збереглися дохристиянські вірування, хатня ікона не набула такого високого розвитку, як на Наддніпрянській Україні.

За народним звичаєм ікону передавали з рук в руки не інакше, як накриту рушником або хусткою, її не можна було віддавати, вважалося гріхом продавати ікону з хати.

З іконою освячуються новозведені храми, громадські будівлі, житло.

До сьогодні народні обряди, такі, як весілля, похорон, хрестини, часто поєднані з церковними.

Особливо відчутне це єднання на Різдво, Водохреща, Масляну, Вербну неділю, Великдень, Трійцю, Покрову.

В Україні протягом віків склалися свої іконописні школи й осередки. Найвідомішими центрами виготовлення ікон були Київська і Почаївська Лаври. Іконописні цехи мав кожний монастир. Імена більшості іконописців давніх ікон невідомі. Одиниці храмових

ікон дійшли до нас із княжих часів, невелика кількість хатніх ікон з XVIII ст.

Українські іконописці часто відступали від церковних канонів, тому українська народна ікона на противагу, наприклад, канонічній російській відзначається життєрадісністю.

Важко уявити, скільки творів народного живопису втрачено через атеїстичну діяльність і пропаганду. На мистецьку вартість народної ікони ніхто не зважав — вона вважалася атрибутом «релігійного дурману». Часто, прибравши образ зі світлиці, його ховали десь у запічку й молилися до нього нишком. Традиція побутування ікони за час тоталітарного режиму перервалася.

Нині ми бачимо, як самодіяльні й професійні художники намагаються відродити мистецтво іконопису, але, звісно, зараз про якісь традиції, регіональні особливості говорити важко. Час визначить мистецьку вартість цих творів.

Лідія Орел

Застеляйте столи та все килимами

(на матеріалах килимарства Коростенщини)

Нині в сільській хаті і в міській квартирі ми часто бачимо, як килим ручної роботи, виготовлений багато років тому, стелять під ноги, забуваючи про те, що з давніх-давен його використовували в родинних і громадських обрядах. Окрім обрядового призначення, килим був найкоштовнішою прикрасою житла, ним на великі свята застеляли стіл, піл, вивішували його на жердці.

Не кожен умів ткати килими — це робили майстри, які ткали їх на замовлення або на продаж. Килим купували з якоїсь урочистої нагоди, до визначної події.

Килимарство, як і інші галузі народного мистецтва, виробило свої місцеві школи та стилі. Килими Полтавщини й Поділля, Київщини, Гуцульщини й Чернігівщини істотно різняться між собою.

У наш час люди почали віддавати перевагу фабричним килимам. Цінителі народного мистецтва подбали про те, щоб народні килими збереглися бодай у музейних колекціях. Чимало їх збе-

рігається у музеях Києва, Полтави, Львова, Івано-Франківська та інших міст.

На сьогодні давній народний килим — велика рідкість. Майже зникли осередки й майстерні. У Центральній Україні тільки майстри у Решетилівці продовжують ткати, але небагато, і останнім часом переважно невеликі гобелени. Подекуди тчуть на Гуцульщині й на Львівщині.

Сучасне ж індивідуальне ткацтва уніфікується, бо воно позбавлене традицій. Не все вдалося зібрати про осередки ткацтво в минулому.

Як показують результати польових експедицій МНАП України, Коростенщина в минулому була важливим осередком килимарського промислу. Килими ткали у багатьох селах повіту, як-от: Бехи, Дідковичі, Васьковичі, Михайлівна, Купеч, Ходаки, Каленське, Вигове, Клинець, Гуничі.

Це були вільні від кріпацтва, відносно заможніші села, їх називали «шляхтянськими». Дослідник цього краю К. Червяк у 20-х роках нинішнього століття писав: «Шляхетство мешканці цих сіл одержали в основному від князів литовських, у коростенської околишньої шляхти підвладних їй селян було мало; умовами свого життя і побуту вони наближалися до місцевого українського селянства... В передреволюційній Росії чимало з цих шляхтичів належало до стану дворян, а решта, за втратою своїх документів, складала категорію міщан, не перестаючи все ж таки вважати себе за справжніх дворян, за шляхтичів»[1].

За походженням — це українці. Однак прояви відмінності колишньої шляхти (тобто вільних селян) від «мужиків» (кріпаків) були помітні, зокрема, в традиційному одязі, хатньому начинні, навіть у психології людей та їхніх звичаях. У хатах перших було багато килимів, що збереглися й дотепер, а подекуди їх тчуть і нині. З опитування місцевого населення випливає, що килимарство тут зародилося дуже давно: «Килими тчуть, відколи стоїть село». При цьому люди додають: «Килими зроду ткалися в шляхтянських селах».

Перша документальна згадка про килими на Поліссі припадає, як відомо, на 997 рік (Лаврентіївський літопис). Розповідаючи про вбивство древлянського князя Олега в Овручі, літописець

---

[1] Червяк К. Шляхта околишня на Коростенщині. — Коростень, 1928. — С. 12.

зазначає, що коли знайшли його тіло, то «вынесоша и положиша на ковре»[2]. Це свідчить про те, що принаймні в князівському оточенні килими були відомі, хоч важко сказати з певністю, чи були вони привозні, чи місцевого виробництва. На жаль, ми не маємо згадок про килими в давньому фольклорі та в документах післякняжої доби.

Масове виробництво килимів на Коростенщині почалося, як і по всій Україні, десь із XVII ст. У цей період, як установили дослідники, килими набули поширення в різних куточках України, де вони, мабуть, і виготовлялися. Про це свідчить їх розмежування в старовинних реєстрах за стильовими прикметами. Наприклад, згадуються килими «черкаської роботи», «литовського діла»[3]. Певно, в той час уже існували якісь килимарські осередки з місцевими особливостями.

Лише в піснях пізнішого часу є згадки про побутування килимів:

Застеляйте столи
та все килимами,
Радуйся, ой радуйся, земле —
Син Божий народився!

У фондах державних музеїв килимів із Коростенщини небагато, та й ті подані без зазначення конкретного місцепоходження (як килими з Волині). На жаль, до останнього часу в етнографічній літературі подекуди не розрізняли Волинь як адміністративно-територіальну категорію і Волинське та Житомирське Полісся як етнографічні регіони. Так сталося, напевне, і з килимами Житомирщини, які «випали» із свого регіону і загубилися в широкому територіальному понятті «Волинь».

Найдавніші килими, знайдені нами на Коростенщині, датуються серединою XIX ст., а найпізніші — 70-ми роками XX ст.

Тканням килимів здавна займалися жінки та дівчата. Вовну брали з овець, що їх селяни розводили у великій кількості і стригли навесні та восени. Вовну пряли на «прясниці» — лопатоподібній дошці, вставленій вужчим кінцем у днище. До неї прив'язували мичку.

Найпоширеніші кольори, уживані в килимах, — червоний, чорний, зелений, білий із вкрапленнями жовтого та синього. Нитки

---

[2] Запаско Я. Українське народне килимарство. — К., Мистецтво, 1973. — С.5.
[3] Там само. — С.7.

майстри фарбували самі або ж возили для цього в Коростень. Ткати починали з настанням холодів.

Ткали килими переважно для себе, рідше — на замовлення чи на продаж. Один килим ткали протягом одного — чотирьох місяців. Ткали, як правило, в хаті на горизонтальних верстатах (місцеві назви — «кросна», «сошки»), ніжки яких закопували в долівку або прибивали міцно до дерев'яної підлоги. Ткали на чотирьох підніжках бердом № 12.

Виткані килими найчастіше були з двох, рідше з трьох полотнищ, завширшки від 1,5 до 2 метрів і довільної довжини. Основа була із лляної нитки, іноді з додаванням конопляної. Піткання на кінцях килима підрізували й зав'язували. У давніших килимах тло (по-місцевому «дно») було світлих кольорів — зелене, бежеве, а в пізніших — чорне.

Чорний та білий кольори природні для вовни. Часом, щоб зробити їх інтенсивнішими, нитки чорного кольору варили у чорній глині, що її привозили із села Васьковичі, а білі — у білій глині, привезеній з села Дідковичі. Інколи вовну з білих овець вибілювали на морозі, як полотно. Червону фарбу виготовляли з червецю (вид комах), який купували сухим, розтирали і розводили хлібним квасом. У розчин клали моток ниток на цілу добу. Для виготовлення синьої фарби брали хлібний квас, солили його (1 столова ложка солі на 400 г ниток) і додавали калій. Із рослинних барвників використовували дубову кору, лушпиння цибулі, вільхові бруньки, молоді паростки шишки, «зеленицю» і «жовтушку» (ростуть у сосновому бору)[4]. Нині користуються переважно аніліновими барвниками.

Про різноманітність орнаментів місцевих килимів свідчать їх назви: «у козаки», «у круги», «у волове око», «у козаки й круги», «у кулаки», «у пасочки», «у вазони», «у кукурудзу»... Давнішими є орнаменти геометричні, сучасні ж переважно квіткові.

А що геометричний орнамент у народному мистецтві взагалі є давніший від рослинного, свідчать дослідження фахівців, які вважають, що геометричний орнамент «...почався десь чи не в добу первісної людини, коли вона робила перші спроби орнаментації»[5].

Враховуючи, що в ткацтві прості геометричні форми є легшими для опанування і не вимагають особливої технічної вправності,

---

[4] Червяк К. Килимарство на Коростенщині// Краєзнавство. — Харків, 1929. — №3–10. — С.25.

[5] Павлуцький Г. Історія українського орнаменту. — К., 1927. — С.21.

можна з певністю твердити, що і в килимарстві геометричний орнамент з'явився раніше від рослинного. Такої ж думки дотримуються і сучасні дослідники[6].

Що ж до килимів, які збереглися на Коростенщині, то важко сказати, наскільки вони успадкували первісні орнаментальні форми. Бо ж у найдавніших килимах, які дійшли до нас із XVII–XVIII ст., уже маємо складні форми як геометричного, так і рослинного орнаменту. Так само важко судити і про походження найдавніших форм орнаментики та техніки ткання. Проте, якщо взяти до уваги, що ще за княжих часів постачання тканин до Європи ішло зі Сходу, з країн тисячолітньої культури, можна припускати, що й килимарство прийшло до нас також звідти. Принаймні в документах XV ст. вже трапляються згадки про привозні «азійські» килими.

Нині ми можемо говорити лише про ті чи інші ознаки спільності чи відмінності в оздобленні та техніці ткання українських килимів, порівнюючи з килимами інших народів. Простежуються, наприклад, спільні риси в орнаментуванні українських килимів із середньоазіатськими. «...Фігури з чотирьох, що перетинаються, простих ліній з загнутими кінцями... ми знаходимо на килимах Середньої Азії... Середньоазіатські килими з їхніми наївними геометричними розводами, часом такими близькими малюнкам українських вишивок, мають для нас неабияку вагу. Вони й собі ллють світло на питання про колиску геометричного орнаменту, зайвий раз доводячи, що за колиску цю був Схід»[7].

З орнаментами килимів безпосередньо пов'язані і техніки їх ткання. На Коростенщині килими ткали «у лавку» або «у гребінку» (перебір) та більш давньою технікою «у спуск», «у переклад», «у вічко» (цю техніку ще називали «ажурною»).

Техніка «у лавку»: за нитку основи перекладають нитку піткання і завертають її в бік орнаменту відповідного кольору. Техніка «у спуск» або «у переклад» (молоді килимарниці нею вже не користуються): вираховують потрібну кількість ниток основи, збільшуючи чи зменшуючи, і через них протягують нитку піткання. Тут нитка піткання не перекладається за нитку основи, спільну для двох кольорів, а перекладається за сусідню нитку основи. При цьому утворюються «вічка». Якщо нитка піткання перекладається через дві

---

[6] Запаско Я. Українське народне килимарство. – С.6.
[7] Павлуцький Г. Історія українського орнаменту. – С.21.

нитки основи, то утворюються вічка більших розмірів; з'єднуючись по вертикалі, вони нагадують форму східців[8]

Технікою «у переклад» на Коростенщині ткали не тільки килими: нею ткали орнаментальні смуги на ряднах, рушниках, наволочках, скатертях (місцева назва — «настольник»), подолках сорочок. Через те й самі орнаментальні смуги на тканинах також часто називають «переклад». Поширення цієї техніки — характерна прикмета ткацтва на Житомирському Поліссі, особливо на Коростенщині. На початку XX століття «переклад» найбільше вживається в наволочках та настольниках.

Традиційними для килимів Коростенщини є геометричні та геометризовані узори «у козаки», «у козаки й круги», «у кулаки», «у пасочки». Що ж до узорів «у вазони» та «у кукурудзу», то вони з'явилися вже в післявоєнний час, тчуть їх технікою «перебір». До найдавніших, на наш погляд, належать килими «у пасочки», переткані різнокольоровими смугами, згрупованими, як правило, по 2—3 вкупі.

З наших обстежень випливає, що першоосновою оздоблення в одязі та тканинах Полісся є суцільна, а не орнаментальна смуга. Згодом її заступає орнаментальна смуга, причому часто вони вживаються паралельно, в поєднанні. Килими «у пасочки», тобто оздоблені суцільними смугами, трапляються по всьому Поліссі. Багато їх є й на Коростенщині.

До давніх традиційних узорів на Поліссі належить і геометризований узор «у козаки», який перейшов і на назву килима. Як зазначає В. Древлянськии (В. Скуратівський), «...щодо назви килима, то вона, на перший погляд, є незвичною для цієї місцевості, але коли відштовхуватися в історію минулого древлянського краю, то стане цілком зрозуміло, чому саме таке ймення дали килимові — тут древляни виготовляли для «хортицької держави» човни, за якими припливали козаки»[9].

Поряд з назвою «у козаки» іноді вживається назва «у человєкі», що свідчить про усталене антропоморфне значення цього орнаменту в народному мистецтві.

Килими «у козаки» ткалися двома техніками: «у переклад» і «в перебір». Поле килима складається з орнаментальних смуг.

---

[8] Червяк Г. Килимарство на Коростенщині. — С.17.

[9] Древлянський В. Бехівські килими // Народна творчість та етнографія. — 1972. — № 1. — С.101.

На смугах виділяються великі фігури, що своїм виглядом нагадують постаті людей, які ніби стоять, узявшися в боки. Ці постаті і є «козаки», що дали назву килимові. Кайма часто виткана з прямокутників (місцева назва — «стовпчики»). Кольори — червоний, жовтий, білий, зелений, фіолетовий, коричневий, чорний.

Орнамент «у круги» насправді має вигляд великих різнокольорних ромбів, а орнамент «у круги та козаки» становить поєднання в смугах ромбів та стилізованих людських фігур із вкрапленням інших геометризованих елементів. Орнамент «у кулаки» складається з геометризованих фігур хрестоподібного вигляду, розміщених у шаховому порядку рядами по всьому полю килима. Орнамент «у вазони» має вигляд геометризованих квітів, розміщених рядами на темному полі килима в поєднанні з іншими геометризованими фігурами.

Сучасний орнамент «у кукурудзу» складають розміщені на чорному полі великі рожеві квіти, схожі більше на троянди, з великим рожевим листям. Такі килими тчуть нині не тільки на Поліссі, а й на Поділлі. З усього видно, що вони найкраще задовольняють попит невибагливих покупців, проте з художнього боку значно поступаються перед традиційними килимами і не мають майже ніяких місцевих самобутніх прикмет. Ця уніфікація і знеособлення свідчать про недостатню естетичну культуру як споживачів, так і самих майстрів.

Багато цікавого дають спостереження над функціями килимів у народному побуті. Килими здавна були і тепер лишаються прикрасою житла — їх вішають на стінах, жердках, застеляють ними ліжка або піл.

Важливу роль виконують килими у весільному обряді на Коростенщині. На килим стають молоді, беручи шлюб у церкві (для цього килим спеціально приносять із дому), на килимі садовлять молодих «на посад» (замість кожуха), килимом застеляють ослона, на якому сидять батьки, коли благословляють молодих до шлюбу, на килим кладуть новонародженого.

Та чи не найбільшу вагу має килим у похоронному обряді. На Коростенщині старі люди бережуть килим «на коня», тобто на похорон.

Коли помирає дівчина, її одягають у весільне вбрання, на лавку кладуть подушки, вкривають їх килимом, а на килим кладуть небіжку. Везучи покійницю до могили, під домовину стелять килим,

часто і коня теж накривають килимом. У минулому ткали спеціальні килими літургійного призначення, інколи їх жертвували на церкву, щоб одужала хвора дитина.

До революції килими були важливою прикметою домашнього побуту заможних селян та «шляхтичів». Їх використовували в усіх урочистих випадках. Старі люди села Бехи розповідають, наприклад, що 1911 року, коли цар Микола II проїжджав через їхнє село до Овруча святити собор Святого Василя, то бехівчани за наказом місцевої влади укрили килимами тини по обидва боки вулиці. Про це згадує в своєму нарисі про Коростенщину К.Червяк[10]. Він же описує, що на похоронах парубка запрягали дві пари коней, укривши їх килимами, і їхали до цвинтаря в супроводі вершників. Так, наприклад, 1922 року в селі Лип'янах, ховаючи парубка, у віз запрягли дві пари коней цугом. Передню пару коней, а також коней чотирьох вершників, які їхали попереду домовини, було вкрито килимами. Кожен вершник мав через плече рушницю, на коргвах були почеплені хустки, на хресті — рушники. За таким ритуалом ховали парубків також у селах Каленському та Болсунах. Але не всіх, а лише заможних. У тому ж селі Каленському 1925 року помер від сухот парубок, син бідняка. Його поховали скромно: не було ні килимів, ні вершників, а домовину везла лише одна пара коней[11].

Килими в похоронному обряді використовують і тепер. Це нам довелося спостерігати в січні 1978 року в селі Мелені, коли там ховали найстарішу жінку села. Домовину везли на санях, застелених килимом. У церкві нари з домовиною також були поставлені на килимі. На похоронах було півсела, причому всі були охайно, по-святковому вдягнені, незважаючи на те, що відбувалося це серед тижня, в будень. У всьому цьому був вияв глибокої поваги до небіжчиці, старої людини.

По селах Коростенщини в багатьох оселях жінки зберігають килими, виткані їхніми матерями та бабусями. Подекуди й самі тчуть, але кількість ткаль дедалі зменшується. Та й з художнього боку сучасні килими поступаються перед старими. Така сама картина, до речі, спостерігається і в інших районах Житомирського Полісся. Разом з тим майже в кожному селі є майстри,

---

[10] Червяк К. Шляхта околишня на Коростенщині. – С.18.
[11] Там само. – С.18–19.

які володіють секретами традиційного килимарства і могли б за сприятливих умов передати свій досвід молоді.

Ситуація ускладнюється тим, що нині, через аварію на Чорнобильській АЕС, більшість сіл Житомирського Полісся підлягає відселенню, а деякі вже відселені в різні райони Житомирщини, Черкащини, Київщини та інших областей. Отже, про відродження килимарства на старих місцях говорити не доводиться — хіба що у нових поселеннях. Як і вся народна культура Полісся, килимарство зазнало непоправного удару, саме його виживання є проблематичним.

Наше завдання — зберегти для нащадків усе найцінніше хоча б у музейних колекціях.

Дитина в обрядах і звичаях

Наталя Гаврилюк

Народження дитини

Звичаї до пологів

Безпліддя сприймалося в народі як нещастя. Казали: «Хата з дітьми — базар, а без них — цвинтар». Не випадково вагітна (за народною лексикою «важка», «повна», «товста», «груба») жінка користувалася особливою увагою та турботою з боку сім'ї та односельців. У її присутності не годилося лихословити й сваритися, їй не можна було відмовити в будь-якому проханні. У багатьох районах України існувало стійке уявлення, що у людини, яка не дасть вагітній того, що вона просить, миші погризуть одяг або ж тканину й одяг поїсть міль.

Щоб вагітність і пологи пройшли нормально, щоб убезпечитися від імовірного зурочення, а майбутню дитину наділити здоров'ям та доброю вдачею, вагітна жінка мала дотримуватися певних норм поведінки, знати неписане зведення прикмет, заборон і обмежень. Вона не повинна була лукавити й красти, брутально поводитися з оточуючими, дуже сердитися, бо за народними поглядами усі ці якості передадуться дитині. Із крадіжкою, наприклад, пов'язували появу на тілі малюка плями, що за своїм малюнком нагадувала вкрадену річ. Думали також, що дитина народиться з родимою плямою на лобі, коли вагітна щось кидатиме собі в пазуху. Найбільше застерігали від переляку. Переказували, якщо жінка злякається вогню, пожежі або, скажімо, миші і торкнеться до себе руками, то в дитини в тому місці утвориться відповідний за кольором і формою «знак» («слід»).

Вагітній жінці невільно було під час ходи щось жувати, гризти, бо у дитяти, як вважали, не закриватиметься рот — воно буде крикливим, весь час проситиме їсти, стане ненажерою. Водночас при-

дивлялися, якщо за вагітності постійно хочеться чогось солоного чи солодкого, то й дитя в подальшому це полюблятиме.

Широковідомою була заборона штовхати ногою свиню, кота чи собаку, які в народних віруваннях пов'язані з демонічною силою. Вважали, що в такому разі щетина, шерсть тварини мучитиме немовля або ж дитина буде волохатою («як у шерсті», «у моху»).

Не годилося у святкові дні, передусім у період від Різдва до Нового року, мотати нитки, пряжу, плести, «бо дитинка при родах обкрутиться пуповиною, довго буде як нежива». Також заборонялося у свята шити, «щоб не зашить дитині очі й рота», мазати стіни, долівку, «щоб жінка не зійшла кров'ю і мале не вмерло».

Вагітній жінці не слід було дивитися на поховальну процесію, йти на кладовище, слухати заупокійний молитовний спів. Існувало повір'я, якщо вона подивиться на мерця, то народжений матиме блідий, «мертвяцький» колір обличчя.

Складні, суперечливі уявлення відбивалися у забороні брати вагітну за куму (хрещену матір), вважали — «помре дитина чи своя, чи хрещена».

Добре знаними були прикмети, за якими визначали стать майбутньої дитини: якщо лице вагітної з плямами — народиться хлопчик, якщо чисте — дівчинка. Якщо дитинка б'ється з правого боку, а живіт за формою продовгуватий і витягнутий наверх, то це прикмета на хлопця, як зліва, а живіт круглий — на дівчинку. Казали також, що буде хлопчик, якщо часто хочеться оселедця.

Народження. Баба-повитуха. Вибір імені для дитини

Пологи («злоги», «народини», «родиво») української селянки звичайно відбувалися в хаті. Вважали, чим менше людей знає про настання пологів, тим легшими вони будуть. Роди приймала баба-повитуха — досвідчена у таких справах жінка похилого віку, як правило вдова. У правобережних областях її називали «баба-бранка», у подніпровських та лівобережних — «баба-пупова», «пуporізка», «пупов'язка», «породільна баба», відомі й інші подібні найменування. На півдні переважали назви «бабушка», «бабка».

В українському традиційному середовищі повитуха — чи не найшановніша постать. Вона втілювала у собі народні знання, практичний лікувально-знахарський досвід. Від її вміння користувати-

ся народною медициною значною мірою залежав успішний кінець пологів. Для сім'ї баба ставала своєю і сприймалась як родичка. Остання зі свого боку називала породіллю («роділлю», «поліжницю») «онукою», а дитинку — «онучком(ою)».

Для породіллі і новонародженого найнебезпечнішими вважалися перші сорок днів (або «шість тижнів») після пологів. У цей період дотримувалися породільних звичаїв, обрядів, пов'язаних з ними уявлень та вірувань дохристиянського і християнського походження. Стійкими, зокрема, були погляди, що поки дитя не охрещене, воно ніби й не людина, а дещо непевне — «маняк». Воно легко піддається нечистій силі, хворіє, слабшає, може вмерти. Тому годилося з настанням пологів підтримувати вогонь у хаті, закривати чи завішувати вікна, зважати на інші пересторога.

Повитуха, дотримуючись певних обрядів, намагалася застерегти матір і дитину від можливого лиха. Не випадково у багатьох районах України її вважали охоронницею, заступницею немовляти і породіллі. Вона була також посередницею між сім'єю і церквою аж до закінчення «шеститижневого» строку і обрядово-церковного «виводу». У народних уявленнях досвідчена баба часто може віщувати долю новонародженого. Вона, зокрема, знала, що якщо дитина з'явилася на світ обличчям догори — це добра прикмета, а якщо обличчям донизу — помре до року. Народилося в суботу — буде «лобзате» й скупе, а у неділю, під час служби — буде нещасливе. Щасливою вважалася дитина, народжена разом з послідом — «у сорочці» («у чіпчику», «мішечку»), а також така, що з'явилася увечері. Народження ранкове чи денне обіцяло непевний, суперечливий життєвий шлях («по своєму віку», «як йому буде»). За народними свідченнями «знаюча» повитуха, тобто така, що вміла ворожити, обмивши немовля, виносила воду «на зорі», виливала і могла не лише провістити, чи буде жити дитина, але часом визначити характер її загибелі і у якому саме віці.

Щоб полегшити пологи, баба вдавалася до різних лікувальних, магічно-знахарських засобів; наприклад, варила в торбочках овес, клала їх породіллі за спину і зверху живота або ж намотувала її волосся на палець, наказувала розв'язати всі вузли, порозмикати замки тощо. У тяжких випадках посилала до батюшки з проханням відкрити «царські врата». Водночас промовляла:

«Царські врата, одчиніться. А ви, коні смиреннії, розійдіться. Чи младеніць, чи младениця, пора вже на цей світ родиться...»

Шептала також богородичні молитви — «Богородице Діво», «Сон Пресвятої Богородиці» тощо.

Практикувалися й інші родопомічні засоби. Зокрема, чоловік породіллі лягав на долівку, вона ж тричі через нього переступала. Дія, як вважалося, була найефективнішою в разі народження первістка. Це був пережиток відомого багатьом давнім народам звичаю, що фігурує в літературі під назвою «кувада», за яким чоловік певним чином імітував співучасть у жінчиних родильних муках, відтак ніби полегшував їх.

Особливого значення надавалося найпершим обрядодіям, через які прагнули принести добро, наділити новонароджене дитя позитивними якостями, забезпечити його щастя й добробут. Серед відповідних символічних засобів передусім виділяються дії з пуповиною і послідом. Так, визначаючи характер майбутніх занять дитини, пуповину хлопчика повитуха відтинала на поліні, сокирі чи на книжці, «щоб хазяїном, майстром, грамотним був», а дівчинки — на гребені, «щоб пряла і ткала». Зав'язувалася пуповина лляною чи конопляною пряжею — «матірною», «щоб у породіллі діти велися», «щоб дитина плодовита росла». Дія супроводжувалася добрими побажаннями: «Зав'язую тобі щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий». Коли відсохне пупок, його разом з ниткою на Західному Поліссі клали у дитячу колиску (люльку), в інших районах звичайно ховали за ікону, у прискринок. Через шість—сім чи десять років його давали підлітку і придивлялися: якщо зуміє розв'язати, то буде все вміти, буде розумний («як розв'яже пуп, то ум розв'яже, як ні — буде мучиться»).

Послід («місце», «гніздо») за народними уявленнями не повинен був дістатися котам чи собакам, що пов'язувалися з «нечистою силою». Тому його закопували там, де дитина народилася, або у певному місці хати, подвір'ї (під полом чи порогом, під піччю, у коморі, хліві, «у глухому кінці двору», «де ніхто не ходить»). Сприяти дитині могли й інші ритуально-символічні дії, коли, наприклад, в ямку разом з послідом клали хліб і сіль, зерно або ж закопували послід під молоде родюче дерево.

Щоб убезпечити дитину від впливу злих сил («щоб нечистий не підкаснувся», «щоб злий дух не підмінив дитя», «щоб сатана не підійшла», «від перешкоди», «щоб вроків не боялося» тощо), повитуха робила над ним хресне знамення або кропила святою водою, перехрещувала освяченим ножем, супроводжуючи ці дії молитвою,

називаючи малюка християнським іменем — Іван, Адам або Марія, Єва. З тією ж метою в колиску клали щось «залізне», звичайно ножа чи ножиці (на Правобережній Україні), нерідко також вуглинку з печі, скибочку хліба з сіллю, часник, освячені маківки, свячене зілля. Використання подібних предметів могло, за народними уявленнями, мати й інше призначення. Наприклад, хліб клали для того, «щоб дитина завжди при собі хліб мала», ніж (для хлопчика) — «щоб теслею був», гребінь (для дівчинки) — «щоб пряла». Подібні повір'я були поширені у більшості областей України; рідше до них вдавалися у південних областях.

Дуже уважно ставилися до вибору імені. Як правило, дитині давали ім'я святого, день якого згідно з календарем відзначала церква; казали, що краще за все назвати дитину «по святцях наперед». Бували й інші варіанти. Наприклад, важливо було назвати немовля іменем, типовим для традицій сімейно-родових або для місцевих церковно-християнських, пов'язаних з культом певних святих. Крім того, часто орієнтувалися на такі імена, які носили люди гарні, доброї вдачі.

У більшості районів Правобережжя в справі вибору імені посередником між батьками дитини і церквою була повитуха. Упоравшись із пологами, вона йшла до священика (звичайно до нього додому), щоб «узяти молитву, взяти ім'я» і домовитися про день хрещення дитяти. При цьому несла йому хліб, пшоно й курку або ще й сало чи горілку, гроші, що в цілому виглядає історичною трансформацією певних давніх жертовних обрядів, пов'язаних з народженням дитини. Повертала і поздоровляла батьків «з іменем». Якщо воно не задовольняло сім'ю, баба йшла до священика знову. В інших місцевостях цього звичаю дотримувалися мало. Ім'я дитині давали під час обряду хрещення у церкві.

Обряд очищення. Відвідини породіллі і святкування народин

Значне місце у традиційній родильній обрядовості українців посідали обряди очищення. За давніми релігійними віруваннями і християнськими приписами «пологи — справа нечиста». Цей погляд визначав особливий статус породіллі з немовлям та інших причетних до пологів осіб, які, аби не зашкодити собі й людям, мусили дотримуватися певних правил і обмежень. Більшість обмежень передусім

стосувалися породіллі. Вважали, наприклад, що «шість тижнів перед нею відкрита яма» (тобто могила). Разом з тим сорок післяпологових днів породілля була «нечиста»; у цей час на неї легко могли вплинути злі сили.

Зважаючи на ці обставини, ліжко породіллі завішували полотном або білою плахтою. Породілля не повинна була будь-що позичати зі своєї хати, брати воду з криниці, виходити з дому під вечір, лишати пелюшки просто неба після заходу сонця; їй не дозволялося також відступати більш ніж на тридцять п'ять кроків від домівки або йти за ворота, особливо переходити дорогу, «щоб нечиста сила не причепилася», «щоб комусь не зашкодити» і т. ін.

Щоб позбутися цих обмежень та пересторог, власне і побутували обряди очищення. Спочатку породілля удома очищалася водою, а через сорок днів — у церкві молитвою і благословенням.

За поширеним в Україні звичаєм ритуальне очищення водою відбувалося вранці другого чи третього дня після народин. Воно символізувало свого роду «одмивання» від усього, що так чи інакше пов'язувалося з пологами і було відоме під загальною назвою «помити руки» (або «помити, обмити бабі руки», «злити на руки породіллі», «зливки» та ін.). Необхідність обмивання бабиних рук пояснювалося в народі тим, що повитуха, приймаючи роди, «проливала кров», тобто за традиційними уявленнями була причетна до чогось «нечистого», «грішного». Виконання обряду ніби знімало цей гріх: воно означало закінчення «бабування» і водночас дозволяло бабі й надалі продовжувати свою справу — «брати іншу дитину», «йти до другої породіллі». Що ж до самої породіллі, то здійснюваний обряд через обмивання водою мав на меті ніби заздалегідь (до закінчення шеститижневого строку) боронити жінку від «вроків», «навіювання», сприяти поновленню її здоров'я, прибуванню молока. Це добре засвідчують замовляння, що їх нашіптувала баба під час обряду. У них відбивалося виразне поєднання персоніфікованого язичницького та християнських символів води. Наприклад: «Водо-водице, водице Улянице! Ти очищаєш гори, каміння, луги, береги. Облий, обчисть душу (називається ім'я породіллі) од усякого паскудства, усякої напасті!» або «Водо Йордана, на ім'я Уляна, земле Тетяно! Ти очищаєш луги, береги, каміння, кремінння, річки, піски. Очисть (ім'я) від злих людей, проклятих очей»; «З повної криниці прибуває водиця, щоб так молодиці прибувало покорму» тощо.

В Україні побутували різні форми цього обряду. У центральній частині Правобережжя переважно обмивала руки тільки баба. Взаємне обмивання рук повитухи і породіллі практикувалося в Середній Наддніпрянщині. Проте найпоширенішим, особливо на півдні та південному сході України, був обряд очищення самої породіллі. Обрядодії та замовляння різнилися залежно від місцевих традицій.

Скажімо, крім води («непочатої», «взятої до схід сонця»), куди добавляли свячену воду, клали овес або конопляне сім'я, калину, різні трави, в обряді могли використовувати також сокиру й віник (або косу, серп, гребінь тощо), на які породілля мала стати ногою. При цьому подекуди тричі обмивали або оббризкували водою обличчя та ноги породіллі. Згідно з іншими варіантами обряду вона також пила воду, їй за пазуху клали окраєць хліба або сипали зерно, гроші. Потім повитуху пригощали і обдаровували: для неї клали на діжу хліб і сіль, давали полотно «на рукава» сорочки, намітку чи хустку або мило й рушник.

У деяких, переважно північних і західних, районах України «обмивання рук» або зовсім не практикувалося, або не мало ритуального характеру: це робила баба непомітно, нишком. За східноподільською традицією очищення водою відбувалося через тиждень-два після пологів. Траплялося також, що «зливки» робили того самого дня, що й церковний обряд очищення, який виглядав приблизно так. Коли минало шість тижнів, породілля з дитиною, інколи у супроводі баби-повитухи, йшла до церкви «на вивід» («на виводини», «до вводу», як казали на Правобережній Україні) або «на молитву» (Лівобережжя). Звичайно це було в суботу ввечері. Загорнуті у хустинку хліб і гроші вона віддавала старості, тоді заходила до церкви, ставала біля порога. Батюшка клав їй на голову два довгих рушники, тримав Євангеліє і читав молитву, потім брав матір за фартух і підводив до вівтаря. Якщо прийшли з дівчинкою, то підносив її до ікони або до всіх святих, хлопчика ж вносив у вівтар. На закінчення благословляв матір з немовлям. У народі вважали, що по церковному обряді жінка «очистилася»: вона могла виконувати шлюбні обов'язки, всюди ходити, бути за хрещену матір іншій дитині.

Ритуального характеру набувало і перше купання немовляти. Окрім його суто профілактичного призначення, узята до сходу сонця вода і покладені у воду предмети-символи, передусім освячені в церкві (зілля, хліб, хлібне зерно, яблуко, яйце тощо), мали зміцнити дитину, наділити її щастям, захистити від лихого ока. Користь

від ритуального купання зростала й завдяки традиційним формулам-побажанням.

Так, у купіль хлопчика клали любисток, примовляючи: «щоб любили»; гілочку дуба — «щоб був міцний, як дуб», барвінок, тую — «щоб довго жило», чорнобривець — «щоб був чорнобривий»; для дівчинки — ромашку — «щоб рум'яна була», вишневу гілочку — «щоб гарна була», калину — «щоб красна була», любисток — «щоб люб'язна була» тощо. У північних областях у воду нерідко клали хліб, «щоб при хлібі було», «щоб здоров'я прибувало», «щоб міцним було», або гроші, «щоб багатим було». У західних та південно-західних районах України у купіль звичайно додавали «святої іорданської» води, меду чи цукру, «щоб дитя солодким було», яблуко — «щоб було червоненьким».

Воду з купелі виливали в хаті під піч, поріг, «щоб дитина щасливою була», або у дворі під садовину, плодюче дерево. Суворо дотримувалися правила не виливати воду «проти ночі», а лише вранці, зі сходом сонця. Коли бачили, що дитя надто слабе, неспокійне народилося, як казали, «в младенчику», тоді баба, користуючись певним замовлянням, виливала купіль опівночі на перехресті доріг з метою відігнати, відвести хворобу. За звичаєм, що побутував на Середній Наддніпрянщині, новонародженого після купання туго сповивали до сну. Вважалося, якщо робити так до восьми місяців, дитина виросте високою і стрункою.

Водночас із обрядом «обливання рук» розпочиналися так звані «відвідини» («одвідки», «одвєдки») породіллі. Часто це називалося просто — «йти на родини». У більшості районів України приходили одвідувати тільки жінки — родички, сусідки по двоє-троє й більше йшли до породіллі без спеціальних запросин. Звичай мав морально-психологічне і практичне значення — вшанувати породіллю, надати їй посильну допомогу, зокрема харчами. З відвідуваннями і святкуванням народин пов'язувалися певні уявлення та застереження. Вважалося, зокрема, що провідування сприяє видужуванню хворої, прибуванню молока. Воно також розглядалося як «праведне діло», що матиме позитивні наслідки «на тім світі» і для самих відвідувачів; казали, наприклад: «Скільки жінка буде на родинах, стільки і в раю». Аби не зашкодити породіллі («щоб дитині щось не заважало», «щоб дитина прищата і слизнява не була»), серед відвідувачок не повинно було бути вагітної жінки або жінки з місячними.

Звичаю відвідувати породіллю дотримувалися переважно протягом перших двох тижнів після пологів. У найвиразніших формах він побутував у північних та правобережних районах. Тут, окрім старого, м'якенького полотна на пелюшки, жінки несли породіллі хліб і сіль, різноманітні вироби з тіста (вареники, пироги, млинці, налисники, коржі, пампушки тощо), інші страви та продукти (кашу, молочні страви, мед, варені або сушені фрукти, борошно, крупи та ін.).

Віддаючи породіллі гостинці, казали: «їж, щоб покорму було дитині, щоб дитина голодна не була», «їж, щоб подужчувала, силу мала, з ходу дитина вставала». Були й побажання образно-символічного характеру: «їж та закладай бочки, де були сини й дочки», «Як вареник повний щоб була породілля — що вийшло з неї, то щоб поповнилося». За звичаєм жінки робили невеличкий бенкет на честь породіллі та немовляти. Під час гостювання новонародженому бажали здоров'я і щастя. Казали також: «Нехай роділля годує, щастя й долі готує — батькам на утіху, людям на услугу», «Щоб дитина була багата, як земля, здорова (дужа), як вода, щоб в коморі і оборі всього було доволі», «Щоб орав, косив і поклонявся землі», «Щоб пряла і ткала» і т. ін.

На Середній Наддніпрянщині, на півдні та південному сході України жінки, йдучи на одвідини, брали з собою лише хліб, окремі вироби з тіста — палянички, пряники, бублики. Власне відвідинам і святкуванню народин дитини тут приділяли менше уваги, ніж на Поліссі та Правобережжі. Були й значні відмінності — у цих районах відвідини втратили свій суто жіночий характер, набували індивідуалізованих форм. Часто народини й хрестини святкували у хаті одночасно.

Вибір кумів. Обряди, що передували хрещенню і були з ним пов'язані

Щоб охрестити дитину, обирали кумів, які ставали для неї духовними, хрещеними батьками, своєрідними заступниками, опікунами. Між хрещеними й рідними батьками дитини, як правило, зав'язувалися тісніші родинні чи приятельські стосунки, що відбилося у прислів'ї — «Куми рідніші, як брати». За участю кумів відбувалися хрестини, постриження, а згодом і весілля похресника чи похресниці.

Згідно зі звичаєм, поширеним на півночі України, через півроку, рік після народження дитини батьки відвідували і обдаровували кумів — «несли кумам хліб (пироги)»; останні також повинні були щось подарувати похресникові. Згодом і самі підлітки мали щорічно на Різдво навідувати своїх хрещених — «нести вечерю». Рідні та хрещені батьки дитини приходили в гості одне до одного у святкові дні, передусім на Різдво і Великдень.

Стосовно вибору хрещених батьків існували як загальні, так і місцеві звичаї. Найчастіше кума і куму брали з різних сімей («з різних хат»). При цьому керувалися почуттями особистої симпатії: «Батьки — суджені, а куми — люблені». Дивилися також, щоб це були люди заможні, які добре виховували своїх власних дітей. У північних районах кумів обирали з числа найближчих родичів, з роду батька і матері («з його і її города»). На Правобережжі одним з хрещених часто ставав хтось із сусідів, знайомих. На Лівобережжі, де родові зв'язки з багатьох причин були слабкішими, орієнтувалися переважно на «чужих» людей, вважаючи, що «свої — й так рідня, а чужі — будуть родичі». На півдні України брали у хрещені батьки для дитини і своїх, і чужих.

Запрошував «кумувати за дитиною і ввести дитину в хрест» звичайно батько; інколи це робила баба-повитуха. Відмовляти не годилося і вважалося за гріх. Кожний із запрошених ніс із собою хліб. Кум також мусив мати при собі гроші, якими він розплачувався за обряд хрещення і хрестик для дитини. Що ж до куми, то вона несла близько півтора метра полотна — «крижмо», на яке клали малюка по закінченні церковного обряду. Існувало повір'я, що пошиту з крижма сорочку дитинка має обов'язково зносити. Вірили також, що крижмо і надалі може добре впливати на дитину. Його берегли на весільний рушник або шили з нього для дочки наволоку, «щоб добре за чоловіком жила», а для сина, як забирали до війська, — сумку чи онучі, «щоб вернувся додому».

Коли діти в сім'ї «держалися», були здорові, то з появою новонародженого залишали раніше обраних кумів. За певних обставин це правило порушувалося. Так, вагітну куму слід було «замінити». Якщо ж попередні діти вмирали, то звали нову пару кумів. Вертаючись із церкви, куми передавали батькам охрещене немовля через хатнє вікно. Нерідко цей обряд доповнювався імітацією «купівлі» дитини, за яку батьки давали кумам символічну плату. Для середньої та лівобережної частини України був характерним інший зви-

чай: щоб дитина жила, за кумів брали тих, хто першим трапиться на дорозі — «стрічених кумів» («кумів з дороги»). Обидва звичаї були зумовлені, зокрема, бажанням «обманути» злі сили, що могли стати на перешкоді життю дитини. Відомі були й інші засоби уникнути смерті новонародженого. Так, у західних районах України, враховуючи непорочність, «безгрішність» підлітків, на роль хрещених брали юних брата і сестру. Тому й казали: «Ще не виросло, а вже беруть у куми».

На відміну від інших областей на заході й південному заході (Галичина, Закарпаття, Буковина, Поділля) брали по дві, три і більше пар кумів. Усі вони брали участь у таїнстві хрещення, складали принесеш крижма, всі разом їх тримали і загортали у них охрещене немовля.

Якщо обирали кілька пар кумів, одну пару називали «старшими», а інші пари — «молодшими кумами». Старші куми відрізнялися за віком; їх шанували більше. Вони й несли найбільш відчутні матеріальні витрати, пов'язані з визначними подіями в житті похресника. У східних прикарпатсько-подністровських районах старші особи називалися також «праведні», «рідні куми» або «хресні батько й матка», «нанашки». Водночас тут виділялися ще й другорядні куми — «прикуми» («підкуми») й «поприкуми» — особи, які брали участь лише у «хрестинах» — святковій гостині з нагоди хрещення немовляти. Як правило, це були чоловіки й дружини старших і молодших кумів. Цей звичай має глибоке історичне коріння.

Перед тим як іти хрестити дитину, куми і баба-повитуха клали дитину у хаті на долівку (або на стіл, поріг, покуть, піч), що символізувало залучення новонародженого до сім'ї — «домашнього вогнища» — та громади. Представниками громади (общини) були повитуха і хрещені батьки дитини.

Найчастіше повитуха стелила долі («на землі») або на встановленому посеред хати столі кожух і клала на нього сповиту дитину. При цьому проказувала: «Щоб було тепло і багатство», «щоб добре росло і щасливе було», «щоб був багатий, як кожух волохатий» тощо.

Куми кидали на кожух гроші, що означало «викуп» або «продаж» дитини. Усі троє брали кожух за кінці і тричі піднімали й опускали новонародженого. Тоді баба говорила: «Даємо вам рожденне й молитвенне, а нам принесіть хрещене» і віддавала дитину кумові, а той передавав її кумі. Відтак ішли до церкви.

Цей обряд побутував у більшості районів Правобережжя. На Лівобережжі він був дещо простішим. Малюка клали на розстелений кожух на покуті — до і після обряду хрещення або тільки після нього.

На Гуцульщині немовля спочатку клали на поріг, тоді піднімали й переступали з ним через якийсь металевий предмет, «щоб дитину ніхто не зурочив». На півдні Житомирщини, південному заході Поділля переступали через жар з печі або підпалене перевесло, «щоб дитина вогню не боялася». На Чернігівському Поліссі, коли куми повернулися з церкви, мати сідала на піч і приймала від них охрещену дитину.

Хрестини

Хрещення дитини відзначалося сім'єю урочисто. Хрестини (або «хлібосілля», «пироги», «обід», «збір») робили здебільшого після «виводин» матері.

На відміну від «родин» до хрестин старанно готувалися. Запрошували кумів, повитуху, родичів — одружених і молодь.

Обряди хрестин у різних районах мали свої, місцеві особливості.

На півночі України варили так звану «бабину кашу» (пшоняну чи гречану на молоці з маслом, медовою водою, із яйцями), яку готувала і приносила повитуха. Горщик з кашею розбивали. Робилося це приблизно так.

На закінчення гостини повитуха брала горщик з кашею, накривала його хлібом і сіллю або млинцем, ставила на стіл і пропонувала розбити кашу тому, хто покладе найбільше грошей. Присутні клали гроші, які призначалися новонародженому, примовляючи при цьому — «на воза», «на коня», «на віночок», «на трубку», «на мило» тощо; на стіл також клали подарунки — полотно, хустки; можна було «заплатити» за кашу й хлібом. Хрещений батько мав покласти найбільше грошей, що, власне, й давало йому право розбити кашу. Іноді її розбивали разом усі присутні. Для цього в одних випадках брали качалку, в інших — горщик тричі піднімали, а за останнім разом били об кут столу. Якщо було дві каші, то горщечки вдаряли один об одного. Придивлялися: якщо каша не розпалася, лишалася цілою, це означало достаток і благополуччя сім'ї у майбутньому. Тоді баба ділила й роздавала кашу, при цьому вершок разом з чаркою горілки і зібраними грішми передавала породіллі.

У черепки розбитого горщика клали шматочки каші або пили з них горілку; їх також кидали молодиці собі у пелену, «щоб плодовитими бути», або виносили на город, «щоб гарбузи родили». Саму кашу годилося скоро схопити і з'їсти, «щоб дитина говорила скоріше», «щоб дитина на ноги хваталася швидко». За традицією грудочку каші несли додому і віддавали своїм дітям з побажанням, щоб і їм Бог дав улаштувати «таку кашу».

Обрядові формули-побажання, якими супроводжувалося розбивання і частування кашею, відбивали зв'язок дій з магією плодючості. Казали, наприклад: «Роди, Боже, жито й пшеницю, а куму й кумі — дітей копицю», «На кошарі бички й телички гуляють, а в запічку дітки плигають», «Щоб на твоїм городі пшениця родила, щоб тебе, молодайку, родина любила». Втикаючи монети на вершечку каші, який зрізався і призначався породіллі, примовляли: «Ану, городи, нехай не лазять поросята на просо». Бувало, перед розбиванням на кашу клали яйця й саджали курку, що символізувало плодючість і продовження життя.

Невід'ємною частиною обряду були побажання, адресовані новонародженому. В них відбивалися сподівання на здоровий розвиток і щасливу долю дитини. Бажання через словесні формули наділити дитину певними моральними якостями переплiталося з вірою в силу, магію слова. Новонародженому, зокрема, бажали: «щоб здорове було, щоб не боліло, щоб росло і щасливе було», «щоб був роботящий», «щоб пахар був», «щоб коней мав добрих», «щоб не злодій був», «щоб не пило», «щоб хлопці поважали й любили», «щоб діждать весілля, ще й коровай ділить» тощо.

На Правобережній Україні побутував аналогічний за призначенням обряд, який, однак, мав свої особливості. За звичаєм баба-повитуха йшла на хрестини з решетом, наповненим невеличкими букетиками («квітками»). їх складали з живих чи сухих квітів, трав (васильків, м'яти, рути, барвінку тощо), додаючи гілочку калини й хлібний колосок. Букетиків повинно було вистачити на всіх присутніх. Про ці квітки згадується й у місцевих піснях: «їхала баба з торгу везла квіток торбу, то з рожі, то з калини, до Ганни на хрестини», «Ходила бабусенька по горі крутій та збирала роман-зілля на квітки собі».

Обряд з квітками в тому вигляді, в якому він побутував на півдні Волині, Рівненщини і Житомирщини, мав приблизно такий вигляд. По обіді баба-повитуха клала на тарілку чи блюдо дві квітки,

ставила дві чарки горілки і підходила до хрещених батьків дитини, примовляючи: «Просить кум і кума на чашу вина і на подарунок» або «Прошу роділлі на мило, а мені на пиво», «Кидайте на щастя дитини» тощо. При цьому вона вмочала квітки в горілку, бризкала нею в обличчя кума, куми і примовляла: «Божа роса, на личко краса». Старші й молоділі куми дякували бабі: «Спасибі за квіточку, за горілочку, за дар Божий» і натомість кидали гроші, які призначалися в подарунок матері й новонародженому. Взявши тарілку з грошима, чаркою горілки і новою квіткою, повитуха підходила до породіллі й казала: «Нехай роділля годує, щастя й долю готує, батькам на утіху, людям на услугу. Скільки квіточок, щоб стільки було діточок».

Квітку також годилося піднести і кожному з інших присутніх. Хлопцеві або дівчині дарувалося по два букетики, щоб кожний з них «був у парі». В даному разі, обходячи гостей, баба збирала гроші уже для себе, за кожним разом не забуваючи висловлювати добрі побажання. У відповідь їй цілували руку і, скидаючи на тарілку гроші, казали: «Щоб ви були в цьому ділі щонеділі та бабували, а ми винце попивали», «щоб вам цей празник щонеділі був, і нам коло вас», «щоб ви од цього одреклись, а до другого поволоклись» і т.д.

Згідно з обрядовими традиціями Поділля тут квітку доповнював невеличкий калач. Вручаючи кожній парі кумів по два калачики і дві квіточки, баба-бранка примовляла: «Просить кум і кума на калачі, а баба — на квіточки». Іноді роздаровуванням калачів займалася господиня; що ж до вручення квіток, то воно завжди залишалося обов'язком баби. Вона зверталася до гостей зі словами: «Прошу на квіточку, на горілочку, на винце, на добре слівце», «Зволяйтесь на квіточку, щоб дитина цвіла, як квітка, та була здорова й щаслива» або й просила подарунка «на повивач», «на мило» тощо для новонародженого і «на черевики», «на капці», «до квітки» — для себе.

Услід за цим присутні змочували букетики «святою» водою або горілкою, вином, що наливали у тарілку, бризкали один одному в лице і цілувалися. Світкою, змоченою вином, мазали також щоки породіллі і присутніх дітей, «щоб червоні, рум'яні були». Торкаючись квіткою до обличчя кожного із присутніх, баба примовляла: «Вмиваю вас квіткою, щоб добре жилося», або: «Щоб здорова роділля була й дитина, щоб я і у вас колись бабувала». Їй дякували і з свого боку казали: «І мені принесіть, бабо, квіточки» бо запитували: «А нам принесете, бабо, квітки?»

Квітки цінувалися також як Божий дар». Не випадково їх обов'язково несли додому і використовували в різних ситуаціях. У них купали дітей, особливо дівчаток, «щоб любили і хлопці женихалися», «щоб скоріше заміж вийшли». Водночас квітка була символом величання й шага. Наприклад, купаючи немовля, мати говорила: «Щоб моя дитина була така велична, як квітка на хрестинах». Обрядовий букетик використовували і тоді, коли діти хворіли. Вважалося, що головний біль припиниться, якщо випити відвару з квітки бо помити в цьому відварі голову, їх застосовували також для лікування домашньої худоби.

Крім різновидів обряду хрестин з кашею, з квіткою, з квіткою й калачами, в Україні існували також інші локальні форми обряду, де основне місце відводилося так званому «калачуванню» — обдаровуванню калачами (західні області), ритуальному пригощанню вареними плодами (грушами, яблуками) під назвою «опеньки» (східні області), пирогами, киселями, хмільним напоєм типу «варенуха» (Середня Наддніпрянщина).

Постриżини

Певних звичаїв, повір'їв і магічних дій дотримувалися тоді, коли дитину вперше стригли, коли вона робила перший крок, коли припиняли годувати материнським молоком тощо. Відповідна обрядова практика фіксувала моменти фізичного розвитку дитини, символізувала її вікові періоди.

У народі існувало уявлення, що стригти дитину можна не раніше, ніж через рік після народження, бо інакше болітиме голова і у неї не буде рости волосся. Разом з тим траплялися й відхилення від цього загального правила — тобто коли малюків могли вперше стригти у півроку або й раніше.

У північних і багатьох правобережних областях України постриżини здебільшого здійснювалися рідними батьками, передусім татом дитини: він стриг волосся спочатку навхрест на тім'ячку, тоді з різних боків голови. Процедура мала вузькосімейний характер і не обставлялася якимись помітними обрядами. Інакше чинили на Середній Наддніпрянщині, сході і півдні України. Тут подія відзначалася урочисто, у присутності запрошених гостей і мала спеціальну назву — «постриżини», «стрижки». Крім того, тут постриżини робили хрещені батьки дитини. Вони садовили малюка на кожух,

що клався хутром догори на столі чи покуті. Дія супроводжувалася побажаннями: «Щоб росло і не боліло», «щоб волосся було, як кожух», «щоб був багатий, як кожух волохатий», «щоб овечки велися» тощо.

Іноді на кожух скидали гроші або попередньо ставили на кожух тарілку з обстриженим «чубом» і в неї клали гроші, примовляючи: «Щоб дитина росла, грошовита була». Часом під кожух підсували прядиво чи гребінь, якщо це дівчинка («щоб пряла й ткала»), або ніж, рубанок, якщо хлопець («щоб шевцем був», «щоб теслею був»). Певні предмети могли розкладати зверху кожуха. В такому разі дивилися: якщо дитина візьме, скажімо, нитки, то буде добре шити, як книжку — то буде грамотною тощо.

Існували й вузьколокальні форми обряду. Одна з них, характерна для порубіжних місцевостей Чернігівщини і Полтавщини, пов'язувалася з обрядовим частуванням, коли обов'язково пекли різні за розміром і з різною начинкою пироги. Так званий «великий пиріг», подібно до весільного короваю, ділили і роздавали присутнім, передусім кумам. За це скидали гроші, причому перший «п'ятак» хрещений батько клав на обстрижену голову дитини, яку попередньо накривали хусточкою. Інколи чинили і в такий спосіб — перший узятий з печі пиріжок переломлювали над головою дитини з побажанням «щастя й долі», «щоб жило і не боліло», «щоб життя було солодке і добре».

Звичаєм не допускалося, щоб зістрижене волосся «пропало», «валялося по двору», щоб його «топтали» люди, тварини. Обґрунтовувало цю заборону добре відоме в Україні повір'я, що необережно викинуте волосся підбирається птахами на гнізда, через що, власне, й виникає головний біль. Крім того, існувало переконання, що волосся «хтось може підібрати і наврочити».

Аби уникнути негативних наслідків, сприяти нормальному зростанню дитини, вдавалися до різних магічних дій із зістриженим волоссям. Найчастіше волосся спалювали або кидали на воду, закопували його під деревом. На Поділлі і у західних районах України волосся здебільшого палили, надаючи звичаю відповідні пояснення-обґрунтування («Треба спалити, щоб не боліла дитина», «Хай іде за димом, щоб горя не знав, щоб з димом йшло», «Скільки волос горітиме, стільки й голова болітиме»). Втім тут зустрічалося і протилежне переконання, що палити волосся не можна. Даний погляд набирав особливої ваги у північній частині Правобережжя. Недарма тут переважав

звичай кидати волосся на «біжучу» воду для того, «щоб дитина росла, як з води», «щоб здоровий був на голову», «щоб коси росли», «щоб у голові не крутило». В свою чергу у порубіжних районах Чернігівщини, Полтавщини і Київщини з метою активізувати ріст волосся («щоб кучерявий був», «щоб косата була» його закопували під молоде плодоносне або освячене дерево (часто під грушу, якщо хлопчик, під вербу, яблуню, вишню — якщо дівчинка).

Відомий був і цілий ряд інших засобів. Наприклад, волосся спочатку змішували з гноєм («щоб коса була, як у корови хвіст», «щоб волос не сипався»), тоді закопували в «глухому кінці», під стовбуром воріт або вмазували в пліт (Харківщина). Часом волосся затикали в стріху, вмазували в стіну (Поділля), змішували і зберігали в пічурці, затикали в одвірок (Східна Чернігівщина) та ін.

На Гуцульщині мати клала волосся дитини на покуть за образами і казала малюкові, щоб дивився, куди кладеться, і знав, звідки взяти «на тому світі». Подібний звичай, який стосувався уявлень про зв'язки живих і мертвих, про життя у потойбічному світі, побутував також на Західному Поліссі. Тут волосся затикали у щілину сволока або десь на горищі для того, «щоб не пропали, бо як умре дитина, то на тім світі будуть засновані очі». У наддніпрянських районах зістрижене волосся зберігали до смерті і клали померлому у подушку.

На півдні України переважав звичай зберігати перше дитяче волосся «на пам'ять». Його загортали у шматок паперу, тканини, ховали у скриню, прискринок. Через шість-сім років волосся показували дитині, яка мала вгадати, кому воно належить: коневі чи волу, або й вівці тощо. Вважали, що перша з названих дитиною тварин вестиметься у його господарстві.

На Наддніпрянщині, коли дитинча робило перший крок, мати швидко підходила ззаду і тричі проводила ножем або просто рукою поміж ніжками малюка. При цьому тричі промовляла: «Розв'язую тобі пута (ріжу тобі путця)». Часом для цього дитину спеціально ставили на поріг. На Поліссі, коли дитя довго не йшло, батько трохи притримував дитину, а мати, ступаючи попереду, «різала путечко хрестиком».

Коли випадав перший зубчик, повсюди чинили однаково: мати наказувала дитині кинути зуб на горище або через голову і тричі сказати: «Мишко, мишко, на тобі костяного, а мені дай залізного (золотого)».

Відлучали від грудей звичайно після двох років у понеділок чи середу. Пов'язаний з цією подією обряд означав кінець віку немовляти і початок власне періоду дитинства: дитину підводили до хатнього порога, давали їй хліб з сіллю і говорили: «Іди на свій хліб». На Поліссі мати варила кашу, ставила її у горщечку перед дитиною, давала хліб і ложку і промовляла приблизно ті самі слова.

Поширеним було повір'я, що мати, припинивши годування грудним молоком, аж ніяк не повинна була його поновлювати, бо дитина назавжди стане «глазливою» («буде урочливе», «погане на очі», «на перехід», «на стрічу»). Для цього вживали різних заходів: повертали свою сорочку пазухою назад, туго зав'язували груди або мазали їх сажею, натирали часником чи перцем. Часто у пазуху клали щітку і лякали гадюкою або покусували ручку дитяти і казали: «Вовк кусає». В Центральній Україні, аби відлучити дитину, відвозили її зі своєї хати до родичів, бабусі, «щоб не бачила матері».

Раїса Свирида

Від колиски до візочка

Колисонько, колисонько,
Колиши нам дитиноньку,
А щоб спало, не плакало,
А щоб росло, не боліло
Ні головонька, ні все тіло.

Колиска як перша домівка новонародженого виконує і сакральну роль у створенні навколо дитини духовно священного середовища засобами народної культури, як це засвідчено в народних звичаях і колискових піснях.

Ой у ліску на горішку
Там хатинка новенька.
Там хатинка новенькая,
Там дитинка маленькая.
Ми дитинку будем колисати...

Спить дитя в колисоньці, «*як горошок в билиноньці*», спить дитя «*в тій колищині, як горішок-лущиночок в зеленій ліщи-*

ні». Колисання немовляти в колисці розвивало в нього вестибулярний апарат, орієнтацію в просторі, що сприяло фізичному розвитку дитини.

На Волинському Полісі колиску називали «*ненька*», так ніжно й лагідно, як здавна в Україні називали матір. Колиски були в кожній родині, а у великих родових сім'ях часом висіло в хаті й по кілька, їх берегли від першої дитини, передавали у спадок. З колискою пов'язані різні повір'я та звичаї. «*Як вперше кладуть дитину в нову колиску, чи в позичену, то обводили надовкола колиски вуглинкою. Спочатку колихали в тій колисці кота, аби й дитя так тихо спало, як котик, а вже потім стелили і клали дитину: на кота дрімота, а на дитя ростота*». З погляду прадавніх світоглядних уявлень колиску у такий спосіб обводили навколо духовним колом з метою освячення, як, скажімо, традиційно підводили червоною глиною і сажею призьбу навколо хати або малювали «*около*» на стінах біленої хати на Лівобережній Наддніпрянщині. Широко відомий в народі і звичай пускати на першу ніч перед входинами в нову хату кота або кішку, які, як тотемні родичі, своїм духовним полем сприяли формуванню безпечного для життя людей середовища. Можливо, саме тому й співають у колискових піснях переважно про котика.

Прадавні народні вірування поєдналися з християнськими: поклавши дитину в колиску, «*похрестять колиску та положать залізяку оту ще, що з родин її мати носила коло себе... а буває, що похрестять часом і ножем, як ото і вікна хрестять, та двері, та комин і примовлять молитву: «Господи, Сусе Христе, Сине Божий і Духу Святий»*» з тією ж метою освячення дитини в колисці. Для захисту від «*вроків*», «*щоб чорт не приступився*», в колиску кладуть свячене зілля, а також священні за народним світоглядом намисто, пояс, залізні предмети: «*Повісь голку коло неньки і хрестика, хто гляне, то вроки не братимуть*»[1]. «*Як дівочка, дак і моніста вішали на колиску*»[2]. Щоб не зашкодило дитині місячне світло, під колиску кидають ніж[3]. Щоб вплинути

---

[1] С. Бузаки Камінь-Каширського району Волинської області, подібні звичаї виявлені у с. Брилівка і с. Тарган Київської області.

[2] Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав Мр. Г. Обробив д-р Зенон Кузеля. Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1907. – Т. 1Х. – С.7.

[3] С. Бузаки Волинської області.

на розвиток новонародженого, у колиску клали певні символічні предмети з вірою, що вони своїм духовним впливом сприятимуть виробленню в дитини бажаних трудових і творчих здібностей до певної роботи. Так, хлопчикові клали молоток і долото, ножик чи якесь інше залізко під подушку, бажаючи, щоб він став хорошим майстром, а дівчинці — голку й нитку чи вишитий рушник, щоб добре шила й вишивала[4]. Крім того, за народними віруваннями ці предмети, наділені святістю, оберігали дитину *«од поганих очей, од лукавих речей»*.

Певні застереження вироблені щодо поводження з колискою: не можна гойдати порожню колиску, бо колихатимеш дідька, і дитина не буде спати; не можна заглядати в колиску з голови дитини.

Колиску виготовляв сам батько, або замовляли майстрові. Для її виробу брали суху, світлу деревину, переважно явора, клена, верби. У колискових про це співається: *«колисочко нова з жовтого явора»*, *«колисочко з тису»*, *«колиска з горіха»*, *«колисонька з білого деревця,... колисонька з білої берізоньки...»*.

Для немовляти в Україні робили переважно висячі колиски, вони вважаються найдавнішими. Чимала колекція колисок зібрана з усієї України в Національному музеї народної архітектури та побуту України (НМНАП) в м. Києві. Залежно від форми, матеріалу і конструкції колиски можна умовно поділити на три типи: рамкові, плетені і дощаті. Найпростіша і, напевне, найдавніша форма колиски — це зігнутий обруч, обшитий полотняним мішком. Подібна до неї колиска з Рівненського Полісся, в якій полотняним мішком обтягнута дерев'яна рама з нетовстих круглих билець, зв'язаних по кутах. До рами з чотирьох кутів прив'язані вервечки, які вгорі начеплені на дерев'яний надібок-ключку для підвішування колиски до сволока чи до жердки в хаті, або ж у полі до триноги. Подібні рамкові колиски робили на Київщині, Черкащині та в інших областях України.

Майже скрізь по Україні традиційно виплітали колиски з неошкуреної лози видовженої овальної форми, глибокі і неглибокі. Такі колиски знайдені на Поліссі, Поділлі, Наддніпрянщині, Полтавщині й Слобожанщині. На Поліссі виплітали також колиски на зразок великої довгої коробки з соснових або дубових дранок, з тонких соснових коріндів. У таких поліських коробках носила кума до церкви

[4] С. Карпилівка Київської області (Полісся).

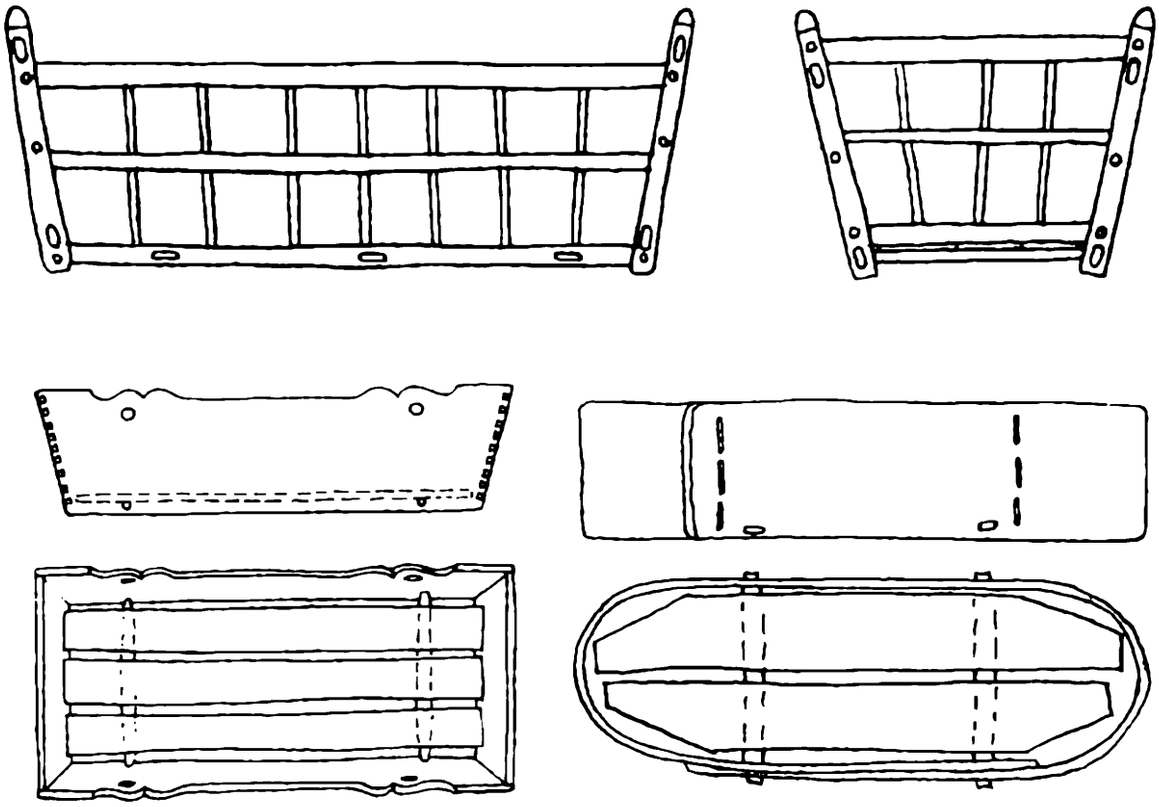

Колиски (креслення)

хрестити дитя, накривши вибіленим лляним домотканим фартухом у дві-три пілки.

У колекції НМНАП є різновиди дощатих колисок, зібраних на Поліссі, Карпатах, Полтавщині. Такі колиски мають форму невисокої довгої скриньки з трапеціївидними стінками, це чотири дошки, з'єднані в замок. Стінки таких колисок оздоблювали фігурними вирізами, різьбленням, малюванням, як співається в колисковій: «*Я колисочку, я колисочку куплю ще й помалюю*». Є колиски подібної форми, але стінки в них каркасної конструкції — чотири стовпчики зв'язані в шипи бильцями, між ними вставлені дощечки-шалівки, прямі або фігурно вирізані. Такі колиски також оздоблювалися, про що співається: «*шовковії вервечки, мальовані бильця*». На Волинському Поліссі виробляли колиски з гнутого лубу, подібні до таких же коробок. Денце в дощатих колисках закладали дощечками, перев'язували мотузками або підшивали полотном.

Бувало, що замість колиски підвішували на вервечках гладенько видовбані ночви: «*поки чоловік виплів колиску з лози, то перш колихала в ночвах*»[5].

---

[5] Иванов П. Материалы, сбранные в Купянском уездеХарьковской губернии. // Этнографическое обозрение. — 1897. — № 1.

Родина з дитиною у плетеній колисці

Щоб захистити дитину від небажаних духовних впливів, холоду чи спеки, від комах, колиску завішували настольником (платом), великою хусткою або ж спеціальним пологом-опиначкою з вибіленого тонкого домотканого полотна. Його шили з двох пілок з клинцями або ж з кількох полотнищ. У НМНАП зберігається полог із Дубровицького р-ну Рівненської області, він зшитий з шести вузьких полотнищ.

Були в побуті і стоячі колиски, їх робили подібно до ліжечка на полозах-качалках або з прямими ніжками.

В Україні, як зазначає К. Чертенко-Костецька в альманасі «Жіноча доля» (1929 р.), ще в 20-х роках по деяких селах існував звичай у переддень Свята Петра й Павла проводити *Свято Колиски*. З поданої інформації молодиці збирали пахуче зілля — м'яту, руту, любисток, канупер, чебрик, васильки, плели з барвінку віночки, заквітчували колиску. Після свята молоді жінки ділили між собою зілля, а дівчата — барвінок (повністю обряд не описується).

У традиційній народній культурі вироблена ціла система засобів для сприяння гармонійного розвитку дитини, її духовного й фізичного здоров'я. Піклуючись про фізичний розвиток дітей, виготовляли спеціальні дитячі меблі, щоб привчити їх самостійно сидіти, стояти, ходити. Відповідно до призначення їх

називали *сидушка, сидюшечка чи сидячка; стійка чи стоячка; ходушка, ходячка, ходаки чи бігунець.*

Сидячку видовбували з колоди або збивали з дощечок на зразок невеликого крісельця зі спинкою і перечкою спереду, щоб дитина не впала.

Колиска в експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України

Стоячку робили з двох широких дощок майже квадратної форми, зв'язаних між собою паралельно чотирма ніжками, як у табуретці. У верхній дошці вирізали круглий отвір, в який ставили дитину, щоб вона могла стояти, спираючись ручками й грудьми на дошку. Нижня дошка, на якій стоїть дитина, трохи більша за верхню для стійкості. Часто для зручності поєднують стоячку з сидячкою, прикріплюючи на середній висоті стоячки вузеньку дощечку для сидіння, щоб дитина, постоявши, могла сісти й відпочити.

Навчившись вільно стояти, дитина робить свої перші кроки. І в цьому їй допомагає *ходушка-бігунець*. Для цього в хаті між долівкою і стелею кріплять вертикально кілок так, щоб він вільно обертався навколо осі. Внизу на висоті грудей дитини до кілка задовбують поперечку з лозовою дужкою або обручик. В утворене півкільце ставлять дитину. Спираючись на поперечку руками й грудьми, вона ходить по колу, спинку їй утримує лозовий обручик.

Коли дитина зміцніла, краще тримає рівновагу, її вчать ходити за допомогою дерев'яного *візочка на коліщатах*. У таких візочках дітей забавляли, катали, а при потребі перевозили на певні відстані, як це роблять на сучасних колясках. Робили візочки з вирізаних або точених із дерева деталей. Перші були подібні до каркасних колисок з бильцями. Внизу до стовпчиків поперечно кріпилися осі з глухими коліщатами. Були й складнішої конструкції возики, які майстер вирізав за зразком візків і справжніх великих возів.

На Чернігівщині в с. Нові Млини протягом 60–80-х років виготовляв традиційні візочки з точених деталей майстер Йосип Якуба. Його візочок зроблений з верби, деталі фігурно виточені: чотири стовпчики з круглими голівками зв'язані між собою вгорі і внизу попарно бильцями, внизу постелені дощечки для сидіння. На дві поперечні осі надіті коліщата. Всі деталі возика помальовані смугами зеленого, рожевого і коричневого кольорів

Такі нескладні дитячі меблі забезпечували догляд за дитиною, сприяли її фізичному розвитку, виробленню у дитини певних навичок і давали можливість матері займатися хатньою роботою. Комплекс таких традиційних засобів фізичного виховання дитини в с. Старосілля дослідила і описала Неоніла Заглада[6]. Деякі з цих меблів (колиски, сидячки-стоячки, возики) зберігалися подекуди в побуті до 90-х років XX століття. І на початку третього тисячоліття ще не забули, як плести з лози колиски, що демонструють нам майстри в київському музеї-скансені з с. Дударків Бориспільського району.

Раїса Свирида

Щоб було дитя щасливе

Щоб дитя зростало здорове, вродливе й щасливе, — це найбільше прагнення материнської любові, виспіване в колискових і народних піснях. Для сприяння здійсненню таких бажань у народній культурі вироблена ціла система звичаїв та обрядів з певною духовною мотивацією, що регламентує не лише поведінку і дії матері, батька, громади у ставленні до дитини, а й до її одягу. За народними віруваннями це також впливало на здоров'я і майбутнє дитини.

Щоб не наврочити, за давніми повір'ями нічого не готували до народження дитини заздалегідь, окрім пелюшок. «*Пелюшки треба надерти ще поки народиться дитина*», «*я цілу колодку намотала: де яке було дрантячко, то передерла, — бо тож не можна дерти, як уже знайдеться*». Сьогодні у деяких роди-

[6] С. Брилівка, с. Мармулівка Київської області.

нах ще дотримуються давнього звичаю, і купують все необхідне тільки після народження дитяти.

Перше дитяче вбрання — пелюшки і пояс-сповивач приносила баба-повитуха, яку кличе чоловік породіллі «бабить дитя». Про це й співається в давній жартівливій пісні родильного обряду, записаній Опанасом Марковичем у 1854 році в с. Сичівка Радомишльського повіту:

В неділеньку да поранесеньку
Да біжить Петро по бабусеньку.
А бабусенька готовусенька —
В однім чоботі і без пояса,
У правій руці да простир несе,
А в лівій руці сповивачок.

На Київському Поліссі вірили, що вже при родах можна вплинути на долю новонародженого через тканину, в яку приймається дитя при родах: «*як хлопчик народиться, так треба сподніцею брать, щоб дівки любили, а як дівчинка — то штаньми полотняними, щоб хлопці любили*».

Дитяча пелюшка, як і найдавніший людський одяг, — це незшите полотнище з домотканого полотна. На пелюшки брали здебільшого пілки з виношених вибілених материних сорочок, полотно яких від довгого прання ставало тоненьким і м'яким на дотик для ніжного дитячого тільця. Перший місяць дитя спить у сповитку — його загортають у пелюшки і щільно сповивають сповивачем: «*шовковий сповивачок, пеленка тоненька, щоби спала, не плакала дитина маленька*». Заколисуючи, мати виспівує щастя й долю своїй любій дитині:

Льон збирала,
Тонкі нитки пряла,
Сповиточки ткала.
Ой біленькі ткала,
Доленьку прохала,
Щоб було дитя вродливе,
Щоб було дитя щасливе.

Сповивали матері немовлят і своїм поясом чи крайкою: «крайками дєті сповівалі». «*Коли дитину вповіваєш, то треба перехрестити*»[7]. Після похрестин справляли обряд «*полоскання повивача*» — родина новонародженого частувала кумів, бабу-повитуху, родичів, близьких сусідів. Учасники обряду давали гроші новона-

[7] С. Качин Волинської області, с. Королівка Київської області.

родженому *на повивач*. Такий обмін дарами символізував прийняття новонародженої дитини до роду, до громади.

Через шість-вісім тижнів після родів мати з дитям іде до церкви на вводини, або, як казали на Поліссі, на виводи для оцерковлення: «*з дівчинкою йде на виводи до церкви за шість тижнів, а з хлопцем — за вісім*». Тоді ж надівають на дитину першу сорочку. На Харківщині в XIX ст., як записав у той час у Куп'янському повіті Петро Іванов, на сороковий день після народження приносила кума своєму похреснику нову сорочечку. Її не дошивали до кінця під ручками, «*щоб пролітали ангели до грудей дитини*». У цей день дитину вперше підпоясували. Існувало повір'я, що до року дитині не шили сорочок з нового полотна, а перешивали із ношених сорочок матері чи батька, вибираючи цілі шматки. Часто брали для цього вишиті рукави з жіночих сорочок. «*Мені мати казали, як шиєш сорочку дитині, то з батькової сорочки, щоб батько любив дитину*», згадувала правнучка Микити Григоровича, рідного брата Тараса Григоровича Шевченка, — Секлета Артемівна Шевченко. Шити сорочку, як вважалось у народі, треба починати в «мужеський день, краще всього в четвер». Першу сорочку мати намагалася пошити «*за одним присядом*», не встаючи, щоб дитині нічого не шкодило[8], «*щоб ніхто не перебив роботи, щоб хвороби не було дитині*». З якою любов'ю бралася мати за шиття сорочки-кошулі для свого дитяти, співається в колисковій:

Ой люлю ми, люлю
Вшию ти кошулю,
Кошулю тоненьку
На літо легеньку
Вшию я на свою
Рибку премиленьку.

За народною традицією уже з першого року доньки мати починала дбати про її сорочки на посаг, про те й приказка: «*Уже дочці год, закладай, мати, в скрині под*». Дитячу сорочку в минулому називали льоля. Ця назва зберігається в приказках: «*Як буде доля, то буде й льоля*», в літературних творах, як у Т. Шевченка: *Неначе ляля в льолі білій, Святеє сонечко зійшло* і в народних піснях:

Мамко, мамко!
Поший мені льольку

---

[8] Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). — К., 1930. — С. 55–58.

Із білого шовку.
Я піду на білую горку
Та посватаю попівну.

Як пошиє мати дитині сорочку, то не відразу надіває на неї, а проводить з сорочкою певні магічні дії, щоб знешкодити можливий небажаний духовний вплив на дитя. Наприкінці XIX століття Хресанф Ящуржинський записав на Поділлі такий звичай: перед надіванням розгортають сорочку і беруть однією рукою за комір, а другою кидають через комір ніж, щоб він гостряком застромився в стіл або підлогу. Подібний звичай записала В. Білецька на Полтавшині: «Як надіваєш нову сорочку у перший раз, дак годиться ножик крізь неї тричі пропустить». У такий спосіб здійснювалося сакральне освячення сорочки ножем як святителем за прадавніми світоглядними уявленнями. На Волинському Поліссі вдавалися до обрядового освячення нової сорочки з допомогою прача, яким жінки вибивали на річках своє прання: «*Спершу накладу сорочку на прача, тоді собі під руку, щоб нічого до дитини не пристало, і проказую:*

Наложую на прача.
Щоб була доля добра.
Боженьку годуй
І доленьку готуй»[9].

Так само надівали на прача дитячу сорочку для сакрального очищення (освячення), коли на дитину нападали «крикси»: «*треба зняти з дитини сорочку, надіти на прач і викинути через вікно на ніч*»[10]. Це традиційне знаряддя несе лексему духовного світового простору — Перуна, і в народній культурі, як і інші лексично подібні предмети, виступає в ролі ритуального святителя, як, наприклад, *пір'їни* в обрядових головних уборах і в обряді закладин будівлі, *пряник* в календарних та весільних обрядах. Беручи дитячу сорочку собі під руку, мати передає їй свої духовні захисні сили, які оберігатимуть дитину. В обряді хрестин духовними силами роду наділені батьківська сорочка і дідівський кожух (уособлення Діда-пращура, як і у весільному обряді. Як несуть дитину хрестити, то неодмінно повивають у батьківську сорочку і кладуть на розсте-

---

[9] Кримський А. Звинигородщина з погляду етнографічного та діалектичного. — Ч. 1. — К., 1928. — с. 171.
[10] Кримський А. Звинигородщина... С. 175.

Мати з дитиною

лений кожух[11]. «*Баба кладе кожуха, далі коло порога на нього кладуть дитину, бо кожух найщасливіший. Кум бере за кожух в головах дитини, а кума в ногах і три рази піднімають, і щастя й долі бажають. Куми й батько на кожух кидають гроші, хто скільки може, і кажуть: «Бабі на повивач»*». Так через одухотворений одяг дитина освячується, духовно долучається до батьків, до роду, до своєї домівки.

У давніх народних віруваннях сорочка як натільний одяг перебирає на себе всі властивості того, хто її носить, як хвороби, так і здоров'я. Ось чому народні цілителі можуть визначати хвороби людини за її одягом. Раніше вірили, що на сорочку можна впливати, як і на людину. З цим пов'язано чимало повір'їв і прикмет. На Полтавщині (у Котельві) на початку XX століття зафіксовано такий звичай: як надівали після купання на дитину чисту сорочку, то перед тим брали її за комір, били об одвірок і приказували: «*сорочку — на тіло, а лінь — у двері*»[12]. Щоб діти в родині були дружними, любилися між собою, був звичай першу сорочку першої дитини берегти і надівати як першу на всіх інших дітей, які народяться в родині. За звичаєм зберігали перший дитячий одяг і для внуків.

Щоб захистити дитину від «*вроків*», у першу дитячу сорочку зашивали або зав'язували свячені предмети: «*В першу сорочку зашивали трохи свяченої солі, каплю проскурочки, печинки, щоб вроків не боялася*»[13] (печинка — шматочок випаленої глини з печі, що уособлює зв'язок з духами предків, опікунами роду). «*Щоб не було*

---

[11] Савченко ф. Родини, хрестини, похрестини. Невідомі записи 1854 р. Опаназа Марковича. Первісне громадянство та його пережитки в Україні. – К., 1926. – Вип. 1–2. – С. 79.

[12] С. Карпилівка Чорнобильського району Київської області.

[13] С. Бички Чорнобильського району Київської області.

вроків, ув'язували ладан у сорочку», «щоб не наврочили, сорочку надівали навиворіт»[14]. З тією ж метою чіпляли до одягу дитини шпильку.

Існували і певні заборони та застереження щодо дитячого одягу. Так, випраний дитячий одяг не можна вішати верхньою частиною вниз, не можна лишати його сушити після заходу сонця, а до сорока днів після народження взагалі не вивішували на вулиці, щоб ніщо не зашкодило дитині через можливий негативний духовний вплив на її одяг. У давнину зважали й на те, що не можна дитячим одягом нічого витирати замість ганчірки, бо від цього у дитини свербітиме тіло.

Діти в народному одязі в Національному музеї народної архітектури та побуту України

За народними переказами хлопчаки в минулому до 15–16 років ходили лише в довгих сорочках, підперізуючись крайкою чи мотузком. Так описує вбрання сільських дітей, що йшли з матерями до церкви, Іван Нечуй-Левицький наприкінці XIX століття: *...йшли молодиці з малими дітьми, а коло їх кружками бігли невеличкі дівчатка в материних юбках, хлопчики в батькових шапках і в одних сорочках*[15].

За давніми народними традиціями поясний одяг (штани для хлопців і запаски чи спідниці для дівчат) справляли дітям, коли вони переходили в старший віковий стан — повноліття. На Поділлі у 40–50-х роках XIX століття існував звичай, за яким дівчина, доки не засватана, не вдягає спідниці, і лише після того, як її засватають, тоді мати купує й спідницю.

Народна приказка про підлітка «*здоровило з печі в штани плигне*» наводить дослідників на думку, що в минулому існував

---

[14] С. Нуйно Камінь-Каширського району Волинської області.
[15] С. Бузаки Камінь-Каширського району Волинської області

обряд надівання перших штанів, плигаючи в них з печі, подібно до описаного Д. Зеленіним обряду надівання першої паньови у росіян, коли дівчина стрибає з печі в розгорнуту паньову[16].

У першій половині XX ст. зберігалися деякі повір'я, пов'язані з пошиттям перших штанів для хлопців: шила мати штани сину, коли йому виповниться 5—7 років, намагалася пошити їх, сидячи на одному місці, не відриваючись від роботи, *щоб хлопець один раз одружився*[17], *«щоб гарбузів не волочив»*[18]. З розповідей відомого бандуриста з Чернігівщини Олександра Корнієвського брат його батька до 22 років ходив ще без штанів, у довгій грубій полотняній сорочці. У їхньому селі Данилівці хлопці в таких довгих сорочках пасли вночі коней[19]. На Черкащині пам'ятають перекази про те, що в давні часи, ще за панщини, перші штани вдягав парубок, як ішов свататься, мати навчала — *Як прийдеш свататься, то відхилиш полу та скажеш: «гарні штани сині, ще й семеро в скрині»*[20].

Ці звичаї та повір'я, пов'язані з дитячим одягом, дійшли до нас як залишки цілісного народного світогляду, сформованого на принципах гармонії життя людини як частки природи. На цих засадах ґрунтується вся народна культура.

Лідія Орел

Дитяча народна іграшка

Під час численних польових експедицій працівники Музею народної архітектури та побуту України приділяють увагу вивченню дитячого побуту — пісням, приповідкам, іграшкам, іграм і т.п. Дослідження підтверджують, що головним засобом виховання дітей традиційно була праця. Діти, живучи на селі, змалечку пізнавали всі трудові процеси, їх залучали до збирання грибів

---

[16] Иванов П. Материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. Этнографическое обозрение. — 1897. — № 1. — С. 36—37.
[17] Иванов П. Материалы... — С. 37.
[18] С. Шевченкове Звенигородського району Черкаської області.
[19] Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнамент. //Матеріали до етнології й антропології. Т. XX1—XX11, ч. 17. — Львів, 1929. — С. 102.
[20] С. Бузаки Камінь-Каширського р-ну Волинської області.

і ягід, риболовлі, їх брали на жнива і сінокіс, у їхні обов'язки входило також пасти худобу і птицю, доглядати за меншими братами й сестрами. З 5—6 років дівчат матері привчали прясти й вишивати, вести хатню роботу, а хлопчики переймали навички ремесел у своїх батьків і дідів.

Виконуючи посильну для свого віку роботу, діти одночасно займалися й художньою творчістю — робили різноманітні дудочки, пищики, возики, ляльки, а також знаряддя праці. Споруджували маленькі будівлі з підручних матеріалів, з овочів вирізували іграшкових тварин — бичків, поросят, півників, а зі стебел рослин і ягід плели вінки, виготовляли намисто, кораблики, вітрячки, повітряних зміїв і т.п. В іграх діти часто наслідували батьків і відтворювали їхні заняття (гралися в косарів, рибалок, кухарів, учителів, лікарів, у сім'ю, відтворювали обряди і т.п.).

Все це зрідка побутує і в сучасному селі, особливо там, де діти виховуються в домашніх умовах. Фабричні іграшки не сприяють достатньою мірою розвиткові дитячої творчості і фантазії, вихованню трудових навичок, що часом призводить до споживацтва.

У минулому чи не в кожній сільській сім'ї батьки робили для дітей ляльок, дзиги, брязкальця тощо. Кращим гостинцем для дітей з базару чи ярмарку були кольорові цукерки чи пряники у вигляді півників, рибок, білочок, зайчиків, ведмедиків, а також глиняні «свистунці» у вигляді різних птахів і тварин. На базарах продавалися також іграшкові меблі, возики, брязкальця, глиняний посуд тощо.

Виготовляли їх ремісники поряд з іншими предметами домашнього побуту. Дитячі знаряддя праці, меблі, дитячий одяг, а також усі іграшкові предмети за технікою виконання, формою і декором мало відрізнялись від виробів для дорослих. Спеціально для дітей виготовляли й музичні інструменти — сопілки, цимбали, бубонці та ін.

Незважаючи на занепад кустарних народних промислів, зумовлений розвитком фабричного виробництва, в окремих місцевостях і досі ще працюють майстри народної іграшки. Такими центрами є відоме всім Опішне на Полтавщині, Яворів на Львівщині, Косів на Івано-Франківщині та інші. На ярмарках і святах народної творчості й тепер охоче купують опішнянські глиняні іграшки — свистунці у вигляді півників, козликів, коників, ведмедиків, баранчиків, левиків, свинок тощо.

Опішнянська дитяча іграшка

Неперевершеним майстром опішнянської дитячої іграшки була, нині вже покійна, Олександра Селюченко (1920–1987 рр.). Її вироби, сповнені гумору і невичерпної фантазії, експонуються у багатьох музеях і приватних колекціях. Нині в Опішному створений меморіальний музей О.Ф.Селюченко. Крім іграшок-свистунців майстриня створила величезну кількість глиняних скульптур, що були водночас і іграшками, і прикрасою житла. Дитячі іграшки Селюченко ліпила протягом усього свого життя. На святах і ярмарках, коли вона працювала, її завжди оточували діти і з її рук одержували подарунок.

Традицію народної глиняної іграшки продовжував також старійшина опішнянського гончарства Г. Н. Пошивайло. На етнографічні ярмарки Гаврило Никифорович звичайно привозив свистунці малих розмірів, неполив'яні, розмальовані. Інший характер мають іграшки майстра опішнянської кераміки М. Є. Китриша. Це полив'яні жовті і зелено-коричневі вершники на конях, бички, чортики, музиканти. Дитячі іграшки виготовляв також опішнянський гончар І. А. Білик. Його баранчики, левики, коники, сови зеленого й коричневого кольорів прикрашені рельєфною ліпкою.

Відомим центром народної кераміки і, зокрема, дитячої іграшки є також м. Косів Івано-Франківської обл. Вироби місцевих майстрів мають великий попит, зокрема свистунці Ю. Іллюка у вигляді червоної зозульки з біло-зеленим розписом. Ще в 60–70 рр. XX ст. свистунці — вершники, коники, баранчики робили гончарі і в с. Громи, на Черкащині. У минулому ці іграшки були без поливи і не прикрашались, а в повоєнні роки їх поливали чорною смолою і орнаментували біло-червоно-зеленими цятками. Громівські свистунці виготовляли жінки, обпалюючи їх у звичайних домашніх печах.

В останні роки відродженням глиняної іграшки Середньої Наддніпрянщини займався І. С. Сухий (родом з відомого гончар-

ського села Сунки на Черкащині). Йому належать вершники, кізки, корівки, свинки, полив'яні і розписані.

Іще в 70-х рр. XX ст. поряд з декоративною скульптурою іграшки у вигляді фігурок робив нині покійний талановитий гончар з Києва Ф. І. Олексієнко. Своїм творам він давав жартівливі назви: «кінь сибірський», «олень-рябуха», «баран лісовий», «баран степовий» та ін.

На замовлення Музею народної архітектури та побуту України гончари виготовили багато різноманітних свистунців та іграшкового посуду. Це горщики, мальовані ангобами (с. Адамівка, Хмельницька обл., гончар О.Я. Пирожок), посуд різних форм (с. Крищинці, Вінницька обл.), задимлені макітерки, банячки, горщики, мисочки (с.Царівка, Житомирська обл.); півники, баранчики, гладишки, горщики-двійнята (с.Рокита, Волинська обл.).

Традиційну дитячу іграшку виготовляли на замовлення два гончарі в с.Кульчин на Волині, гончар І. П. Пушкар в с. Велика Верба на Чернігівщині та ін.

Традицію дерев'яної дитячої іграшки відроджує І. В. Сидорук (м. Ковель на Волині). Він вивчає народні ремесла і відтворює народні іграшки, збагачуючи їх власними творчими знахідками. Це візочки, вітрячки, деркачі (імітують голос птаха-деркача), різноманітні шумові іграшки.

Дерев'яні розмальовані качечки, деркачі тощо виготовляють також народні майстри в м. Яворові на Львівщині.

На Гуцульщині побутують іграшки з сиру у формі вершників. Відомими майстрами їх виготовлення є М. Матійчук і Г. Шатрук.

Був час, коли не можна було купити іграшок ручної роботи, виготовлених із природних матеріалів, зокрема ляльок. Увійшла в моду американська лялька Барбі. Та потяг до свого рідного, до спогаду дитинства відродив ляльку мотанку, від якої віє теплом. Важко сказати, в якому регіоні України не зустрінеш такої ляльки.

Звичайно, дитячі народні іграшоки охоче купують дорослі і діти, де б вони не з'являлись, чи то в крамниці, чи то на ярмарку.

Під час етнографічних експедицій по Україні нам трапляються й унікальні саморобні іграшки, виготовлені місцевими умільцями. При нагоді ми купуємо їх для Музею, але вони ще не зацікавили дослідників народного побуту. Між тим, народна іграшка не

примхлива в технології виготовлення і матеріалі, заслуговує на більшу увагу як один з компонентів народної культури.

Виготовлення народних іграшок доцільно продовжити і в родині, і в дитячих садках, і в школі. Треба батькам, вихователям, вчителям знати традиційну українську іграшку. Техніка її виготовлення, як правило, цілком доступна молодшим школярам. Цим ми будемо залучати і зацікавлювати їх до творчості.

Лідія Орел

Родинне виховання

(З народної педагогіки)

Чому сьогодні так часто з'являється зневага дітей до батьків, відчуженість між ними? Чогось подібного, принаймні в наших селах, колись не чули. В Україні не лише до батька, матері, діда й баби, а навіть подружжя, сусіди між собою зверталися на «Ви». Любов і повагу до батьків, старших, як і працьовитість, гідність, релігійність, у наших родинах виховували змалку.

Слово батьків або старших у родині було законом для молодших. Вони вже змалку мали свої обов'язки, вчилися різної роботи, посильно працювали. Дівчатка переймали науку від матері, баби — вчилися прясти, вишивати, ткати, розписувати писанки, шити одяг, давати лад у хаті. Хлопчики вчилися чоловічого ремесла від батька чи діда. Наприклад, колись було за правило, що дівчинка 7—10 років могла вже вишити собі сорочку. Талановитий майстер, який виготовив багато музичних інструментів (зокрема бандур), нині вже покійний, Олександр Корнієвський розповідав, що він навчився працювати з деревом від батька і у семирічному віці сам зробив маленьку скрипку.

Відома ткаля і співачка з Рівненського Полісся Уляна Кот ткати навчилася від матері і від неї ж перейняла кількасот пісень.

Старійшина народного малярства Марія Приймаченко розповідала, що в семирічному віці намалювала у своїй хаті на стіні над лавою сільських музикантів сірою глиною. Односельці просили потім: «Маріє, намалюй і нам!»

Дітей брали з собою на сінокіс, на жнива, по гриби, ягоди, на ярмарок, у гості.

Діти у сім'ї завжди були зайняті. Старші бавили менших братиків і сестричок, змалку пасли худобу (останнє заняття Остап Вишня дотепно називає «університетами»). О.Довженко у «Зачарованій Десні» поетично і тепло описує спогади про гуртовий сінокіс.

Старші розповідали меншим багато казок, легенд про історичні події. Так, розповіді діда Івана про Коліївщину, про гайдамаків, відвідування з дідом Холодного Яру, де гайдамаки освячували ножі, дали Тарасові Шевченку тему «Гайдамаків» та інших історичних творів.

Не одному Чіпці (П.Мирний, «Хіба ревуть воли, як ясла повні?») бабусині казки піднімали в дитячій голові хвилю за хвилею, будили думку за думкою. У багатьох родинах дітям читали твори Шевченка, Гоголя, Мирного, Нечуя-Левицького та інших авторів.

Дітей любили, але завжди ставилися до них вимогливо, дозволяли далеко не все, за провини часом карали. Існували певні правила поведінки для дітей. Малим не завжди дозволяли слухати розмови дорослих, а тим паче втручатися в них.

Діти були свідками всіх подій родинного і громадського життя, усіх свят і обрядів, а то й їх учасниками.

Так, на весіллі дівчинка — молодша сестра молодого — була за світилку, із свічкою в руках охороняла молодих. Молодший брат молодої брав викуп за сестру. Діти поодинці чи гуртом колядували й щедрували, засівали на Новий рік у родичів, сусідів.

Я маленький хлопчик,
зліз на стовпчик,
З мішком походжаю,
коляду збираю.
Вечір добрий, дайте пиріг довгий!
Як не дасте пирога,
то возьму вола за рога
Та поведу до торга,
та продам за шага.
Тпру, цабе![21]

---

[21] Колядки та щедрівки. — К., 1965. — С.529.

Особливо діти чекали на весну, на приліт птахів, щоб побігти босоніж по свіжих проталинах, попускати кораблики в дзюркотливих струмках. На 22 березня (за н. ст.) припадає день Сорока Святих, або Сорока Мучеників. З цього дня хлібороби відчували весну, вітали приліт птахів з теплих країв. Для цього випікали сорок пташок — «жайворонків», роздавали їх дітям, а ті, піднявши вгору руки, бігали й приспівували:

Вийди, вийди, сонечко,
на дідове полечко,
На бабине зіллячко,
на наше подвір'ячко!

На Великдень діти розговлялися разом із дорослими; їм готували писанки чи крашанки, інші гостинці.

На Трійцю (Зелену неділю) на Рівненському Поліссі дівчата і діти окремо водили «Куста». Одну дівчинку з гурту прибирали у зелень, клали на голову вінок і водили від хати до хати, зичили господарям усяких гараздів, за що ті давали їм гостинці:

...Вийди, господаре,
із нового покою,
Винеси Кусту
та хоч півзолотого...
А ми водим Куста
та від хати до хати,
Будьте, господарі,
і щасливі, і багаті!..

Хоч Купало — свято дорослих і дія його відбувається увечері та вночі, малим дітям ставили на подвір'ї купальське деревце, прибирали його, дівчаткам сплітали віночки. Замість вогнища часом діти перестрибували через вкопаний кущ кропиви. Але дитячих купальських пісень немає.

Беручи участь у цих дійствах, діти не лише розважалися, а й прилучалися до дорослого життя, мали змогу відчути себе не лише членом сім'ї, а й членом усієї громади. Невеличка роль, яку могла зіграти дитина в обряді весілля, силою звичаю опинившись у центрі уваги, допомагала повірити у себе. Приходячи на чуже подвір'я щедрувати або приводячи «Куста», діти знали, що несуть господарям не тільки добрий настрій у святковий день, а й можуть збільшити майбутній урожай на його ниві, принести в дім щастя і успіх.

Дитяче дозвілля породило свої жанри фольклору — лічилки, скоромовки, дражнилки, ігри тощо.

На початку XX століття діти були ближчими до природи. Вони знали трави і квіти, знали, як сходить сонце, як коле стерня босі ноги і холодить роса, як співає соловей і кує зозуля. Змалку вчилися працювати на землі, а вона годувала і вдягала їх.

Названий син Миколи Аркаса, автора «Історії України-Руси», Микола Аркас-молодший, живучи в Америці, згадував своє дитинство на Миколаївщині: «Я приріс серцем до тієї України, коли херсонські степи хвилювалися ще тирсою, коли терпко пахло євшан-зіллям — полином, надвечір з христофорівських плавень лунало вовче виття, коли в простеньких, але чепурненьких селянських хатках увечері блимало світло каганця або керосинової «коптилки», коли скрипів журавель, коли лунала наша пісня, скомпонована душею народа може п'ятсот літ тому. Я пам'ятаю поважний благовіст Миколаївського Собору, який котився по повені Бугу й чувся за двадцять верст од міста, в нашому маєтку. Я пам'ятаю храмові свята, квітник дівчат та парубків коло церкви, процесії співучі та виблиск наперстного хреста панотця. Я пам'ятаю сліпців-кобзарів й сліпців-лірників. Я пам'ятаю «вулицю» на селі й себе, підпарубка, у вишитій сорочці, синіх шароварах, чоботах «з рипом» і малиновий пояс — барва нашого села. Я пам'ятаю розмови з простолюддям мудрим, виснаженим працею, але бадьорим духом... зійшлий світ, але яким прекрасним, оригінальним і самобутнім він був, скільки ховав він у собі моральних і побутових скарбів...»[22]

Дорослі брали дітей з собою до церкви, призвичаюючи їх до християнської моралі та релігійних свят.

Батьки по-різному реагували на виявлення здібностей до науки, малювання та співу у своїх дітей. Згадаймо, як батько Тараса Шевченка знайшов за потрібне віддати сина до дяка вчитися грамоті. А от батьки талановитої художниці Катерини Білокур вважали, що малювання — то не жіноча справа, жінка мусить бути тільки господинею. «...Мати, було, аж плачуть: Ото, — кажуть, — наказав нас Господь такою дочкою! У людей дочки в таких літах уже заміж повиходили, їх матері зятів мають, а наша (не при хаті згадувати!) чортів малює!»[23]...

---

[22] Ульяновський В. Микола Аркас-молодший // Старожитності. — № 7–8. — 1993.
[23] Білокур К. Я буду художником! — К., 1995. — С. 57.

Материнська пісня, бабині та дідові казки, батьківська хата, природа, праця, релігійні закони, здорові стосунки між батьками, дорослими — все це формувало дитячу душу, вдачу дитини, виховувало любов до батьків, до рідної мови, пісні; любов до свого роду, до батьківщини і до України. І дорослими ми часто переносимося в дитинство — у казку, дорогу і рідну нам.

Сьогодні життя наше інше. По-іншому виховуємо дітей. Проте ніхто не заперечує, що найбільше виховує дитину сім'я. Хто про це пам'ятає і дбає, той має змогу виростити і виховати люблячих і порядних дітей.

Н. Заглада

Побут селянської дитини (скорочено)

Праця дітей в господарстві

Діти, як дівчата так і хлопці, допомагають батькові й матері в господарстві. Одна з найважливіших робіт старосільських дітей — це пастушити. Починають вони пастушити від 7 років. Кожного дня вранці мати будить дитину, дає снідати, потім дитина бере в торбу хліба та й до хліба і жене корів на пашу. Як прижене худобу на пашу пізніше й не знає, де інші пастухи, то гукає: хлопці г-о-о-ов! Ті відгукуються. Так знаходять діти своїх товаришів у лісі. Пастухи з одного кутка села пасуть звичайно худобу всі разом, пильнують, щоб добре попасти, щоб худоба не пішла в шкоду та щоб не загубити якої худобини в лісі.

Мало не кожен пастух має перевішену через плече торбу на харчі, у руках — булавку. Окрім цього мало не кожен має ніж, так звану кіску, з різними колодочками — держаками.

Важку пастушу працю діти полегшують собі, роблячи різні цяцьки з кори та з дерева, співаючи та забавляючись. Іноді цілими днями стружуть кіскою. Діти знають два способи стругати: як стружать, що грубе, то ножа опирають до коліна, а як струже паличку, то струже на стегні. Вирізують ще кійки, оздоблюючи їх мережкою.

Пастухи інколи варять собі страву в лісі і тоді беруть на пашу дерев'яну миску та ложку. Ложка звичайно позначена спеціальни-

ми знаками, щоб помітно було чия вона. Як ложку загубить або забуде взяти з дому, то робить її з кори і пристроює держака.

Окрім пастушення діти допомагають родичам у їхній щоденній праці. До такої праці привчають дітей дуже рано, а подібний звичай спостерігаємо і в інших народів. Старосільські хлопці допомагають батькам у господарстві — рубають дрова, пораються коло худоби, допомагають рибалити. Як орють, то діти водять воли, щоб ішли по розорі. Дівчатка миють посуд, носять воду, замітають хату, няньчать немовлят. Вони колишуть немовлят, розповідають їм казочки та скоромовки, годують, вчать ходити та говорити.

Важка робота — це стерегти просо. Дитина цілий день у літню спеку обходить ниву, де доспіває просо, жито, тощо і вигуками, стуком по дошці або дзвонячи бляшанко, почепленою на вилах, лякає птахів (горобців).

Дитячі забави та забавки

Діти у своїх забавах наслідують різноманітні заняття своїх батьків. Обрядові звичаї (родини, весілля, похорони), громадські зібрання, різні заняття дорослих (влови, рибальство, хліборобство) — це все відбивається в дитячих забавах. При цьому слід зауважити, що хлопці наслідують батьків, а дівчатка — матерів. Хлопець, як побачить, що батько робить, то зараз робить це й собі. І так хлопчики роблять з дерева для забави воза, сани, рало, ярмо, човники, дзиги, пильщиків. Найпоширеніші хлоп'ячі саморобні цяцьки з соснової кори. Соснова кора доволі м'яка, з неї легко стругати. Хлопчики — пастухи роблять такі цяцьки з кори: човники, корита, яєчка, візочки, паничі. Треба сказати, що форми цих цяцьок не змінюються, але передаються від старших до молодших.

З грубої соснової кори та з дерева роблять тарадайку з одним колесом, з двома колесами, візок на 4 колеса.

З осикіня роблять діти пароплави, церкви. З лепехи — гармошки, з гусячого чи воронячого пера роблять млинка, затискають руку в кулак і вставляють перо, яке крутиться від вітру.

Дівчатка наслідують заняття матерів. Вони бавляться ляльками. Ляльки роблять з ганчірок. Шиють їм сорочки, спідниці з нагрудником, фартухи, кофточки. Навесні рвуть на болотах довгу тра-

ву, з якої роблять собі ляльки — панянки. Забава з ляльками теж наслідує різні заняття та щоденне життя дорослих — вони жнуть, перуть, варять обід, обідають і таке інше.

Діти ще бавляться тим, що місять глину, ліплять миски, глечики. Вони мають свої музичні інструменти — пискавки, дудки, дудки з гарбузиння, свищики з лози, труби з вільхової кори: навесні, як кора лупиться, хлопці роблять труби та грають на них. З жакової дощечки роблять гуркалки, їх роблять з держаком та без держака. Жухалки роблять з дерева і з кісточки. Тикалки роблять з дерева.

Дитячі ігри та інші способи розважатися

Старосільські діти бавляться в різні гри,коли пасуть худобу або гуляють на вулиці: у вуха, у гльога, у довгої лози, у дула, у жута, у кавуна, у койструбки, у неба, у ножа, у перепілки, у сороки. Ще діти так розважаються — їздять у човнах, ходять на дибах або ходулях. Хлопці борються. Способи боротьби: «на руки», «за пояси», на грудки.

Перед Новим Роком, на щедру кутю увечері, хлопці водять козу. Козу роблять так: вистругують обруча, грубий кінець розколюють і роблять роги, їх обмотують лепехою на протилежному краї обруча прив'язують ломачку з віхтиком. Цей кістяк одягає хлопець, а зверху накидають кожух вивернений догори вовною. До рогів прив'язують мотузку, за неї водить козовод козу. Хлопці обходили з козою все село й діставали за це подарунки.

Матеріал подано скорочено із збереженням авторської мови, місцевого говірки, без ілюстрацій.

Спогади Ганни Демірської про свої дитячі роки*

«Великдень в Романівці**» — спогади простої селянки Ганни Кузьмівни Демірської (1882—1959) про свої дитячі роки. Народно-розмовною мовою із тонким гумором описує Ганна Кузьмівна епізоди дитячих літ, традиційний селянський побут, звичаї, вірування, народну мораль, ігри та пісні.

Її онука, дочка старшого сина Павла пише так: «Бабуня навчила мене любити природу — я знала трави, розрізняла птахів по їх піснях, і як яке дерево зветься. Її поважали, з нею радились. Кожного року до неї в Романівку з'їжджались її діти з родинами на «сімейну раду». Розказували про своє життя, проблеми, будували плани, «як далі в світі жити».

Подаємо деякі уривки з цих спогадів.

На городі од улиці стояла невилика хата с трома маленкіми віконцями. Хата була із одной[і] комнати, сіни, комора і комірка на грубим дер[е]в[']яним полу, у хаті була вилика піч і лежанка, двері із сіней виходили на захід сонця. Над дверами був зроблянний маленкій ґаночок із одною лавочкою, а з другого боку ґаночка був перелаз у горідчик і садок.

* * *

Сегодні у нас Вербна субота.

Осталася сама у хаті, я у самий перед вилізла на лавку і подивилас у зеркало, яка я на вроду: чи гарна, чи погана? Я довго на себе роздивлялас: я побачила у зеркалі гарненку дівчину, коси чорни, брови чорни, очі темно-зелени блискучі із чорними скалочками і чорними обводками, вія[1] чорни та довгі, смуглява, щоки

---

* За книгою «Великдень в Романівці». Підготувала Л. Стогнота.

** Романівка — село Сквирського повіту Київської губернії, належало родині Максима Рильського.

[1] Її.

червони, як крашанки. Я дуже була доволна: я побачила, що я була краща за всіх дівчат, з якими я гуляла. Це мене наче підштовхнуло, я така була цему рада, що я із лавки уже не злазила, а скочила на землю.

Я скоренко підперезала тісно спідничку, закачала рукава, спідничку підтикала спереду і узялась з виликою охотою до роботи. Я співала без упину пісен на все горло, якіх уміла, і я несчулася, як я у[о]ту усю роботу поробила, що міні мати наказала.

Я пройшла доріжкою до черешні, яка росла під погрібником. Я раптом почула у себе над головою звінку прекрасну пісню соловейка. Я подивилас угору на черешню і раптом пресіла до землі: над самою головою незенко на тонкі[й] гіляці сидів наш соловейко, це він тіко прелітів із вірія, із далекіх чужіх кра[й]ів, де він зимував.

Боже мій, яка ж ёго після довгой[і] розлуки була перша пісня на свой[ій] любі[й] Україні, на св[о]ій ро́ди[і]ні[2]! У [й]ей[і] громкіх волшебно-чарівних трелях перемішувалис золоти, срібни тонкі струни, які сво[й]ім безсмертним благородним голосом хвилёю розливалис над усим селом, і [ця пісня] стрілою заходила тим, хто [й]ей[і] слухав [у] цю менуту, у саме серце і душу! Я сиділа і дивилас на соловейка, і од радосці плакала. Соловейко затих і ще нижче спустивс до мене, і подививс на мене сво[й]іми чорними, блескучими, маленкіми, як конопляне сімнячко, очима, і радісно зачірікав. Міні здалос, що він пізнав мене і да[й]е мені превет:

— Слава Богу, слава Богу, що ми після довгой[і] розлуки зустрілис у добрім здоров[']й[і] у сво[йі]й рідні[й] хаті!

Я ёму отвічала:

— Навіки Богу слава, навіки Богу слава!

* * *

На цім піску на горбочку седіла купа дітей, які щос робили і самі собою здорово балакали, кречали і реготіли. Тут були діти із усёго нашого кутка. За піщаним місцем угору од нашой[і] клуні видко було: мез дубами стояв помещика Рилского[3] дом.

Я підійшла істиха до дітей і побачила у самий перед Маланку... як я підійшла близко до дітей і побачила, що вони роблят,

---

[2] Від рос. «родина, на родине», тут: батьківщині.

[3] Рильський Тадей Розеславович (1841–1902) – український громадський і культурний діяч, член київської «Старої громади», один з авторів (разом з Павлом Чубинським) слів гімну «Ще не вмерла Україна».

то мій гнів одразу дес дівся. Дітей було білш десятка, усі вони заняти сво[й]ею роботою, у кожного на піску був означаний кусочок города, на якому із ґлею була зробляна хатка, були позначани хозяйскі будиночки, корівник, свинарник, конюшня, бакша[4], кавуни, дині — це все було позначане із піску купками-значками і пообсаджувано березовими і вербовими гілочками, городи і хатки уже були у [в]сіх закінчани, діти сиділи коло цих городив збоку кружком. Посередіні кружка лежала купа мокрого ґлею і стояв черепок із водою.

Діти усі були дуже заняти... Вони усі ліпили, плескали із ґлею усяку селско-господарску скотину, усякій старався, щоб таку корову або коняку зробит, яка [й]ест[ь] удома у ёго батка, таку свеню чи собаку, яка [й]е у [й]іх удома, дівчата випліскували хлібчики, пиріжки, варе́ники, миски, горщики, коржики, хлопці плескали кирпечі і складали у яруса.

...Я дуже старалас, щоб виліпит таку корову, як наша. Я уже кончала свою корову і ще хтіла виліпит свого виликого гусака, який був дуже сердитий і кусався. Хлопці теж ще посідали і стал ліпит із словом:

— Хто краще виліпит!

Ваня уже починав хникат і став устават. Я підняла голову і побачила, що батко іде прамо до нас. Він ніс на плечах лопату, а під рукою держав порожний згорнутий мішок, а другою рукою держав у руках березову різку. Ой, лихо міні, я ж допіру прегадала, чого я сюда прийшла! Це міні і Маланці батко даст добре березовой[і] каші! Я стала і із рук випустила гусака, якого я ще не доробила, який упав на землю із мо[й]іх рук. Гусак не розбився, бо був мокрий, він упав як раз коло мо[й]ей[і] корівки. Я стала, як укопана, хлопці, дивлячис на мене, що я так злякалас, сміялис нишком у долоні і на мигах показували на різку і на те місце ізза́ду, де вона зараз буде ходит, Маланка ховалас за дівчат, Ваня побачив батка, устав і покарачив до ёго, Павло теж пішов против батка і взяв од ёго лопату, і потяг ёй[і] ізза́ду до піску. Батко узяв Ваню на руки і прийшов до дітей. Він став та подививс на маленкі городи, на те усе, що поліпляне із ґлею, і підняв мою корівку із землі і спетав, хто [й]ей[і] виліпив. Я сказала, що я виліпила. Батко осміхнувся і сказав:

---

[4] Бахча.

— Гет така, як наша корова! — І взяв різку, і одкинув далеко од себе, і сказав:

— Усе добре, тіко те погане, що ти забула, за чим тебе послали. Щоб наперед цёго не було.

* * *

На подвір[']й[і] батко дав нам по цілому оберемку вирби, і батко наказав нам, щоб ми туда не лізли, де хлопці будут биця вирбою, бо ще і нас можут облупит, поздравляюче: «Не я б[']ю, верба б[']е, за тиждин — Вилікдин, недалечко червоне я[й]ечко!».

Батко засміявся і о[д]чинив нам ворота, і випустив на дорогу, [ми] вийшли на улицю. Яка міні у цу менуту була гарна наша улиця! Вона була довга та широка, по обох боках улиці стояли невиликі хати, вони усі були так пребрані, наче усі понадівали білі сорочки, які були незенко підперезани жовтими і червоними поясами, [в] усіх вікнах рами були покрашани у всякі цвіти і визерунки: це дівчата і молоди молодиці старалис якнайкраще пребрат і обмастит свою хату, і обкрасит вікна, двері краще од сва[й]ей[і] сусідки. Чоловіки тоже ізверху оглянули свой[і] хати: може, де бура ізнесла греблі на хаті, може, де китиці поодревалис, може, де тин поломивс, мож[е], де горідчика тра краще зробит. Це усе робилос обов[']язково до Виликодня, це було у той час преступлені[й]е[м], стидом і позором, як ця робота не буде зробляна до Віликодного празника.

* * *

По праву сторону вигона стояли такі само маленкі біленкі хати із садками і горідчиками, із хазяйствиними будиночками, як на наші улиці. У кінці вигона серед села стояла церк[в]а. Церква була вилика дерев[']яна, против [й]ей[і] парадних дверей на захід стояла висока звініця. Кругом церкви ріс гарний виликий садок. Тут росли чирешні, вишні, яблука, стояли густи виликі липи, тополі, біла акація, кущі бузку, старі товсти та виликі клени. У церкві було тро[й]е дверей, коло кожніх дверей росло по два молодих високіх кленчаків, на якіх густо ріс шерокій, тонкий, як шовковий, гладенкий лист, який міняв свою окраску: весною і літом зелений, а осінью жовто-червоний, тоді ці клени були похожі на вілця, убрани золотим лисцям. У цім прекрасним

саду ціле літо співав соловейко і другі пташки, якім тут був тихий захист, тут [й]іх ніхто не мав права трогат. Під цим садком росла густа вилика пахуча трава, цей сад був огорожаний кругом високім грубим парканом, у якому було чотирі вихода: три виходи невиликі. на одни двері, а один парадний виход був виликий, високій. Тут була брама, у які двері о[д]ченялис на дві половіни, щоб можна було усім людям разом по виликіх празниках виходит із церкви.

Ми стали підходит до церкви і побачили, що вже коло церкви на вигоні зібралос багато людей, і на вигоні против церкви лежало на землі виликіх та довгіх три покоси вирби.

* * *

Це батко міні і Маланці купив ці віночки, стрічки, намісто, спіднички, Вані і Павлові кашкетики! Ці усі останні — подарки раді празника, раді Виликодня! Яка радісц, які ми щасливі! Хочеця зараз надіт віночка на голову і побігти похвалиця Улитці, Оксані, Гапці, Варці. Я узяла у руки одного, Маланка — другого, вінки були однакові. Я наділа вінка на голову — попробуват, як він буде лежат, і вже дійшла до перелаза, думаюче: стану на перелаз і вистромлю голову на улицю, може якраз хто побачит. який у мене гарний вінок!

* * *

Мати уже хату вимастила, землю посипала пісочком, у хату ізнадвору усе повносили, повставляли. Усе було чисте, пахло глиною і ключевою водою, яка б[']е у наші[й] криниці, як крештал, чиста. Образи уже були на місці, і мати мене дуже похвалила за квітки, і зараз стала із ялинки в[']язат виликі христи, які віша-ла по сцінах і на [й]іх накладала виликі та довгі у сосонку ткани рушники. [Вони] були разних іскуствено покрашаних і тканих візерунків, [й]іх було дванадцят, вони були сво[й] ей[і] роботи. Це було материне придане, яке переходило із рода у род по бабскі[й] лінії. Рушники чеплялис тіко по виликіх сватах, після сват [й]іх зараз знімали і ховали. Десят рушників поклали на хрести, а два поклали на образи...Мати ста[ла] уберат яловцем образи. Я сказала, щоб вона так не уберала, що я ще нароблю такіх квіток із папірів, як у Хими і Папажки.

Мати зареготіла і сказала:

—Хима і Палажка уже дівки, вони сподіваюця на празник сватив, а ти до [й]іх рівняеся! Ти ще мала, ос[ь] я уберу, то побачиш, як буде гарно!*

* * *

Стали виходит із церкви трома дверами. У кожного в руках горіла свічка, усі сходилис до парадной[і] брами, проз яку виходили на вігін. Дорослих і дітей було саме менш сот шист із гаком. На вигоні россипалис у три сторони. Ніч була темна, свічки горіли ярко, не тухли, бо не було вітру. Усі були дуже ради, що занесут сватий страсний огон до хати. У Вилику Чернявку пішов довгий табун, у якім у [в]сіх горіли свічки у руках. Такий само табун пишов і в Кошляки, і [в] Чернавочку, по ціх чотирох селах ро[з] сипалис у темраві люди із свічками, як на небі зори.

* * *

Батко мовчки узяв од мене свічку і зробив на білому сволоку другий чорний хрест, і обидві запаляні свічки поставив на столі, і ми сіли вечерат.

* * *

Цукерки на Виликдин ролі не грают. Головну рол грают на цей празник червони я[й]ечка. Червоне я[й]ечко — це свого рода та[й]емниця, яка ще не розгадана, но це червоне я[й]ечко і его як кровлею об[л]итий червоний цвіт, як прийде час і времня, і як весною після холодной[і] зіми воскреса[й]е уся природа, так воскресне цей червоний облитий кровлею цвіт, який буде мат вилику силу і славу — ему підкориця уся природа. І [коли] пройде час, — якому повинин підкориця усей світ. Такий закон прероди, пізно чи рано, но так буде.

Мати унесла виликі ночви, які були гарно вime[и]ти, стала у [й]іх просіват на рідке сито пет[л]ёвану муку[5] і стала мисит паску, у яку стала добавлят преправу. Вона увілляла горщок уранішнего свіжого, трошки підпареного молока, укинула хунт свіжого топляного масла, убила у миску двадцят я[й]ец, добре розбовтала ложкою і вкинула у тісто, ви[л]ляла стакан намочаного у горілці

---

* Це відбувається у чистий четвер.

[5] Борошно.

шахрану і усипала товчаной[і] ванелі, укинула ху[н]т виликіх розінків, і всипала хунт сахару-піску, і зварила горшик картоплі, яку добре потовкла, і із молоком розбовтала, і на сито процідила, і вилляла у тісто.

Я спетала:

— Мамо, нащ[о] це ви трете у паску картоплю?

Мати сказала:

— Щоб пухкіше було. Ти бач, скіко ми усёго у тісто наклали, і ёму буде важко піднімаця. А картопля, як со[й]единиця із дрожжами, то вона поможе тістові підняця, — це раз. Друге те, що с картоплею паска не так скоро черстві[й]е.

* * *

Міні захтілос трохи вилізти на віз і поседіт на соломі. Я вилізла, сіла, а потім лягла догори лецем. Міні захтілос подивиця на небо і трохи подумат — тут мене ніхто не побачит і не помиша[й]е. Я стала дивиця на небо. Зорі рідко були роскидани по усему небу. Он над заходом піднялас вічірня блискуча зірка, вона низко сто[й]іт на тим місті, де недавно стояло сонечко перед заходом. Ос[ь] посеред неба три виликі на південь зірки — це Дівка воду несе[6]. Он на північ підніма[й]еця табун зірок — це Віз[7]. А он зірка трохи червонувата, а он — жовтувата, а он — срібно-блескуча! Ці виликі зірки не стоят на місці, а проходят через усе небо за ніч. Я, устаюче зімою уд[о]світа рано, щодня бачу проз пречілкове вікно, як сходіт уранишня вилика зірка на тім місці, де буде сонце, вона ж — така само

біло-блискуча, як і вичірня[8]. Як ця зірка зійде, то уже усі селом знают, що це уже досвіток, що скоро буде ранок. Зірка скоро підніма[й]еця угору, і як сонце сходит, то вже вона високо піднімеця і схова[й]еця у височені. А як придивиця, стіко за цими виликими зірками [й]е манюсінких, які стоят на місці і ясно бли[с]кают, наче на небі багато горит виликіх і маленкіх воскових свічок!

А ос[ь] над самою головою із густих зірок через усе небо іде виликий, широкий Чумацкий Шлях. У старовину чумаки, дивлячис на цей шлях, ходили у Крим по сіл[ь]. Міні казала бабуня, що, дивлячис на цей шлях, до нас на Вкраіну врівалис бусорма-

---

[6] Народна назва сузір'я Ореон.
[7] Народна назва Великої Ведмедиці.
[8] Народна назва Венери

ни — татари, турки, які грабили і полонили наш край, а молодих дівчат, які гарни, заберали у полон, на якіх вони любили жен[и]ця. А найкращіх дівчат вони оддавали свою[є] му царові — ханові, який [й]іх забера[в] до себе у гарем. У его було багато жінок, но его найстаршою, найлюбішою жінкою була укра[й]інка, яку він дуже любив і жалував, од якой[і] діти були наследніками царско[го] чи ханского престола. І ці сини-наследники теж старалис предбат у свій гарем за всяку ціну найлюбішу і найстаршу жінку — козачку-укра[й]інку. Ці полоняни козачки ломали свою віру і улюблялис у сво[й]іх татар і турків. Були такі, що не хтіли повертаця у свій край, хоч на те була змога. Давно це було. Бабуня розказувала, як набігали татарі, як скріз по селах були поробляні вишки, як на ціх вишках ден і ніч стояли вартові, і віхами із села у село передавали звістки. Як набігали татарі, вони передавали, куда тра було утікат і ховаця. Ховалис по лісах, плавня[х] і болотах, нетрах. Віхи були поробляни із конопляного прадіва, із паклів. Ці паклі намочувалис у смолі і дехтю, а перед тим, як [й]ей[і] намочуват, [ц]і паклі щільно намотували на кінец довгой[і] високой[і] тички, і ця пакля як намокне та [й]ей[і] запалит[ь], та ще стат на вишці і мах[а]т нею, то вона дуже здорово горит і [й]ей[і] далеко видно. Були условляни сігнали, якими із села у село передавали тревогу, куда утікат і де ховаця. Як страшно подумат, як тоді жили люди — вони ніколи не мали спокою, у [й]іх панував страх, грабунок і неволя, плач, голод! А зараз як ми тихо жевем, радісно живем!

Я задумалас. М[е]ні здалося, що я перелетіла у далеке минуле. Мене торкали у голову якіс[ь] неясни думки: хто ж ізбавив наш край од ціх ворогів і гора[я], хто нам поміг устро[й]іт тихе і спокойне жетя, де ти свати[9] люди, що це зробили? Майбут, ціх людей душі вічно живут на небі і зорами девляця на свій край, який [й]ім без кінці і краю любий та милий, і зараз із нами радуюця нашому тихому спокойно[му] жет[т]ю, нашому виликому празнику Воскресенію. Вічня слава цім людям на землі і небу!

* * *

Батюшка раптом три рази проспівав: «Хрестос воскрес[е] із мертвіх, смертюю смерт поправ, і сущім во гробах жівот дарував!»

---

[9] Тут: святі.

Тут его підхватив хор, ударили у виликі звони, открилис у церкву двері, у які[й] уже горіло серед церкви дво[й]е панікадил, і горіло дуже багато перед усіма іконами свічок і лампадок. Царскі врата теж були открити, тіко були завішани тонкою червоною шовковую занавесою. Батюшка і народ увійшов у церкву, на царскіх вратах батюшка одсунув занавесу, хор зайняв сво[й] е місце на хорах. Парубки і дівки по команді Івася, як заспівали торжествіни виликодни пісні, то аж шкло у вікнах зеленчило, так здорово та гарно співали! Дівки-хорістки уже були по-вилекодному повбирани, усі до одной[і] були у нових вінках, у живіх квітках расту, підсніжників і зозулчиних пахучіх черевичок, і [прибрані] торішнею чирвоною калиною, яку дівчата цілий год держали і гляділи, щоб гарно [й]ей[і] виховат к Виликодню. [В] усіх дівчат були тонкі біли вишети сорочки, повни ший[і] усякого дорогого і дутого блескучого намиста, іззаду під вінком у заплетяни коси було прев[']язано за коси найменш як шіст разних колорів стрічок. Стрічки шовкові — це були свого рода прапорі, які украшали дівок у виликі свата. Усі були у дорогіх спідницях, у вишитих хвартуха[х], у білих спідніх спідницях, які були у низу вишети, [й] їх надівали під спід, щоб було ізнизу видко вишевку, і всі були у черевиках, які тіко надівали на виликі свата до церкви, а то все ходили боси. І всі були, так, як і парубки, попідпірезавани зеленими і чирвоними тонкими поясами.

* * *

На звониці без оддиху звонили звони, у церкві горіло сотні свічок, із [й]іх проз вікна ясний світ далеко було видко кругом. Цей світ промінем со[й]єднявся із тим світом, який горів ясно у кожні[й] на селі хаті.

Попід садком, який був од цвіту білий і пах змішаним чарующим запахом, понад доріжками, які ішли кругом церкви, на траві стояли підрад виликім вінком ночви, пікни[і] діжки, п[л]етяни корзини із білой[і] лози — це усе позастелюване білими скатерками-обрусками. У кожних ночвах, корзинах, у діжках горіло по виликі[й] воскові[й] свічці, які освічували багату паску, яка лежала у ціх виликіх посудах. Ці дерев[']яні прости посуди були повни, у [й]іх лежали виликі, як сонце, біли паски, виликі, як жовток жовти, високі баби, плетяни із шишками калачі, пироги з усякою начинкою, шинки, ковбаси, жарани поросята із хроном у роті, по

буханці чорного хліба, по куску сала, сметани, меду, солі — що було у хазяйстві свого виробу, то все сватили. Найбілш свати[ли] паску і червони крашанки, ковбаси і шинки. Цей прекрасний із свічок і паски вінок обвивав кругом церкву, тіко був малий проход проз вилику браму. Міні здавалос, що од цего велечезного вінка у світі нема[й]е нічого кращого.

Із церкви вийшла вилика процесія, попереду чотирі [з] дівчат несли за дерев[']яни на підставці ручки ікону [образ] Божой[і] Матері, який був убраний виликим і новим вишитим рушником і виликим вінком. Дівчата теж були у вінках і стрічках, за Матербожою парубки несли три виликіх позолочаних хрестив, за хрестами діди і баби несли ставники, на якіх горіли свічки. За ставнеками парубки і чоловіки несли хоренги [хоругви] усякіх цвітив: червони, зелени, чорни, як[і] були по краях оточани золотистими і сребристими махрами. За хоренгами ішов із кропилом батюшка, воду у котелку коло батюшки ніс паламар, батюшка сватив паску.

* * *

І ми усі за батком у один голос проговорили «О[т]ченаш», і усі посідали за стіл, навит Ваню посадили коло себе. Мати усім нам дала по свачени[ій] крашанці і сказала:

Давайте, діти, похристуемся ціми крашанками, щоб Бог нам поміг усім укупі у миру, спокою і добрім здоров[']ю на той год дождат цего виликого світлого празника! — і ми усі похрестосалис і у губи поцілувалис.

Я хтіла батка і матір поцілуват у руку, но вони сказали:

На Виликдин нікого у руку не цілуют, тіко у губи. — Батко поблагословив свачене, і ми узяли у руки по куску свачено[ій] паски. У цю менуту стало сходит сонце, і як раз его первий промін проз вікно освітив нашу паску на столі, якій стояв коло пріцелкового вікна, яке було на схід. Ми усі стали дивиця проз вікно на схід сонця.

Батько сказав:

Хвала Богові, і сонечко нас благословит!

Мати оценила вікно. За вікном у садку співав наш соловейко. Із[']й]іли свачене, батько і мати випили по три чарки горілки, а нас стали утощат солодкою наливкою. Стіко щасця, стіко тихой[і] радосці було за цім сто[ло]м! Стіл усей [був] заставляний смачним свачением: [й]іж, стіко хоч і що хоч!

А в хаті яка красота! Над столом літают, як жіві, три голубки, наче у хмарі, у диму од ладану. Дим он як утіка[й]е проз одчинене вікно і летит угору, під небо! Ос[ь] на сцінах які гарни із ялинки хрести, а ще кращі на хрестах вишити рушники, скріз по білих сцінах вісят на цвахах із шишками чемали із ялинки гіл[л]ячки, образи убрани рушнеками і обтикани світло-зеленим і голубим ялівцем, піл застеляний білим полотном, унезу вишетим, радном. На полу, як гори, лежат п[']ят пуховіх подушок, на які надіти біли вишити наволочки. Це усе у хаті материн вироб, [й] ей [і] лічна праця — мати прала, ткала і вишивала, із сво[й]іх гусей подушки поробила, а я [й]ей зараз, ще з пуп[']янку, у ці [й] хатні [й] роботі допомогаю! Я почуваю, що це усе, що украша[й] е нашу просту селянску хату, тіко через те міні таке гарне та любе, що у ему хоч трошки укладяно мо[й]ей[і] детячой [і] праці, а праця порожда [й] е любов і шану до того предмета, якого ти зробив, і людина із ним ізв[']язуеця, і цей предмет робиця для ней[і] прекрасним і дорогим. Ти[і] люди, що не працюют, у [й]іх цего почутя і любові нема[й]е.

* * *

Дівчата, молодиці, підростки, парубки, діти — усі були по одни[й] моді повбирани, і вони вилекодним танцем, узявшис за руки, із піснями три рази оббігли кругом церкви, а тоді россипалис по садку, у якому усі укупі гуляли, спивали, узявшес за руки у виликі круги, у «Перепілки», у «За ос[й]інка», у «Миші [і] кота», у «Кревого русалчиного танця».

* * *

Переживши часи колективізації, дармової роботи в колгоспі, приниження людської гідності, Ганна Демірська подарувала нам свій сокровенний спогад восьмирічної дівчинки.

Молодіжні зібрання

Катерина Міщенко

На вулиці скрипка грає

Природа й кліматичні умови України дозволяли молоді з ранньої весни аж до зими збиратися гуртом на обраному місці, яке називалося «вулицею». Це могло бути й на околиці села, і на кутку, і посеред села на майдані, коло церкви чи млина, на березі річки або на узліссі.

Порядкували тут парубоча і дівоча громади. У кожній з них обирали «старшого» — у парубків його називали «отаманом», «березою», у дівчат — «отаманкою» чи «старшою». Ходити на «вулицю», як і на досвітки та вечорниці, мали право тільки визнані члени парубочої або дівочої громади. До парубочої громади приймали хлопців віком 16—18 років. До цього готувалися; парубок мусив виявляти фізичну силу, жвавість і товариську вдачу. Особливою повагою користувалися хлопці, які грали на музичних інструментах, гарно співали, вміли цікаво розповідати. Прийнятий до громади ставив могорич. Дівочі громади приймали дівчат 15—16 років. В окремих районах України колись побутував звичай, згідно з яким парубок вперше виходив на «вулицю» у скоромний день, а дівчина — у пісний. Заборонялося ходити на «вулицю» покриткам, одруженим, переросткам.

Починалася «вулиця» в різних місцевостях по-різному; це було пов'язано з погодою та заняттями людей. Як правило, початок вуличних зібрань припадав на ранню весну, коли вже розтанув сніг. Закінчувалася «вулиця» пізно восени, коли холод заганяв молодь у теплу хату — на вечорниці та досвітки.

У давнину, виходячи вперше протягом року на «вулицю», дотримувалися певних звичаїв. На Київщині, наприклад, це була «зборня» — дівчата співали веснянки, на обраному місці закопували горщик каші, прибивали його шворнем і спалювали жмут со-

ломи, водночас проганяючи зиму і розпочинаючи гуляння. В інших місцевостях подекуди забивали на місці зборища голку, волочену по землі навколо села, крутили витушку, закопували кашу, зварену в яйці, тощо. Це був відгомін давніх вірувань і обрядів, зміст яких пішов у небуття.

У будень на «вулицю» виходили вечорами, коли заходило сонце; у свято, бувало, й по обіді. Йдучи на «вулицю», молодь вбиралася посвятковому; дівчата заквітчувалися. На противагу досвіткам і вечорницям, сюди не брали з собою ручної роботи, а тільки відпочивали й розважалися. Тут лунали співи, грали музики, танцювали. Молодь, яка ходила на заробітки у сусідні села чи до міста, приносила звідти нові пісні й танці. Таким чином, окрім «козачка», «метелиці», «горлиці», «гопака» та інших місцевих, власне українських танців, по всій Україні поширилися «полька», «краков'як», «падеспань», а подекуди — «коробочка», «рєчєнька» тощо, запозичені від поляків, росіян.

У великих селах кожен куток мав свою «вулицю». Ці імпровізовані гурти з різних кутків намагалися переспівати один одного; тому серед молоді високо цінувалося вміння гарно заспівувати і виводити. Піснею щовечора скликалася «вулиця» — один гурт починав, інший підхоплював, третій часом співав наперекір. Подеколи майже до самого ранку селом лунали пісні.

Ці побутові співи розповідали про все, що тривожило молоді серця. Тут і почуття, розлуки й зустрічі, і нарікання на людський поговір, і натяки на чиїсь ліричні взаємини, і — це вже частіше серед дівчат — пісні про жіночу долю та життя родини.

На «вулиці» проходило жваве спілкування, зароджувалися симпатії. Подарувати писанку на Великдень, оббризкати водою в «обливаний понеділок», провести дівчину додому після гуляння означало виразити свою прихильність. На народних картинах часто зображали парубка з дівчиною біля тину чи під хатою, інколи й підписували: «Не стій, Петре, з Наталкою, бо йде мати з качалкою!»

Часом увечері парубок викликав дівчину з хати — свистом, сопілкою, нявканням, співом, — хто як умів. Про це і в пісні співається:

Стелись, стелись, барвіночку,
Не коренем — листом.
Не коренем — листом...
Та викликав козак дівку

Не голосом — свистом.
Не голосом — свистом...
Та ой чи чула, дівчинонько,
Як я тебе кликав?
Як я тебе кликав,
Через твоє подвір'ячко
Сивим конем їхав.
Сивим конем їхав...
Ой чи чула, чи не чула —
Не озивалася.
Не озивалася,
Та темна нічка-петрівочка —
Вийти боялася...

Часом бували на вулиці бійки — переважно за дівчат. Іноді хлопці ходили «куток на куток» чи й «село на село»; дорослі розцінювали це як розбишацтво, але дуже не карали, вважаючи це за один із неписаних законів «вулиці». За таким же неписаним законом, наприклад, парубки могли покарати дівчину за зраду — обмазати дьогтем ворота, безжально висміяти, бешкетувати довкола її хати й на подвір'ї. Ці з'ясування стосунків належали до «внутрішніх» справ молодіжної громади; дорослі до них втручалися рідко.

Багатолюдними були «вулиці», коли приходила молодь з інших сіл — на храм чи на ярмарок, у святкові дні. Зайшлі хлопці мусили ставити місцевим могорича.

Хто не хотів рахуватися з місцевою громадою, часто бував битий. Вуличні звичаї в кожній місцевості мали свої характерні риси. У багатьох районах України, наприклад, дівчата співали більше, ніж хлопці. Проте так було далеко не скрізь. «...У ряді сіл на Івано-Франківщині... існує давній звичай, за яким дівчата увечері майже ніколи не виходять гуляти на вулицю — це вважається непристойним... Хлопці ж часто збираються на вулиці, співають та розважаються... Це і сприяло виробленню тут стійких традицій чоловічого гуртового співу... Подібний звичай нам довелося спостерігати у с. Клембівка Ямпільського району на Вінниччині в 1950 р. На одному з кутків села зібралась увечері в неділю група хлопців. Поспівали трохи пісень, поки на голос не надійшло ще кілька товаришів, а потім рушили з піснями по селу, відвідуючи всім гуртом молодих дівчат. Дівчата ж у цьому селі також на вулицю увечері не виходять, а зустрічають молодих гостей у себе вдома. Погулявши з півгодини в одної дівчини, весь гурт рушає

далі — туди, де вікна світяться, а отже, ще не полягали спати. І так майже до самого ранку по селу то там, то тут лунають дужі парубочі голоси»[1].

З села Клембівка походить і неповторна за своєю ліричністю парубоцька пісня «На добраніч усім на ніч»[2]:

*На добраніч усім на ніч**,
Бо уже я та й іду спати...
За воротьми зелен явір,
Там я буду та й тебе ждати...

Ой хоч явір, хоч не явір,
Хоч зелена та яворина,
Між усіма дівоньками
Тільки ти одна мені мила.

Ой чи мила, чи не мила,
А щось мені та й починила:
Кличе мати вечеряти —
Вечеронька мені не мила.

Не дай мені, моя мати,
Ні снідати, ні обідати,
Лиш дай мені, моя мати,
Дівчиноньку та й провідати!

Природні умови впливають на характер пісень. Пісні й голосоведення степової України відрізняються від поліських та гірських. Але не лише окрема місцевість, а й кожне село, навіть куток **мали свій** власний пісенний скарб, бо кожен зіспіваний гурт творив свої варіанти мелодій і слів пісень, відомих у селі.

Втім на «вулиці» не тільки співали й танцювали, а й розповідали казки, небилиці, гойдалися на гойдалках. Грали в різні ігри, залежно від пори року. Але в традиційному побуті села «вулиця» була не лише місцем для молодіжних розваг. Зокрема, календарна обрядовість значною мірою підтримувалася саме молодими учасниками «вулиці» та вечорниць.

Зупинимося докладніше на цих звичаях.

Навесні, під час Великого Посту «вулиця» співала тільки веснянки. Не кликали музик, бо грати теж не можна було. «Хіба на

---

* Пісні, позначені значком* у цій і наступній статтях — з репертуару етнографічного хору «Гомін» (м. Київ), керівник Л.Ященко. Див. Нотний додаток.

[1] Ященко Л. Українське народне багатоголосся. — К., 1962. — С. 66.

[2] З репертуару етнографічного хору «Гомін» (м. Київ), керівник Л.Ященко.

сопілочці до веснянки підіграть...» — кажуть старші люди. По всій Україні знали закличні веснянки («Благослови, мати, весну закликати...») та весняні забави — «Воротаря», «Жучка» чи «Вербовую дощечку», «Просо» (окремо були дитячі ігри, такі як «Подоляночка», «Грушечка», «Чижик» тощо), їх глибокий обрядовий зміст з часом, хоч і повільно, забувався. Окрім того, побутували веснянки жартівливі, якими дівчата висміювали хлопців, або — значно рідше — хлопці дівчат.

...А у нашому садочку
знесла курка коко,*
Хто не вийде на вулицю,
то вилізе око! Гу!

А у нашому садочку
знесла курка двоє,
Хто не вийде на вулицю,
вилізуть обоє! Гу!

Попід мостом риба з хвостом,
плавають лебеді,
А у нашому селі хлопці
як ведмеді! Гу!

Попід мостом риба з хвостом,
плавають качата,
А у нашому селі
хороші дівчата! Гу!

Попід мостом риба з хвостом,
плавають індики,
А у нашому селі
хлопці без'язикі! Гу!

Один із архаїчних весняних обрядів зафіксований порівняно недавно на Київському Поліссі, зокрема від переселенців з Чорнобильської зони. Це — «водіння Стріли». На Благовіщення дівчата, узявшись за руки і ставши «ключем» (за зростом: попереду найвищі), тричі обходили довкола села, співаючи (зберігаємо місцеву вимову):

Лєтєла стрєла
да й уздовж села,
Да в нєдєлю рано,
да й уздовж села.
Да вбіла стрєла

вдовіного сина,
Да в нєдєлю рано,
вдовіного сина.
Да й лежить тєло,
як папєр, бєло...
Да ніхто к тєлу
не пріступітєсе...
Пріступілося аж трі
ласточки...
То ж не ласточки —
рідні матінки...
Да й одна села
й у головоньках...
А друга села да й
у рученьках...
А третя села да й
у ноженьках...
У головоньках —
то маті єго...
А й у рученьках —
то сестра єго...
А її у ноженьках —
то жена єго...
Гдє маті плаче —
там рєчки течуть...
А де сєстрица —
то там криніца...
Гдє жена плаче —
пожари горать...
Пожари горать, земля колєтся...
Взялі тєло на белі ручки...
Да й понєслі аж до церковки...
Сама церков розчінілася...
Самі дзвони зазвоніліся...
Самі свєчі запаліліся...
Само тєло схоронілося,
Да в нєдєлю рано, схоронілося[3].

Після «Стріли» вже починали співати веснянки; по суті, вона відкривала для Київського Полісся весну. Ймовірно, що цей обряд має на меті вберегти село від блискавиці й грози, але первісного змісту пісні ми не знаємо.

На Великдень і наступного дня («обливаний понеділок») буяли веселощі! Ось як згадує Великдень 1890-х років у с. Тарасівка то-

[3] С. Копачі Чорнобильського району, з власних записів автора.

дішнього Звенигородського повіту Олександр Кошиць, керівник уславленого в Україні й за її межами хору: «На святому тижні... Веснянки на майдані.., коло каплиці. Дівчата «заплітають шума». Голосно, голосно співають... Молода травка, ясне, наче поновлене, небо, ясне молоде сонце, у воздусі якась тривожна радість... Знизу від ставка наближається гурт хлопців, чоловік з 30. Всі співають якоїсь дуже гарної пісні. Серед них мені особливо подобається отаман — син нашого старости Бойка, високий, вродливий блондин з невеличкими вусиками, у гарній темній свиті з зеленим поясом. Хлопці стають навкруги, дивляться на веснянки, жартують з дівчатами... А оглянешся назад, — стара, висока, біла церква дивиться своїми трьома банями й мережаними хрестами на радісний світ Божий, сама — біла, урочиста, висока і така рідна, рідна, як оце село, як оці люди...»[44].

У деяких районах України понеділок після Великодня називали «обливаним», «обливальним» — цього дня на гуляннях хлопці обливали дівчат водою.

Гойдалки, чи, як їх ще часом називали, орелі були поширені по всій Україні. В одних місцевостях цій забаві надавалося особливого значення на Петра і Павла, в інших — на Великдень чи на Трійцю, але гойдалися протягом цілого літа. Часом гойдалка висіла постійно, а іноді її чіпляли до якогось свята.

Весняні ігри та забави продовжувалися аж до Трійці. В окремих районах збереглися й молодіжні троїцькі обряди — водіння «Куста» або «Тополі» (наряджену в зелень дівчину — «Куста» чи «Тополю» — співаючи, водили по селу; заходили на подвір'я, зичили господарям усяких гараздів, а господарі, як при колядуванні, віддаровувалися), а на Поліссі — проводи русалок. Втім якщо на Рівненщині русалок дівчата проводили до лісу, щоб вони не шкодили людям, то на Київському Поліссі їх проводили на цвинтар, тому що русалками тут вважали усіх тих, хто помер на Русальному тижні — чоловіків, жінок і дітей. Проводити їх дівчата йшли у вінках, несли з собою зелень, співали:

Правєду я русалкі да ямкі,
А сама вернуся да мамкі.
Правєду я русалкі в чистий бор,
А сама вернуся в татков двор.

---

[4] Спогади Олександра Кошиця. – К., 1995. – С. 37.

Да й уже русалкі правєлі,
Да й асінкою заламілі,
Щоб ани до нас нє хаділі,
Да наших хлопцав нє любілі,
А наших дєвочак не суділі...[5]

На воротях цвинтаря розпалювали вогнище, стрибали через нього, водили танки поміж могилами, залишали на могилах вінки та зілля і йшли додому, співаючи вже не обов'язково русальних пісень, а «як Бог на душу покладе».

Купала — суто молодіжне свято. Ціле дійство — збирання квітів, сплітання вінків, прикрашання купальського деревця («Маринонъки», «Купайлиці»), ворожіння на вінках, співи та хороводи, стрибання через вогонь. Широко побутували також жартівливі купальські пісні. У них, як і у веснянках такого типу, дівчата й хлопці дражнилися, підмічали чиїсь симпатії, давали їм свою оцінку:

Ой на Купала, на Івана
Вийшла Ганнуся гарно вбрана.
На неї хлопці зглядаються,
А зачепити стидаються.
Один Василько не встидався,
Взяв за рученьку, привітався:
Ой ти, Ганнусю, ой ти, ой ти,
Звідки до тебе зайти, зайти?
Садком, Васильку, садком, садком,
В мене горілка з медком, з медком.
Садком, Васильку, стежечками,
В мене горілка з ягідками.
Садком, Васильку, долиною,
В мене горілка з калиною.

* * *

Зробим Купайло до місяця,
Нехай всі хлопці повісяться.

Зробим Купайло до зіроньки,
Нехай гуляють всі дівоньки!

Ой хто не прийде на Купала,
То з того вийде дух і пара!

---

[5] С. Паришів Чорнобильського району з власних записів.

* * *

Ой за городом річка тече,
А там Тетяна млинці пече.
Ой там Василько воду носить,
В свої Тетяни млинця просить:
Ой дай, Тетяно, хоч млинчика —
Привезу тобі гостинчика!
Ой дай, Тетяно, хоч одного —
Привезу тобі дорогого!

* * *

Скакала жабка під гречкою,
За нею Іванко з уздечкою:
Ой чекай, жабко, загнуздаю,
Поїду Галю провідаю!
Та ой чи жива, чи здорова
Моя Галюня чорноброва?

* * *

Ой на Купала, Купалочка,
Не виспалася Наталочка.
Погнала бички, дрімаючи,
На пеньки ніжки збиваючи.
Приточи, Боже, більше ночі,
На Наталчині карі очі!

* * *

Ой на городі буркун родив,
А до Ганнусі Іван ходив.
Роди, буркуне, дородишся,
Ходи, Іване, доходишся.
А чи гарбуза, а чи дині,
А чи з Ганнусі господині.
Ані гарбуза, ані дині,
Ані з Ганнусі господині.

* * *

Ой на городі бур'ян поріс,
Забрав чорт хлопців
та й в ліс поніс!
Ой носив, носив — не виносив,
Взяв на гілляку та й вивісив!

* * *

Ой ти Іване попів, попів,
Чого ти в погріб летів, летів?
Ой я у погріб летів, летів,
Бо я сметани хотів, хотів.
Не так сметаниколотухи,
Як тої дівки щебетухи!

* * *

Ой на Івана, на Купала,
Там ластівочка купалася.
На бережечку сушилася,
Дівка Ганнуся журилася:
А ще рушничків не наткала,
А вже Василька сподобала.
А ще рушнички на верстаті,
А вже Василько в її хаті!

* * *

Ой молодая молодице,
Та вирубай нам купайлицю.
Бо наші хлопці — недбайлиці,
Не вирубали купайлиці.
Як вирубають до схід сонця —
Нехай поставлять край віконця.
Як вирубають до зірниці —
Нехай поставлять крап кирниці.
Як вирубають до місяця —
Нехай на ньому повісяться!

На Маковія на Білоцерківщині «садили сад» — забивали в землю товсту жердину, обвивали її зеленню (пізніше почали чіпляти на вершечку ікону з рушником), довкола обтикали землю зеленим гіллям, посипали піском і травою. Кликали музик, танцювали з «маковейчиками» (пучками освяченого зілля) в руках, розважалися. На жаль, відповідних пісень не збереглося.

На сьогодні більшість цих звичаїв втрачено. Сільська вулиця Центральної України ще в 50—60-х роках XX століття зберігала традиції гуртового співу в повсякденному побуті, щоправда, змінені, як і саме людське життя, під тиском історичних обставин. У Другій світовій війні загинуло багато хлопців, а їхні наречені залишилися самі. Тому в післявоєнні роки на вулицях лунали пере-

важно сумні, скорботні пісні, у яких дівчата виливали свою тугу за загиблими. Ясна річ, за тяжкою роботою в колгоспі та невеселими думками виходили з ужитку молодіжні обряди й обрядові пісні.

У західних регіонах України традиційний побут молоді змінювався не так різко і був підтримуваний, зокрема, календарними та церковними звичаями.

«Вулиця» як така не припинила свого існування й сьогодні, але дуже змінилася. Місце зустрічі сільської молоді тепер найчастіше — клуб, на Великодні свята — церква (особливо на заході України, де ще донині водять великодні гаївки). Нині подекуди відроджується свято Купала. Але якщо раніше музикою й співами «вулиця» забезпечувала себе сама, то нині найчастіше вдаються до технічних засобів. Ясна річ, це збіднює наш співучий народ і приглушує творчу ініціативу молодих дівчат і хлопців.

Лідія Орел

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці

У багатьох місцевостях України молодь збиралася на вечорниці ще в 50—60-х роках XX століття. Наставала осінь з довгими вечорами, і негода заважала молоді збиратися на вулиці (на колодках), майдані чи то біля млина. Часто на вечорницях з кутка на куток переходили хлопці, а то приходили і з інших сіл; тоді вони ставили місцевим хлопцям могорич.

Для вечорниць вибирали хату, де живе небагато людей. Найчастіше це була хата вдови або самітньої жінки. За хату і світло на період вечорниць (протягом усієї Пилипівки, від 14 листопада до 24 грудня за ст. ст.) дівчата платили харчами, хлопці ж наймали музик. На вечорниці починали ходити з 16—17 років, тут молодь парувалася, а невдовзі й справляли весілля. Тривали вечорниці десь із 7 до 10—11 години вечора. Приготувавши у складчину вечерю (хто приносив борошна, хто сала, хто яєць), дівчата сідали за роботу: за столом вишивали, пряли на полу, на лавках, часто сідали біля печі на розстеленому околоті. Пра-

цюючи, дівчата співали. Окрім загальновідомих пісень, таких як «Терен цвіте», «Ой у полі озеречко», «Світить місяць» та інших, у кожному селі були свої, місцеві. Наприклад, лірична пісня з Покуття:

Голуб на черешні,
*голубка на вишні *. (2)*
Скажи, мій миленький,
що маєш на мислі? (2)
Я маю на мислі
тебе покидати, (2)
Через воріженьки
не можу тя взяти. (2)
А в моїм садочку
стежечка вузенька, (2)
Ніхто там не ходить,
лиш я молоденька, (2)
В правій руці ключик
від мого серденька. (2)
А моє серденько
треба вже замкнути, (2)
Що казав миленький,
треба вже забути. (2)

З Наддніпрянщини:

Коло млина, коло броду (2)*
Два голуби пили воду.
Вони пили, вуркотіли, (2)
Ізнялися й полетіли.
Ізнялися, полинули, (2)
Крилечками стрепенули.
Крилечками стрепенули, (2)
Про кохання спом'янули.
Горе ж тому козакові, (2)
Ще й сивому коникові.
Горе ж тому, хто кохає, (2)
З стремен ніжок не виймає.

Із Закарпаття:

*Через поле широкоє **
Протягнена нитка.
Чом до мене не приходив? } 2
Нічка була видка.
Чом до мене не приходив,
Колим тя чекала,
Ізвечора до півночі
Свічка не вгасала. } 2

Чом до мене не приходив,
Колим тя чекала?
Ти повернув лиш на зорі,
Як я уже спала. } 2
Не ходи ми попід вікна,
Не топчи ми грядку —
Я до тебе більш не вийду,
Хоч чекай до ранку! }2

Згодом приходили хлопці, просилися до хати, під вікном співали. Вирізняємо серед народних суто чоловічі, парубоцькі пісні. Ось, наприклад, пісня з Волині:

*Ой вийду я на ту гору, **
Гуляю, гуляю.
Кличе мати вечеряти,
А я й не думаю. } 2
Ой вечеряй, моя мати,
Що ти наварила,
А я піду на той хутір,
Де дівчина мила. } 2
Козак іде, коня веде,
В ставу напуває.
Старий батько сідло несе,
Коника сідлає. } 2
Стара мати обід несе,
Сестра насипає,
А милая в кінці столу
Стиха промовляє: } 2
Куди їдеш, від'їжджаєш,
Сизокрилий орле?
А хто ж мене, молодую,
До серця пригорне? }2
Пригортайся, моя мила,
Товаришу мому,
Та й не кажи тої правди,
Що мені самому. }2
Ой як мені, мій миленький,
Правди не казати?
Вечір прийде, сумно стане,
Ні з ким розмовляти. } 2

На Наддніпрянщині побутувала така жартівлива парубоцька пісня:

*Любив дівчину, дівчина мене,**
Казала вона: прийди до мене!
Прийди, прийди, серденько моє! (2)

Прийшов до неї я в понеділок —
Нема дівчини, поле барвінок.
Ага, нема дівчини вдома! (2)
Прийшов до неї рано в вівторок —
Нема дівчини, а вже днів сорок.
Ага, нема дівчини вдома! (2)
Прийшов до неї рано в середу —
Нема дівчини, пасе череду.
Ага, нема дівчини вдома! (2)
Прийшов до неї рано у четвер —
Нема дівчини, нема і тепер.
Ага, нема дівчини вдома! (2)
Прийшов до неї рано в п'ятницю —
Нема дівчини, пасе телицю.
Ага, нема дівчини вдома! (2)
Прийшов до неї рано в суботу —
Нема дівчини, робить роботу.
Ага, нема дівчини вдома! (2)
Прийшов до неї рано в неділю —
Дала дівчина сорочку білу,
Сорочку дала й поцілувала! (2)
О!

Хлопці також брали роботу — хто плів бриля, хто стругав ложку або шпички для галушок. Проте вони більше милувалися дівчатами, спостерігали за їхньою роботою.

Працювали з піснею, жартами; висміювалися окремі вади односельчан; жартували над закоханими. Іноді приходили молоді подружжя та старші люди. Тут можна було почути різні оповідання, казки, байки; часом запрошували (якщо вони були) кобзарів.

Дівчата мінялися місцями, щоб краще їх було видно хлопцям. Ті, що посиділи на передній лавці, через деякий час пересідали на останню. Музикам під ноги ставили колодки, щоб зручніше було грати. Їх хлопці годували по черзі, а то брали і на ніч додому. Не працювали у свята, неділю, в окремих районах — і в п'ятницю.

Наодинці хлопці стояли з дівчатами в сінях або в затишку — під деревом, біля ожереду соломи, перелазу.

Поверталися з вечорниць парами.

Часто причину крадіжок, пожежі в селі сільська влада (старшина) вбачала у вечорницях, тому бувало, що молоді заборонялося збиратись на вечорниці. Про це ми довідуємось із п'єси І.Карпенка-Карого «Безталанна».

Протягом усієї Пилипівки на вечорницях співали колядки та щедрівки, готуючись до різдвяних свят.

Особливо весело проходили вечорниці у свята, зокрема на Катерини (7 грудня), Андрія (13 грудня), Різдво, Новий рік, Водохреща. Зокрема, від Різдва до Водохреща молодь тільки розважалася (у деяких районах цей період називають Грищами). Після Водохреща починалися досвітки; на них дівчата більше вишивали, ніж пряли, готуючись до весілля. Якщо дівчина не встигала до весілля нашити рушників, допомагали їй гуртом. Вишивали ввечері і зранку.

Часто вечорниці ототожнюють з досвітками. Різниця між ними полягає в тому, що з вечорниць молодь поверталася додому увечері, а на досвітках хлопці залишалися ночувати з своїми дівчатами. На досвітки так само наймали хату. На Волинському Поліссі досвітки називалися «гірка». Як на вечорницях, так і на досвітках господиня (або, як її ще називали, досвітчана мати, чи паніматка) стежила за порядком, за поведінкою молоді. Народна мораль засуджувала легковажні стосунки (згадаймо обряд «комори» у весіллі).

На Катерини дівчата сходилися в одній хаті, варили пшоняну кашу і заливали молоком з товченого насіння конопель. Як смеркало, брали кашу й макогона, йшли до воріт. Стукали об ворота макогоном і примовляли: «Доле, доле! Йди до мене кашу їсти!» Потім заносили кашу в хату, а самі йшли лічити в огорожі кілки, примовляючи: «Вдівець, молодець...» Який залишиться на краю, за такого дівчина вийде заміж. Після цього йшли попід хати слухати. Коли в хаті при розмові дівчина почує слово «сядь», то це означало, що цього року заміж не вийде, а коли скажуть у хаті «йди», «біжи» — то вийде.

Потім дівчата й хлопці сідали вечеряти. Спочатку їли кашу, а за нею все, що наготували. По вечері кожна дівчина виламує гілочку вишні; повернувшись додому, поставить її на покуті у воду (як розцвіте до Різдва чи Нового року, то дівчина цього року вийде заміж). Після вечері хлопці йдуть додому, а дівчата зав'язують кожна собі у пазуху конопляне сім'я і лягають спати. На Херсонщині дівчина напередодні Катерини зав'язувала у вузлик конопляне сім'я і носила при собі до Нового року, а вночі під Новий рік несла його на тік, сіяла там і, скинувши з себе спідницю, волочила. Якщо навесні це сім'я зійде, то дівчина буде щасливою.

На Андрія збиралися кусати «калиту» («коржа») і також ворожили. На Звенигородщині це було так. Дівчата сходилися, го-

тували вечерю. Коли темніло, йшли до криниці, кожна набирала в рот води, несла додому не озираючись; на тій воді замішувала дві балабушки і позначала їх соломинками, колосочками. Пекли балабушки разом з «калитою». На «калиту» тісто місили з маком, медом, вишнями, родзинками. Розкачують великий корж, кладуть на нього вишні та горіхи, накривають зверху другим коржем, посипають маком і роблять різні візерунки. Спечені балабушки дівчата клали на низенький стільчик, приводили від сусідів або знайомих собаку. Собака понюхає всі балабушки, а потім бере. Чию першу візьме, то та дівчина перша вийде заміж, а в котрої не візьме — та не вийде. Потім надягають собаці на шию уквітчане перевесло і виводять з хати.

Сходяться хлопці, вішають до сволока на стрічці «калиту». Ставлять відро, а в ньому розведену з водою сажу, і стають біля «калити» два хлопці з квачем. Усі інші сідають по черзі верхи на коцюбу, під'їжджаючи до «калити». Той, що під'їде, каже: «Добривечір тобі, пане Калитинський!» — «Здоров був, пане Коцюбинський!» — «Я приїхав калити кусати!» — «А я буду по зубах писати!» — «А я кусну!» — «А я писну!» Калитинський і всі присутні намагаються розсмішити Коцюбинського. Якщо це їм вдається, Калитинський «пише» по обличчі Коцюбинського сажею, а якщо ні — Коцюбинський підстрибує, щоб вкусити «калиту». При цьому багато жартували. Ось як пише про «калиту» М.Кропивницький у п'єсі «Дурисвітка»:

ХИМА: Діду, діду, я до тебе їду калити кусати!

ХВИЛИМОН: А я тебе буду віхтем цим писати.

ХИМА: Як засміюсь, тоді провинюсь.

ХВИЛИМОН: А що в тебе під носом?

ХИМА: Губа!

ХВИЛИМОН: А на губі що?

ХИМА: Нема нічого.

ХВИЛИМОН: А я бачу!

ХИМА: Що?

ХВИЛИМОН: Задачу.

ХИМА: Яку задачу?

ХВИЛИМОН: Сир та муку, і грудочку масла, що ще від Пущення Антонові припасла!

На коцюбі їхати до «калити» мусять усі, навіть господиня хати. Вечеряють, колядують, хлопці йдуть додому, а дівчата — на річку

чи ставок, встромляють руку в ополонку і шукають, чи не трапиться що. Коли яка знайде шматок тканини, то вийде за ткача, коли трісочку — за теслю, ремінця — за шевця, соломинку — за хлібороба. Потім ідуть у садок, беруть з пазухи конопляне сім'я, те, що на Катерини зав'язали, і сіють по снігу, примовляючи: «Андрію, Андрію! Я на тобі коноплі сію, спідницею волочу, бо я заміж хочу!» Після цього розходяться або йдуть знову до хати, вечеряють і там ночують.

На Бойківщині також на Андрія дівчата сіяли льон чи коноплі, примовляючи так само, волочили ногавицями (штаньми), клали їх під голову, лягаючи спати, щоб приснився суджений; ворожили також на балабушки, рахували кілки в огорожі. На Рівненському Поліссі в цей вечір дівчина вибігала на подвір'я з першим млинцем і слухала, де гавкає собака — туди й заміж піде. Ворожили ще й так: наливали води в склянку або тарілку, клали кілька соломинок зверху у вигляді місточка і ставили під ліжко. Як приснеться, що хтось переводить через місток — ото й буде наречений.

5 січня на вечорницях переставали шити й прясти. На Лемківщині цей день називали «ламаник» — хлопці ламали кужілки й веретена, щоб дівчата не пряли.

Перед Різдвом дівчата та хлопці окремо вибирали собі «березу» (отамана, отаманшу). «Березою» міг бути той, хто найкраще заспіває або просто авторитетний у гурті.

Підходили колядники під вікно й казали: «Пане господарю! Благословіть колядувати!» З хати хтось одказує: «Колядуйте!»

Усій родині співалися колядки про створення світу, про сім'ю, яку порівнювали з сонцем, місяцем і зорями або з пишним деревом. Колядували господарю, господині, парубкові, дівчині. Окремо були колядки вдові. У інших колядках — релігійних — славили народження Христа.

Колядують цілу ніч. Пригадаймо, як описав різдвяну ніч М.Гоголь: «В одному місці парубки, які зійшлися з усіх сторін, оточували дівчат; галас, крик, один кидав сніжкою, інший виривав мішок з усякою всячиною. В іншому місці дівчата ловили парубка, підставляючи йому ногу, і він летів разом з мішком сторч головою в землю...»

А ось як про гуляння молоді в цю ніч писав П.Мирний: «Черідка високих голосів мчиться понад селом, будить застигле холодне повітря, веселить криві вулиці, дратує собак по дворах... Світло го-

рить у кожній хаті, у кожного свої гості...» («Повія».) Про коляду-вання пише Т.Шевченко у п'єсі «Назар Стодоля», М.Старицький у творі «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Різдвяна ніч», О.Довженко у повісті «Зачарована Десна».

Од Різдва до Нового року збиралася молодь на льоду; ковзали-ся, співали, каталися на фуркалі (до стовпа на жердинах кріпилися санчата, які крутилися навколо).

Увечері перед Новим роком, на Маланки, дівчата збиралися по дві, три і більше, ворожили. Кидали з ноги чобіт через ворота: у який бік носком упаде, туди й заміж іти, а як до своїх воріт — сиді-тиме дівчина вдома.

У Новоград-Волинському районі Житомирської області напере-додні Нового року дівчата вивішували через вікно рушник, примовля-ючи: «Суджений, ряджений, прийди сюди і утрись». Якщо до ранку рушник був мокрий, то це означало, що дівчина вийде заміж. Цього вечора молодь щедрувала, водили «Маланку» (перевдягненого в жі-ночий одяг хлопця). Звичай водити «Козу» на Новий рік здавна був поширений в Україні. Учасники цієї вистави — молодь — розучували її задовго до свята. Її персонажами були Коза, Дід, Лікар, Циган та інші ряджені.

В останній тиждень передвеликоднього посту, на Колодія, ді-вчата хлопцям на вечорницях чіпляли «колодку» — хусточку чи стрічку, цим висловлюючи свою симпатію. Хлопці мали відкупити-ся — пригощати цукерками, ставити могорич.

Кожна місцевість мала своє забарвлення вечорниць з піснями, танцями, звичаями. Все це створювалося в процесі спілкування, тривалого перебування разом, творчої ініціативи кожного. Молодь творила мистецтво, продовжувала традиції дідів і батьків.

На сьогодні все це — історія. Вечорниці сьогодні — переважно концерти на сцені, в яких найчастіше беруть участь літні люди. Це можна пояснити й тим, що в селах мало молоді, а ті, хто залишився, тягнуться до міської культури. Вихід із цієї ситуації, очевидно, слід вбачати у створенні молодіжних клубів за інтересами, де можна було б спілкуватися, співати, вишивати, розважатися.

На городі — зілля, а в хаті — весілля

Іван Лисенко

Весілля у с. Золотоношка Драбівського району на Черкащині

Цей обряд весілля, записаний протягом 1965—1995 років, ідентичний з обрядами, які побутували по селах на річці Золотоношці у Драбівському та Золотоніському районах Черкаської області та Гребінківському Полтавської області.

ПЕРЕД СВАТАННЯМ. З давніх-давен 14 вересня (за н.ст.) було днем початку «новоліття». За церковним календарем це був день Семена-Стовпника. Тоді саме і «женили каганця» на вечорницях, відзначаючи таким чином перехід до холодної пори року. Жінки цього дня посипали на дворі сім'я для горобців, щоб ті «в Семена пообідали». На узліссях квітував запашний верес.

21 вересня — Різдво Богородиці, Друга Пречиста. Кажуть: «До Пречисти дівка норовиста». Дівчата молилися: «Молюся, Пресвята Пречисто, дай мені чоловіка плечистого, з добрими волами, гарними возами, чорними бровами». То вже починаються осінні весілля.

14 жовтня — Покрова. Казали: «До Покрови дівки в норові», «Покрово, Покрівонько, покрий мені голівоньку, хоч онучею, хоч ганчіркою, не залиш мене дівкою».

Ще в 40-х роках XX століття дівчата збиралися восени та взимку на досвітки. Для цього обирали хату за домовленістю з господинею — найчастіше вдовою або самотньою жінкою середнього чи старшого віку. Господиню називали «досвітчаною матір'ю», або «паніматкою». За хату господині дівчата відробляли — приносили по черзі солому або дрова, носили воду, допомагали білити перед великими святами, потроху пряли («по півмітку») чи валили вал.

Сходилися звечора з прядками та мичками, з полотном. Пряли, вишивали сорочки та рушники; поміж себе вже знали, котра краще

пряде чи вишиває, скільки хто надбав. Це було відомо й парубкам. На досвітки приходили дорослі хлопці, «парубчаків» не впускали, звали їх «горобцями». Жартували, приглядалися до дівчат. Десь за північ молодь лягала спати на піл чи на долівку, розіславши солому і накривши її ряднами.

У свято в досвітчаній хаті дівчата не працювали, а хлопці приходили з музиками. Гуртом вечеряли — дівчата під наглядом господині варили пшоняний куліш, який їли з сухарями, або галушки — гречані чи пшеничні, засмажені салом (у піст — олією) та цибулею. Пекли пшоняні, гречані або пшеничні млинці (частіше на олії). Варили вареники — гречаники чи пшеничні з сиром, капустою, картоплею, печінкою. Варили й картоплю «в лушпинні» і їли з квашеною капустою «в головках» та огірками з діжки, приправляючи олією. Після вечері співали, танцювали і розходилися вдосвіта.

МОЛОДА. Дівчина заздалегідь готувалася до весілля, і усі родичі допомагали їй у цьому. Кожна змалку вчилася від матері, старшої сестри чи зовиці робити всяку роботу: готувати прядиво, прясти, ткати та вибілювати полотно, валити й вибілювати вал, ткати рядна, скатерті, а то й ткати чи в'язати килими, плахти, запаски. Кожна вміла вишивати рушники, шити сорочки, прати, доїти корову, в'язати снопи у полі тощо. Дівчина мусила також уміти приготувати тісто і пекти хліб; знати, що приготувати на сніданок, обід, вечерю в будень і свято; готувати різдвяні, новорічні, великодні, поминальні та інші страви.

Готували до весілля й скриню, а в ній полотно, спідній і верхній одяг — сорочки, корсетки, юпки (суконні і ватяні), кожушанки (білі, чорні чи коричневі), плахти, запаски, хустки (легкі вовняні, буденні суконні, «ящикові» квітчасті, в'язані, святкові шалі). Що готують самі, а що придбають на ярмарку. Обов'язково дівчина мала «добре намисто». Молода без «доброго намиста» — не молода. Таке намисто називають ще на Полтавщині та Київщині «колючим». Це — надіті на нитку впоперек продовгуваті коралини червоно-оранжево-охристого кольору. Кілька разків намиста зветься «бунтик». Вважають, що воно лікує хвороби горла, шиї, грудей.

СВАТАННЯ. Сватають дівчину коли за місяць, а коли й за тиждень до весілля, в суботу. З парубком іде до батьків дівчини старший жонатий брат, або дядько, або хороший приятель чи сусіда. З собою несуть хлібину в білій хустці. Сват питає в господарів дозволу зайти до хати. Почувши: «Просимо, просимо!» — заходять. Сват

каже: «Добрий вечір, з суботою будьте здорові! Поможи, Господи, на все добре!» Батько дівчини відповідає: «Дякуємо. Поможи і вам, Боже!» Сват продовжує: «Оце ішли слідом куниці — красної дівиці, ім'я якої Катруся, і дісталися вашої господи. Чи то ж так?» Батько: «Так то так, а чи то ж таки вона, якої шукаєте? Катрусю, покажися!» Дівчина заходить, у неї питають про згоду. Якщо вона згодна піти за цього хлопця, сват подає батькові хліб, той приймає, передає матері; мати кладе його на застелений святковою скатертиною стіл. Молода перев'язує свата рушником. Садовлять за стіл молодих і свата; сідають батьки, пригощають чаркою, обмінюються з гостями хлібом. Потім молодий і сват повертаються додому.

Десь через тиждень батьки молодого разом з братами чи дядьками ідуть на «розглядини», щоб домовитися про день весілля, посаг дівчини та кількість «придан» (весільних гостей) з кожного боку.

ПЕЧУТЬ КОРОВАЙ. Печуть коровай у молодої в п'ятницю. Кличе жінок старша коровайниця з рідні молодої, заміжня. Вона ходить з хлібиною, подаючи її в руки кожній, кого запрошує. Переважно це заміжні жінки. Часом запрошує і самотніх жінок, але такі не місять, ані готують, ані саджають до печі коровай, а тільки присутні при цьому. Сходяться увечері. Коли заходять до хати, вітаються: «Добрий вечір, поможи Боже, на все добре!» Дають матері хліб, цілують матір і молоду.

Доки ліплять, стоять усі навколо столу, «щоб коровай не сів, як випікається», «щоб високий був». Співають:

Що й у полі та дві тополі,
Та й ті рівні.
Та є в мене батько й мати.
Та й ті різні.
Та як піду я та й до тополі,
Та й прихилюся.
Та й дрібненькими слізоньками
Та й умиюся.
Та розкіш моя, розкіш моя,
розкішенька,
А сама бачу:
Не раз, не два по розкоші
Та й заплачу!

Та як піду я, молодая.
Та й до скрині,
Та лежить моє дівування
Та в хустині.

Та розв'яжу я цю хустину,
Та й подивлюся,
Та дрібненькими та слізоньками
Та й умиюся.
Та розкіш моя, розкіш моя
У батька в мого!
Та побачу, мій Петрусю,
Як буде у твого.
Та біла, біла, білесенька
У батька мого,
А чи буде така біла
У батька твого?

Та як будеш ти, дівчино,
та й не вжита,
То буде твоя голівонька
щодня бита.
Та як буде твоя голівонька
покірненька.
То буде твоя голівонька
спокійненька.
Та як будеш ти, дівчино,
та покірненька,
То буде твоя голівонька
ще й біленька.
Та як будеш ти, дівчино,
та й покірніша,
То буде ж твоя голівонька
ще й біліша.

Як готують шишки з тіста, співають, стоячи навколо столу:

Ой коло моря буяри гуляли, } 2
А на море з ружжів вистріляли.
Коло моря дівчина гуляла
Та й на свого батенька гукала:
Рятуй, рятуй, мій батечку, з моря.
Не дай мені, мій батечку, згинуть.
Красі в морі та й загинуть.
Ой коло моря буяри гуляли, } 2
А на море з ружжів вистріляли.
Ой коло моря дівчина гуляла
Та й на свою матінку гукала:
Рятуй, рятуй, моя матінко, з моря,
Не дай мені, моя матінко, згинуть
Красі в морі та й загинуть...
А милий невід закидає:

Виходь, виходь, моя мила, з моря,
Ти довіку будеш моя!

Коли зліпили «сонце» (коровай із виліпленими зірочками та голубами посередині), «лежінь» та шишки, вимітають черінь у печі.

Співають:

Кучерявий піч вимітає,
Кучерява в піч заглядає:
Чи хороше піч вимітає,
Чи хороший коровай має.

Уже як посадили коровай і шишки у піч, коровайниці приспівують:

Ой мамо, Марусю,
Налий води в мисю,
Ми ручки помиєм.
Під вишеньку виллєм.

Виходять на подвір'я, миють руки, воду виливають під вишню, а миску «на щастя, на здоров'я» розбивають. Танцюють, потім заходять у хату. Якщо у молодої немає батька або матері, співають:

Ой ходила та Катрусенька
По крутій горі.
Набачила селезенька
На бистрій воді.
Пливи, пливи, селезеньку.
По бистрій воді
Та прибудь, прибудь, мій батечку,
Прибудь ік мені!
Ой рад би я, дитя моє,
Прибути к тобі,
Та насипали сирої землі
На груди мої.
Ой кланяйся, дитя моє,
Дядькам і тіткам,
Нехай дають порядочок,
Як своїм діткам.
Да ой кланяйся, дитя моє,
Чужій чужині,
Нехай дають порядочок
Бідній сироті.
Та ой кланялась, та мій батечку,
Не раз і не два,
Ніхто не дасть порядочок.
Як Вас тут нема!

Коровайниці виймають з печі «сонце», «лежінь» та шишки, які вже попеклися, підходять до столу, вбирають коровай калиною, барвінком, колосками жита. Як убрали, батько молодої запрошує всіх за стіл вечеряти. Пригощає чаркою, дякує, запрошує на весілля, а мати роздає шишки «від молодої». Коровайниці цілують матір і молоду, дякують і співають:

Та віддаєш мене,
моя матінко, молодую,
Та дай мені
зозуленьку луговую.
Та нащо ж тобі,
моя донечко, луговая?
Є у тебе
та свекрушенька молодая.
Та вона встане,
та раненько тебе збудить,
Та сама піде до сусідоньки,
та й обсудить.
Та сонливая, лінивая
невістка моя,
Та ще сонечко не заходить,
як спати лягла.
Та під обіди підіб'ється,
як проснеться.
Та не вірте, та сусідоньки,
та свекрушині.
Та вдосвіта я мету хату,
а ще й сіни,
Та мету хату,
та ще й світлицю,
Та розчесала русу косу
ще й зовиці.

Уклінно дякують: «Помагай, Боже!» — і розходяться.

По тому й вечір. Старший дружко та бояри з молодим приїздять по скриню до молодої. Привітавшись у хаті: «Помагай, Боже, на все добре», а у відповідь: «Поможи і вам» — старша дружка каже: «Мабуть, ви по скриню, може, заблудили?» Старший дружко: «Ой що ні, то ні — рушник на мені!» — «А я старша дружка — сиджу на подушках і їх не віддам!» Дружко: «Я гостинців дам!» Усі сідають за стіл, частуються. Запрошені «придани» молодої приспівують:

Скриня наша та дубовая,
Ой куди ж ти та задумала:
Чи в ліс, чи в діброву,
Чи до свекра в комору?

Коли привезуть скриню до молодого, співають:

А ми в свахи були.
Ми не їли, не пили,
Ані чарочки, ні півчарочки
Нам не дали.
Намішали нам полови.
Щоб ми в роті покололи.

Як знімають із воза (саней) скриню:

Нашій свасі та й полегшало,
Що в коморі та й поменшало.
А свекрусі та й погіршало.
Що в коморі та й побільшало.

У хаті за столом знову співають те саме.

У домі молодого в суботу печуть коровай. Старша коровайниця — заміжня жінка з роду молодого або ближча до нього; вона приходить із загорнутою паляницею до жінок-коровайниць і кличе їх «на коровай». Гуртом ліплять коровай, шишки, співають:

Коровайниці з міста.
Не ховайте в карман тіста —
Поки пора прийде.
То в кармані тісто зійде.

Коли зліпили коровай і шишки, коровай садовлять на віко діжі, підіймають над головами, обходять навколо діжі і співають:

Піч наша регоче.
Короваю хоче,
А челюсті посміхаються,
К короваю простягаються. } 2
Кучерявий піч вимітає.
Кучерява в піч заглядає.
Кучерява в піч заглядає,
Що хороший коровай має.

Виходять надвір, миють руки і розбивають горщик, у якому мили.

Тим часом вбирають вільце. Старший боярин іде по деревце, а молодиці сідають за стіл. Боярин заносить вільце і тричі говорить: «Старости, паністарости, дозвольте вільце внести!» — «Просимо!» — відповідають. На столі дві хлібини одна на одній. Боярин підходить і проштрикує загостреним унизу деревцем обидві хлібини одразу. Дівчата вбирають вільце і співають:

Благослови, Боже,
пречистої гоже,

Ще й отець і мати
вілечко почати.
Ой вили вілечко
Аж два соколи гніздечко,
Поміж деревом ялинонька,
Червоная калинонька.

Коли закінчують вбирати вільце, співають:

Ряснеє наше вілечко, рясне,
Без калини красне.
Без сонечка сяє,
Як мак, процвітає.
А ми вілечко ізвили на селі
Та й поставили на столі,
На скатерті на тонесенькій,
На скатерті на білесенькій.
А ми вілечко ізвили,
Горілочки не пили —
Ані чарочки.
Ні півчарочки
Нам не дали!

Староста дає по чарочці, а мати молодого — по шишці «від молодого».

У суботу рано молода у вінку, намисті і стрічках, підперезана червоним рушником, із шишкою, вмотаною у біленьку хустину, кличе родичів, хрещених батьків і всю вулицю на весілля. Ходять удвох із старшою дружкою — вона теж підперезана рушником, у стрічках і в намисті. Дружка несе два калинових ціпочки, зв'язані докупи червоною стрічкою. Коли йдуть вулицею, молода низенько вклоняється навіть дітям; заходячи в хату, також вклоняється, подає шишку зі словами: «Просили батько й мати, і я прошу: приходьте на весілля!» Їй відповідають: «Спасибі. Хай Бог помагає! Прийдемо». Вважають: чим нижче вклоняється молода, тим покірнішою буде.

Молодий так само запрошує гостей. З ним разом ходить боярин з таким, як і у старшої дружки, зв'язаним калиновим ціпочком («конем»).

Родичів з інших сіл молоді кличуть і в четвер, і в п'ятницю, а як у суботу не встигнуть, то ще в неділю докликають.

Вінчаються молоді переважно в суботу.

ДІВИЧ-ВЕЧІР. У суботу у молодої збираються дівчата, зодягнені по-святковому, на дівич-вечір. Заходять до хати, вітаються: «До-

брий вечір, поможи, Господи!» Подають матері хліб, цілують матір і молоду. Серед дівчат — і дружки молодої. На святково прибраному столі — дві хлібини одна на одній. Старший боярин приводить на дівич-вечір бояр і музик. Дівчата, потанцювавши під хатою, а чи в хаті, співають:

Та чим я тобі, моя матінко,
Та загорчила,
Та що ти мене з подругами
Та розлучила?
Та чи пізненько, чи раненько,
Та усі вони
Та під віконце підбігали,
Та підбігали,
Та вони мене, молодую,
Та викликали.
Та вони мені, молодії,
Щось казали.
Та вони мені, молодії,
Щось казали:
Та ой не йди заміж молодая,
Гуляй з нами!

Підходять до столу, а старший боярин з деревцем тут як тут. Заходить до хати з вільцем і тричі гукає: «Дівчата і пані-дружки, дозвольте вільце внести!» «Унось, унось», — відповідають йому. Він підходить і одним порухом вставляє в паляниці вільце. Вже готові різнокольорові стрічки — червоні, рожеві, зелені, білі, блакитні. Під стелею гойдаються два паперових (або з тоненьких дощечок) голуби.

Дівчата вбирають вільце, співають:

Та добре тобі, моя матінко,
Могоричі пити,
Ось побачиш тоді, моя матінко,
Як без мене жити.
Та як будуть на городі
Маки цвісти,
Та ой будуть та подруженьки
Вінки плести.
Та ой будеш, ти, дитя моє,
Услід припадать:
Та пусти, чужа мати,
Пусти погулять!
Та іще я за ворота
Та й не вийшла,

А за мною чужа мати
Та вже й вийшла.
Іди, іди, чужа доню.
Не барися,
Вийди, доню, за ворота
Та й вернися.
Ой іще та чужа дочка
Та й не вийшла —
Уже каже чужа мати:
Пізно прийшла!
Ой крикнув орел у саду
На дубу:
Якби мені та Катрусеньку
Молоду!
Ой горе ж мені без неї
На виду.
Полечу ж то я до неї,
Полечу!

Закінчують вбирати вільце, приспівують:

Наше вілечко рясне.
Без калини красне,
Без сонечка сяє.
Як мак, процвітає!
Ми вілечко ізвили, ізвили,
Горілочки не пили, не пили,
Ми вілечко продамо,
Горілочки купимо!

Батько дякує, підносить по чарці; мати дає усім по шишці. Запрошують на весілля.

НЕДІЛЯ. Як їхати (іти) молодому по молоду, то мати виводить сина з хати, давши йому край хустки, а другий — у її руці. Попереду йдуть дружки, несуть діжу, накриту рушником, а на ньому хлібина. За дружками — бояри. Мати, вивівши молодого у сіни, віддає хустку (край) дружкові, а той веде на подвір'я. Слідом виходить мати з ситом, а в ньому жито, гроші, цукерки. Ними мати обсіває молодого, дружків та бояр, які водять молодого навкруги поставленого посеред подвір'я ослона. На ослоні стоять відро води і діжа з хлібом і сіллю на ній. Ведуть молодого по рушнику. Поїздові («придани», їх непарне число) співають:

А сонечко колесцем, колесцем,
Обсій, матінко, овесцем, овесцем,
Щоб цей овесець рясен був,
Щоб наш хлопчина щасливим був.

Мати благословляє поїзд, тричі обводить навкруги води і хліба, обсіває житом і грішми та цукерками. При цьому поїздові сідають на підводи, співаючи:

Візьми, матінко, за повода
Та виведи коняченька за ворота.

Мати виводить рушником коня за ворота, а поїздові співають:

Ой, куди ж ми та й поїдемо?
Поїдемо та до свашечки
По білії та подарочки,
По білії та шовковії
До Катрусі чорнобрової.
Ой з-за гори сонечко зіходить,
Там хлопчина коняченька виводить.
Ой виведу коняченька вороного
Та поїду до тестенька, до рідного.
Та поїду до тестенька на подвір'я,
До тієї та дівчини на весілля.
Там вона на подвір'ї гуляє
Та з кишені горішечки лузає.

Далі, їдучи:

У нас коні та поковані
І колеса порихтовані.
Бий, коню, підо мною,
Ми їдемо за молодою.
Кучерявий возниче,
Поганяй коні швидше,
Як не будеш, поганяти,
Тут будем ночувати.
Та їхали та бояри
Ряд по ряду,
Молоденький та хлопчина
Попереду.
Заїдемо у лісок на часок,
Виріжемо три берізки,
Ударимо коняченька під ніжки.
Біжи, біжи, коняченьку, швиденько,
Бо наша та дівчина близенько.

Під'їжджають до двору молодої і співають:

На городі яворки, яворки,
А на воротях парубки, парубки.
Та нікуди ні проїхати, ні пройти,
Та вороного коняченька завести.

Хлопці справляють викуп. Знімають перегорожу. А в хаті, як ворота розчиняються, співають.

У весільному домі молодої на столі вільце, коровай, убраний калиною та барвінком. Поруч дві пляшки з житнім колоссям. Хата по-святковому прибрана. У хаті дружка молодої, дівчата-подруги, родичі та близькі, чекаючи на прихід поїзда від молодого, співають:

Та що в долині та шліфовонька,
Та зелененька.
Та туди пішла та дівчинонька,
Та молоденька,
А за нею та хлопчина,
Та тихесенько:
Та постій, постій, дівчино,
Та будеш моя.
Вона стала, та відказала:
Неправда твоя,
Та що я в батька паняночка,
А ти в свого пан.
Шукай собі паняночку
Такую, як сам.
Та об'їхав усю Україну
Ще й городів сім,
Та з тобою, та дівчино,
На посаді сів.
Та думай, думай, та дівчинино,
Та думай ще й гадай.
Та брести тобі дві річеньки
Ще й третій — Дунай.
Та перебрела дві річеньки,
А Дунаю ні.
Та всі розкоші я забула.
Дівування — ні.

Та забряжчали ворота кленовії,
Та наїхали пари коней воронії,
Та сховай мене, моя матінко,
хоч у сіни,
Та, може, ці гостоньки
та відбуду.
Та сховай мене, моя матінко,
хоч у хижу,
Та, може, ж я ці гостоньки
та пересиджу.

Поїздові підходять до хати. Біля хати під вікном стоїть ослін, а на ньому відро води і хлібина з сіллю. Поїздові співають:

Ой чи втрапили чи не втрапили
До тієї, що ми сватали?
З кіньми та волами
Та з чорними бровами.

Потім знову:

Та чи це свати.
Чи це не свати?
Чи не вийде стара мати
Свого зятя зустрічати?

Мати не виходить. Співають ще:

Що в нашого свата
З верби-лози хата.
Боїться впустити,
Щоб не розвалити.
Пустіть, свату, в хату,
Нас тут небагато,
Четвірко, п'ятірко,
Та всіх дев'ятірко.

Ще не впускають. Співають:

Пустіть, свату, в хату.
Нас тут небагато,
Семеро та по семеро.
Свату хату перевернемо.
Ой дивно нам, дивно,
Чом свахи не видно.
Чи кожуха нема?
Чи чобіт добува?
Чи в постоли обувається
Та й до зятя прибирається?

Виходить батько, вітається із старшим дружком: «Здорові свати, просимо до хати». Йдуть у хату разом, там дружка перев'язують ще одним рушником — відзначають найповажнішу особу на весіллі.

Затим виходять з хати мати й батько, старший дружко та рідні з вузлами подарунків. Накликають та обдаровують поїздових. Тут же брат молодої підкрався і вихопив «коня» в старшого боярина (калиновий ціпочок, перев'язаний червоним бантом).

Поїздові співають:
Наша мати пряха,
а невістка ткаля,

Виткала, убілила,
весь поїзд обділила.

Дарує мати і своєму роду. Поїздові постояли, знову співають:

Ой доки ми та стоятимемо,
Сиру землю та топтатимемо
Золотими підківками.
Червоними чобітками,
Що учора підкували,
А сьогодні підбивали.

Батько й мати запрошують до хати. На порозі з'явилися старший дружко з молодим, а за ними в сінях поїздові. Дівчата за столом співають:

Налетіла литва,
Буде з вами битва,
Будем бити, воювати,
Молодої не давати.

А поїздові їм:

Ти, калино, не хилися,
Ти, молодий, не журися,
Ми калину ізламаєм,
А молоду забираєм!

На посаді за столом молода з братом, обіруч дівчата та діти співають:

Що то за ворона
Стоїть край порога,
Крила розставила
Ще й рота роззявила,
Хоче полетіти,
На посаді сісти.
На першому місці.

З боку молодого поїздові відспівують:

Ой це ж не ворона,
Це ваша розмова
Прийшла розмовляти,
Щоб Катрусю взяти.

Дружко підходить з молодим до столу, дівчата в цей час приспівують:

Гусак гуску кличе,
Колосок у носок тиче,
На тобі колосок з'їсти,
Дозволь біля тебе сісти.
Відсунься, Катрусю,

Із своїми чорнобривцями,
Хай сяде Миколка
Із своїми шолудивцями.

Брат молодої, що сидить поруч, встає, розплітає молодій косу, накриває їй голову хусточкою, а в цей час молодий викупляє у дітей та дівчат місце за столом, яке, отримавши гостинці, вони звільняють.

Старший боярин заводить молодого за стіл, той підходить до місця, де сидів брат молодої, знімає хустку у молодої з голови, цілує її і сідає праворуч від неї. Молода тією хусточкою перев'язує йому праву руку вище ліктя; цілуються. Старший дружко садовить біля дружки боярина і бояр та свашок навпроти, світилку біля молодого.

А ми думали, що ви приїхали,
А ви пішки прийшли,
Молодого у мішку принесли,
Світилку в торбині,
Щоб не з'їли свині,
Бояра у попоні,
Щоб не вбили коні.

При цьому дружко наливає чарку і подає братові молодої, примовляючи: «За добро!»

Дівчата приспівують:

Та засвіти, мати, свічку,
Постав на столі.
Та ввійди, мати, подивися,
Чи пара мені.
Засвітила мати свічку —
Неясно горить.
З ким гуляла, розлучилась.
Серденько болить.
З ким гуляла, розлучилась,
Треба в світі жить.

У цей час сестра молодої простягла руку до молодого, а дівчата приспівують:

Ой, зятю, наш зятю,
Нас тут так багато,
А ти ж є козак,
Дай шапку під знак.

Сестра:

Зять на мене та й не дивиться,
Зять на мене супротивиться,
Він на мене скоса гляне,
Він на мене нишком лає.

Сестра бере подану шапку, а дівчата:

Подай, мати, голку,
Три ниточки шовку.
Зеленую, червоную, голубую,
Я пришию квітку молодому.
Молодому квітку пришивала,
Три ниточки шовку втеряла.
Первую та зеленую,
Другую та червоную,
Третюю та голубую
За Катрусю молодую.
Не дивися, зятю, на стелю,
А дивися, зятю, в кишеню,
За сестричку молоденьку
Клади сотеньку кругленьку.

Сестра:

Я свого зятя та й обдурила,
Із будяка квітку пришила,
А він думав, що з барвінку,
Кладе гроші на тарілку.
Зятю мій коханий,
Ти ж мені не поганий,
Ти мою та сестру любиш,
Ти ж мені хустку купиш!

Дівчата приспівують далі:

Здвигнулися стіни,
Як світилки сіли,
Ще й дужче здвигнуться,
Як пива нап'ються.
Здвигнулися пляшки,
Як посіли свашки,
Ще й дужче здвигнуться,
Як пива нап'ються.
Здвигнулися лави,
Як сіли бояри,
Ще й дужче здвигнуться,
Як пива нап'ються.
Де ж бояри волочилися,
Що по уші замочилися?
Чи в болоті сіно косили?
Чи по селах хліба просили?
Чи в соломі ночували?
Миші уші пооб'їдали.

До молодої:

Не сиди, Катрусю, боком,
Це ж тобі не ненароком,

Присунься близенько,
Дивись веселенько!

У цей час молодих, а за ними всіх за столом пригощають чаркою: «На щастя, на здоров'я, дай Боже!»

Дівчата співають:
Світилочко, пані.
Заспівай же з нами.
Не будь така пишна,
Як у саду вишня.

Світилки відспівують:

У нас бояри молодесенькі,
Як калина, червонесенькі,
А ви, дружки, постаріли,
Як бузина, посиніли.

Дружки:

Тобі, свашко, не свашкувати.
Тобі череду пасти,
З довгою та ломакою,
З чорною та собакою.

Свашки:

Старша дружка коса,
А друга безноса,
Третя без уха,
Та й та пісню слуха.

Дружки:

Ой чого ви начепилися,
Та бодай ви показилися,
У нас грають музики,
Танцюйте, засмики!

Старший дружко бере ніж, щоб ділити «лежінь» (на «лежені» пара голубів, колосочки; він увесь обвитий барвінком та калиною). Хреститься, зачепив рукою калину, що на «лежені», — зачервоніла правиця. Він гукає: «Ой, полічіть руку!»

Йому другий дружко наливає чарку. Ділить коровай, щоб усім вистачило, і передає кожному з присутніх, а спідню скорину — музикам, «щоб довго жували та гарно грали».

Дівчата — боярам:
Старший бояр головатий,
Ніс із паперу,
Губи з ременю,
Голова обручами обвита,
Ликом підв'язався,
У бояри убрався.

Дружки співають світилкам:

Старша світилка маленька,
Як жабка, рябенька,
По столу плигає,
Всіх дружок лякає.

Світилки дружкам:

Старша дружка, як мотузка,
А друга, як стружка,
Третя, як вервечка,
А четверта, як овечка,
А п'ята безп'ята,
А шоста не проста,
Бо й досі холоста.
Під піччю калюжа,
Там свиня недужа.
Туди дружки заглядали,
Думали, що мати,
Та почали цілувати.

Старшому дружкові:

Старший дружко
коровай кроїть,
Ззаду в його жона стоїть,
Семеро та дітей держить,
Роти пороззявляли,
Весь коровай забрали.

Старшому бояринові:

Старший боярин патлатий,
До стіни прип'ятий,
Кілочком прибитий,
Щоб не був сердитий.

У цей час з боку молодої дівчата наміряються захопити вільце, та бояри на сторожі. Коли вже кінчають коровай ділити, то дружки молодої приспівують:

Свашечки, паняночки,
Наші голубочки,
Ой дайте нам,
Передайте нам
Коровайну шишку
З гарної пшениці.

Свашки відспівують:

Дружечки, дружечки,
Наші голубочки,
Ми в лісі не були,

Дров не рубали,
Шишок не бігали,
І вам не дамо.

Дівчата свашкам:

Наша сваха не ліпиха,
Вона шишок не ліпила.
Одну ізліпила
И ту сама злупила.

Свашка обділяє шишками. Дружки до боярина:

Ой ти, старший та боярине,
В тебе личко та білявеє,
Подивімося у вічі,
Почастуймося тричі.

Боярин пригощає, його пригощають. Бере із стола вільце. В цей час старший дружко виводить із-за столу молодих, світилку, дружків, бояр — усіх поїздових. Усі співають:

Ой, матінко, та не гай мене,
В доріженьку та виряджай мене.
Тепер ніченька та темнесенька,
Доріженька та далекая,
Та два шляхи та широкії,
Та дві гори та високії.

Світилки:

Ми з доріженьки та не зблудимо,
Молодої та не загубимо.

Мати дає край хустки молодій, тримаючи другий край, виводить молодих із хати на подвір'я. Дружки і світилки приспівують:

Вигрібай, мати, з печі жар,
Якщо тобі дочки жаль,
Кидай сухі дрова,
Зоставайся здорова!

Тут же мати обсипає молодих житом, а старший дружко, викупивши «коня» (цілочок калиновий, обвитий червоною стрічечкою з бантом), з яким брат молодої бігав поруч, гикаючи повертає його старшому бояринові, відходить з хлібиною на перед поїзда, за ним молоді. Молодий з іконами, молода поруч з короваєм на рушнику. За ними світилка з шаблею, а слідом старший боярин з гільцем і всі поїздові.

Уже біля воріт, як виряджають поїзд від молодої до молодого, співають:

Мати Катрю хорошу вродила,
Місяцем обрядила,

Зіркою пов'язала,
У доріженьку виряджала.

Якщо є брат, то приспівують:

Кидай у піч тріски.
Дожидай собі невістки.
Брат сестрицю виряджає,
Васильками доріженьку вимітає.
Оце тобі, сестрице дорога,
До свекрового порога.
Ой ідіть, ідіте,
Пилом не куріте,
Щоб нашая пава
Пилом не припала,
Щоб нашая слава
По всім світу стала.

Дівчата співають:

Та прощай, прощай.
Та дівчино, а сестро наша,
Та тепер ми не твої,
Ти не наша,
Та тепер ми не твої.
Ти не наша.
Та завтра зрання ранесенько
Відвідаємо.
Та ми від тебе всі коснички
Та відберемо,
Та ми тобі, дівчино,
Жалю завдамо.

Уже за ворітьми поїздові співають:

Викотили із комори бочку,
Видурили ми у свата дочку.
Викотили, викурили,
Виманили, видурили!

Далі співають:

Ой вийду я за ворота — млин меле,
Не гнівайся, мій свекорку, на мене.
Не сама я прийшла,
Мене сюди коняченька привезла.
Ой ви, вороги,
Та не переходьте дороги,
Бо ця дорога від Бога
До свекрового порога.
Як топила, то й топитимеш,
Як варила, то й варитимеш.

Тільки тая слава,
Що невістки діждала!
Ой, матінко-утко,
Повертайся прудко,
Твій син за горами,
З червоними поясами,
З білою та наміткою,
З молодою та невісткою.

Дружки молодої, як ведуть молоду до молодого, старшій світилці приспівують:

Старша світилка горбата.
Старша світилка цицата.
Дружка і бояра любила,
Цицькою порося вбила.
Старша світилка маленька,
На ній сорочка рябенька,
Поміж тими рябицями
Сидять воші копицями.

Світилки:

Брешете, дружки-поганки,
У мене сорочка з китайки,
З Києва та привезена,
Шовком помережана.
Мене мати виряджала,
З скрині сорочку давала.
Сонечко низенько,
Невістка близенько.
Сонечко все нижче,
Невістка все ближче.
Сонечко заходить,
Невістка приходить.
Тепер тобі, мати,
Хати не топити.
Тепер тобі, мати,
Діжі не місити.
Тепер тобі, мати,
Сорочки не прати,
Тільки порядок давати.

Біля багаття, що коло воріт, співають:

Одкривай, мати, хвіртку,
Веде син невістку,
Високую, як ялина, 2
Червоную, як калина.

Молоді, а за ними всі поїздові переходять через багаття на воротях, зустрічають їх батько і мати, молоді їм тричі разом низько вклоняються, а батько при цьому хлібом на рушнику тричі благословляє їх: «Благословім до хати: в добрий час, з Богом навік».

Запрошують до хати молодих і «придан». «Придани» — поїздові з боку молодої; їх стільки ж, як і у поїзді молодого. Тим часом поїздові з боку молодого розважаються біля хати — там роблять своє діло музики, примовки, приспівки, а разом і чоботи.

Молодого й молоду старший дружко садовить на почесному місці. Всі «придани» з боку молодої теж пригощаються, а старший боярин закидає вільце, принесене ним від молодої, на покрівлю хати, «щоб хтось ненароком не потоптався».

Поїздові молодого стукають у вікна, нагадуючи, що вже час звільняти місце в хаті. «Придани» виходять із-за столу і ведуть молоду роздягати в іншу кімнату. Молода знімає все весільне вбрання, зодягає інше, а їй перев'язують голову стрічкою, голубою чи рожевою, надівають новенький зборник (очіпок).

«Придани» виходять із-за столу на подвір'я, потім за ворота і співають:

Ми у свата були,
Горілочки не пили,
Ані чарочки, ні півчарочки
Нам не дали.

Уже молодицею з'являється молода в хаті, де відбувається вечеря. Молода підходить до столу; за столом на покуті сидять свекор та свекруха. Вона подає чарку і подарунок свекрові, потім свекрусі, пригощаючи принесеним від батьків; цілує їх.

ПОНЕДІЛОК. Рано-вранці приносять подруги молодої їй снідати до весільного дому молодого. Підходячи до двору, співають:

Ми до тебе, Катрусю,
В гості йдемо,
Ми ж тобі, молодій,
Снідать несемо.
Бо у тебе матінка —
Не рідна,
Вона тебе, молоденьку,
Рано збудила,
Щоб ти їй ділечко
Та й поробила.

Молодого і молоду садовлять за столом на посад і снідають усі разом тим, що принесли. Пригощаючись, співають:

Та вже наша Катрусенька —
Не дівка.
Вже в неї кісоньки немає,
Тільки в неї родинонька
П'є, гуляє.
Гуляй, гуляй, родинонько,
До середи,
Од середи до суботи
Не буде в нас роботи.

Уже як розвидниться, то приходять з боку молодої до молодого посланий староста і з ним дві-три молодиці. Староста запрошує сватів вести молоду й молодого снідати до них, а молодиці прибирають хату і в хаті рушниками, становлять освячені ікони.

Зелененький огірочок,
Жовтая кора.
Веди мене до матінки,
Бо уже пора.
Було б мене від матінки
Не брати,
Як не вмієш шанувати.

Молода перед тим, як ітимуть, позначає усіх червоною кісничкою в петельці на грудях або заполочиною червоною. Коли ідуть з хати і з двору, то спереду той же старший дружко, як і було в неділю, навхрест перев'язаний рушниками. З ним дружко і «підружний» (староста).

Як ідуть, то співають:
Як запряжу білу кобилу,
Та поїдем в луг по калину,
Та виломим калинову квітку.
Та затичем за білу намітку.
Ой гаю, мій гаю,
Я тебе кохаю.
Та травицю та викошую,
Та на берег та виношую.
Ой гай зелененький,
Щоб рід веселенький,
Щоб травка густіша,
Щоб рід веселіший!

Попереду ведуть «ведмедя», щоб залякати варту на вході. Підходять до двору, а біля нього «курінь» і «сад», а в «курені» — «вар-

та». Варта виходить із саду і не пускає: бачать, хто не їхнього роду, адже прийшлі — позначені. Сходяться навручки, «чий рід переможе, хто сильніший». Та, зрештою, і то свої, і то свої, адже впізнали молодицю — вчорашню молоду і родичів — позначених нею. Та й посланий староста, що десь забарився, заприсягся своєму роду, що це таки «свої — наші свати і наші діти».

Потому запрошують до хати і снідають, чаркуючись.

...Пам'ятається весілля на селі в 30-х роках. Грицько Корнійович Левченко (1888 р. народження) віддавав дочку Ольгу заміж. Це було неподалік від нашого дому. Коли вели молоду снідати вже від молодого до батька й матері її, то біля тину на вході в двір рано зробили «курінь», навколо нього насадили «сад». І на підході весільних з молодим і молодою з «куреня» вийшли зодягнені у вивернуті кожухи два або три «вовкулаки-ведмеді» з чимось, схожим на зброю, в руках, а за ними ще з десяток... Хто молодший, «нападали» на молодих, щоб забрати молоду. Її дружко вихоплював і проводив з молодим до хати, а позначений і непозначений роди, позмагавшись до втоми, запрошені батьком, заходили до хати снідати.

Молода цілує батька й матір. Її з молодим садовлять за стіл. Батько пригощає всіх чаркою, а в цей час приспівують:

Ми капусти та й не хочемо.
Ми капусту потолочимо.
Нам мати казала,
Щоб ви дали сала.
Щоб сало до душі пристало.

Саме визначення «вовкулака» закріпилося і понині за тим, хто бродить нежонатий, без пристанища.

Поснідавши, ідуть до молодого і ті, що привели усіх снідать, і ті, що з боку молодої. Підходять до двору молодого і співають:

Ой казали превражії люди,
Що дівчина недобрая буде.
Вона ж добра-предобрісінька,
Всьому роду веселісінька.

Весільні гості обох родів заходять до хати, сідають за столи, а молодий і молода пригощають усіх присутніх. Ті, хто чим може, обдаровують молодих. Дружки записують дарунки на комині в хаті, а потім гарно продовжують вишкрябувати і на стіні, «щоб невістці було що у свекрухи робити», — подивляться потім, на що вона здатна. Потім дружки крають «сонце» молодої і коровай молодого,

обділяючи обидва роди по два шматочки всім і кожному. І тут же приспівують, хто в хаті:

Тепер тобі, мати,
Хати не топити.
Тепер тобі, мати,
Діжі не місити.
Тепер тобі, мати,
Сорочки не прати,
Тільки порядок давати.
Як топила, то й топитимеш,
Як варила, то й варитимеш.
Тільки тая слава,
Що невістки діждала!

Світлана Щербань

Весілля у Краснопілці на Уманщині*

Перше кохання, весілля, що може бути в житті краще і пам'ятливіше!

«Та хіба зараз таке весілля, як було колись? Слава Богу, що хоч коровай печуть та на весілля просять, а от весільних пісень вже не співають, а що ж то за весілля без весільної пісні?». Було не раз чуєш від старших людей, що не уявляють собі весілля без весільного обряду, весільної пісні. «Бо ж весілля один раз на віку, і його треба справляти по-людськи». «По-людськи» — це так, як справляли споконвіку, з діда-прадіда, як того вимагає звичай.

ДОГОВІР. Коли парубок з дівчиною мали вже побратися, парубок посилав свого батька або хрещеного чи дядька до її батьків на договір. Найчастіше йшли на договір у неділю, або у вівторок, четвер. «Прийшов дід Яків, його батько, а я кужіль пряла», — згадувала Варвара Михайлівна Мельник (1918 р.н.). «Поздоровкався та й каже: «Знаєте, чого я до вас прийшов? Мій син Гилько (Ілько) послав, щоб ви віддали свою дочку Варку». Бать-

*записана у 90-х роках XX століття.

ко питає: «А що, Варушко, підеш за Гилька?» «Піду», — кажу і дивлюся в землю (до долу). Пішла. Гарно ми жили. Було я ще сплю, а Гилько і корову видоє, і молоко у молочарню[1] занесе. Гарно жили, та мало — вбили мого Гилька на війні...»

Як «договорились», коли вже й старостів посилати, сідали за стіл, розрізали той хліб, що приносили, і вечеряли. А як дівка, бува, «роздумається», тоді заносила свій хліб до його батьків...

СВАТАННЯ. Після договору скоро й сватання. Як розповідав Василь Терентійович Загребнюк (1912 р. н.), «сватати дівку йшли старости і парубок з ними. У чистому йшли. Як зимою, то у свитках, обкладених кізлинками (козлячою шкірою), або у станкових кожухах. Високі шапки смушеві чорні — сива шапка рідко. Чоботи ялові на зборах, штани широкі, вперезані зеленим поясом. З палицями йшли старости, а хто рідніший, той хліб несе під рукою. Приходили, стукали у двері, заходили до хати і починали вести мову про куницю, що буцім найшли слід, то щоб дали пошукати, казали: «Шукали куницю, а найшли красну дівицю». А дівка стояла коло печі і колупала комин — стидалася, а як заглядала у піч, то значить буде хазяйка... Батько питав дочку, чи хоче вона йти за цього парубка, і парубка питали, чи хоче він її брати. Як обоє були згодні, кивали головами, тоді батьки благословляли. Батько з хлібом, а мати з образом сідали на ослоні, молоді підходили до батьків, зразу молода, а тоді — молодий. Три рази хрестилися, кланялися, цілували образ і маму в руку, а тоді цілували хліб і батька в руку. Батьки казали: «Благослови вас, Боже, на свій хліб, сіль». Затим молода перев'язувала рушниками старостів, через праве плече, а молодому перев'язувала квітчастою «терновою» хусткою праву руку. Старший староста казав: «Спасибі, дочко, що рано вставала, тонку пряжу пряла, рушників надбала і нас перев'язала». Рушники селянські — «робляні» (ткані), «більцьові» (з домішкою білої бавовняної нитки). Як пов'язала старостів, тоді всі сідали вечеряти. На сватання приходили найближчі родичі, молода кликала старшу дружку, а молодий — старшого «буярина». Всі сідали за стіл, батько різав хліб і цілушку віддавали молодятам — «щоб цілувалися». Вечеряли пізно і сиділи аж до ранку. А рано, наче бачу, ідуть старости, поперев'язувані «більцьовими» рушниками, співають, щоб

---

[1] Молочарня — приміщення, де приймали молоко.

усі чули і бачили, що вже посватана дівка...Лучалось не раз і мені ходити у старости, не забулося і своє сватання, весілля...

У хаті на сватання було гарно прибрано. Дівка чисто, гарно вбрана. На голові і в косі «бинда» (стрічка), а то у підвіночку була на сватанні; у ковтках, намисті червоному — «дорогому» («доброму») і білому — «баламутовому» («берламутовому»). Сорочка на молодій вишита тонка, плоскінна, а хоч «бамбакова» — з крамної матерії; спідниця рясна у дванадцять пілок — «помняками» або «дубами» (з фабричної орнаментованої тканини), підперезана червоним поясом. Взута ж була, у черевички, або у чоботи. Дівки, молодиці носили червоні, зелені, жовті і чорні чоботи на підборах, з мідними підківками і з «косицями» — квітками на закаблуках, квітки на закаблуках вибиті мідними гвіздками. Були такі зелені чоботи і у моєї покійної матері. Знаю, зберігала мама ці чоботи у скрині, а взувала, як ішла до церкві, на празники, на весілля... Було йдуть мої батьки, хай з Богом спочивають, з празника, чи з весілля і дорогою співають, а я почую і бігом біжу їм назустріч. Мама з батьком ідуть попідручки веселі, молоді, гарно вбрані — у вишитих сорочках, а мама у зелених чоботях, що так і виблискують тими квітками — на закаблуках... Гай, гай, коли це все було, а бач, осталося в пам'яті...»

ТОРОЧИНИ. Перед весіллям, за тиждень, до молодої сходились дружки співати весільних пісень, шити наволочки, рушники. У п'ятницю були «торочини» — дівич-вечір. «Колись без торочин не було весілля» — запевняла Христя Харлампіївна Петренко (1910 р.н.), яка ходила на торочини, у дружки «поки й не віддалася», то ж розказувала. «Було мати молодої ріже полотно на рушники, а ми, дівчата, торочимо — торочки робимо. Тут і старша дружка і старший «буярин», і світилки і музики були — молодий приходив з світилками, «буярами», музиками. Зразу торочили торочки. Було, старша дружка з одного кінця рушник торочить, а старший «буярин» з другого і хто швидше зробить. Якщо дружка, то накидає рушник на «буярина», а як «буярин», то накидає рушник на дружку — це щоб побратися...А тоді вже співали, грали музики, танцювали. Тоді мати давала всім вечеряти, розходилися пізно... І хоч весело було на торочинах, та це вже був прощальний вечір. Молоді сиділи собі вкупочці не співали, не танцювали, а, було, що молода плакала, зізнаюся, я й сама плакала, так мені кортіло ще погуляти...»

«ПРОСИЛИ БАТЬКО, МАТИ, І Я ПРОСЮ НА ХЛІБ, НА СІЛЬ, НА ВЕСІЛЛЯ». Про «колишнє весілля», що «знала від по-

чатку і до кінця», розповідала Ганна Іванівна Черниш (1913 р.н.). «У суботу рано молоді просили на «короваль», а тоді йшли просити всіх на весілля, а як було багато родичів по чужих селах, то починали просити ще з вівторка. Як дружки убрали молоду перший раз у весільний вінок, вона підходила до батька і до матері, кланялася і казала: «Тату і мамо, просю вас на хліб, на сіль, на весілля». Молодуха ходила просити з старшою дружкою. Дружка несла калачики у хусточці, а молода — вишитий рушничок у правій руці, зачеплений за руку. З ним вона ходила, поки й не покриють, а як покриють — вкине рушничок у скриню на памнять... На дорозі не просила, бо ж не дурно кажуть: «Просила на дорозі, щоб не стати на порозі». Як заходила до хати, то хрестилась і казала: «Добрий день, просили батько, мати, і я просю на хліб, на сіль, на весілля, а тебе (до дівчинки) за дружку, а тебе (до хлопчика), за «буярина»». Три рази вклонялася і цілувала за кожним поклоном — молодих у губи, а старих — у праву руку. У хаті дружка клала калачик на стіл, його хтось з домашніх розламував, це «щоб молода не старілась», а один калачик приносили додому, «щоб були цілий вік з хлібом»... Це ще так було за моєї молодості. У нас так просили, і я ж так просила на своє весілля...

А тут, де не взявся голод (1932–1933 рр.), бодай його не згадувати. Мій чоловік, Гилько звався, помер від голоду, молоденький і не нажився бідний... А я, дав Бог, вижила і тоді вже пішла за Кирила, і хоч гарно з ним прожили, а того, свого першого, царство йому небесне, повік не забуду...

Молодуха просила на весілля зі старшою дружкою, а молодик із старшим «буярином». «Буярин» носив калачі у біленькій хусточці, а молодик тримав у руці полотняну хусточку. Хусточка ця була обрублена кругом червоною і синьою заполочою (заполоччю). Без хусточки на весіллі не обходилось. Оце ж молодий з нею просив, тоді цею хусточкою мати виводила молодого з хати, як він ішов до молодої; за цю ж таке хусточку вела молодого і світилка, дорогою до молодої, а коли молоді приходили з церкви, після вінчання, то мати за хусточку заводила їх до хати...»

КОРОВАЙ («КОРОВАЛЬ»). На коровай просили заміжніх жінок, які гарно жили зі своїми чоловіками, та щоб уміли і хліб спекти і пісню заспівати. Коровай місили у суботу. Та спочатку дві старші коровайниці йшли до «кирниці» і казали: «Добрий день, кирнице, прийшли до тебе води брати, сестрі коровай розчиняти». Тягли

воду і несли вдвох до хати. І далі все робили вдвох, «щоб молоді були в парі». Тоді ставили воду грітися; просівали борошно, несли діжу на тепле, підстеляли під діжу кожух; хрестили діжу і співали:

Благослови, Боже,
благослови, Боже,
І отець, і мати,
Своєму дитяті,
Коровай розчиняти.
І в другий раз у Божий час
благослови, Боже,..
І в третій раз...

Сходило тісто, і сходилися всі коровайниці, місити коровай. Перед тим благословлялися. Старша коровайниця казала: «Пане дружбо, пане піддружбо», благословіть молодій коровай місити, це у неї, а як у нього, то казала: «Пане старосто, пане підстаросто, благословіть молодому коровай місити». «Нехай Бог благословить», — відказували. Тоді коровайниці співали:

Благослови, Боже,
благослови, Боже,
І отець, і мати,
Своєму дитяті,
Коровай місити,
І в другий раз у Божий час
благослови, Боже,
І в третій раз...

Тоді вже співали всяких пісень до короваю, як місили.

Край віконця сиділа, (2)
Та в віконце дивилась:
Чи не прийдуть просити,
Коровай місити.

А ми коровай місили, (2)
З Дунаю воду носили,
Та не так з Дунаю, з кирниці,
Місили коровай сестриці.

На коровай ішла, (2)
Коробочку яєць несла,
Передибали хлопці,
Та побили яйця в коробці,
Зробили мені біду,
З чим я на коровай піду?

А дві сестри коровай місять, (2)
Вони його не замісять
Без скрипки, сопілки,
Без чарки горілки.

Вдайся нам, короваю, (2)
Як Боже деревце в раю,
Як яснеє сонечко
Сходило у віконечко.

Довго місили коровай, тоді робили «хлібину», клали на деко і обперізували «обручем» з тіста. Посередині «садовили» квітку з тіста, а в квітку — троє яєць і дрібні гроші. Уквітчували коровай «голубочками, квіточками, хрестиками, шишечками, качечками». Квітчали і співали:

На дворі дрова рубають, (2)
А у хаті коровай вбирають,
Уже дрова дорубують,
Вже коровай довбирують.

Ніхто не вгадає, (2)
Що в нашому короваї:
Із семи ланів пшениця,
З семи кирниць водиця,
З-під семи курок яйця,
Що несли з місяця марця.

Хорошії коровайниці, (2)
Хорошенько коровай місять,
Сиром посипають,
Маслом поливають,
По боках тетерина,
Всередині цвіт-калина,
Всередині рожевії квіти,
Щоб жили молоді діти.

Перед тим, як посадити коровай у піч — благословлялися:

Благослови, Боже, (2)
І отець, і мати,
Своєму дитяті,
Коровай саджати.

Три рази співали. А тим часом дружко у молодої, а староста у молодого вимітали піч. Коровайниці ховали помело, співали:

Помела, дружбонько
(старостонько), помела,

Щоб твоя головка печі не мела,
Як не будеш помела нести,
Буде твоя голова мести.

Дві коровайниці брали деко з короваєм і несли на припічок, а кухарка засувала рогачем у піч. Як посадили коровай, кухарка затуляла піч затулкою її і не відходила від неї, аж поки не спечеться коровай — дивилася, щоб гарно загнітився, випікся. Як садили коровай у піч, співали:

Наша піч регоче, (2)
Короваю хоче,
А челюсті заливаються, —
Короваю сподіваються.

А в нашої печі, (2)
Золотії плечі,
А срібнії крила,
Щоб коровай гнітила.

Куховарочко наша, (2)
Не стій коло печі,
Бо ти хвартух спалиш,
Нам коровай збавиш.

Як посадили коровай у піч, коровайниці мили руки, одна одну вмивала, цілувалися. Виносили цю воду на тік, а дорогою ще вмивалися. А там, на току, батько клав житній околіт і коровайниці вибирали з нього колоски — два, чотири, шість, щоб до пари було, і чіпляли собі до хусток. Як ішли з току, співали:

На тік воду носили, (2)
Господа Бога просили:
Дай же, Боже, добреє літо.
Щоб уродило нам жито!
Жито, пшениця, всяка пашниця,
Щоб була паляниця.
Ой дай, Боже, добрую долю,
Молодій і молодому.

Дружко ховав діжу, а свахи шукали. Не могли знайти самі, хлопчиків «підсилали». Хлопчики знаходили, і дружко діжу викупляв. Тоді мати клала у діжу хлібину, шматок сала, пляшку горілки; коровайниці носили діжу по хаті, підіймали до стелі і стукали нею три рази об сволок. Потім все викладали на стіл і частували коровайниць — вечеряли. Як носили діжу, співали:

А в нашого пана-свата,
Хата на сохах,
А діжу носять на руках,
Діже, наша діже,
Спечись нам, коровай, свіже.

Після вечері коровайниці від молодої ішли до молодого. Попереду всіх дві старші коровайниці несли гарну шишку на рушнику. На шишці — віночок з квіточок і барвінку. Йдучі співали:

До свата ми йдемо.
Подарунки несемо,
Житні, пшеничні,
Щоб були величні.

Що ж бо то за село, (2)
Що в ньому невесело?
Усі тини попідпирані,
А хати пообдирані.
А в нашого свата,
Мальована хата,
Ми до нього доб'ємся,
Мед-горілки нап'ємся.

Коровайниці верталися, а тоді вже й розходилися, кожна забирала свою шишку, що пекли разом з короваєм. А ще раніше, у четвер, пекли хліб, калачі, пироги і калач-»плаксю» з діркою посередині, що означало кінець дівуванню.

(Записано від Марії Пилипівни Троян 1906 р.н., Ярини Гаврилівни Мельник 1908 р.н., Ганни Іванівни Черниш 1913 р.н.,Єфросинії Семенівни Дідури 1921 р.н.)

ГІЛЬЦЕ. У суботу коровайниці коровай місили, а дружки у молодої, світилки і «буяри» у молодого, гільце вили. Гільце було з вершечка вишні, або з ялини, чи сосни.

«У мене було гілечко з вишні», згадувала Ярина Гаврилівна Мельник (Баранюк). «Тато вибрав у садку молоденьку кислату вишеньку і зрізав вершечок мені на гільце. Як зараз чую татові слова: «Це тобі, Яринко, така кислатенька, щоб ти була щаслива і багата». Мій тато дуженько мене любив, як я вийшла заміж, він і ґрунт мені купив, і хату помагав построїти. Хата на горбочку, а город до річечки — гарно тутеньки, затишно. Жити та бути. Та де там, забрали мого чоловіка на фінську війну, а я осталася з двома хлопчиками на руках. Петро мій не вернувся, там бідака десь і пропав. А я так і осталася вдовою... Та щоб там не було, а молодість

люблю згадати... Оце було, як настає весільна пора, аби швидше впоратися вдома з роботою і бігти до дівчат, які вже стоять коло воріт і мене дожидають... У суботу, було, йдемо гільце вити. На гільце чіпляли пучечки калини, барвінку; лєнточки, яблучка-райки, цукерки. Вили гільце і співали: Не йдіть, молодиці, (2)

До нас гільце вити,
Звиємо ми самі,
Краще, як із вами.
З скрипками, цимбалами,
З молодими «буярами».

Як вили гільце, збирали колоски оті, що були у коровайниць коло хусток, робили одну велику квітку і чіпляли на вершечок гільця. Чіпляли молода і молодий, кожен у себе. У цій квітці купали дітей, щоб плаксивці не нападали. Брали пучечок тих квіточок, замотували у полотно і клали у купіль, помагало... А ще, співали, як вили гільце:

Чорнявії гільце вили, (2)
Білявії заглядали, (2)
Та й собі перейняли.

Звили гільце, поставили його на столі, під образами і заспівали:

Летів горностай через став
Та й погубив біле пір'я
На весь став.
А ви, дружечки молоді,
Розпливітеся по воді,
Та позбирайте біле пір'я,
Пірце до пірця,
Молодій Яринці до гільця.
А я дружечка (світилка)
старша всіх,
Звила гілечко краще всіх,
З високого дерева ялини,
Ще й з червоної калини,
З зеленого зілля,
Яринці на весілля.

Цю пісню співали мої товаришки, і мені, як вили гільце...

А у молодого допіру звили гільце і староста його викупив у світилок, зразу йшли до молодої. Тут дівчата, хлопці співали весільних пісень; грало дві скрипки, бубон, танцювали. Молоді сиділи удвох, слухали... Молода була у вінку, в одну, або ж у дві косі

заплетяна, а дружки — у лєнтах, а яка дівка була засватана, то в лєнті ходила до самого весілля. Мене, як Петро засватав, то я ходила у лєнті — биндочка називалася. Мені, ще дівчинкою багато надарувала тих биндочок моя бабка Ялина з Беристівця (сусіднє село), мамина мама, царство їм небесне. Немає такого деньочка, щоб я їх не згадала, не помолилася Богу...»

У суботу, коли всі розходилися, мати мила останній раз дочці голову. «У любисткові мила і заплітала у дрібушки (плелася коса у багато пасом), а в неділю рано, як розплетуть молоду — багато кіс, та гарні, кучеряві...» (Зап. від Варвари Михайлівни Мельник).

«У НЕДІЛЮ ВЕСІЛЛЯЧКО, П'ЄМО Й ГУЛЯЄМО...» На весілля сходилося всеньке село. Грали музики, молодь танцювала, а старші люди стояли на подвір'ї, сиділи на призьбі...У неділю за столи до хати заходили молодий з молодою, дружки, «буяри», світилки, родичі. Кругом було чисто, гарно. «На дворі ні соломинки, а в хаті ні пилинки». Хату прикрашали нові ткані «більцьові» рушники, що висіли над образами, на кілочках по стінах. Новими скатерками були застелені столи, а новими ряднами — поли, ліжка з неодмінними вишитими подушками «до самої стелі». На стіні красувався новісінький «килім», нібито щойно його з верстата зняли. У миснику виблискували нові мальовані миски...

У неділю рано дружки «убирали» молодуху, а як приходив молодий тоді розплітали косу. З молодим приходили «буяри», світилки, свахи, а за всіма йшли музики-»веселики». Як ішов молодий розплітати косу свахи співали:

Ой куди ж ти, мій синочку,
виряджаєшся,
Чом ти в мене за доріжку не
спитаєшся?
На Вкраїну, моя ненько,
на Вкраїну,
Там я собі сподобав дівчину.

А йде той Петро до дівки,
Та й радиться матінки:
Ой порадь мені, моя матінко,
Що тещі говорити?
Не кажи, синку, нічого,
Є в тебе слуги для цього —
А вони будуть мед-горілку пити,

За тебе говорити.

У прибірку, Петре, у прибірку,
Час тобі їхати по дівку!
Чи маєш ти конiченька-гиржуна.
Чи маєш ти боярина-говоруна,
Чи маєш ти дві свасі-співасі,
Чи маєш ти дві світилки при запасі?
Бо то чужая сторона,
Щоб не було нам сорома.

Як мав молодий іти до молодої, боярин розчісував йому «кучері». Розчесали «кучері» і пішли... Батьки виводили сина за ворота — мати вела за хусточку, а батько йшов з хлібом. А далі вела молодого світилка. Як ішли селом, хлопці — товариші молодого, виносили стола з хати котрогось із товаришів, і ставили коло двору. На столі — хліб і сіль, кварта з водою. Молодий підходив, вклонявся, пив воду, цілував хліб, запрошував хлопців на весілля і йшли далі, а там ще десь виносили, як далеко було йти... (Зап. від Домки Кузьмівни Загребнюк, 1908 р.н., Ганни Іванівни Черниш, 1913 р.н.).

У молодої перед розплітанням коси дружка зверталася до дружка: «Пане дружбо, пане піддружбо, благословіть молодій косу розплітати». А він: «Нехай Бог благословить». Дружки три рази співали:

Благослови, Боже, (2)
І отець, і мати,
Своєму дитяті,
Косу розплітати.

А в хаті повно людей — молоду ж розплітають!?

Молода сиділа на стільці, на кожусі, що приніс від молодого боярин. На другому стільці сиділи її батьки, мати з образом, батько з хлібом. Як молоду розплели, кісники повитягали, тоді батьки благословляли молодих: «Благословляємо вас, щоб жили і дітей мали». Молоді тричі кланялися; за кожним разом ставали перед батьками на коліна, цілували батьків. «Давали присягу».

Як мали розплітати молоду, свахи, світилки, співали:

Ой дайте нам стільця,
Дайте нам гребінця,
Дайте нам кожуха,
Хай сяде молодуха.

Дружки:

Не дамо ми стільця,
Не дамо гребінця,

Не дамо кожуха —
Не сяде молодуха.

Ви з дому виїжджали,
Чом гребінця не взяли.
Ні стільця, ні кожуха, —
Не сяде молодуха.

Світилки:

Ми з дому виїжджали,
Ми гребінця взяли,
Стільця і кожуха,
І сяде молодуха.

Дружки:

Боярин пелехатий,
Бігає попід хати —
Гребінця позичати,
Косу розчесати.

Далі співали дружки, а молоду розплітали:

Змила мати та й головоньку (2)
Останнюю та й суботоньку,
Зачесала та й гладесенько,
А заплела та й дрібнесенько,
Біленькими рученьками,
Дрібненькими сльозоньками.

А брат сестрицю
та й розплітає, (2)
Все рожу споминає:
Не йди, сестрице, молода заміж —
Хай рожа процвітає,
А хрещатий барвіночок,
Устеляє садочок.

Ой дай, мати, масла, (2)
Бо я тобі корову пасла,
Ой дай масла на косу,
Бо гнала корову на росу.

Обізвалася матінка: (2)
Вже ж ти, донечко, не дівка!
Не треба води, не треба масла,
Не буде коса красна.

А на дворі терен тешуть, (2)
А в хаті косу чешуть,
А вже терен дотісують,
А вже косу дочісують.

А на дворі просо молотять. (2)
А у хаті косу золотять,
А вже просо домолочують,
А вже косу дозолочують.

(Зап. від Домки Кузьмівни Загребнюк і Ганни Іванівни Черниш)

Ідучи до церкви, молоді несли образи. Молода ішла до вінця розплетена, у вінку, несла образ, і молодий ніс. Не їли нічого, бо буде батюшка сповідати, причащати.

Зимою йшла молода до церкви в кожусі, червоним поясом підперезана. Як холодно, то накривалась «терновою» хусткою, «а як до церкви дійшла — скидала». Молодий у вишитій сорочці — це «як закон», у кожусі, підперезаний червоним поясом, у смушевій шапці, у чоботях.

У церкві дружка стелила рушник, молоді ставали на рушник, і батюшка вінчав. Уперед на молодого вінця подавав, тоді на молоду. Боярин і дружка тримали вінці хусточками. Благословив батюшка, тоді причащав, сповідав, питав, чи не обіцяла другому, а молодий — другій. «Ідіть з Богом, — казав, — справляйте весілля». Було, що й батюшку просили на весілля.

Після церкви ішли до молодого, співали:
Січена калинонька, січеная,
А вже наша Яринка звінчаная!

Новенькії чобіточки на нозі,
Що купував Петро на торзі.
А в Києві купував,
А в Умані підкував,
Молоду Яринку,
До шлюбу взяв.

Ой чуй, мати, звістку: (2)
Веде син невістку,
Ой чуй, мати, другу,
Веде син послугу,
Послугу, послугоньку,
Молодую невістоньку.

Ой сій, батьку, гречку, (2)
Чорну та ріжкату.
Веде син невістку,
Гарну та багату.

Рубайте тополю, (2)
Встеляйте дорогу,
Молодій і молодому,
Від шлюбу до дому.

Соловейку сивенький, (2)
В тебе голос тоненький,
Дай же неньці знати,
Що вже близько коло хати.

(Зап. від Лекери Кузьмівни Дідури, Ганни Іванівни Черниш).

До молодого йшли, більше, його рідня, молодь. Приходили і ставали коло порога, дружки співали:

Ой на хаті ячмінь, (2)
Сріблом, злотом зацвів,
Хто ж його буде жати?
Петрусева мати,
А батько косити,
До хати просити.

Вийди, мати, з хати, (2)
Невістку стрічати,
В рутвянім віночку,
Схилила головочку,
Схилила головочку,
На правую стороночку.
Це твоя невістка,
Розпущена кіска.

Виходили батько й мати. Молоді цілували хліб, батьків у руку, і мати заводила їх до хати. У хаті молоді до всіх»признаються» і дружко заводив молоду, а староста молодого, за хусточку за стіл на посад, на кожух. Коло нього сідали боярин, світилки, а коло неї — дружки. Молодий сидів від порога, а молода — від подушок. Співали дружки, світилки, як приходили з церкви:

На день добрий цьому, (2)
А хто в цьому дому,
Старому й малому,
И Богові святому!
І в другий раз у Божий час,
На день добрий цьому,
А хто в цьому дому...
І в третій раз...

Свахи відповідали:

Здорові, гості, були, (2)
Що за нас не забули,

Що за нас нагадали,
На день добрий сказали.

І далі співали дружки:

Панове сватове,
Таки ми до вас:
Чи є світлонька,
Задля нас,
Чи є у світлонці лавочки,
Щоб посідали дружечки.

А йде той Петро на посад, (2)
Стрічає його Господь сам,
Ой з долею із щасливою,
З доброю годиною.

Здвигнулася стеля, (2)
Як сіла вся челядь.
Ще гірше здвигнеться,
Як горілки нап'ється.

Ой у городі кирниця, (2)
Над кирницею вербиця,
На вербиці рожеві квіти,
Сидять за столом молоді діти,
Просимо гобідати!

Як обідали, пили до молодих. Пили одною чаркою, «кружка ходила чарочка, а молодим наливали у чарочки, для них куплені. Молоді не пили, а тільки пригублювали. А то більше молодим і всій молоді наливали солоденької, що готували з перепаленого цукру, додаючи перець, гвоздику, корицю. Бо ж діти за столом сиділи, молодесенькі дівчата і хлопці, куди ж, мовляв, їм пити. Колись казали: «Ой було весілля — відро горілки пішло», а зараз треба 120 літрів. А то було, що око горілки (три літри) йшло на весілля».

(Зап. від Ярини («Яринки») Черниш, 1925 р.н.).

За обідом співали:

Ой у лісі на горісі,
Зозуля кує,
А свекруха до невістки,
Мед-горілку п'є.
Випий, випий, невісточко,
Хоч цюю одну,
То я тебе буду мати,
За рідню свою.

Скочу я за стінку, (2)
Та й нарву барвінку,
Та й постелю по столу,
Молодій і молодому,
Щоб було зелененько,
Гобідати веселенько.

Ой нема того на селі, (2)
Що в Петруся на столі:
Ой є що їсти, ой є що пити,
Є кому припросити.
А в нього ненька старенька,
Як голубонька сивенька,
По хаті ходить, роботу робить,
Ще й гостей припрошує.
Прийде до столу близенько,
Схилить головку низенько:
Ой прошу, прошу, мої гостоньки,
Ой прошу поживитись.

Ой візьми, Петрусю, ложку, (2)
Покажи нам доріжку,
Тай ми будемо знати,
З ким сіли обідати.

Ой візьми, Яринко, ложку, (2)
Покажи нам доріжку,
Тай ми будемо знати,
З ким сіли обідати.

Гобідай, гобідай, молода Яринко,
Що ненька зготувала,
Зготувала вона голуба сива,
Задля любого сина.

Ой що ж бо то за доріженька, (2)
Та й від столу до поріженька?
То Петрусева ненька топтала,
Гобідати давала.

Ой десь свекруха
Тай невістки не хоче,
Що вона її гобідати не просе,
Якби свекруха тай невістки хотіла,
Вона б її гобідати просила.

Боярин хлібець крає, (2)
Золотий ножик має,
Золотий, золотенький,
Боярин молоденький.

Ой дружечко-пані, (2)
Та гобідай же з нами,
Та не будь така пишна,
Як у саду вишня,
Та не будь така горда,
Бо будеш голодна.

Мене мати у дружки пускала, (2)
Мене мати научала,
Щоб не їла по повнії ложці,
Щоб не пила по повнії чарці,
Щоб пила по половинці,
Щоб стало всій родинці.

Кухарка люшню вкрала, (2)
До порога рубала,
На припічку топила,
Доброго борщу зварила.

Я борщу не хочу, (2)
І ложки не вмочу,
Дайте мені того трошки,
Що висять з ложки ножки[3].

А хто цю затірку різав, (2)
Дрібненько порізав,
Я її їсти вмію,
Та боярів не смію.

Горою гуска летіла,(2)
З перцем капуста кипіла.
Хоч з перцем, не з перцем.
Якби з щирим серцем.

Ліпила свашечка пиріжки, (2)
Та зліпила в три ріжки:

То з капустою, то з ягідьми,
Доки ми будемо межи людьми,
То з капустою, то з пшоном,
Доки ми будемо за столом.

Як мають вставати з-за столу:

Зробимо ми славу, (2)
Та вломімо лаву,
Будуть лаву поправляти,
Виведуть нас з хати (2)

Надвір погуляти,
Боярів оглядати —
Чи високі, чи низькі,
Чи далекі, чи близькі,
Чи високі підбори,
Чи чорнії брови.

Виводили молодих надвір. Грали гопак. Дружко «викручує» за хусточку молоду, а староста — молодого. Потанцювали, вклонилися музикантам, тоді вже за молодими танцювали всі. Після танців просили до хати. Світилки ставали перед порогом і співали знову «Ой на хаті ячмінь...» (див. вище).

(Зап. від Марії Пилипівни Троян, 1906 р.н., Домки Кузьмівни Загребнюк, 1908 р.н., Ликери Кузьмівни Дідури, 1910 р.н., Ганни Іванівни Черниш, 1913 р.н.)

ПОЧЕСНА. А в хаті полуднували і частували родичів молодого — «кликали на почесну». Співали:

Благослови, Боже, (2)
І отець, і мати,
Своєму дитяті,
Весь рід частувати,
І в другий раз у Божий час
благослови, Боже,..
І в третій раз...

Насамперед просили на почесну батьків, тоді родичів. Боярин накликав: «Десь тут у нашого молодого є батько й мати, просю на почесну». Приграваали музики, батьки виходили, випивали по чарці, бажали молодим здоров'я, щастя, клали гроші, а якщо в чарці трохи лишалось, виливали під стелю, «щоб молоді брикали».

Потім ще надвір виходили, танцювали, а тоді йшли до молодої. Ставала молода коло порога, дружки співали:

Рости, сосонко, вгору, (2)
Догори гіллячками,
Йди, Яринко, додому,
З своїми дружечками!

Тобі, сосно, не хилитися,
Нам казали не баритися —
Зарання, зараненька,
Щоб не гнівалась ненька.

Коло порога мати обсипала молодих житом, грішми, кропила свяченою водою:

Кропи нас, матінко,
Свяченою водою, (2)
Доброю годиною.

До воріт проводили молодих батько і мати. Мати вела молодих за хусточку, а батько йшов з хлібом. Староста і сваха несли горілку, пироги. Провели до воріт, вивели за ворота і ще трошки провели. Дорогою зупинялися, дивилися, напроти якого двору стати, щоб там жили хороші, багаті, здорові люди. «Поштувала» мати невістку, всіх частували, хто йшов до молодої.

Як виводила свекруха молоду з хати, співали:

Свекруха виводила,
Свекруха проводила,
Через три городи,
Через перелази,
Двадцять чотири рази.

По дорозі, «як ішла молода додому покриватися», всім, хто стояв коло воріт, молоді кланялися і просили на весілля, співали:

Наказували мати,
Щоб роду не минати.
Ні роду, ні родини,
Найменшої дитини.

Від молодого йшли боярин з гільцем, староста з хлібом; свахи, світилки. Дорогою співали:

Ой ви сусіди, вороги,
Не переходьте дороги —
Нехай перейде родина,
Щоб була щаслива година.

Лети, лети, соколоньку,
Попереду нас,
Та занеси звістоньку,
Першу за нас.
Нехай вийде стара ненька,
З калачем,
Звінчалася її донька,

З паничем,
Не так з паничем, як з мужиком,—
Зв'язав піп ручки рушничком.

Летять галочки у три рядочки, (2)
Зозуля попереду.
А всі галочки по дубах сіли.
Зозуля на калині. (2)
А всі галочки защебетали.
Зозуля закувала. (2)
А всі дружечки та й заспівали,
Яринка заплакала.

Сонце в віконце палає, (2)
Мати дочки чекає,
Перцю, шафрану тручи,
Любої дочки ждучи.

(Зап. від Ганни Іванівни Черниш, 1913 р.н., Варвари Михайлівни Мельник, Марини Гордіївни Руденко, 1918 р.н.).

ПЕРЕЙМИ. У воротях хлопці з кутка, брат молодої, брали перейми — не пускали молодого, аж поки той не відкупиться. Тут стояв стіл, на столі — хліб, сіль, вода. Молодий і молода пили воду, молода з дружками йшли до порога, а молодий давав хлопцям горілку і йшов слідом за молодою.

Коло воріт його родина співала:

Ой спили, спили,
Нам горобчики пшеницю,
Ой заступили нам
молодчики вулицю,
Ой коли б же нам цих
горобчиків спіймати,
Ой коли б же нам тих
молодчиків прогнати,
Ой як би ж то нам дівку
Яринку узяти.

Краснопільські хлопці, (2)
Славні молодці,
Відчиняйте ворота,
Несемо срібла-злота!

Краснопільські хлопці-цигани (2)
Поставали з батогами!
Не проїхати, не пройти,
Ні сивого кониченька провести.

Татарин-братичок, татарин —
Продав сестрицю задаром,
А русу-косу за п'ятак,
Рум'янеє личко віддав так.

А молода підійшла до порога і в плач. Дружки співали:

Прилетіла пава, (2)
Серед двору впала,
То не пава впала,
То Яринка стала,
В рутвянім віночку
Схилила головочку.

Усі двори обходила — (2)
Слізоньки не вронила.
Як на батьків двір зійшла — (2)
Та й стала заплакала.
Ой, двору мій, двороньку, (2)
Я ж тебе обмітала,
Я ж тобі тяжка стала,
Тож не так дворонькові, (2)
Як своєму батенькові —
Хліб йому переїла, (2)
Мед-вино перепила,
Сукнянки переходила.
Сукнянки сукнянії, (2)
Віночки рутвянії.

Думала та гадала
молода Яринка,
Де горіх посадити,
щоб його не зламати?
Посаджу я горішину
в батька коло тину.
Як наїхали гості
з чужої сторононьки,
Та стали кіньми грати,
горішину ламати,
Яринку підмовляти:
Ой їдь, Яринко, з нами,
З нами, молодцями —
У нас верби груші родять,
У нас дівки в злоті ходять,
У нас ріки медовії,
У нас гори золотії,
Сама піч хліб пече,
А через поріг вода тече,

А вітер повіває,
Світлоньку замітає.

Чогось нам чудно та дивно, (2)
Десь нашої свахи не видно,
Чи в постоли узувається,
Та для зятя прибирається?

Чи не можеш, моя мати,
вийти з хати,
Чи не можеш білих ручок
розв' язати?
Ой, можу я, моя доню,
вийти з хати.
Та не можу білих ручок
розв' язати.
А відріжу я хліба скибку,
Та не прикладу —
Доню моя звінчаная,
За гостя прийму.

Виходили з хати батько й мати. Дружки співали:

Тільки матінка на поріг,
Її донечка аж до ніг:
Ой спасибі Вам, моя мамочко,
За Ваше коханнячко.

Молода йшла до хати, а мати міняла хліб, що приносив молодий («молодий ішов з двома хлібинами»), і вводила його за хусточку до хати. А дружки співали:

Вітер вербу хитає, (2)
Мати дочку питає:
Ой, доню моя мила,
Чи їла ж ти, чи пила?

А вона плаче.

Якби ж я, ненько, їла, (2)
Я б весела сиділа,
Якби ж я, ненько, пила,
Я б до Вас говорила,
А хоч давали їсти —
То не сказали сісти,
А хоч давали пити —
Не хотіли говорити.

Ой засвіти, мати, свічку,
Постав на столі,

Нехай же я подивлюся.
Чи пара мені! Засвітила мати свічку —
Свічка впала.
Оце ж тобі, моя доню,
Буде пара!

Жалуй мене, мій батеньку,
Жалуй мене,
На чужую сторононьку,
Не дай мене!
Бо чужая сторононька,
Від вітру шумить,
Чужий батько, чужа мати,
Не б'є, та болить.

Ой рад би ж я, моя доню,
Жаліти тебе,
Докучило старатися,
Весь вік на тебе,
Настарався ж, мій батеньку,
Настарався,
Купив свиту без коміра,
Та й втерявся.

Чи я тобі, мій батеньку,
пережила вік,
Що ти мене не подержав
хоч цей один рік,
Ой рад би я, моя доню,
держати тебе,
Напомоглась менша сестра
віддати тебе:
Ой віддаймо, та віддаймо
Яринку свою,
Надокучило старатися
нам на нюю!
Настарався, мій батенько,
настарався,
Пошив свиту по коліна
та й втерявся,
А в кожуха без коміра —
сам убрався.

Батеньку мій ріднесенький,
Снився мені сон дивнесенький:
Що десь наше та й подвір'ячко,

Чорним шовком та й основано,
Сріблом-злотом та й обсипано,
Калиною та й обтикано.
Ой то ж не шовк, то коса твоя,
Срібло-злото — то сльоза твоя,
Калинонька — то краса твоя.

Не гнівайся, мій батеньку, на мене,
Що я навела своїх гостей до тебе.
А мої гості не будуть ночувати —
Підпасуть коня, та й будемо
виїжджати.
Ой уже вечір, вже нераненько,
Чом не вчиш мене, ненько,
Чом мене не вчиш, не научаєш,
Як свекрусі годити,
Встань, доню, раненько,
Вмийся біленько:
Добридень Вам, ненько!
Держи в хатоньці, як у віночку,
Рушники на кілочку,
А відеречка все чистесенькі,
Водиці повнесенькі. (2)
Прийдуть зовиці пити водиці.
Будуть тебе хвалити:

Наша невісточка, наша голубочка,
Із хазяйського двору.

У молодої також була почесна, частувала молода родичів, дружок:

Частуй, частуй, товаришко,
кого бачиш!
Не раз, не два ти за нами
та й заплачеш.
Не раз, не два ти за нами
заголосиш,
Поки ти нас у свою хату
не запросиш.

Увечері перед покриванням молодий дарував сестрі молодої бинду, а братові — ножика. Дружки співали:

Бинди, зятю, бинди, (2)
Щоб не було кривди!
Тепер мені воду носити,
Тепер мені діжку місити.

Зятю мій коханий, (2)
Ти ж мені непоганий,
Ти ж мою сестру любиш,
Ти ж мені бинду купиш,
Тепер мені сорочки прати, —
Варт, зятю, мені бинду дати,
Сяку-таку зелененьку,
За сестрицю молоденьку.
З довгими кінцями,
З золотими стовпцями,
Сяку-таку зеленесеньку
За сестрицю молодесеньку.

Ножа, зятю, ножа, (2)
Бо сестра як рожа,
Бо сестра — родина,
За столом — як калина.

(Зап. від Ганни Іванівни Черниш, 1913 р.н., Степанії Гаврилівни Баранюк, 1920 р.н., Ганни Семенівни Баранюк, 1930 р.н.)

ПОКРИВАЛИ МОЛОДУ. Перед покриванням молода ховалася, її шукали, а як знаходили — вели покривати. А у дворі музики грали, «як вимовляли», молодь танцювала. І не хотілося молодій покриватися, прощатися з дівоцтвом.

Дружки співали, завдавали жалю:
Через сінечки вишневий сад,
Пішла Яринка у виноград:
Хто мене найде в цім винограді,
З тим сяду на посаді.
Пішов батенько — не найшов,
Вирвав квіточку та й прийшов,
Квітко моя, дрібна, зелена,
Доню моя, люба та мила,
Кому ти суджена?
Пішла матінка — не найшла,
Вирвала квітку та й прийшла,
Квітко моя дрібна, зелена,
Доню моя, люба та мила,
Кому ти суджена?
Пішов той Петро та й найшов,
Узяв за рученьку та й прийшов,
Яринко моя, люба та мила,
Ти ж мені суджена!

Ой за городом трава-мурава, (2)
На нюю роса впала,

Ой там ходила дівка Яринка,
Красоньку розсівала.
За нею, нею батенько її:
Що ж ти, доненько, дієш? (2)
Ой дію, дію — красоньку сію!
Я її розсіваю,
Ой як же буде доля добрая —
Я її зазбираю,
Як буде доля, доля лихая —
Я ж її занехаю. (2)

Посідали за стіл — дружко завів молоду, а староста — молодого. Мати занесла хустку на тарілці, а тітка — намітку. Співали:

Приніс дідько тітку, (2)
Принесла намітку —
По хаті волочила,
У помиях намочила,
Каглу затикала
Та й на стіл поклала.

Каптур на полиці (2)
Витріщив гочиці,
Витріщив гоченята,
На наші молодята.

Каптуре рогатий, (2)
Забирайся з хати,
Напоможемося над тобою.
Виженемо коцюбою.

Не скидай, Яринко, биндочок,
Не розганяй нас, дружечок.
Як поскидаєш, биндочки —
Порозганяєш дружечки.

Смерком покривали молоду. Сиділи молода і молодий на посаді, на кожусі. Старша дружка казала: «Пане дружбо, пане поддружбо, благословіть молодій косу покривати». «Нехай Бог благословить!» — відказував дружко. А дружки співали:

Благослови, Боже,
І отець, і мати,
Своєму дитяті,
Кісоньку покривати.

І в другий раз, і в третій раз... Тричі проспівали, тоді до молодих за стіл заходила її тітка або сестра і його дядина. Клала мати на

тарілку хустку, а молодий брав хустку і клав за неї гроші. Потім він знімав з молодої вінок, а з нього знімали шапку. Її сестра клала собі на голову вінок, а його дядина — шапку, три рази обмінювалися, цілувалися. А молода ніяк не хотіла покриватися, «шур — та й під стіл сховається». Дружки співали:

Ой я тебе, сестрице, покриваю,
Щастям, здоров'ям наділяю:
Щоб була багата, як земля,
Щоб була дужа, як вода.
Щоб була весела, як весна,
Щоб була гожа, як повная рожа,
Щоб мала чоловіка до самого віка,
Цілуваннячко, милуваннячко,
Від молодості до старості,
Дай, Боже, дай!

Молодий закручував молодій косу, тоді надівали їй очіпок — «каптур» квітчастий, на каптур — хустку і перев'язували червоною биндою. Співали:

Зробили ми діло,
Аж чоло в нас пріло:
З хліба — паляницю,
З дівки — молодицю.

А дівчата своєї:
Ой, якби ми хотіли,
Ми б її розвертіли,
Та повели до Дунаєчку,
Та змили головочку.
Та склались по копійці,
Та купили бинду дівці.

У вінку молодої була вже дружка. Боярин сідав коло неї, обнімав, цілував, а дружки співали:

Боярине, сядь коло мене,
Боярине, обніми мене,
Боярине, поцілуй мене!
Дам тобі гусака-гудака,
Дам тобі півника-співака,
Дам тобі курку чубату,
Сватай мене, дружку багату.

Як покрили молоду хлопці — «запорожці», що в сінях стояли співали от цієї:

Гиля, гиля, сірі гуси,
Поталапалися,

Любилися, кохалися,
Та й посваталися.
Гиля, гиля, сірі гуси,
Та й на жовтий пісок.
Зав'язали головоньку —
Я ж думала на часок.
Гиля, гиля, сірі гуси,
Та й на бистрий ручай (Дунай).
Зав'язали головоньку —
Тепер сиди та й думай.
Гиля, гиля, сірі гуси,
Та й назад не летять.
Зав'язали головоньку,
Розвязать не хотять.

«Та до того ж гарно співали! І пісня ж жаліслива, шо не мона було втримати сльози», — спогадувала Марина Гордіївна Руденко, 1918 р.н., яка й сама гарно співала, танцювала, то ж молодою любила ходити по весіллях, а як постаріла, «то вже стала на весіллях куховарити»...

Після покривання молода роздавала бинди дружкам, світилкам. Дружки співали:

Ой спасибі, товаришко,
Що ти дала бинду,
Тепер же я, товаришко.
До тебе не прийду! Ой спасибі, товаришко,
Що ти бинду дала,
Тепер же я буду знати,
Що товаришка була.

Слухайте, дівчата,
Щось у хмарі гуде,
То не в хмарі гуде,
Яринка говоре
Нате вам, дівчата,
Моє дівування,
А я піду сяду,
У жіночу раду,
Будуть мене вчити,
Як із Петром жити,
Будуть научати,
Як хазяювати.

На покриванні ще таких співали:

Ой куди ж ви, сірі гуси, полинете.
Куди ж моє дівування занесете?

Полинемо, сірі гуси, в чисте поле,
Занесемо дівування в синє море.

Ой, ненько моя та й ріднесенька,
Чим я тобі надокучила,
Що ти мене та й заручила?
Чи в суботу із вмиваннячком,
Чи в неділю убираннячком?

Не ти ж мені надокучила —
Надокучили товаришки твої,
Щовечора прибігаючи,
На вулицю викликаючи.

Пожди, мамо, до неділеньки,
Не побачиш ані дівоньки,
Пожди, ненько, аж до другої,
Не побачиш ані жодної,
Будуть іти, хату минати,
Старій неньці жалю завдавати,
А ти сядеш край віконечка;
Чи не прийде моя донечка?

А то ще як покрили молоду, дружки співали:

Не сиди, Яринко, боком,
Наче ненароком,
Присунься близенько,
Це ж твоє серденько.

А ми Петра обманили,
Коло нього бабу посадили,
Причепили торбу до боку,
Насипали повну гороху,
Сюди-туди повертається,
З неї горох висипається.

А ми Яринку обманили,
Коло неї діда посадили,
Причепили торбу до боку,
Насипали повну гороху,
Сюди-туди повертається,
З нього горох висипається.

Після покривання дружки і світилки співали жартівливих пісень:

Приїхали бояроньки з чужого села,
Та привезли світилочку-мовчана,

А що її дати їсти — качана,
А що її дати пити — помийок,
Щоб вона говорила до дружок.

Чого ви, дружечки, сидите,
Чого додому не йдете?
А вже Яринка наша — не ваша,
Ви її не візьмете.

Світилка — шпилька при стіні,
На ній сорочка не її,
Прийшла сусідка за сонця;
Скидай сорочку, не соромся.

Брешете, дружечки, як свині,
У мене сорочок три скрині!
Аби я їх покачала,
Була б ще й вам позичала.

Ішли дружечки попід млин,
А там їм запах гіркий дим.
Чи вони муку їли,
Що вони поніміли?

Ласа дружечка, ласа,
Та вхопила шматок м'яса,
Та щоб був не Данило,
То було б її удавило.

Під столом ведмідь лежить,
Догори хвоста держить,
А звідти вітер віє,
Світилка зуби гріє.

А в миснику тарілки й ложки,
Посуньтеся, дружечки, трошки,
Посуньтеся до порога —
Туди вам дорога.

А тоді вже як поспівали дружки своїх, а світилки своїх пісень — миряться. Співають усі разом:

Ой мир миром, варенички з сиром,
Варенички з м'ясом,
дружечки прекрасні,
Помиримося.

(Зап. від Марії Пилипівни Троян, Домки Кузьмівни Загребнюк, Ганни Іванівни Черниш, Марини Гордіївни Руденко).

ДРУЖЧИНИ. Після покривання молодь ішла до старшої дружки на дружчини вечеряти. «Готуювалися батьки старшої дружки, як на весілля».

На дружчини йшли старша дружка з боярином попереду, а за ними — дружки, бояри.

«Як ішли, то співали, а от яких, хіба спитаєте у Домочки», — тут таки порадила Ганна Іванівна Черниш. Справді, Домочка, так у селі ласкаво називали Домку Кузьмівну Загребнюк, радо наспівала нам тих «давньошніх» пісень:

Помалу, боярине, дружку веди,
На ній сорочки не порви,
На ній сорочка шовкова,
Бо наша дружка попова.

У городі явір та явір,
Звідти вийшов старший боярин,
А на ньому панчішечки,
А на ньому черевиченьки,
А на ньому жупаночок,
Наш боярин як паночок.

А в городі грушка та грушка.
Звідти вийшла старша дружка,
А на ній панчішечки,
А на ній черевиченьки,
А на ній бинда шовкова,
Старша дружка як попова.

ДАРУВАЛИ КОРОВАЙ. Як покрили молоду — дарували коровай, вечеряли. Мати перев'язувала рушниками дружка, боярина, благословлялися, тоді боярин накликав: «Десь тут у нас є молодий і молода, просимо на цей дар Божий». Молоді вставали, кланялися і казали: «Спасибі за цей дар Божий і тобі, що подав нам». Давали молодим квітку з короваю і вершечок гільця з квіткою. Тоді «дарували» батьків, родичів, сусідів, а тоді вже — «веселиків» (музик). їм давали «підошву» від короваю. «Коло короваю родичам ще щось давали — рушники, хусточки». Брали коровай, клали гроші або хто що мав: хто мішок пшениці, а хто мішок цибулі. Обдарували всіх короваєм, вечеряли. Співали:

Ой годі, годі, гірка калино,
В темнім лузі стояти,
Бо й уже тебе, гірка калино,
Пташечки обдзьобали,
Вони на тобі ніч ночували,
Та не так пташечки,
Як пташині діти,
Ой годі, годі, дівко Яринко,
У батенька сидіти.

(Зап. від Ганни Іванівни Черниш, Домки Кузьмівни Загребнюк).

ІДЕ МОЛОДА «В ПРИДАНЕ». Як ішла дочка до свекрухи «в придане», мати давала чисту сорочку свахам, щоб одягли дочку перед «коморою».

Випроводжай мене, моя ненько,
випроводжай,
А що маєш мені дати, то давай,
Бо не буду ночувати з тобою,
Приїхали ще вчора за мною.

Хлопчик — брат або родич молодої сідав на подушки, а боярин давав йому гроші і викуповував подушки. Придане зв'язували у рядно і боярин із свахами несли, чи клали на віз і везли. Забирали і калач — «плаксю».

Співали:

Запрягай, батьку, клячу,
Не дивись, що я плачу,
Я поплачу та й утруся,
Назад не вернуся.

Запрягай, Петре, саночки, (2)
Та забирай всі сорочки,
І свитки, і кожухи,
Поїдемо до свекрухи,
Із скриньою-махиньою,
Із Яринкою-господиньою.

Загортай, мати, жар, жар, (2)
Буде тобі дочки жаль, жаль,
Кидай у піч дрова,
Оставайся здорова.

Бувайте здорові, (2)
Припічки і пороги,

Хто вас буде малювати,
Що беремо маляра з хати.

Невелика туга —
Є в нас дівка друга!
Ідна піде з хати —
Друга буде малювати.

Свахи, світилки співали:

Вернися, Петре, вернися,
Низенько тещі вклонися,
Та вдар ногою об дошку,
Подякуй тещенці за дочку.

Тричі співали, молодий повертався, дякував. «Свахи, бояри крали чарки, пляшки, миски, рогачі, все, що бачили, і несли до нього». Дорогою співали:

Рубай, мати, ліску,
Веде син невістку,
Корову в обору,
А скриню в комору,
Невістку в палату,
Господиню в хату.

Рубай, мати, ліску,
Веде син невістку,
Рубай, мати, другу,
Веде син послугу.

Усі пішли і дочку забрали, а материнська туга переливалася в пісню:

Ой піду ж я до комори,
скрині нема.
Ой піду я у світлоньку,
дочки нема,
Ой гляну я на кілочок —
віночок,
Ой вийду я за ворота —
слідочок.

Скрипки, цимбали погули.
Туди мою донечку повели.

Годуй дочку ані рік, не два,
Людям поміч, а мені нема,
Люди будуть посилатися,
А я буду спотикатися,
Людям буде воду носити,
А я буду голосити.

Уже вночі до свекрухи приходили, приносили чи привозили придане. Молода все своє поверх свекрушиного клала — рядна, скатерки, чіпляла рушники. «Все молода своє кладе, а сусіди у вікна дивляться, що принесла, чуть вікна не видушать».

(Зап. від Варвари Михайлівни Мельник, Єфросинії Семенівни Дідури).

ПОНЕДІЛОК-ПЕРЕПІЙ. Співали свахи:

У понеділок ранесенько,
Плаче Яринка дрібнесенько,
Ой чого, чого дівчата не йдуть,
З рути віночка не несуть,
На мою головоньку.

У понеділок рано молоді вставали і йшли по воду, коло «кирниці» умивалися, молилися Богу і несли воду до хати. Несла молода воду на коромислі, якщо «кирниця» далеченько. А в хаті казала: «Добрий ранок, мамо, тату» — і цілувала батьків, прибирала у хаті, чіпляла все своє. А тут свашки вже й снідати несли, дорогою співали:

Ой чи чуєш, Яринко,
що ми йдемо?
А ми тобі снідати несемо,
Бо в тебе матінка нерідна,
Вона ж тобі їстоньки
не дала.

Прийшли свашки, заспівали «На день добрий» — «і погналися» дивитися сорочку, співали:

Ключі, мати, ключі, (2)
До комори йдучи,
Коморочку відмикаючи,
Сорочечку оглядаючи,
Сорочечка з квіточками,
Нам рушники з торочками.

Свахи вив'язані великими терновими хустками з червоними букетами з правого боку. Як червоне весілля, то все кругом червоніє, — все поперев'язуване червоними стрічками: коровай, калач-»плакся», пляшка тощо. Червоним поясом, стрічками перев'язувала молода боярина. Сама ж молода у понеділок була зав'язана хусткою по самі очі, а поверх, на косах — червоною стрічкою.

Ішли свахи додому, несли звістку, що молода чесна, всі раділи, а найбільше батьки. А свашки співали:

Не журся, матінко, не журся, (2)
В червоні чобітки взуйся.
Топчи вороги під ноги,
Заробила твоя дочка пироги.

Тоді вже, як свахи від неї побували і понесли звістку до її родини, скоро ішли від нього до неї за «пропоєм», за її родиною.

(Зап. від Ганни Іванівни Черниш, Варвари Михайлівни Мельник, Марини Гордіївни Руденко).

ПРОПІЙ. На пропій просити йшли молодий, боярин в стрічках, староста з хлібом, свахи, музики. Танцювали дорогою, співали:

Ой добрая та й годиночка настала,
Ой що Яринка по родину послала!
Послала вона чотири коні, п'ятий віз,
Ще й шостого перевозчика, що привіз.

Свахи з боку молодого приносили все, хто що взяв у неділю увечері. Молодушині родичі наливали їм горілки — викупляли те, що ті поприносили, — коцюбу, макогін, чарки, ложки, миски тощо. Коло порога співали:

Чогось нам чудно та дивно, (2)
Десь нашої свахи не видно,
Чи кожуха немає,
Чи чобіт позичає,
Чи в постоли узувається,
Та для зятя прибирається?

Свашко, наша пташко, (2)
Як до тебе йти важко!
Ноги поболіли, їсти похотіли.

Виходили батько й мати і просили до хати. У хаті співали: «На день добрий...»

Посиділи за столом і рушали з її родиною до нього. Співали:

Зять тещеньку просить,
Та в руках шапку носить:
Ой тещо, тещо моя,
Ой є у мене дочка твоя,
Ой є у мене бочка вина,
Та ходи, тещенько, за мною,
Вип'ємо мед-вино з тобою.

Дорогою до нього її родина співала:
Що ж бо це за село, (2)
Що в ньому невесело:

Усі тини попідпирані,
А всі хати пообдирані,
А в нашого свата мальована хата,
Ми до нього доб'ємося,
Мед-горілки нап'ємося.

Ой меде наш, меде, (2)
А зять тещеньку веде,
За правую ручку,
За чесную дочку.

Доходили до воріт, тут перестрівали «цигани», цілувалися, садили тещу і тестя на возик і везли у двір. Усіх, хто приходив, зустрічали музики. Біля порога співали:

Ой дайте нам наше, (2)
Нехай воно пляше,
З червоною головою,
Перед свою родиною.

Виводили бабу, накриту хусткою, і питали: «А це ваше?» «Ні, не наше». Ще виводили перебраних за молоду і молодого. А вже як вивели молоду, вона цілувалася з батьками, родиною і плакала. Тоді ставала молода з своїми батьками перед порогом, виходили свати, і мати казала: «Просю не виборно, а всіх покорно до хати, просю до хати». Сідали за стіл, мати застеляла своєю скатеркою стіл, а молода все плакала. «Як молодуха плаче на весіллі, то буде добре жити, а як реготить, то погане життя буде». За столом співали:

На тобі, зятю,
Та й вина бочку,
Та верни мені дочку,
Не поможе, мати,
Не поможе дві,
Не верну дочки тобі.

Посеред вечері дарували коровай. «Як родину дарують і тут, і там, то з маминої рідні починають». Спочатку ж батьків «дарують», тоді всю родину. «А як бабка йдуть, то співають»:

Наші бабка старенькі,
На головку слабенькі,
По три копи у день жнуть,
Горілочку добре п'ють.

У понеділок несли на коровай, хто що мав, а то було курку на мотузочку ведуть. Казали: «Перепиваю корову, що грабає полову», а то «перепиваю решето гороху, щоб дітей було потроху», «перепиваю сову на Соколовському ставу і хуру хмизу, щоб загородився з гори до низу» і т. ін. Тоді співають:

Слава Богу, сина оженила, (2)
Слава Богу, невістки дождала —
Тепер не буду води носити,
Тепер не буду діжки місити,
Тепер не буду у печі топити,
І не буду сорочки прати,
І не буду хати мести,
Тільки буду порядочки вести!

Як робила, так і будеш,
Як носила воду, так і будеш,
Як місила діжку, так і будеш,
Як топила, так і будеш,
Як сорочки прала, так і будеш,
Як хату мела, так і будеш,
Тільки тої слави,
що невістки діждала!

У понеділок розрізали калач — «плаксю», а молода «плакала за своїм дівуванням». Як розділили коровай, гільце, розрізали калач, тоді співали:

Горілки, свату, горілки —
Було не брати в нас дівки,

Наша дівка просяна,
Відром горілка носяна.

Співали багато сороміцьких, жартівливих пісень, як от:

Наша пічка та й
бичка привела,
А лежанка та й телушечку,
А припічок та й ягнушечку,
Йа коцюба яйце знесла,
Йа полиця кудкудахкала,
Коромисло дуже плакало,
Товкач вивів діти,
Та й повіз напоїти.

Щось у свата теліпається,
Ніхто його не питається,

Чи шапочка на кілочку,
Чи горілочка в барилочку.

Свату наш, свату наш,
Постав хату коло нас,
Будем пити та гуляти,
То у тебе, то у нас.

(Зап. від Ганни Іванівни Черниш, Ликери Кузьмівни Дідури, Домки Кузьмівни Загребнюк, Ганни Семенівни Баранюк).

ГОСТИНА. У вівторок її родичі йшли до нього «просити у гостину». У гостину йшли його батьки, родичі, молоді. «Молода вив'язана гарною терновою хусткою, голова кругла, як решето». Як приходили, молодий дарував тещі чоботи. Вона взувалася і «прибивала чоботи» — танцювала на рядні, кидала гроші. Співали:

Пропила мати дочку, (2)
На солодкім медочку,
На гіркій горілці,
Чоботи на тарілці.

Чоботи, чоботи ви мої,
Наробили клопоту ви мені,
Оце ж тії чоботи, що зять дав,
А за тії чоботи дочку взяв,
Чоботи, чоботи ви мої,
Наробили клопоту ви мені,
Оце ж тії чоботи, що з бичка,
Чом діла не робите, як дочка?

Тут так само, як і в понеділок, були «цигани», брали гроші з усіх, хто приходив на весілля, цілувалися, жартували. Возили батьків до річки, чи до ставка «купати». Ті, що везли, «іржали, як коні», просили «оброку» — горілки. На гостині співали:

А в п'ятницю починальниця,
А в суботу коровайниця,
А в неділю та й весіллячко,
В понеділок перепійлечко,
А в вівторок та й гостиночка,
А в середу вся родиночка...

Могли приходити ще й у четвер, п'ятницю, суботу, адже здавна, весілля справляли цілий тиждень, то ж співали:

У неділю весіллячко, п' ємо та й гуляємо,
Хвалився понеділок, що є у свата підтілок
І не підемо, і не поїдемо, поки його не проп'ємо!

Хвалився вівторок, що є у свата кіп сорок,
І не підемо, і не поїдемо, поки їх не проп'ємо,
Хвалилася середа, що є у свата череда,
І не підемо, і не поїдемо, поки її не проп'ємо,
Хвалився четвер, що є у свата чемер,
І не підемо, і не поїдемо, поки його не проп'ємо,
Хвалилася п'ятниця, що є у свахи спідниця,
І не підемо, і не поїдемо, поки її не проп'ємо,
Хвалилася субота, що є у свата робота —
Ой, запрягаймо та виїжджаймо.
Нам її не робити.

От і все, що нам пощастило записати про традиційне весілля у селі Краснопілка на Уманщині, за що уклінно дякуємо —

Марії Пилипівні Троян (1906 р.н.),
Домінікії (Домці) Кузьмівні Загребнюк (1908 р.н.),
Ярині Гаврилівні Мельник (Баранюк) (1908 р.н.),
Христі Харлампіївні (Харлівні) Петренко (1910 р.н.),
Василю Терентійовичу Загребнюку (1912 р.н.),
Лукерії (Ликері) Кузмівні Дідурі (1915 р.н.),
Ганні Іванівні Черниш (1913 р.н.),
Марині Гордіївні Руденко (1918 р.н.),
Варварі Михайлівні Мельник (1918 р.н.),
Степанії Гаврилівні Баранюк (1920 р.н.),
Євфросинії Семенівні Дідурі (1921 р.н.),
Ярині («Яринці») Черниш (1922 р.н.),
Ганні Семенівні Баранюк (1930 р.н.).

Нехай ця праця буде ще однією віднайденою сторінкою великої книги культурної спадщини нашого народу.

Весілля у с. Городниця на Тернопіллі*

СТАРОСТИ (сватання). Коли хлопець сподобав собі дівчину, зміркував, що вона за багатством йому підходить, та переконався, що вона та її батьки згодні на одруження з ним, тоді посилав старостів.

До початку 40-х років XX століття не питали згоди молодих. У багатьох випадках було так, що тільки батьки погоджувалися, а молоді мусили виконувати їхню волю. Головну роль тоді відігравало поле, придане. Хто одружувався всупереч волі батьків, тому могли приданого не дати і навіть з дому прогнати:

Ой повір ми, дівчинонько,
Повір ми, повір ми,
Як нам не дасть батько хати,
Підемо в комірне.

Як нам не дасть батько хати
Та ще й не дасть поля,
То підемо на фільварок —
Така, видно, доля.

На фільварку тяжка праця.
Чужа хата зимна.
Будеш мені дорікати,
Що я в тому винна.

Оскільки поле відігравало головну роль у житті людей, то за старосту брали такого, що вмів добре говорити, торгуватися, міг виторгувати більше поля, яке мали дати за молодою.

На сватання йшли молодий, його батько і два старости. Батько йшов з хлібом, староста — з горілкою.

Хліб клали на стіл зразу, горілку ставили тоді, коли дійшло до згоди. Тоді ж домовлялися, коли буде весілля. Якщо не погодилися, то вгощання не було.

Про хлопця, якому відмовила дівчина, говорили, що він облизав макогона:

---

* Записано в 1989 році від Турчин Анастасії Томівни, 1903 року народження, освіта 4 класи, домогосподарка

Як пішов я з старостами
До тої Марусі,
Облизав я макогона
Та й з тим повернувся.

ВІНКОПЛЕТИНИ (дівочий вечір). День перед весіллям молода з дружками ходила по селі за зіллям і просила гостей на весілля, а дівчат — на вінкоплетини. В хаті вона віталася з усіма присутніми. Старших цілувала в руку і тричі низько вклонялася, з молодими тричі цілувалася. Дружки також віталися. Тоді молода ставала між дружками і говорила: «Просили вас тато і мама, і я вас прошу: збе-ріться до нас на весілля». Якщо в хаті була дівчина, то її окремо просили:

«Прошу тебе, Ганнусю, дати на весілля зілля і прийти на вінкоплетини». Зілля забирали дружки в білі хустинки. Як виходили з хати, то так само тричі кланялися і цілувалися.

Сходилися дівчата на вінкоплетини, коли починало сутеніти. Вінок починали шити, як прибуде молодий з дружбами.

Мати приносила на тарілці барвінок і ставила його на стіл. Дівчата починали співати:

Благослови, Боже,
І отець, і мати,
Своєму дитяті
Віночок розпочати.

Мовить матінка, мовить.
Най Бог благословить
І всяя родиненька,
Найменша дитиненька.

Після пісні старша дружка брала тарілку з барвінком і підходила до дружби просити благословення: «Пане дружбо, прошу благословенства!» Дружба відповідав: «Най Бог благословитъ». Так повторювали три рази. Після благословення старша дружка клала тарілку з барвінком перед дівчатами, які вміли гарно шити вінок, молодша розкидала по столі зілля, з якого дівчата робили букети.

Шили вінок на червоній бинді, шириною п'ять сантиметрів, з листочків барвінку і покривали його позолотою.

Під час роботи дівчата жартували, заглядали у вікна, під якими вже зібралися хлопці, співали пісень.

Косив козак сіно,
Як була погода.

Плакала дівчина, (2)
Як була молода.

Чом, дівчино, плачеш.
Чом личко марнуєш?
Ти, певне, дівчино, (2)
Віночка жалуєш.

Вінця не жалую,
Тільки одной речі:
Розпустила косу, розпустила русу
По широкім плечу.

* * *

Горіла сосна й смерека, (2)
Сподобав ми ся здалека. (2)

Горіла сосна й палала, (2)
Під нев дівчина стояла. (2)

Під нев дівчина стояла, (2)
Русяву косу чесала. (2)

Ой коси, коси ви мої, (2)
Довго служили ви мені. (2)

Більше служить не будете, (2)
Бо вже під вінок підете. (2)

Бо вже під вінок з биндами, (2)
Більше не буду з дівками. (2)

П'ять дівчат плели різку (різка — це гілка з п'яти прутів, яку обплітали зіллям і прикрашали стрічками; у день весілля її встромляли в коровай). Кожна з дівчат старалася швидше скінчити, щоб швидше заміж вийти. Під час роботи з різкою співали:

Плетися, різочко, швиденько,
Радуйся, Марусю, серденько.
Підем з тобою ми між люди,
Хай же з нами добра слава там буде.

Плетися, різочко, так гладко,
Як те червонеє яблуко,
Щоб швидко зіллячко все сплели,
Щоб нас люди на весіллі хвалили.

Метена стежечка, метена.
Вже наша різочка сплетена.
З листочків барвінку, з калини.
Для нашої Марусеньки-дитини.

Коли закінчать вінок шити, співають:

Ми вже вінок вшили,
На столі положили.
Положили на столі
Проти матінки свої.

Матінко, приблизись,
На вінок подивись.
Чи гарний, чи вдатний?
То перший і останний.

Мати підходить до стола, забирає вінок і говорить: «Дякую вам, дівчата, що ви послужили моїй дитині. Щоб ви до року всі заміж вийшли».

Дружки збирають букети, згортають з обруса на тарілку решт-ки зілля, і молода обкидає ним дівчат. Кожна хоче, щоб зілля на неї попало. Це ніби ознака, що скоро вийде заміж.

Поки свахи накривають стіл, дівчата торгуються з старшим дружбою за букет. Спочатку дають великий букет, зроблений з об-щипаного зілля, і говорять: «Дивись, дружбо, який ми тобі гарний букет зробили. Давай викуп!» Коли він відмовляється, дівчата спі-вають йому поганої пісні:

Чость нам дружба не вдався.
Сім літ не вмивався.
Аж на восьмім року
Пішов до решетоку,
А в решетоці вмився.
Череслом підголився,
А згреблем розчесався.
На всю біду придався.

Коли дружба не дає викупу, то дівчата співають ще поганішої:

А наш дружба з села,
Його голова сива.
Його голова гонтям побита,
Його борода сніпками шита.
А в голові воші,
А в бороді гниди,
З ним кінця не виведе.

Дружба боїться, щоб ще гіршої не співали, ставить на стіл горілку і дає дівчатам цукерки.

Дівчата співають:

Ліз дружба на липу,
Посягне в калиту.
Посягне в кишеню,
Витягне грошей жменю,
Положить на тарілку.
Будем пити горівку.

Першу чарку наливав собі старший дружба, а відтак частував усіх. Більшість дівчат тільки пригубилися або переставляли чарку далі. Закушували мішаниною. Це була ковбаса і шинка.

До початку 30-х років брали руками з однієї тарілки 5—6 чоловік.

Коли дівчата їли, хлопці під вікном співали:

Бійтеся, дівки, Бога,
Чи ви не їли вдома.
Сорому не маєте,
В запаски ховаєте.

Дівчата відповідали:

Ви, хлопці, розум майте
І ви нас не встидайте.
Бо ми си заслужили.
Щоб їли та ще й пили.

Після вгощення дівчата йшли додому.

ВЕСІЛЛЯ

Весілля ся починає,
Весілля, весілля,
А я собі затикаю
За капелюх зілля.

Починалося весілля з принесення короваю. Дівчата прикрашали свої голови зіллям, хлопці чіпляли його до шапок чи капелюхів і йшли з музиками по коровай. Коровай пекла хресна мама або близька рідня. Обв'язаний рушником і прикрашений квітами коровай несли або везли на возі на весілля. Коней і віз також прикрашали квітами і стрічками. По обидва боки сидіння запихали високі гілки ясеня. Такими возами їхали до шлюбу, якщо церква була у другому селі.

На подвір'ї дружба танцював з короваєм, а всі співали:

А ми коровай як місили.
Більше ста яєць туди вбили,
Дали цукру горщик повненький,
Щоб наш коровай був солоденький.

Приспів:

І мукиці, і водиці
З мурованої криниці,
І водиці, і мукиці,
Що з озимої пшениці.
Щоб коровай вдався,
щоб всім сподобався. (2)

Коровай наш у печі не барився,
Гарно спікся ще й зарум'янився.
Коровай наш виріс великий,
Довелося челюсті валити.

Приспів:

Бо калиною палили,
А барвінком загнітили,
Ясним сонцем присвітили.
Ще й росою примочили.
Коровай наш вдатний, перший —
не остатний. (2)

Під музику дружба заносив коровай у хату. Дружка застромляла в нього різку, і так він лишався на столі аж до посагу.

Жінки приходили на весілля з хлібом, а чоловіки — з горілкою.

До початку 30-х років готували на весілля борщ, гречану кашу, сир з сметаною, смажену капусту, ковбасу, шинку.

Старші люди не користувалися виделкою, а капусту і м'ясо брали руками.

У середині 30-х років, окрім вищезгаданих страв, готували студенець, пекли різні тістечка, перекладанець, медівник. На вечерю подавали голубці, кишку, рис з варенням. Усі їли виделками, але по кілька чоловік з однієї тарілки. Горілку пили з однієї чарки. Пили мало, зате багато співали. Майже кожний, до кого підходила чарка, співав собі віват.

Коли приїжджав молодий, всі виходили надвір, щоб подивитися, як хлопці будуть торгуватися за молоду.

Хлопці з вулиці молодої робили браму, щоб перепинити молодого. Ставили на стіл стільки порожніх пляшок, скільки хотіли горілки, як викуп за молоду. Коли молодий з чужого села, викуп

потрібно було давати значно більший. Після згоди молодий зі своїми гостями заходив на подвір'я і тричі кланявся. Молода відповідала таким самим поклоном і поцілунками вітала всіх його гостей. Батьки запрошували гостей у хату. Молодий, з двома хлібами під руками, заходив першим. Клав хліб на стіл і чекав, поки вдягнуть молоду до шлюбу.

Свахи приносили стілець, клали на нього подушку, а брат під музику мав посадити молоду на нього. Два рази молода не давалася посадити. Сідала аж за третім разом. Це означало, що вона не хоче розставатися з своїм дівуванням. У той час усі співають:

Посадив брат сестру
На стілець,
Сам поїхав на коніку
По гребінець.
Ой поїхав рідний братчик
По гребінець,
Щоб чесати русу косу
Під вінець.

* * *

Сіла Маруся, сіла, (2)
Хоч не дуже хотіла.

Прийди, матінко, прийди, (2)
Не зробила-м тя кривди.

Я тебе дуже прошу, (2)
Розчеши мені косу.

Розчеши рученьками, (2)
Примочи слізоньками.

Мати розплітала косу, цілувала молоду в голову, а молода цілувала обидві мамині руки і кланялася.

Гості піснею кличуть усю рідню (батька, братів, сестер, бабусю, дідуся і хресних [хрещених батьків]) чесати косу.

Раніше я вас не просила,
А тепер вас прошу:
Прийди, прийди, рідний тату,
Розчесати косу.

Усі по черзі підходять чесати косу, а молода всім кланяється. Мати виносить вінок, закладає молодій на голову, і всі співають:

Дякую вам, мамо.
Що ви ще дожили,
На мою голівку
Вінок заломили.

Дружки чіпляють квітки і стрічки до вінка. Усі співають:

Ой шуміла ліщинонька,
Як ся розвивала,
Ой плакала дівчинонька,
Як ся віддавала.

Не шум, не шум, ліщинонько,
Та й не розвивайся.
Не плач, не плач, дівчинонько.
Та й не віддавайся.

Як же мені не шуміти
Такій зелененькій,
Як же мені не плакати
Такій молоденькій.

Як же мені не шуміти,
Коли вітер віє,
Як же мені не плакати,
Само серце мліє.

Молода кланяється дружкам і дякує їм за послугу. Подушкою б'є легенько дівчат і хлопців, щоб швидше одружувалися.

Свахи вносять хліб і запрошують батьків сідати до поклону. Староста просить благословити доньку. Він говорить:

Шановні батьки.
Прошу ближче підійти.
Підійдіть до свого дитяти.
Щоб його благословляти.

Стало воно перед вами.
Як та свічка перед образами.
І хоче вас просити.
Добром благословити.

Батьки відповідають: «Най Бог благословить».

Тоді сідають на лаву з хлібом батьки, дідусь з бабусею, хресні, молода їм кланяється, усі співають:

Схиляйся, деревце-ялинко.
Кланяйся, Марусю-дитинко.

Перший раз, Марусенько,
Перший раз
Поклонися матінці
В добрий час.
Не рік, не два
Вони тебе доглядали,
Нім ся того поклоненьку
Дочекали.

Після поклону всі вишиковувалися у весільну процесію. Першою йшла молода з дружками, за нею — молодий з світилками, дружки з дружбами, старости, свахи, гості. Мати кропилом з барвінку кропила всіх з тарілки свяченою водою, тарілку розбивала на щастя перед молодими.

Після шлюбу, як заходили на подвір'я, всі співали:

Радуйся, матінко.
Взяло шлюб дитятонько.
Як єдно, так другое,
Взяли шлюб обидвоє.

Сваха обсипає молодят житом і грішми та говорить:

Сію жито перед обідом,
Щоб були завше з хлібом.
Ще й кидаю гроші.
Щоб життя було хороше.

Молода дає всім «долю» (шматок цукру і медівника). Батьки зустрічають молодят з хлібом і запрошують до хати.

При вході по обидва боки дверей стояло дві коновки з водою.

Молодий ногами повинен був вилити цю воду (щоб щастя плило рікою).

У хаті батьки пили за здоров'я молодят, а гості співали:

Многая літа, літа,
Многая літа.
Во здравіє, во спасєніє
Сотвори, Господе, многая літа.
Молодята най жиють,
Многа літа най мають.
Многая літа, многая літа.

Після обіду танцювали, співали, влаштовували ігри. Молодий з своїми гостями йшов додому. В молодої готувалися до посагу.

Заводив на посаг весільну дружину старший дружба. Молода з дівчатами і хлопцями бралися за руки і обходили через стіл і лави тричі коровай. Усі співають:

Ой летіли білі гуси
Понад став,
Та й кликали Марусеньку
На посаг.
Ой що ж бо там, білі гуси,
До того,
Та й до мого посаженьку
Пишного?

Сваха приносить тарілку для грошей і ніж, щоб ним порізати коровай. Дружба повинен порізати його так, щоб вистачило для всіх гостей і ціла підошва лишилася для музик.

Сваха пов'язує дружбу рушником, який був на короваї. Він витягає різку, танцює з нею, а тим часом молодший дружба ріже коровай і кладе шматочки на тарілку. Старілий дружба бере цю тарілку і говорить: «Десь тут були пані молодої батько і мати. Просимо на почесне! Просимо!» Дівчата співають:

Розступіться, люди,
Буде ширша хата.
Бо йдуть дарувати
І батько, і мати.

Даруєм тя, доню,
Від щирого серця,
Щоб тя плило щастя,
Як вода з джерельця.

Щоб тя плило щастя
І добро до хати,
То будуть щасливі
І батько, і мати.

* * *

Ма тінко-голубонько,
Стань собі проти мене,
Стань собі проти мене
Та переливай до мене.

З повною, повненькою,
З доброю доленькою.

Що маєш, то те даєш,
А доленьки не вгадаєш.

Усі, хто клав на тарілку гроші, мали співати собі віват. Хто не вмів, тому співали інші. Декому співали кілька і на різну тему. Хлопцям часто співали музиканти жартівливих і навіть сороміцьких. За батьками дружба запрошував такими ж словами дідуся, бабусю, братів, сестер, родину ближчу і дальшу.

Бабусі співали:

А я собі старенька,
Заграйте ми злегенька.
Заграйте ми на труби,
Плещіть мені всі люди.

Після кожного куплету грала музика.

Нащо мені тих музик.
Коли в мене є язик!
Я заграю так, як схочу,
Затанцюю і підскочу.

Дідусеві:

Дякую тя, Боже,
І Пречиста Мати,
Що я дочекався
Внучку дарувати.

Дарую тя, внучко.
Правою рукою,
Щоб тя плило щастя,
Як вода рікою.

Братові:

Колує місяцьо, колує.
Братчик сеструню дарує,
Щастям, здоров'ям
За столом.

Сестра співає:

Зелений барвінку.
Чого низько в'єшся?
Рідненька сестричко.
Чого віддаєшся?

Я би ся, сестричко,
Ще не віддавала,
Як би ми сусіда
Літ не рахувала.

Одна каже трийцять,
Друга каже двайцять,
Мені молоденькій
Тільки вісімнайцять.

Пригадай, сестричко,
Як ми ся любили,
Одна без одної
Крока не ступили.

Заграйте, музики,
А ви плещіть, люди.
Най ми за сестрою
Такий жаль не буде.

Для жінки, яка має доброго чоловіка:

Повідають люди,
Я сама добре знаю,
Що за своїм милим
Дві розкоші маю.

Одна розкошонька.
Що ми вірно любить.
Друга розкошонька —
Рано ми не будить.

Милий рано встає.
Мене накриває.
Спи, моя миленька.
То ще не світає.

Спи, моя миленька.
Спи хоч до обіду.
Щоб ти була гарна,
Як з тобою піду.

Для вдови:

Ой мала я мішок гречки
Та й дідам роздала,
Щоб вони молились Богу,
Щоб я ся віддала.

А ту решту, що лишилась,
То із'їли свині,
Я вдовою як ходила,
Так ходжу донині.

Для хлопців, які женуться за багатством:

Ой з кокольом пшениченька,
З кокольом, з кокольом,
Городницькі парубочки
Питають за польом.

Ой з кокольом пшениченька
Та ще й з лободою.
Ой коли б то лиш за польом,
То ще й за хатою.

* * *

Тече вода, тече
І не повертає,
Дурний той кавалер,
Що поля шукає.

Штани позичені.
Також черевики,
Йде на друге село,
Ніби пан великий.

Шукає дівчини,
Де є нова хата.
Щоби мала поле.
Щоб була багата.

Говорить по-панськи
І язик ламає,
А про те не дума.
Як він виглядає.

Ремінець військовий
Дротиком скручений.
На руці годинник
Також позичений.

Питає дівчина:
Котра вже година?
Я перепрошаю.
Бо трісла пружина.

Зібралися хлопці,
Щоб поговорити,
Молоду дівчину
Почали судити.

Один каже — горда,
Другий каже — гідна,
Взяв би і за жінку,
Для мене забідна.

Ні поля, ні хати,
Тільки чорні очі,
Такої невістки
Мама не захоче.

Коло того поля
Тре ся наробити;
Що то з тої хати,
Як нема з ким жити?

* * *

Кувала зозуля
У зеленім гаю,
Я на своїх хлопців
Надії не маю.

Один хоче поля.
Другий хоче хати.
Ідуть в чужі села
Дівчини шукати.

Піду в світ за очі.
Там буду служити,
Знайду собі рівню,
І будемо жити.

Знайду собі рівню
Із бідного дому,
Як нам буде прикро.
Не скажем нікому.

* * *

Чи я си думала.
Чи я си гадала.
Що скоро невістку
Буду в хаті мала?

Я своїй невістці
Не дам ній робити,
Буду шанувати
І буду любити.

Я її не збуджу
Ніколи раненько,
То ж чиясь дитина.
Та ще й молоденька.

Що таке свекруха,
Добре пам'ятаю.
Кривди її не зроблю,
Свою дочку маю.

Жартівливі:

А я свого миленького
Файно пригостила,
Наварила борщу з бобом,
Лоєм помастила.

Ой їж, милий, чорнобривий,
Ой їж, поправляйся.
Щоб до других не ходив,
А мене тримався.

* * *

Моя жінка-господиня
Добра та ще й мила.
Вона мені на вечерю
Когута зварила.

Мені дала гребінь й ноги,
Собі — що зостало.
Мені каже — лягай спати.
Най ся в'яже сало.

* * *

Чому дружки не співають,
Певно, рідкі зуби мають,
Треба редьки натесати.
Дружкам зуби повставляти.

* * *

Всі питають, де той дружба.
Куди він подівся?
А він сидить на запічку,
Попілом заївся.

* * *

Подивіться, люди.
Яка то різниця.
Чоловік як смичок,
Жінка як копиця.

* * *

Як заложу капелюха,
Як підкочу криса,
Я ще хлопець на сто п'ять,
Но голова лиса.

Як надіну капелюха
Та ще й штани сині.
То до мене дівки липнуть,
Як до браги свині.

* * *

А за лисим чоловіком
Жінці добре жити.
Не тре' лампи, не тре свічки —
Є чим засвітити.

* * *

Надлетіла саранча,
На голову сіла.
Мав я пару волосків,
На то мені з'їла.

Після посагу молодий приходив по молоду. В його присутності розбирали молоду і зачіпчували.

Мати клала на стілець кожух (щоб вівці велися), на нього сідав молодий, а молода — йому на коліна.

Свахи і дружки скидали квітки, стрічки і вінок. Стрічки молода роздавала дружкам і всім дівчатам. Вінок закладала на голову дружки і перетанцьовувала з нею. Так само перетанцьовувала з усіма дівчатами.

Далі починалася церемонія зачіпчування. Молода знов сідала на коліна молодого. Сваха приносила каблучку і очіпок, а мати — хустку. Дві каблучки молода ламала. Це означало, що вона не хоче бути молодицею. За третім разом свахи закладали каблучку на голову, замотували за неї волосся, закладали очіпок, а мати пов'язувала хустку.

На початку XX століття замість хустки напинали на голову рантух (біле полотно), зверху чоловічу шапку. Це означало, що у всьому повинна бути зверхність чоловіка. В рантусі і шапці молоду вели в дім чоловіка.

Під час цієї церемонії всі співали:

Ой тяжка каблучка з ліщини,
Що вона зробила з дівчини?
Не поможе каблучку ламати,
Треба косу під хустку сховати.

Ой хусточко, хустко біленька,
Витри мої сльози дрібненькі.
Не поможе тобі плакати.
Мусиш косу під хустку сховати.
Не поможе тобі плакання —
Вже скінчилось твоє дівування!

Після зачіпчування батьки, дідусь, бабуся і хресні сідали з хлібом на лаву, молода і молодий кланялися їм і прощалися. Це супроводжувалося піснею:

Бувайте здорові,
І батько, і мати.
Бо я вже відходжу
До чужої хати.

Бувайте здорові,
Святії образи,
Бувайте здорові.
Дубові пороги,
Куди походжали
Мої босі ноги.
Віддала-сь ми, мамцю.
За високі гори.
Будеш виглядати,
Як ясної зорі.

Віддала-сь ми, мамцю,
За Дунай, за Дунай,
Тепер собі, мамцю,
Подумай, подумай.

Після поклону молодий говорить: «Дякую вам, тату і мамо, що ви виростили і виховали для себе дочку, а для мене жінку».

Батьки відповідали: «Най тя Бог шанує».

Коли молода прощалася з присутніми на весіллі і сусідами, дружки і свахи співали:

На горі жито,
жито з травою.
Чи тобі, мамцю,
не жаль за мною? (2)
Жаль мені, доню,
аж серце в'яне,
Хто ж мене на старість
одну догляне. (2)
Жаль мені, доню,
жаль мені буде.
Як підеш від мене
межи чужі люди. (2)
Бо в чужої мами
треба рано встати,
Не будеш, доню,
личка малювати. (2)
На горі жито, час його жати.
Чи будете, мамцю,
мене споминати? (2)
Спімнете ми, мамцю,
спімнете, спімнете.
Як вийдете в поле, перший
сніп наженете. (2)

* * *

Ой чоботи, чоботи ви мої.
Наробили клопоту ви мені.
Ой чоботи, чоботи, що зять дав,
А за тії чоботи дочку взяв.

Ой чоботи, чоботи з ремінця.
Взяли мені донечку з-під серця.

Гості молодого співають:

Ой сідай, сідай, кохання моє.
Вже тя не поможе плакання твоє.
Бо вже коні в возі стоять,
Плаканнячко не поможе,
А сідай з нами.

Як же я буду з вами сідала,
Як я ще мамі не дякувала?
Дякую тя, рідна мамо,
Що-сь чесала косу зрання,
Більше не будеш.

Ой сідай, сідай, кохання моє.
Вже тя не поможе плакання твоє.
Бо вже коні в возі стоять,
Плаканнячко не поможе,
А сідай з нами.

Як же я буду з вами сідала,
Як я ще батькові не дякувала?
Дякую тя, батьку рідний,
Будеш ти без мене бідний,
Як старість прийде.

Ой сідай, сідай, кохання моє,
Вже тя не поможе плакання твоє.
Бо вже коні в возі стоять,
Плаканнячко не поможе,
А сідай з нами.

Як же я буду з вами сідала,
Як я ще братові не дякувала?
Дякую тя, рідний брате.
Що пускав мене до хати.
Більше не будеш.

* * *

З нами, Марусю, з нами,
З молодими свахами.
У нас верби грушки родять,
Жінки в чіпцях не ходять,
А гарно ся вбирають,
Як ляльки виглядають.

До нас, Марусю, до нас,
Бо у нас усе гаразд.
Сама діжа хліб пече,
І вода сама тече,
А вітер повіває,
Хатоньку замітає.

Коли приводили молоду до подвір'я молодого, співали:

Відкривай, мати, фіртку,
Ведем тобі невістку.
До комори ключницю.
До хати робітницю.

На городі вишня.
Туди матінка вийшла

Ягідочок нарвати,
Невістку зустрічати.

Батьки молодого зустрічають молодят і запрошують на подвір'я. Тут дружба танцює з подушками і периною та заносить їх до стодоли. Туди під музику заводять молодят. На другий день за молодою йшли «придани». (Так називали гостей молодої.) Усі гості прикрашали себе зіллям. Прикрашали хліб, пляшку з горілкою, курку, яку несла сваха, і все, що давали в придане. По дорозі і заходячи на подвір'я співали:

Слідом, матінко, слідом, (2)
Та й за пшеничним хлібом.

Тут наше пір'я впало, (2)
Тут наше військо стало.

Ми люди з дороги, (2)
Болять нас дуже ноги.

Не дайте нам стояти, (2)
Пускайте нас до хати.

Ми не хочемо їсти, (2)
Хочемо трохи сісти.

Ми не будемо пити, (2)
Хочемо відпочити.

До Першої світової війни мати молодого вішала на воротях веретy, на якій спали молодята. Якщо молода була чесна, то староста говорив: «Ваша Маруся чесна була, свою цноту зберегла».

Якщо не була чесна, то вручав батькові молодої батіг і говорив: «Ваша Маруся чесною не була і заслуговує батога». Батько тим батогом бив доньку.

Запрошував гостей до хати староста. У хаті вони співали:

Покажіте нам наше, (2)
Наше золоте пташе.

Що з нами їло й пило (2)
І до вас полетіло.

Староста приводив кого-небудь, замотавши його веретами. Батьки мали відгадати, чи то їхня дитина. Так співали і приводили «пташе», поки батьки не відгадають. Як відгадали, то молодята сідали за стіл, і «придани» співали:

Зігнулися дубовії лави,
Як придани на них посідали.

Ой підходьте, гості, до хати,
Будем горілкою частувати.

Гості не підходять, чекають, поки першими прийдуть батьки. «Придани» співають:

Сват свата збоявся,
До комори сховався.
Та най прийде до хати,
Придани привітати.

Тоді батьки підходять до стола, цілуються з сватами, подають руку всім гостям. Сват сватів частує горілкою, сваха дає колачики, всі встають і співають «Многая літа».

Наші батьки най жиють,
Многа лета най мають,
Многая літа, многая літа.
Зароди, Боже, пшениці й жита.
Дай щастя й здоров'я,
И многая літа.
Во здравіє, во спасеніє
Сотвори, Господи, многая літа.

За батьками йдуть вітати «придани», всі гості молодого. Їх так само частують. Тоді всі сідають за стіл, п'ють, закусують, що принесла господиня, а при відході співають:

Були-сьмо на перепою, (2)
Давали нам бараболю.

Та ще й гречану кашу (2)
За дитиноньку нашу.

* * *

Ой свахо-свахо, і ви, сваточку,
Ми вам віддали Марусю-дочку. (2)

Віднині вона ваша дитина,
Дивіться, свахо, щоб не бідила. (2)

Не будіть її дуже раненько,
Щоб не краялось в мами серденько. (2)

Щоби не були вікна як двері,
Щоб не лягала та й без вечері. (2)

Анастасія Чумаченко

Із весільної обрядовості Південної Одещини

(на матеріалах Кілійського району)

Південь Одеської області — Придунав'я, що межує з Румунією та Молдовою, — це етнографічний регіон, до складу якого входять Кілійський, Ізмаїльський та частина Ренійського району. У ширшому значенні Придунав'я, Подунав'я або Наддунав'я охоплює усі землі над Дунаєм таких країн як: Німеччина, Австрія, Словаччина, Угорщина, Сербія, Румунія, Болгарія, та, звичайно ж, Україна. Образ Дунаю зустрічається у фольклорі багатьох слов'янських народів і вважається однією з їх можливих батьківщин. З часу заселення в XI ст. Придунав'я Бесарабії було під владою різних держав: Туреччини, Молдавського князівства, Румунії, Російської імперії і, нарешті, було возз'єднано у 1940 р. з Великою Україною [5].

Етнічна строкатість Придунав'я породжує питанням: як різні етноси мирно співіснують? Відповідь не може бути однозначною, адже ментальність українського бесараба унікальна в тому, що самоідентифікація відбувається на такому рівні: я — громадянин України, який береже свою культуру, а отже і збагачує загальноукраїнську.

«ГОЛОВИЦЯ» (дівич-вечір). Із усіх історико-етнографічних регіонів народна культура Півдня України найменш досліджена. Як і в усій Україні, на Південній Одещині, і зокрема на Придунав'ї, до наших днів, принаймні фрагментарно, із родинно-побутових обрядів найкраще збереглися обряди весілля й похорон. На літературних джерелах та матеріалах польових досліджень (2004—2013 рр.) автор подає етнографічний опис одного з українських весільних обрядодійств згаданого регіону, а саме «головиці» (дівич-вечора). Початком весілля, як і до сьогодні вважають місцеві люди, є головиця. На весілля запрошували протягом кількох днів або тижнів, а в цій місцевості зберігся звичай просити на весілля в головицю, в суботу. Молода, разом з дружками (6—7 дівчат) пішки або на возі після благословення батьків запрошували односельчан, родичів, сусідів та, насамперед,

хрещених батьків. До хати входила молода із старшою дружкою, при цьому примовляла: «*Просили батько, просили мати прийти до нас погуляти*» [12]. При згоді прийти на весілля брали шишку. У цей час молодий з буярами та світилками також запрошував весільних гостей. Від інформаторів ми довідуємося, що в середині XX ст. молода з дружками, молодий з буярами одягалися в крамний одяг, виготовлений за міським кроєм. Наприклад, молода з дружками — у білих блузках та темних спідницях. Особливі зачіски дівчат на родинних фотографіях говорять про те, що вони — весільні гості, а під час весілля наречена одягає фату. Їдучі від хати до хати, дружки співали:

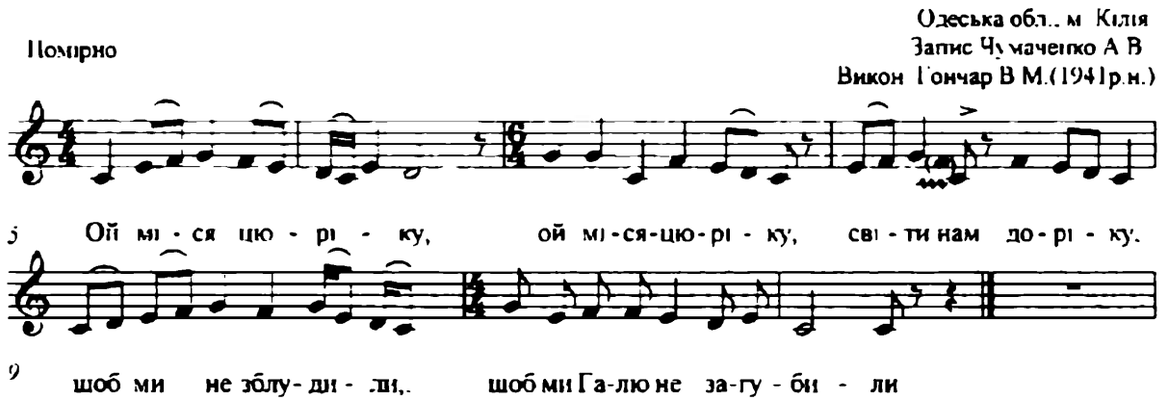

Бо буде нам, буде,
Як Галі в нас не буде.
Ні од того, ні од того,
Од Василя молодого.

Як під'їжджають до двору того, кого запрошують, співають:

А в нашого пана (2),
Серебряна брама,
Золотії одвірочки,
Дає хрещена (ім'я гостя)горілочки [12].

Біля двору молодої дружки співали:

Замітайтє двори, (2)
Застеляйте столи
Вишитими рушниками, —
Йде Галина з дружечками.
Усі двори й обходила, (2)
Нігде сльози не впустила.
Як на батьків двір зайшла—
Тай заплакала [13].

Загальноукраїнський весільний обряд дівич-вечір обов'язково був і на Південній Одещині, місцева назва «*дівічник*». Він відбувався, як правило, в суботу ввечері. Збережені весільні пісні і пояснення до обрядодійств дають уявлення про те, що колись дівчата збирали зілля та квіти для виплітання вінка, проте сьогодні це втрачено: «*Ой були ми в лужку, загубили старшу дружку, де її питати, де її шукати? Чи в руті-м'яті, чи в рубленій хаті?*»[8] або ж :»*Віночку, віночку, я ш тебе не купувала, а у лісі назбирала, на голівоньку поклала*» [11]. У деяких піснях йдеться про збирання *рути-м'яти, плетіння вінка для молодої*. Образ *лісу* має виключно обрядову функцію, оскільки місцевий ландшафт — це степ.

Традиційно «наряджать гілце» (вирубували його з вишні) староста благословляє дружок:

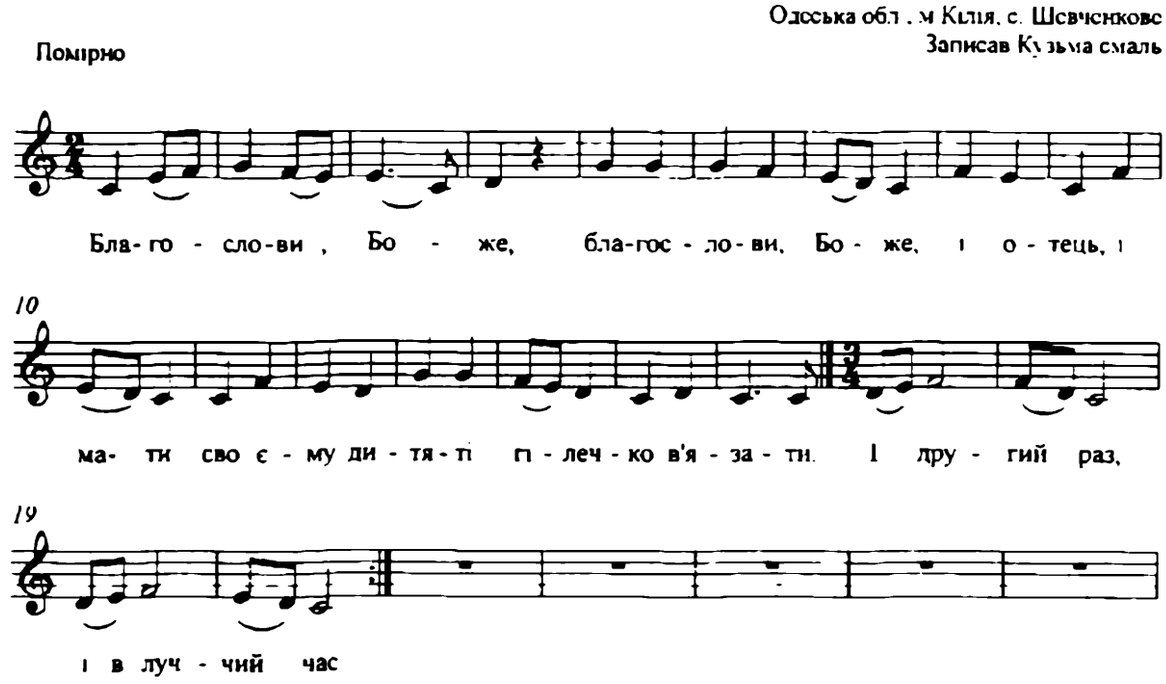

Старша дружка першою чіпляла квітку з пучка житніх колосків, калини та квіток. Прикрашали гільце ще стрічками та цукерками. За розповідями старших людей, починаючи з 70- х рр., гілце часто прикрашали не дівчата, а жінки. Сакральна функція гілця на сьогодні майже втрачена і як атрибут його використовують у весільному обряді «кури» (ряджені, циганщина). Під час наряджання «*гілечка*» звучать пісні про прощання з дівуванням, подругами, батьківської домівкою:

«Прощай, прощай, товаришко, бо ми вже йдемо.
А ми ж твоє дівуваннячко собі беремо.
Беріть, беріть дівування тай не сваріться,
Як вийдете за ворота, тай поділіться»[8].

Або:

«Гей сестричко, годі спати(2)
Будем тебе споряджати.
Будем косу розплітати
Тай до шлюбу проважати.
Довго-довго вас чекала (2)
Цілу нічку не спала(2)
І зестроньки собирала
Із дівоцтвом попрощалась» [10].

Одним із центральних атрибутів — символів весілля є *калина:*

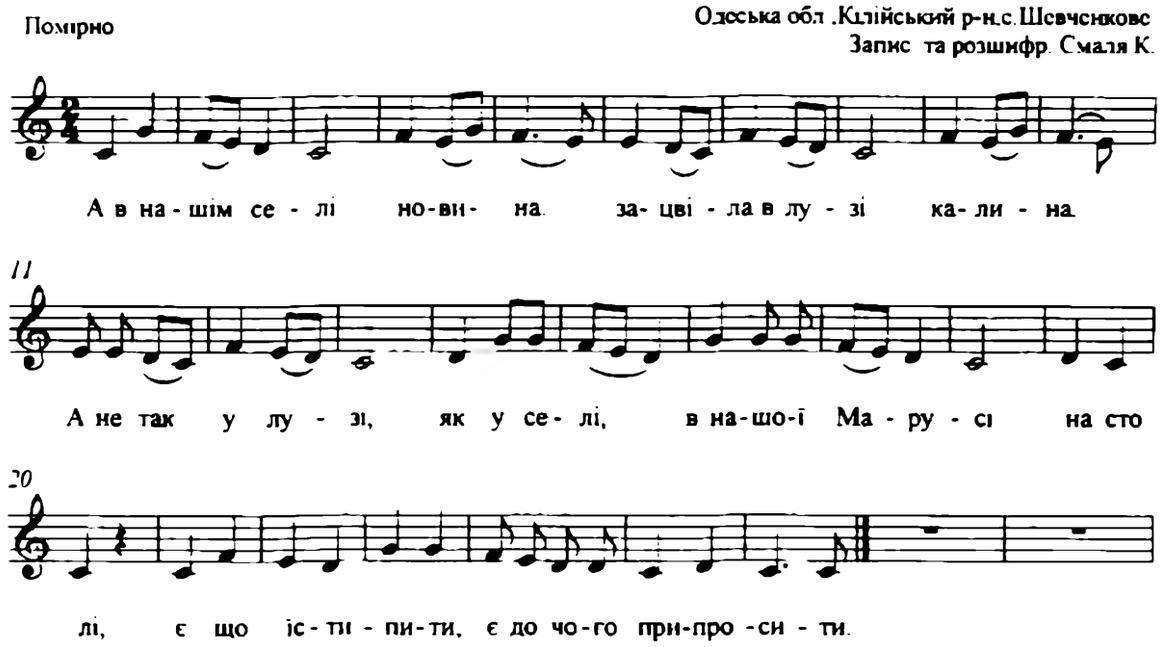

На теренах усієї України «калиною» також могли називати червону стрічку молодої, саму наречену, а також її сорочку після обряду «комори». Образ калини є багатозначний. На дівич-вечір *«калина зацвітає»*, а після першої шлюбної ночі *«калина зламана»* або *«похилилася»*: *«А наш Мішенька молодець, він зрубав калиноньку під корінець. Тай розсипав ягодки по столу всьому родові на славу»* [12]. У піснях дівич-вечора оспівані чесноти молодої: врода, краса, розум, працьовитість, чесність, здібності тощо. Логічним є мотив продажу сестри братом.

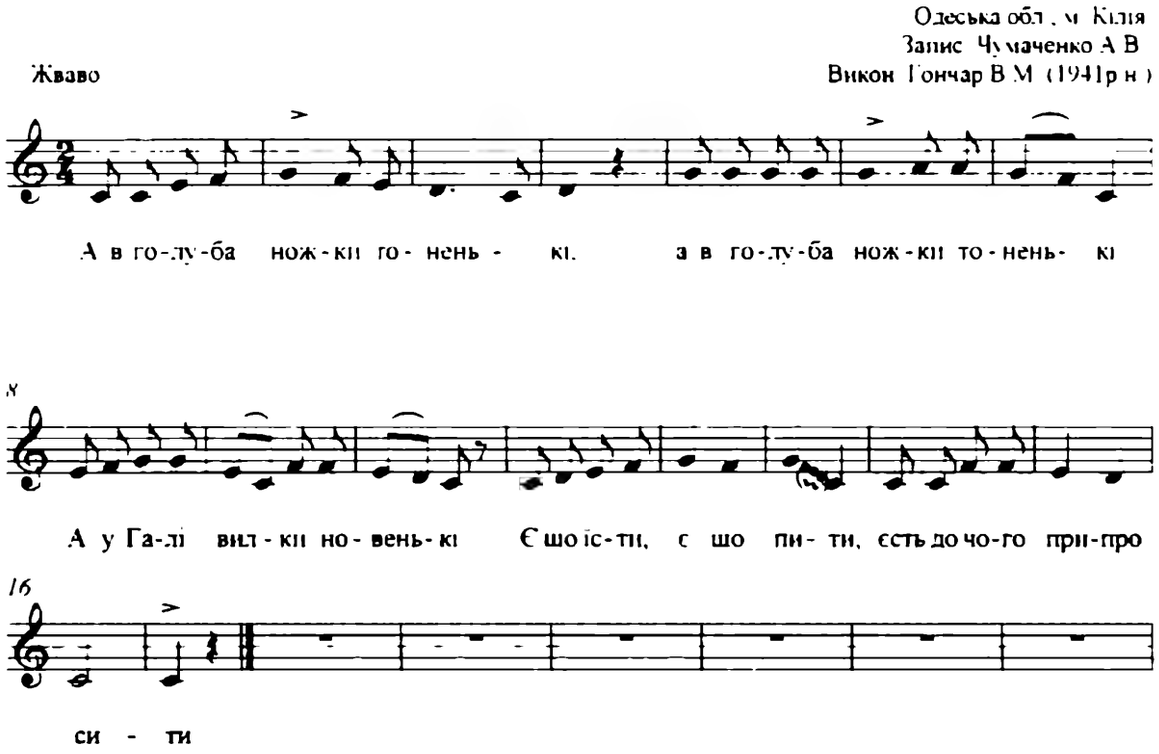

Або: «*А Оксана не простая, чепурненька, молодая. Хто захоче її взяти, мусить сто червінців дати*» [8].

Одночасно з дівчиком колись у молодого теж наряджали гілце. Старший буярин просить у старости благословення вити гілце світилкам, які при цьому співають. Після поштування (пригощання) молодий у супроводі буяр, світилок, старости та в деяких селах музик (гармонія та бубон) ідуть до молодої. «*Приїжяє жініх... із своїми буярами. Нівєста сидить із дружками по цей бік, а буяри з жініхом...(навпроти)*» [10]. Коли буяри заходили до хати, їм доводилося викуповувати собі «*платочки з букетами*», які приготували для них дружки. Продаж «букетиків» відбувався так: на тарілку буяри кидають дрібні гроші і *гостинця* (солодощі), якщо дружка задоволена ціною, то вона приймає викуп і передає буяру платочок з букетиком. « *А вони (буяри) примудрювалися (різне): дає — рак! Піднімає чуть-чуть рака, підсовує туди 25 або 50 рублів, ... тако рукою держе і: « Береш?!», а халєра знає, шо там є чи не має? У папіросу закладають гроші. Разні видумки буяр має, шоп викупить платок*» [10]. При цьому дружки співають:

«Не совай тарілку (2),
Не мани горілку.
Викинь мені білесеньку,
Як голуба сивесеньку».

Одеська обл., м. Кілія
Запис Чумаченко А. В.
Викон. Гончар В. М. (1941р.)

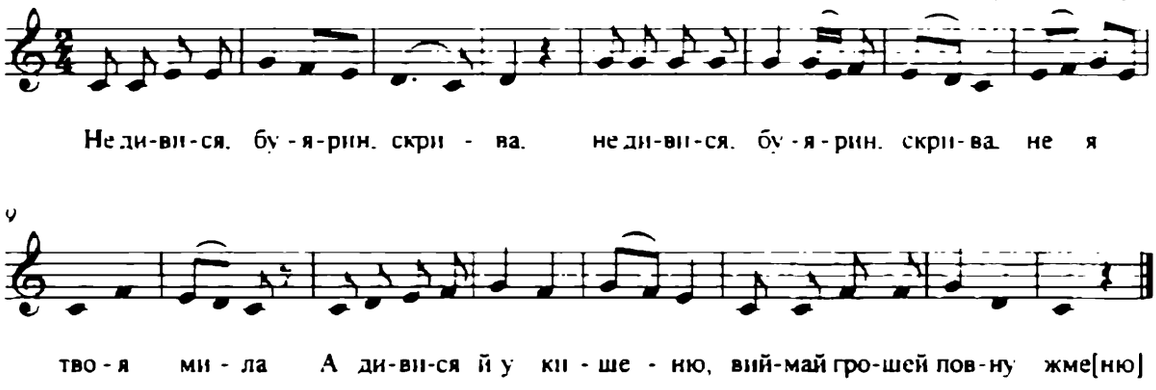

Або:

«Ой буяре, не задавайся,
Сім год не вмивався.
На восьмий умився,
В буяри удівся» [8].

Або:

«Чого йшли в буяри,
Як грошей не мали?
Треба було йти робити,
Більше грошей заробити.

Я на цеє тай не дивлюся,
Я й от цього тай одвернуся
До стіни очима,
До буярина плечима».

Образи **бояра** та **молодого** асоціюються у піснях дружок з образами представників іншого роду і невипадково їх називають «*чужосторонцями*»: «*Ви буяри-чужосторонці, не беріть по повній ложці, а беріть по половині, щоб хватило всій родині*» [12]. Доброзичливі гумористичні пісні-передирки між дружками та буярами звучать до закінчення дівич-вечора.

Крім старшої дружки, буярина в обох родинах на весіллі, і зокрема в обряді дівич-вечора, важлива роль відведена старості, який, по суті, був розпорядником. Таку роль він виконував і на дівич-вечорі, здобуваючи собі шану:

«Нам староста як малювання (2),
Треба його пошанувати,
Шоб вивів нас із хати (2)
На двір погуляти» [9].

На дівич-вечорі, крім обрядових пісень, часто звучали місцеві родинно-побутові. В них — мотиви сирітства, життя невістки в свекрухи, життя з нелюбом тощо. Тематика весільних пісень дівич-вечора, як бачимо, різноманітна. Українське весілля Придунав'я, як і весілля інших народів, пронизане мінором, сумом, проте в деяких піснях обряду маємо майстерно виконаний перехід від журби до радості. Про це свідчать дражнилки між буярами й дружками.

Своєрідним є мелос весільних пісень Придунав'я (див. нотні додатки). Весільні пісні в багатьох місцевостях України, які супроводжують виключно обрядові дії, характеризуються однотипністю музичних лейтмотивів. Зумовлено це тим, що вони мають архаїчний характер і використання однакових мелодій для різних обрядодійств на різні тексти є закономірно [4; 77]. Весільні обрядові мелодії мають локальний характер. Весільний хор складається, як правило, з жінок та дівчат. Характеризуючи мелос весільних пісень Придунав'я, можна простежити такі характерні риси:

стала мелосна формула, яка інтерпретується залежно від обряду та складу гурту, адже жіночий гурт співає у нижчій теситурі, ніж дівочий;

— діапазон досить вузький;

— двоголосне виконання, де заспівувачка зазвичай є одночасно і «виводчицею», тобто виконує верхню партію;

— постійний повтор першого рядка строфи;

— складочисельність варіюється залежно від тексту (за необхідності четвертна нота подрібнюється на дві восьмі);

— іонійська ладова структура, тобто натуральний мажор і лише в кількох весільних піснях зустрічається міксолідійський лад.

На жаль, такий поетичний обряд дівич-вечора на Придунав'ї вже є історією. Ще й сьогодні на прохання наречених і на бажання батьків на Південній Одещині, і зокрема в Кілійському районі, дещо реконструйований дівич-вечір відбувається. Оскільки молодь майже не знає весільних пісень, то запрошують старших жінок поспівати. На нашу думку, саме весільні пісні, і зокрема в обряді головиці, найкраще зберегли автентичність пісенного весільного фольклору як текстів, так і мелодій українців — вихідців із Східної та Центральної України, які переселялися в цей регіон, починаючи з XVIII ст.

Використана література:

1. Аркас М. М. Історія України-Руси/ Вступне слово і коммент. В. Г. Сарбея. – Факс. Вид. – К.: Вища шк., 1990. – 456с.: іл.

2. Борисенко В. К. Нова весільна обрядовість у сучасному селі (На матеріалах південно-східних районів України). – К.: Наукова думка, 1979.

Весілля: у 2-х кн./ Упоряд. Шубравська М.М. (тексти, примітки), Правдюк О.А. (нотний матеріал). – К., 1970. – 454 с., нот.

3. «Дунайская заря». – 2003 р. – № 57.

4. Іваницький А.І. Українська народна музична творчість: Навч. Посібник. / Під ред.

М. М. Поплавського. – 2-ге вид., допрацьоване. – К. : Муз. Україна, 1999 – 222 с.: нот.

5. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 911 с.

6. Мельникова Л.С. Козаки у Північно-Західному Причорномор'ї (кін. XVIII – пер. пол. XIX ст.) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матер. VI Всеукраїнських історичних читань). – Київ –Черкаси, 1997. – С. 162–169;

7. Райнов Б. Очерк истории Килии. – Измаил: СМИЛ, 2003.

8. Смаль К. Просили батько, просили мати/ Запис В. Шаргородської і К. Смаля. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 144 с.

9. Челебі Евлія. Книга подорожі. Північне Причорномор'я/ За редакцією Кушніра В. Г. – Одеса, Гермес, 1997. – 84 с.

10. Фольклорний запис Чумаченко А.В. від Гончар Варвари Миколаївни 1941 р. н., м. Кілія – Одеська обл.

11. Фольклорний запис Чумаченко А. В. від Заєвої Євгенії, 1928 р.н., м. Кілія – Одеська обл.

12. Фольклорний запис Чумаченко А. В. та Квітки Л. від Закордонської Дарії Степанівни 1936 р. н. (с. Ліски – м. Кілія – обл. Одеська) та Кожухар Наталії Пантеліївни 1936 р. н. (м. Кілія – Одеська обл.).

13. Фольклорний запис Чумаченко А. В. від Коломієць Валентини Степанівни 1942 р.н., (м. Кілія – Одеська обл.)

Звичаї і обряди громадського побуту

Людмила Стогнота

Громада*

Громадський побут — одна з найважливіших галузей традиційної життєдіяльності українського народу. До нього входять сфери і явища суспільного життя, що не пов'язані з виробничою діяльністю, а є утворенням народної культури. Сюди можна віднести традиційні громадські інституції (селянська громада, ремісничі цехи, органи їх самоврядування, статево-вікові об'єднання), норми соціальної регуляції (звичаєве право, мораль, взаємодопомога), усі форми і прояви повсякденного і святкового дозвілля. Громадський побут формувався протягом століть на ґрунті шанобливого ставлення до традицій і досвіду предків.

Одним із головних соціальних організмів, що регулював майже всю життєдіяльність українців, була селянська громада. У джерелах доби Київської Русі X—XII ст. вона відома під назвами «верв», «мір», «село». Українські джерела з XIV—XV ст. все більше згадують селянську общину під назвою «громада» і рідше «копа», «поспольство», іноді «мір».

Селянська громада мала традиційний статево-віковий поділ: діти, молодь, одружене середнє покоління та старі люди.

Селянська громада протягом віків мала власні органи влади, які її представляли перед державною адміністрацією, у судових інстанціях, під час угод з приватними особами. Головним тут завжди були збори членів громади, відомі за княжої доби як «віче». Народні селянські зібрання мали назви «копа», «копні збори», «громада», «мірский сход», «сходка», «сельский сход». На сільському сході обиралися представники громадської влади — сільська старшина.

---

* «Громада»; «Звичаєве право», Людмила Стогнота підготувала за книгою Сироткіна В. Громада. Звичаєвеправо і правові уявлення. — Опішне, 1999.

Важливим елементом громадського самоврядування виступали сільські суди, у компетенцію яких входило вирішення навіть карних справ.

Після скасування кріпосного права в царській Росії для управління селянами були утворені сільські і волосні правління, волосні суди, мирові посередники. Діяльність сільських громад була поставлена під контроль місцевих органів державної влади.

Виключну роль відігравала громада в організації духовного життя українського народу, формуванні морального клімату в селі. Існували різноманітні і суворі форми громадського осуду порушників загальноприйнятих форм поведінки. Громаді не було байдужим збереження доброї репутації своїх членів. Для цього треба було бути одруженим, працелюбним, мати чесно зароблене майно і господарство, поважати громадські звичаї. Етичним уявленням селян було характерне поняття доброї слави своєї громади.

Не випадково, що ще в XIX–XX ст. повсюдно в Україні існував цілий комплекс звичаїв та обрядів, прямо або побічно пов'язаних з прилученням людини до колективу (громади) або які санкціонували ту чи іншу його дію. Зокрема, це добре прослідковується на прикладі обрядових звичаїв життєвого циклу людини. Так, «родини», «хрестини», «пострижини» відзначалися за обов'язкової участі широкого кола не тільки родичів, а й представників громади, перш за все в особах баби-повитухи, старости, кумів. Кум на хрестинах бажав матері не тільки здоров'я її дитині, а й щоб виросла вона такою аби «і в мир було що показати».

Проявом громадського визнання законності шлюбу було обов'язкове проведення народного весілля, наявність весільних чинів «громадських старостів», прилюдний огляд після обряду «комори» цноти молодої.

Отже, селянська громада в тих чи інших формах і в умовах утвердження капіталізму в Україні зберігала значення не тільки спілки дрібних виробників зі спільним володінням і користуванням земельними угіддями, а й характер демократичної організації сільського управління, захисника традиційних засад громадського життя.

З історії відомо, що в громади об'єднувалась українська інтелігенція, яка здійснювала національно-культурну і громадсько-політичну працю в другій половині XIX ст. в межах Російської імперії. Перша громада виникла в Петербурзі: М.Костомаров, П.Куліш,

Т.Шевченко, В.Білозерський. У 1861 р. виникли громади в Києві: П.Чубинський, В.Антонович, Т.Рильський, П.Житецький та ін. Одночасно виникла громада в Харкові. Серед її основних членів були О.Потебня, В.Мова, Ф.Павловський; у Полтаві: О.Кониський, В.Кулик, Є.Милорадович; у Чернігові: О.Маркович, Л.Глібов, С.Ніс та ін.

Осередком національно-культурного життя в 70—90 роки XX ст. стала Київська так звана Стара Громада у складі В.Антоновича, М.Драгоманова, П.Чубинського, Ф.Вовка, Т.Рильського, П.Житецького, О.Кониського, М.Лисенка, М.Старицького, П.Косача, О.Русова, І.Нечуя-Левицького, С.Подолинського, М.Левченка, М.Ковалевського, І.Рудченка та інших. Члени Старої громади займались суспільно-політичними питаннями. В Західній Україні аналогічну роботу провадили студентські товариства. У 1891—1893 роках при активній участі студентів у Полтаві діяло Братство Тарасівців із філіями в більших містах України.

Людмила Стогнота

Звичаєве право

Звичаєве право охоплювало систему історично вироблених і прийнятих селянським суспільством в основному неписаних норм та уявлень про поведінку і взаємини людей в різних сферах їхнього життя. Звичаєве право було своєрідною системою традиційних знань про селянське суспільство і невід'ємною частиною його духовної культури. Існувало і передавалося воно наступним поколінням переважно в усній формі, у традиції.

Основним джерелом для формування норм звичаєвого права були народні юридичні та моральні звичаї. Через всю власну історію українці пронесли шанобливе ставлення до звичаїв предків. Ще літописець Нестор повідомляв, що кожне з давньоруських племен «имяху бо обычай свой и закон отец своих и преданья, каждо свой нрав».

Умови, спосіб життя переважної частини населення України — селян — обумовлювалися, перш за все, їх зв'язком із землею. До

неї були спрямовані всі прагнення селянина-трудівника. Природно, що навколо землі оберталися його основні правові поняття та моральні цінності.

Головною функцією діяльності сільських громад було регулювання громадським землеволодінням і землекористуванням. У селянській свідомості завжди зберігалося уявлення, що кожна громада володіла певними угіддями, навіть коли користувалася неподільно спільними землями з сусідніми громадами. Юридичні права громад, як і приватних власників, на різні види угідь фіксувалися за допомогою певних знаків власності. Межовими знаками могли бути ліси, окремі дерева, річки, болота, шляхи, камені, могили (кургани) тощо.

При виникненні земельних конфліктів селяни скаржилися у вищі органи влади, приймали самостійні рішучі дії, вдавалися до таких визнаних авторитетів, як старі люди, старожили, свідчення яких ставали вагомим аргументом законного і справедливого, у розумінні селян, вирішення земельних чвар. Окремий розділ звичаєвого права складало народне судочинство, традиції якого зберігала сільська громада.

Давнім і найбільш поширеним звичаєм доказу законності і справедливості будь-якого вчинку була присяга (клятва). За народними уявленнями, присяга була надзвичайним актом, і того, хто дав фальшиву присягу, наздожене якесь лихо, і цей гріх ляже на його нащадків до сьомого коліна.

На Запорізькій Січі козаки-позивачі присягали перед суддями і хлібом-сіллю.

У народі особливо шанувалася присяга землею: на знак правдивості свідчень треба було їсти землю.

Певні правові традиції склалися і в системі засудження і покарання злочинців («екзекуція»).

Сільська громада вносила свої рекомендації до судових справ щодо її членів, брала винних на поруки, у ряді випадків добивалася пом'якшення покарань.

Офіційний суд, у свою чергу, часто передавав рішення про долю злочинця на «волю громади».

Розгляд незначних справ поза судом відбувався на сільському сході в громадській (мирській) хаті або в корчмі. Особливістю карного звичаєвого права був принцип, аби не засудити безпідставно.

Водночас вважалося, вчинене зло мусить бути покаране, «штобы ся десятый, на тое глядючи, каял».

Засіб покарання вбачали селяни і в такому правовому акті, як «на поток», що означало вигнання з сільської громади. Така міра вважалася найстрашнішою. Вигнанню передували моральний осуд та фізичне покарання. Поступово вигнання обмежувалося лише водінням злочинця по селу та прилюдне посоромлення або побиття. Такий звичай покарання найбільшого поширення набув у XIX ст. Крадіїв водили по селу, почепивши на них украдене, під галас і глум односельців.

Аналогічно карали за перелюбство. Спійману «на гарячому» пару обкидали грязюкою, возили «наречених» по селу, «молодого» примушували пригощати всіх горілкою за те, що прокотили за весільним звичаєм. Суворо переслідувався «блуд» серед молоді. Підозрюваній у цьому дівчині влаштовували «весілля», співали «сороміцькі» пісні, робили з «коров'яка» «гільце», прикрашене ганчір'ям. Траплялося, брали під руки матір та дочку, вели по селу, присилуючи вклонятися на кожному кутку. У їхньому дворі влаштовували танці з музикою, на хату кидали сміття, розбивали шибки і піч.

Звичними для народного судочинства були справи, пов'язані з чарівництвом, яким займалися передовсім жінки-відьми («чарівниці»). Їх переслідували за принесені громаді збитки (дощі, посуху, пошесть на худобу), їх звинувачували в псуванні корів, крадіжці молока і т.ін.

На підставі звичаєвого права укладалися численні трудові і господарські угоди. Обов'язковим звичаєво-правовим актом ледь не всіх угод був могорич, розпивали який у присутності свідків.

Незважаючи на багатовікову належність українських земель до різних держав, народне право мало однотипні норми та інститути. Його застосування сприяло активності селян у громадському і господарському житті, знання його норм було життєвою необхідністю і особливістю їхнього способу життя.

Василь Балушок

Обряди посвячення молоді в дівоцькі і парубоцькі громади

В Україні доурбаністичного періоду, тобто за часів повноцінного існування традиційної культури, вдалося виділити ініціаційні ритуали, тобто ритуали посвячення давньоруських дружинників, запорожців, цехових ремісників, селян, кобзарів, лірників тощо. Усі вони пов'язувалися з вихованням молоді в цих соціальних станах та вступом до відповідних общинно-корпоративних об'єднань: воїнських дружин, Запорозької Січі, ремісничих цехів, парубоцьких, косарських та дівоцьких громад, кобзарсько-лірницьких гуртів та ін. Часто ініціації виконують також і роль обрядів, які фіксують досягнення фізичної зрілості, оскільки останні в українців у самостійні обрядові дійства звичайно не виділяються.

В усіх названих соціальних групах ініціації мали характер суворих випробувань, часто варварських з точки зору сьогодення, що диктувалося суворими умовами існування людей у попередні історичні епохи.

У цій статті розглянемо селянські ініціації, тобто обряди посвячення у парубоцькі і дівоцькі громади[1].

У селянському середовищі ініціації були пов'язані з існуванням парубоцьких громад — об'єднань чоловічої неодруженої молоді, а в Галичині — косарських громад. Відомості про парубоцькі громади і пов'язані з ними ініціації в основному пізні. Вони, як правило, належать до кінця XIX — початку XX ст. Разом з тим збереглися дані про існування в Україні парубоцьких громад і раніше. Про це свідчить і існування в містах середньовічної України молодіжних церковних братств, що виникали на базі молодіжних громад, аналогічних сільським.

Значні релікти давнини, присутні в структурі й характерних рисах парубоцьких громад і ініціацій, також свідчать про їх велику давність. На час фіксації парубоцькі ініціації в різних місцевостях зберігалися неоднаково. У деяких районах на кінець XIX — початок XX століття вони вже зазнали досить значних змін і існували в

---

[1] Написано при всебічній допомозі В.Сироткіна, за що автор висловлює йому щиру вдячність.

розмитому вигляді. Ступінь збереженості селянських парубоцьких ініціацій в Україні виявляє пряму залежність від ступеня збереженості парубоцьких громад: там, де такі громади зберігалися добре, добре зберігалися і парубоцькі ініціації, і навпаки.

Починалася парубоцька ініціація з виділення хлопчиків у підліткову верству в 6—8 років і оформлювалася певними обрядовими діями. Зокрема, відзначали пострижечини (не слід плутати з пострижинами на першому році життя), влаштовували ритуальну трапезу — свого роду прилучення до пастухування, давали хлопчикові розв'язати засохлий «пупець» тощо[2]. Завершувалися обряди передпорогової фази ініціації з остаточним виділенням хлопця в підпарубки, коли він демонстративно кидав пастухувати і «починав на вулицю ходити»[3]. У багатьох місцевостях, наприклад на Поліссі, Полтавщині, відзначене існування особливих громад підпарубків, більш-менш оформлених по типу справжньої парубоцької громади[4]. Такі підпарубоцькі громади влаштовували спільні зібрання й ігри, ходили на вечорниці, які організовувалися паралельно існуючими громадами старших дівчаток-переддівок, влаштовували спільні вечері в складчину і навіть ночівлі.

Після виділення хлопця в підпарубки наставала друга, порубіжна фаза ініціації, яка в перспективі мала на меті прийом до парубоцької громади. Відповідно до норм порубіжного стану ініціант-підпарубчак підлягав ритуальним кепкуванням і знущанням. Відомо, що підпарубчаків, котрі намагалися пристати до громади, спочатку піддавали всілякому глузуванню, називали «шмаркачами», «кашоїдами». Казали: «Ще молоко на губах не обсохло, а вже до дівчат біжить»[5]. Спіймавши підпарубчака поблизу своїх зібрань, парубки били його, закидали шапку на дах хати, вішали його головою донизу, надівши халявами чобіт на кілки тину. Підпарубкам давали потиличники, ставили підніжки, перерізували очкура, на якому трималися штани[6].

---

[2] Кузеля З. Дитина в звичаях і віруваннях українського народа// Матеріали до українсько-руської етнольогії. — 1907. — Т. IX. — С. 106, 141—142; Франко І. Людові віруванія по Підгір'ю// Етнографічний збірник. — 1896. — XV. — С.181.

[3] Кузеля З. Дитина в звичаях... — С. 141,142.

[4] Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії села Старосілля// Матеріали до етнології. — К., 1929. — С. 26—31; Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України (далі — ІМФЕ), Ф. 1—7, од.зб.788, арк.105.

[5] Борисенко В. Повноліття// Наука і суспільство. — 1991. — № 2. — С.30.

[6] Запис автора 1990 р., с. Кошів Київської області; Заглада Н. Побут селянської дитини... — С. 73; Дикарев М. Збірки селянської молоді на Україні// Матеріали до української етнольогії. — 1918. — Т. XVIII. — С. 202.

Такі ритуальні знущання над підпарубками були поширеними по всій території України у різних варіаціях, але все ж маючи між собою певну подібність. Наприклад, в с. Глодоси на Херсонщині парубки «взимку на досвітках змусять дівчат дістати сажі з печі, розведуть водою, потім витягнуть (підпарубчака. — *В.Б.*) в сіни, розстібнуть штани та в штани і виллють[7]. У деяких селах підпарубчаків примушували «гавкати на коцюбу» під загальний сміх. На Полтавщині в районі Лубен такого підпарубка парубки «насильно нерівно стрижуть і обливають сажею — «бриють»[8]. Подібним знущанням піддавали ініціантів і в молодіжних громадах інших слов'янських народів, зокрема у словаків і чехів[9]. Усе це було особливо принизливо, бо робилося при дівчатах. Дівчата й самі називали підпарубчаків «молокососами», «пастухами» та «погоничами». А якщо хлопець, котрого ще не прийняли до громади, дозволяв собі включитися в звичайний для дорослої молоді обмін жартами між парубками й дівками, його били, в тому числі й дівчата. Відоме в Україні і обрядове биття підлітків старшими чоловіками. Так, на південній Київщині, бувало, під час розмежування полів «розділять межу в полі та й призвуть молодих хлопців межівники. Як ті прийдуть, зараз їх у руки й давай бить. А як виб'ють дуже, то й пустять і додадуть: «Оце, щоб ти пам'ятав, що тебе бито, щоб знав, де межу проведено»[10]. Тут межа між полями служить символом порубіжного (межового) стану ініціанта.

Підпарубкам заборонялося також одягати вбрання дорослих парубків, палити тютюн, вживати спиртні напої і т.п. Для них, відповідно до порубіжності їх стану, були характерні прояви ритуальних порушень загальноприйнятих між молоддю норм поведінки, свого роду ритуальні бешкети, спрямовані проти повноправних членів парубоцьких громад. Відомо, що підпарубчаки намагалися всіляко нашкодити парубкам. Так, вони розсипали на вигоні на місці зібрань молоді тютюн, який потім, піднятий з пилом під час танців у повітря, не давав дихати і викликав сльози. А ще — вимащували

---

[7] Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России// Киевская старина. — 1896. — № 10. — С. 111.

[8] Милорадович В.П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888—1895 гг.// Сб. Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1897. — Т.16. — С. 60.

[9] Хорватова З. Традиционные юношеские союзы и инициионные обряды у западных славян // Славянский и балканский фольклор. — Москва, 1989. — С. 162—169.

[10] Кузеля З. Дитина в звичаях... — С. 68.

нечистотами двері і дверні клямки у хатах, де відбувалися вечорниці, приставляли зовні до вікон опудала, кидали нечистоти крізь димохід на сковорідку, коли дівчата готували вечерю, та ін[11].

Пройшовши період підпарубоцтва, хлопець підходив до етапу випробувань, що закінчувалися посвяченням його в парубки — повноправні члени молодіжної громади. Вік посвячуваних істотно різнився по регіонах і залежно від фізичного розвитку хлопця. В цілому він коливався від 15 до 19 років. Фізичному розвиткові надавалося великого значення. Однією з ознак дорослості хлопця вважали появу в нього вусів і бороди. Перше гоління тому було дійством ритуальним і відзначалося святковою трапезою. Такі обряди повноліття відбувалися в колі сім'ї[12] і до власне парубоцької ініціації не належали. Коли в сім'ї було кілька синів, то між ними в більшості випадків існувала черговість при вступі до парубоцької громади. Так, у деяких місцевостях Поділля молодший брат не смів парубкувати доти, поки старший не одружувався або не йшов на військову службу[13]. Такі ж порядки існували на Наддніпрянщині та на півдні України. Але коли траплялося, що молодший брат був фізично більш розвинутий, ніж старший, черговість порушувалася. Інколи, як наприклад в с. Антонівка на Херсонщині, брати вступали до різних громад[14]. Разом з тим у деяких місцевостях у парубоцьку громаду могли вступати і старші, і молодші брати одночасно. Часто до парубоцьких громад не приймали п'яниць і взагалі хлопців, що мали погану репутацію. Ще однією умовою був дозвіл батьків. Оскільки хлопці, стаючи парубками, виходили з прямого підпорядкування батькові і багато часу проводили поза домом, батьки часто відтягували їх вступ до парубоцьких громад.

Ініціація обов'язково включає іспит посвячуваного. У традиційному суспільстві при цьому великого значення надавалося демонструванню юнаками сили, спритності, витривалості, а в станово-класовому суспільстві особливої важливості набуває перевірка професійних знань і навичок. Тому обряди прийому до парубоцьких громад в Україні включали випробування сили, спритності, сміливості і т.п. Так, у деяких місцевостях кандидат повинен був видира-

---

[11] Запис автора 1990 р., с. Кошів Київської області.
[12] Бондаренко Г. Від хлопчика до мужа// Хроніка-2000. – 1993. – № 1–2 (3–4). – С. 246.
[13] Боржковский В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе// Киевская старина. – 1887. – № 8. – С. 192.
[14] Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи... – С. 112.

тися на високий стовп. У селах південної Житомирщини ініціантів випробовували тим, що посилали вкрасти для товариства груш, кавунів чи огірків з городу господаря, якого недолюблювали парубки. Посилали також влаштувати бійку з парубками сусіднього села, в якій випробовуваний мав показати свої сміливість і спритність[15]. Випробування бійкою, яке можна віднести до архаїчних елементів ініціацій, було вельми поширене в минулому в Україні. Таке випробування хлопців зафіксувала в наші дні (1976 і 1982 роки) викладач кафедри філософії Держуніверситету «Львівська політехніка» О. Матюхіна в Закарпатті і люб'язно повідомила авторові в приватній бесіді. Тут, зокрема в селах Ченадієво і Пасіка Мукачівського району, кандидат у парубки за завданням парубоцької громади брав участь у спеціально спровокованій бійці в ресторані на турбазі. Як свідчить дослідниця, її інформатор з гордістю демонстрував шрам на лобі від ножової рани, одержаної під час випробувальної бійки. На Покутті та в деяких місцевостях Поділля кандидат мусив продемонструвати своє вміння танцювати. А взагалі ініційований обов'язково повинен був продемонструвати в той чи інший спосіб свою «жвавість, відвагу, веселу вдачу, вміння співати пісень, зацікавлювати оповіданнями»[16].

Ініціаційні випробування включали також і ритуальні знущання, часто досить тяжкі й болісні. Так, видираючись на стовп, хлопець повинен був кукурікати півнем, що викликало загальний сміх. Кукурікали півнями ініціанти й з парканів. Посвячуваного також змушували лизати залізну клямку від дверей на морозі або «в поросі плавати». Якщо новачок не вмів як слід танцювати, то на танцях його хапали за волосся й підіймали вгору, «так, хто зроду не танцював, і того навчили»[17]. Коли хлопець вперше залишався ночувати на вечорницях, парубки насипали в його чоботи попіл і «золили» там ганчірки. Часто новачку під час сну вимащували обличчя сажею, і він потім, ні про що не здогадуючись, повертався вранці вулицями села додому. Інколи юнакові, який вперше залишався на вечорницях на ночівлю, щоб посміятися з нього, чіпляли до одягу ганчірки, пришивали картоплину чи голову півня[18]. На Вінниччині при посвя-

---

[15] Запис автора 1993 р., с. Мохначка Житомирської області; ІМФЕ, Ф.1–2 дод., од. зб. 302, арк. 8 зв.

[16] Камінський В. Нариси звичаєвого права України. – К., 1928. – С. 11.

[17] Дикарев М. Збірки селянської молоді на Україні... – С. 189; ІМФЕ, Ф.1–2 дод., од.зб. 302, арк. 8 зв.

[18] ІМФЕ, Ф.1–2 дод., од.зб. 270, арк. 2,12.

ченні в парубки під час косовиці сіна хлопця клали на перший покіс і били джгутами з трави або ж кидали в річку[19]. На півдні України, як писав етнограф кінця XIX століття В.Ястребов, «інколи парубки і помнуть новачка трохи десь у куточку або навчать менших, щоб набили»[20]. У с.Інгульська Кам'янка, теж на півдні України, існував «такий звичай: якщо парубок вийшов на «вулицю» і заспівав, а грошей не має на могорич, то громада несе його до млина, розриває поясок на штанях і кидає в лотоки»[21]. Подібні звичаї зафіксовані в об'єднаннях юнаків у поляків, словаків, чехів, німців та інших європейських народів. У минулому такі знущання носили ще жорстокіший характер і були поширені більше. Відомий випадок, коли в с. Боярка на Київщині члени парубоцької громади забили на смерть хлопця-ініціанта за те, що він не поставив обов'язкового при прийомі могорича[22]. Причому якщо в кінці XIX — на початку XX століття побої і тому подібні жорстокі дії застосовувалися до ініціанта в основному, коли він відмовлявся ставити могорич, то раніше вони були обов'язковими для всіх посвячуваних. Усі названі ритуальні глузування і знущання, яким піддавали парубки ініціантів, служили меті їх символічного виділення з соціального світу і осмислювалися тою чи іншою мірою як їх ритуальна смерть. Цю ж мету переслідувала і вживана при цьому символіка, приклад вимащування чорним (сажею), що традиційно в ритуалі ініціації означає прилучення ініційованого до потойбічного світу. Таку саму символіку мало і вкидання хлопця в річку. Великого значення в ході ініціаційних випробувань нового парубка надавали перевірці його професійних селянських навичок і знань. Адже це були саме селянські ініціації. В Україні найбільше поширення одержав іспит його на косаря, навіть існувало прислів'я: «Косар — то вже парубок». Тому, наприклад на Поділлі, прийом новачків у парубки приурочували до періоду косовиці, коли ті, беручи участь у косовиці толокою у складі ватаги парубків, демонстрували своє вміння косити[23]. В інших районах приймали у парубки під час весняних польових робіт і жнив, коли хлопці могли продемонструвати свої трудові навички. Правда, в деяких місцевостях ця церемонія мала місце під

---

[19] Боржковский В. «Парубоцтво»... — С. 709.
[20] Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи... — С.114.
[21] Там само. — С.115.
[22] Камінський В. Нариси звичаєвого права України... — С.8.
[23] Боржковский В. «Парубоцтво»... - С.709.

час новорічних свят, як, наприклад, у с. Тулові на Покутті[24], або ж восени під час сезону вечорниць. У Вінницькому повіті посвячення в парубки також відбувалося на Різдво чи на Богоявлення. У цих випадках перевірка трудових селянських навичок і знань у посвячуваних не проводилася, або ж у часі вона була відірвана від власне посвячувального ритуалу. Можливо, це є пізньою модифікацією обряду. А взагалі перевірці професійних знань, навичок і фізичних якостей, необхідних селянинові в його роботі, відводилося важливе місце в парубоцьких ініціаціях багатьох європейських народів.

Саме посвячення в парубки і прийом до парубоцької громади відбувалося в урочистій обстановці. І проводили його самі парубки. У цьому полягає відмінність парубоцьких ініціацій від посвячувальних обрядів усіх інших соціальних і станово-професійних груп. Вона, очевидно, відбиває досить пізню модифікацію ритуалу. Проте вказаний відступ від загального правила не був абсолютним. Зокрема, в багатьох місцевостях України старші, одружені чоловіки, інколи й діди, брали активну участь у керівництві парубоцькими громадами і навіть очолювали їх.

Коли наставав день посвячення, кандидат, святково одягнений, приходив на зібрання громади, кланявся на всі чотири боки або кожному членові і давав урочисту обіцянку: «Горілку пить, до дівчат ходить і всіх добрих парубочих звичаїв дотримуватись»[25]. На Поділлі юнак проходив обряд «коронування на парубка». Його садовили на покритий кожухом стілець чи подушку, давали в руки хлібину й пляшку і тричі піднімали високо вгору. При цьому парубки співали на його честь величальну пісню:

Посіяли дівки льон.
Що за диво, дівки, льон!
Посіяли, спололи.
Що за диво, дівки, льон!
А, споловши, вирвали.
Що за...
В Дунай-річку кидали.
Що за ...
Дунай-річка невеличка,
Перевозець неболшой.
Що за диво неболшой!

---

[24] Костащук К.В. Парубоцька громада в с. улові на Покутті в Галичині// Побут. – 1929. – 4.4–. – С.23.

[25] Воропай О. Звичаї нашого народу. – К., 1991. – II. – С.55.

Ішли дівки дорогою,
Що за диво дорогою!
Дорогою біжить конь,
Що за диво біжить конь!
На коніку удалець,
Що за диво удалець,
Наш Іван (чи інше ім'я. – В.Б.) молодець![26]

А в деяких місцевостях Поділля (Ольгопільський, Балтський повіти) хлопця дійсно садили на коня, найчастіше білого, і він, як пише український етнограф 20–30-х років В.Камінський, – «проїздить, басує конем, а його вітають оплесками й піснями»[27].

Тут, як бачимо, кінь знову виступає не лише засобом випробування (чи вміє посвячуваний їздити верхи), а й ритуальним перевізником. І не випадково селянські молодіжні ініціації у Франції, Швеції, Естонії теж включали обрядову поїздку на коні, а кінь у подільських парубків мав бути білої масті. Адже саме білий кінь був атрибутом Перуна-Змієборця у давньослов'янській міфології. Думається, що раніше ініціанти-хлопці в Україні в усіх випадках здійснювали ритуальний переїзд на справжньому коні, і лише в пізній період з'явилися його символічні замінники.

У вищенаведеній пісні ми бачимо і подолання за допомогою коня межі між світами, якою виступає «Дунай-річка». Справа в тому, що в традиційних уявленнях східних слов'ян ріка є межею, котра розділяє світ живих людей і світ померлих, життя і смерть. До речі, на Полтавщині, як люб'язно повідомив авторові редактор журналу «Народна творчість та етнографія» І.М.Власенко, зберігався ще недавно звичай перепливати парубкові через ріку під водою, тримаючи в руках важкого каменя. Льон згадується в пісні також, очевидно, не випадково, оскільки він у ритуально-міфологічному плані пов'язаний з мотивом пряжі і прядіння, з образом жінки-дівчини, а значить, з ідеєю вмирання і народження (природи, божества, людини, в тому числі ініціанта) і є важливим символом постійного репродуктивного процесу в природі і в житті.

У кінці церемонії посвячення ініціант ставив парубкам могорич. На Поділлі це відбувалося в корчмі, куди посвячуваного урочисто з піснями приводили парубки, перев'язавши навхрест мотузками з трави. У селах Олександрійського повіту Херсонської губернії

---

[26] Боржковский В. «Парубоцтво»... – С.768.
[27] Камінський В. Нариси звичаєвого права України... – С.12.

пригощання відбувалося в святковий день біля шинку. Інколи новий член громади наймав і музик. Бувало, посвячуваний давав подарунки членам парубоцької громади, як це мало місце в м. Старий Самбір в Галичині. Тут він дарував кожному певну кількість калачів або бубликів: від дванадцяти — керівникові, до двох — простим членам громади[28].

Парубоцька ініціація також передбачала вихід за межу «освоєного» простору. Ми бачили, що випробування хлопця як косаря відбувалося в полі. Посвячення в парубки звичайно проводили в місці, виділеному з «освоєного» соціального простору села — на березі річки, на толоці, де пасли худобу на вигоні за селом, на перехресті доріг і т.п. Це місце традиційно пов'язувалося з несоціальним світом. Наприклад, на Покутті вважали, що на цьому місці не можна будувати хати, бо люди хворітимуть і «не вестиметься худоба»[29]. У ряді випадків обряд проводився біля корчми чи шинку або й у самій корчмі. А корчма, як місце сільських зборів і проведення часу чоловіками, сягає своїми витоками прадавніх чоловічих будинків, які в архаїчну епоху виконували роль своєрідних клубів.

Як уже говорилося, однією з важливих функцій ініціації є виховна, її реалізацію в сфері професійної підготовки ми бачили. Крім цього, виховна функція парубоцької ініціації реалізовувалася в сфері взаємовідносин статей, що взагалі характерно для ініціаційних обрядів. Тому існувало своєрідне обрядове прилучення нового парубка до спілкування з дівчатами. Наприклад, на Покутті, де посвячення відбувалося на танцях, громада «виділяла» новачку на перший день дівчину, з якою він танцював. Такий самий звичай відзначений у словаків і німців. Причому дівчина не мала права відмовити, навіть якщо хлопець їй не подобався.

У західних регіонах України, зокрема в Галичині на Львівщині, зафіксований особливий варіант селянських ініціаційних обрядів, у якому професійний іспит відігравав головну роль[30]. Тут вони пов'язувалися не з парубоцькими, а з косарськими громадами. А ініціюючими виступали не

старші парубки, а дорослі чоловіки-косарі. Цей обряд називався фрицюванням, а фрицем (від пол. frycc — «новачок») називався мо-

---

[28] Dobrjanski K. Bractwo kawalerskie im Sw. Mikolaja w Starum Samborze// Lud, 1934–35. – Serjia II. – T.XIII. – S.127–128.
[29] Костащук К.В. Парубоцька громада в с.Тулові... – С.24.
[30] Матеріали про ритуал фрицювання див.: ІМФЕ, Ф.29–3, од.зб. 329.

лодик, що його проходив. Ритуал фрицювання вже не пов'язувався прямо, як парубоцькі ініціації, з настанням парубоцького віку. Він виявляв безпосередній зв'язок з професійною підготовкою селян. Відомий цей ритуал також у поляків. Склався він в епоху середньовіччя на землях, що належали Польщі серед феодально залежних селян, до обов'язків яких належало косити поміщицькі луки. Під керівництвом досвідчених членів косарської громади хлопець певний час учився косити. Коли років у 16—18 навчання закінчувалося, йому на полі влаштовували особливий іспит. Під час косовиці отаман косарської громади ставив ініціанта між двома найкращими косарями, які косили в дуже швидкому темпі. Молодик звичайно не витримував, косар ззаду весь час «наступай йому на п'яти». Але все ж він мусив косити цілий день, незважаючи на неймовірну втому, і довести, що здатний бути косарем. Таке випробування було вельми важким, і витримували його лише вправні, фізично витривалі й навчені юнаки.

Коли парубок з честю проходив випробування порубіжної фази, тут же увечері на полі оголошували: «Го! Го! Го! Знаходиться косар межи косарями. Вміє добре косити, косу загострити. Го! Го! Го!» Після цього наставало урочисте посвячення ініціанта в косарі. Йому збивали косу з кісся, натомість настромлювали клубок сіна і, дзенькаючи косами, вели до села. Бувало, що парубка садовили на «тачку» і так урочисто везли до корчми. Найстарший косар вилазив на дах, кричав: «Го! Го! Го!» і запихав заломлену тичку в стріху. Далі ініційований пригощав усе товариство горілкою, купував тютюн. У бенкеті на честь висвячення нового косаря брали участь лише дорослі чоловіки-косарі. Коли всі почастувалися, один-два чоловіки, а інколи й старший косар, вилазили на дах корчми й урочисто оголошували на все село: «Чесна громадо! Всі слухайте і запам'ятайте си добре, що такий-то вже не фриць, не смаркач, но віднині стає сі правдивий косар!» Підкреслювалося, що «можна йому тютюн курити, горілку пити та дівчину любити», а також, що «вільно йому женитися». По цій промові співали новоспеченому косареві «многолітствіє» і цілувалися з ним. Потім співали косарських пісень. На церемонії були присутні всі жителі села. Косарі брали безпосередню участь у обрядових діях. Усі інші, зокрема жінки, дівчата та діти, стояли довкола корчми і здалеку спостерігали за тим, що діялося.

У Новгород-Сіверському повіті на Чернігівщині наприкінці XIX століття зафіксований ще один варіант парубоцької ініціа-

ції — обряд прийому хлопців у «конюхи» — співтовариство «молоді чоловічої статі різного віку, що пасе коней». Ритуал здійснювався таким чином: «Новоприбулого хлопчика обводив навколо багаття дорослий парубок, що користується особливою повагою серед конюхів,... причому вся компанія бере участь у процесії з палаючими головешками в руках»[31].

Пройшовши обряд посвячення, хлопець перетворювався на парубка, повноправного члена молодіжної громади, одержуючи відповідні права. Він відпускав вуса, носив парубоцький одяг, міг пити горілку й палити тютюн, відвідувати зібрання молоді і залицятися до дівчат. Новий одяг і зміна зовнішнього вигляду взагалі (вуса, зачіска тощо), відповідно до символіки обрядів переходу, означала нове «народження» посвячуваних. Вони «вмирали» як хлопчики й «народжувалися» як дорослі парубки. З символічним переродженням юнака було пов'язано й биття ініціантів, різні форми якого широко практикувалися (див. вище) і яке було спрямоване на стимулювання життєвих сил людини.

Слід зазначити, що в минулому селянська ініціація, очевидно, не закінчувалася з прийомом хлопця в парубки. Думається, вона, як і ініціаційний ритуал цехових ремісників, колись мала ще один етап, що завершувався прийняттям парубка в повноправні члени сільської громади. На цю думку наштовхує, по-перше, те, що парубки ще не ставали повноправними членами цієї громади. Такого статусу вони набували лише з одруженням і проходженням весільних обрядів. По-друге, на користь висловленого припущення свідчить становище парубків у сільському співтоваристві: їхній суспільний статус, заняття, поведінка. Зокрема, для парубків була притаманною символічна виділеність з суспільства, характерна для лімінальної чи порубіжної фази ініціації. Проявлялася вона у так званій «антиповедінці» — діях, дозволених парубкам і неприпустимих для одружених чоловіків.

Типовим виявом парубочої «антиповедінки» є так звані парубоцькі розваги. Вони, з одного боку, були явним порушенням загальноприйнятих норм, а з іншого, — легалізувалися сільською громадською думкою. Такі витівки дозволялися лише парубкам, чим підкреслювався їхній особливий статус. До парубоцьких розваг слід віднести, наприклад, перегородження вулиць боронами чи пе-

---

[31] Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи... — С.115.

ресновування мотузками. Інколи парубки влаштовували в чиємусь дворі інсценізоване «молотіння», таке, що гуркіт стояв на все село, або витягували воза на хату та ще й запрягали в нього лоша. Господарям, які їм не подобалися чи не пускали дівчат на вулицю, могли розібрати тин, клуню, розкрити хату, спустошити город. Звичайними були крадіжки. Крали солому для ночівлі, дрючки з тину на дрова, продукти, птицю та худобу для влаштування вечорничних складок[32]. З нічним часом парубоцькі розваги теж були пов'язані не випадково. Адже ніч у народній свідомості сприймалася як час, тією чи іншою мірою несоціальний, «бісівський». Такі «розваги» парубків українського традиційного села є дуже давньою традицією і ведуть своє коріння від «вовчої» поведінки членів давньослов'янських ініціаційних союзів.

Яскравого вияву набувала парубоцька антиповедінка під час свят, особливо новорічних. У народі вважалося, що в цей період «нечиста сила» має вільний доступ до людей і без перешкод втручається у їхнє життя. Тому парубки як ініціанти, пов'язані, з огляду на своє становище, з несоціальним, «бісівським» світом, брали найактивнішу участь у «бісівських» розвагах. Тут слід згадати ряджених в маски («ведмедя», «кози», «чорта», «цигана» тощо), а також певні обрядові дії, в яких учасники демонстрували поведінку, протилежну загальноприйнятій (обряд «Маланки» та ін.). У дні інших свят, наприклад на Купала, Андрія тощо, парубоцькі бешкети продовжувалися. Під час таких розваг, а також бійок з сусідніми громадами парубки продовжували доводити свої спритність, силу, сміливість.

Дуже важливе виховне значення парубоцьких ініціацій полягало, зокрема, в тому, щоб підготувати юнака до майбутньої ролі глави сім'ї. Парубки — члени парубоцьких громад не лише вчилися господарювати у своїх батьків, вважаючись тепер першими помічниками. Вони працювали разом з усією парубоцькою громадою на косовиці, орендували й обробляли поле, доглядали криниці, виконували інші громадські роботи. Майбутню дружину парубок обирав собі на «вулиці», на вечорницях, досвітках, що організовувалися молодіжними громадами. Важливе місце відводилося спіль-

---

[32] Про парубоцькі «бешкети» див.: Дикарев М. Збірки селянської молоді на Україні; Балушок В. Парубочі ініціації в українському традиційному селі// Родовід. — 1994. — № 7. — С.34–36.

ній ночівлі парубків та дівчат на досвітках. Давній звичай вимагав, щоб молодь дотримувалася цнотливості; очевидно, спільна ночівля парубків і дівчат є пережитком вільного статевого спілкування молоді, що існувало в давнину.

Період парубоцтва, як другий етап ініціації, завершувався в минулому, очевидно, особливими обрядами посвячення в дорослі чоловіки. До XIX століття такі ритуали вже не збереглися, їх роль заступили весільні обряди. Весільна обрядовість узагалі є вторинною відносно ініціаційної. В давнину шлюбних обрядів як таких не було; з часом саме поняття шлюбу, родини зміцнювалося, і тоді вони почали розвиватися. Тому у тих народів, які мали розвинену ініціаційну обрядовість, вона до певного часу замінювала шлюбний обряд[33]. В Україні сільська громада, як чітко оформлена корпоративна група, з часом перестала існувати. У XIX столітті для української громади вже не характерне таке чітке згуртування, як, наприклад, для ремісничого цеху. Паралельно розвинулися весільні обряди, які увібрали в себе елементи ініціації, пов'язаної з сільською громадою. Тому й участь старших чоловіків у керівництві парубоцькими громадами була, очевидно, залишками колишньої контролюючої ролі сільської громади, коли вона існувала як чітко сформована община-корпорація.

* * *

Одночасно з парубоцькими в українському селі існували й дівоцькі ініціації, які були пов'язані із вступом до дівоцьких громад. У більшості районів України дівоцькі громади на кінець XIX — початок XX століття існували переважно в аморфному, «розмитому» вигляді, ніж парубоцькі. Те саме можна сказати і про дівоцькі ініціаційні обряди. Дівоцька ініціація, як і парубоцька, починалася з виділення дівчини в «переддівки», яке теж наставало в підлітковому віці. На час посвячення в дівки і прийому до дівоцької громади (у 15—17 років) дівчата утворювали більшменш згуртовану групу ровесниць. Саме посвячення відбувалося у вечорничній хаті, найчастіше восени, коли вже починали збиратися на вечорниці. Оскільки дівоцькі громади минулого, як і парубоцькі, сягають своїми витоками ще молодіжних ініціаційних об'єднань прадавніх часів, таким же давнім за походженням є і

---

[33] Еремина В.И. Ритуал и фольклор. — Ленинград, 1991. — С.7.

звичай підшукувати вечорничну хату. Він походить від давніх «дівоцьких будинків» первісної епохи[34], що були властиві суспільній організації стародавніх індоєвропейців і, пізніше, їхніх нащадків, слов'ян. Українські вечорничні хати зберігають чимало рис, характерних для цього архаїчного явища. Це і ночівля у них дівчат, і заняття жіночими ремеслами, і нагляд з боку самотньої літньої жінки — господині хати, і відвідини хати парубоцькими гуртами, і спільна ночівля дівчат з парубками як пережиток дошлюбної свободи. Вечорничні хати українців, як продовження архаїчних «дівоцьких будинків», є подібними до так званих «прядильних будинків» південних слов'ян[35].

Під час власне дівоцької ініціації головну роль теж відігравали випробування трудових навичок, але вже суто жіночих. На відміну від чоловічих ініціацій, жіночі посвячення, як правило, не включають іспитів на хоробрість, фізичну силу й витривалість. Зате велику роль відіграють символи родючості і здатності жінки продовжувати рід[36]. Усе це ми й спостерігаємо на прикладі дівоцьких ініціацій в українських молодіжних громадах. Дівчина, йдучи на вечорниці, де мало відбуватися її посвячення, несла з собою курку (символ плодючості, пов'язаний з еротикою в слов'янській міфології). З куркою вона готувала кашу. Пізніше кашу стали готувати вдома і приносити на вечорниці. Сходилися парубки, починали «торгувати кашу». Той, хто пропонував найбільше грошей, розбивав горщика і віддавав гроші посвячуваній. Дівчина частувала всіх кашею, і її приймали до громади. У деяких районах дівчина мусила також показати своє вміння готувати інші страви, виконувати різні жіночі роботи — прясти, шити тощо[37]. Бувало, що новенька вносила й певну плату. Каша у цьому обряді символізує родючість, прядіння — репродуктивний процес; биття горщика символічно означало втрату дівоцтва (зв'язок з дошлюбною свободою молоді давньої епохи) і теж пов'язувалося з родючістю жінки.

Дівчина, посвячена в дівки, ставала повноправним членом дівоцької громади. Віднині вона могла «дівувати» — ходити на ве-

---

[34] Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи. – М., 1974. – С. 184–185.
[35] Becker R. Die weibliche Initiation im ostslawischen Zaubermarchen. –Berlin, 1990. – S.36–38, 84.
[36] Ibid. – S.25–26.
[37] ІМФЕ, Ф.1–1 дод. ,од. зб. 30, арк.1; ІМФЕ, Ф.1–7, од.зб.788, арк.105; Борисенко В. Повноліття...

чорниці, «вулиці», брати участь у різних обрядових діях, мати залицяльника, ночувати на вечорницях з хлопцями і носити одяг, зачіску та прикраси дорослої дівки — кольорову плахту, кольорові чобітки («жовтинці» тощо), косу (іноді дві) зі стрічкою, намисто, вінок і т.д. У давнину носити поясний одяг (плахту) дозволялося тільки дорослим дівкам. Зміна зовнішнього вигляду тут також означала символічне нове народження посвячуваної.

Під час дівування випробування дівчини продовжувалися. На вечорницях та інших дівочих зібраннях вона далі освоювала жіночі роботи — вміння готувати різні страви, прясти, шити, плести, вишивати. Тут же дівчина демонструвала перед своїми подругами і парубками свої знання й навички, проходячи подальший іспит як майбутня господиня. Символами родючості виступали ритуальні страви з яєць і курятини, каша, діжа, навколо якої сідали дівчата, а також піч і вогонь, прядіння та шиття[38]. Молодіжні зібрання були також школою обрядовості та фольклору, знання й навички з яких перевірялися щоразу під час свят та обрядів усіма жителями села.

Була властива дівкам і ініціаційна «антиповедінка» в тих чи інших проявах. Дівчата крали вдома харчі для вечорничних складок, насміхалися з молодих хлопців-підпарубчаків та дівчат-переддівок, а то й з парубків: висміювали фізичні вади й риси характеру. Парубки також давали дівкам глузливі прізвиська, під час спільної ночівлі підливали під них воду пускали дим у ніс тощо[39].

Завершувалося соціальне становлення жінок, як і чоловіків, в українському селі весільними обрядами, яким часто передували особливі вечорниці та складки («молодецьке сватання», «вареники»). Можна припустити, що останні є залишками колишніх завершальних обрядів жіночих ініціацій, які, можливо, побутували колись в українському селі.

---

[38] Про піч, вогонь, а також прядіння і шиття як символи родючості див.: Becker R. Op cit. – S. 28–29f.

[39] Дикарев М. Збірки селянської молоді на Україні.

Андрій Власенко

Церковна громада

Первісна церква, як відомо, виникла з осередку рибалок, теслярів та побожних жінок. Це була перша громада Христова, завданням якої було братерське поєднання людей і безупинне простування до Громади Небесної, до Божого життя.

Основою устрою цієї Христової громади були вільна, без примусу, любов, братерство. Ці засади Церква пронесла і до того дня, коли світло Христової науки засяяло і для всього нашого українського народу. І якщо до 988 року в Україні ще з часів святого апостола Андрія Первозванного існували лише окремі християнські громади, слабо пов'язані між собою, то з охрещенням Руси-України увесь наш народ став народом Божим, отже — єдиною церковною громадою.

Що ж до конкретних форм церковного життя, то споконвіку, майже з самих початків, вони були народними, громадськими. Історичний розвиток громадського церковного життя дещо умовно можна розглядати за такими періодами: 1) утворення й розвиток власне церковної сільської громади; 2) братства, включаючи й специфічну форму церковно-громадського життя — Військо Запорізьке; 3) відродження церковних українських громад уже у новітні часи.

Про організацію парафіяльного, тобто церковно-громадського, життя в Україні-Русі від давніх часів і аж до XVI ст. документальних свідчень збереглося мало. Втім здоровий консерватизм сільських громад не дає підстав для уявлень про щось екстраординарне. Головним чинником, що діяв у сільських (та й у міських, які на той час від сільських принципово не відрізнялися) громадах, була християнізація суспільної свідомості. Конкретно це виявилося у зміні понять про родину і родинні стосунки. У побуті поступово викорінювалися багатоженство, звичаї «умикання» та купівлі жінок, про які в народному весільному обряді залишилися тільки символи-спогади. Жінка в українській родині з раби стає дружиною.

Громадське життя в Україні ніколи не мислилося без широкої доброчинної діяльності на засадах християнського милосердя. Недаремно до складу «церковних» людей входили не лише члени кліру (священно- і церковнослужителі) та їхні родини, а й так звані люди

«богадільні» та «ізгої». Церковна громада опікувалася тими, хто сам не міг себе прогодувати: жебраками, бідними, хворими. Вона давала захист і притулок «ізгоям», що з тих чи інших причин позбавлялися захисту світських громад чи спілок. Окрім милостині, дуже поширеним у давні часи був звичай влаштовувати обіди для вбогих — чи то у свята, чи з нагоди якихось подій у родинному житті членів церковної громади. Цей чудовий звичай, зберігшись у вигляді храмового свята, нині відроджується і набуває нових рис.

Від самих початків існування християнських церковних громад в Україні головною ознакою Української Церкви була її соборноправність: ніхто з її ієрархів не правив самовладно, ніхто з духівництва не приходив до громади непроханим — усі церковні посади були виборні. Оцю соборноправність Українська Церква плекала увесь час свого незалежного існування. Так було до 1686 р., коли вона була загарбана Московською Патріархією; так було і в 1920-х роках, коли відродилася автокефалія — самостійність в управлінні; так є і нині, в умовах незалежної України.

Таким чином, вищим керівним органом в Українській Церкві від парафії до Митрополії (нині — Патріархії) були зібрання (на низовому рівні) вірних та Єпархіальні й Помісні собори. На всіх соборах у великому числі брали участь з правом вирішального голосу й люди світські. Як уже згадувалося, всі церковні посади, починаючи від найвищих і найнижчими закінчуючи, були виборні. Отже, громада (чи сільська парафія щодо парафіяльного священика, чи Помісний собор щодо митрополита) вирішувала, бути чи не бути тому чи іншому кандидату священиком чи митрополитом. Усю парафіяльну церковну владу обирала собі сама парафія; єпископ уже по обранні благословляв чи висвячував обраного кандидата.

На всі церковні посади ставилися особи тільки українського походження або (як у випадку із святим митрополитом Київським Петром Могилою, котрий був, як відомо, молдаванином) з українським духом.

Саме цей світський елемент і витворив у структурі Української Православної Церкви таке явище, як церковні братства.

Дослідження стверджують, що в якійсь первісній формі братства поставали водночас із церковними громадами. Ще в Іпатіївському літопису під роками 1134 і 1159 уже згадуються церковні «братчини», причому як такі, що існують уже давно. Це були громадські організації при церквах, що мали вузькі церковні завдання і

до XVI ст. нічим особливим себе не виявляли. Ці первісні братства дбали про церкву, доглядали її, справляли свята зі спільними обідами, організовували похорони тощо. Але коли Православна Церква в Україні під постійним тиском чужонаціональної влади і релігії почала занепадати, саме братства виявилися тією силою, яка змогла протистояти занепаду, започаткувавши відродження Церкви. У братських громадах зосередилися на той час (XV – XVII ст.) всі творчі сили народу. Ось як подає Іван Власовський у своєму «Нарисі історії УПЦ» найголовніші ділянки діяльності братств.

1. Охорона православної віри і захист прав та інтересів УПЦ в Польсько-Литовській державі.

2. Плекання духа християнської моралі в житті особистому, родинному, церковно-громадському.

3. Братський суд над недостойними членами братства.

4. Будівництво церковних святинь.

5. Піклування про кращих кандидатів на пастирство і боротьба із занечищенням стану духовного людьми недостойними.

6. Вибори настоятелів братських церков і братських монастирів та матеріальне утримання братського духівництва.

7. Піднесення релігійної освіти, утворення і провадження братських шкіл.

8. Релігійно-моральне виховання молоді.

9. Опікування друкарством та видавництвом Святого Письма, богослужбових книг та підручників.

10. Опіка над старими, хворими, сиротами, утримання притулків і шпиталів.

11. Братська матеріальна допомога членам у потребі похорону спочилих братчиків.

12. Участь у церковному управлінні і зносинах з іншими братськими й церковними громадами.

Як відомо, у Київське братство вступило на початку XVII ст. і все Військо Запорізьке на чолі із славетним Петром Сагайдачним. Можна без перебільшення стверджувати, що братства відіграли найвагомішу роль у відновленні православної ієрархії після Берестейської унії та в бурхливому розвитку Православної Церкви у XVII ст.

Саме традиції церковного громадського життя, виплекані братствами, дали потужний імпульс не лише духовному піднесенню українського народу в часи Визвольної війни та ранньої Гетьман-

Початок експозиції НМНАП України

Хата із села Таборів, Київщина

У хаті із села Старі Бабани, Черкащина

Хата із села Шевченкове, Черкащина

У хаті села Шевченкове

Хата із села Хрещатик, Черкащина

Сільська управа із села Мліїв, Черкащина

Шинок із села Бабанка, Черкащина

Етнографи Національного музею народної архітектури та побуту України

Хата та у хаті
села Лелюхівка, Полтавщина

Весілля у Кілійському
районі на Одещині

Співробітники музею НАП України в одязі Полтавщини

Дівчата в народному одязі. Уманщина

Хата села Мамекине, Чернігівщина

Хата села Бехи, Житомирщина

«Молодуха», село Краснопілка на Уманщині

Весільний коровай у хаті Старі Бабани, Уманщина

Убирання короваю у хаті Старі Бабани

Родина,
село Краснопілка,
Уманщина

Полтавська піч

Подільська піч

Мальовані миски, Черкащина

Розпис, Макар Муха

Колектив села Сваричевичі, Рівненщина

Полтавські плахти

Опішнянська кераміка сучасних майстрів

Опішнянська кераміка сучасних майстрів

Побачення

А. Рак, народна картинка

Полтавські жіночі прикраси

О. Селюченко, майстер народної скульптури

М. Тимченко, петриківський розпис

Полтавські скрині

Родина, Черкащина

М. Пимоненко, «Ярмарок»

У хаті села Крищенці, Хмельниччина

Г. Шевченко, чумацька валка

Народна картинка «Смерть чумака в дорозі»

Г. Шевченко, ярмарок

Віра Олійник,
родичка Т. Шевченка,
перша половина XX ст.

Т.Шевченко, «Чумаки серед могил», 1846 р.

Різьблене ярмо, Черкащина

Комора, Черкащина

щини, а й зберегли його дух і під час московської духовної навали пізніших часів.

Колись схвалений козацькою радою очеретяний макет, зроблений майстром Якимом Погрібняком, став початком найвеличнішого козацького дев'ятибанного Троїцького собору — символу нескореної України. Так само й нині мала церковна громада, зберігши в собі найдорожчий скарб, даний українцям Богом, — людяність, здатність творити красу і любити Бога і Всесвіт — знову стає початком відродження Духу Нації.

По всій Україні, як зорі темної ночі, як джерела у пустелі, постають все нові й нові громади, до яких туляться змерзлі й вогкі душі наших зневірених і окрадених сучасників. Саме до церковних українських громад все більше й більше зміщується вісь духовного життя всього українства, як сталося це колись у діаспорі.

Будуть, як пише митрополит Іларіон (Огієнко), минати віки, будуть минатися всілякі політичні організації й партії, а церковна громада, як сама Церква Божа, позостанеться вічною і буде вічним осередком правди, любові й добра.

Марія Верговська

З історії сільської початкової освіти Центральної України

Перші згадки про освіту на території України сягають часів Київської Русі. З прийняттям християнства та появою слов'янської писемності зароджується освіта. У Києві за правління Володимира Святославовича діяла перша школа при Софіївському соборі. Під впливом візантійських шкіл при єпископських осередках відкривались школи для підготовки духівництва, де навчали читати, писати, церковного співу, основи віри і моралі, а в парафіях при церквах відкривали школи для дітей місцевого населення, де священики і дяки також вчили їх читати й писати. Підручниками для такого навчання були богослужбові книги: Часослов, Псалтир та Апостол[40].

---

[40] Освіта і шкільництво / Енциклопедія українознавства. – К., 1995. – С. 917.

За Польсько-Литовської держави православ'я переживало нелегкі часи. Школи при церквах були занедбані. Певне пожвавлення простежується з XVI століття, коли при церквах організовувались братства, які опікувались школами. А вже у XVII–XVIII століттях зі зменшенням православної шляхти братства та їхні школи поволі занепадають і зникають зовсім. На зміну їм на Правобережній Україні приходять уніатські школи. Постановами сейму 1773 та 1775 років утворюється Едукаційна комісія — перший державний орган, що займався народною освітою. Було проведено реформування шкільної справи і впроваджено загальний шкільний статут і призначено шкільну допомогу. А вже 1789 року комісія видає розпорядження про закриття українських шкіл.

На Лівобережній Україні подальший розвиток освіти був пов'язаний з православним духовенством. Осередками знань були церкви та монастирі, а вчителями — церковнослужителі. Арабський мандрівник Павло Халебський відвідав Україну 1654 року, супроводжуючи свого батька антиохійського патріарха Макарія в подорожі до Москви. У своєму щоденнику він пише: «по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила у нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні піснеспіви; крім того, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті невігласами вешталися вулицями, навчають грамоти»[41]. На той час у сільських парафіях налічувались сотнями люди, які навчились грамоти від священика, його дружини, дітей, диякона. Також були випадки, коли освіту давали так звані «причетники», серед них люди, які вчили вдома власних дітей і запрошували селянських[42]. А вже у XVIII ст.за свідченнями історичних матеріалів майже при кожній парафіяльній церкві існували школи, де дяки-бакалярі не тільки навчали дітей грамоті, а й дбали про освіту дорослих. Архівні матеріали Малоросійської колегії свідчать, що в 1740–1747 рр. в 7 полках Гетьманщини, а саме Ніжинському, Лубенському, Чернігівському, Переяславському, Полтавському, Прилуцькому та Миргородському, на 1099 поселень припадало 866 шкіл[43].

---

[41] Халебський П. Україна — земля козаків. Подорожній щоденник. — С.25–26

[42] Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX — початку XX ст. — Біла Церква, 2008. — С.15.

[43] Освіта і шкільництво / Енциклопедія українознавства. — К., 1995. — С.920.

У другій половині XVIII ст. на Лівобережжі ситуація з освітою змінюється. До влади приходить Катерина II, за правління якої було здійснено низку кроків для впровадження загальноросійського ладу на території України. Скасування гетьманства та закріпачення селян призупинило розвиток української освіти. Посилюється русифікаторська політика. 1763 р. виходить указ Катерини II про заборону викладання в Києво-Могилянській академії українською мовою. А 1769 р. Синод РПЦ забороняє друкувати та використовувати український буквар.

Протягом XIX ст. царська влада Російської імперії намагається реформувати освітню галузь. 1802 р. утворилось Міністерство освіти, якому підпорядковувались державні школи. Територія України була поділена на два шкільні округи: Харківський та Київський. Школи при церквах стали називати церковнопарафіяльними, і їхню діяльність санкціонував царський указ 1804 р.

За часів правління царя Миколи I в основу організації освітнього процесу лягла станова політика. 1828 р. був затверджений шкільний устав, за яким сільські діти могли вчитись тільки в однокласних парафіяльних школах, тоді як трикласні школи, гімназії та університети були для них заборонені.

Наступним кроком в реорганізації шкільної освіти були укази Священного Синоду Російської Православної Церкви 1836 та 1837 рр., що ознаменували першу спробу появи офіційної шкільної мережі. У Київській губернії втіленням цієї програми переймався Київський митрополит Філарет (Амфітеатров). За його розпорядженням було створено цілу систему церковнопарафіяльних шкіл. Вже у 1842 р. він повідомляв до Санкт-Петербурга, що в Київській губернії існувало 225 церковнопарафіяльних шкіл, де навчалось 2006 учнів. Проте ці школи носили самодіяльний характер, не маючи окремого приміщення, регулярного навчання, і залежали від можливостей священика[44]. Саме тому без регулярних джерел утримання ці школи до кінця 1840-х років припинили своє існування.

Про досвід навчання у церковнопарафіяльній школі можемо дізнатись з автобіографії Тараса Шевченка: «На осьмом году, лишившись отца и матери, приютился он у дьячка в школе в виде шко-

---

[44] Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква, 2008. – С.15.

Школа 1903 р. село Лоташове Тальнівського р-ну Черкаської області

ляра-попыхача. По мно[го]тяжком двухлетнем испытании, прошел он Граматку, Часословец и, наконец, Псалтырь»[45].

Новим потужним поштовхом до розвитку шкільництва була відміна кріпацтва 1861р. Цей процес не був одномоментним. Люди заздалегідь знали про те, що готується дане рішення і прагнули, щоб їхні діти отримали освіту. Серед інтелігенції почали утворюватись товариства, що переймались освітнім процесом в Україні.

На початковому етапі впровадження церковнопарафіяльної освіти окремих приміщень для облаштування шкіл не було. Тому для перших шкіл відводились приміщення в оселях священиків чи причетників: кімната, кухня тощо, які були тісними і не були придатними для облаштування навчального процесу. А були випадки, як, наприклад, в с. Гатне Києво-Святошинського району, де заняття проходили «поочередно в крестьянских избах»[46] або, як у с.Вільшанка Уманського району, школа

---

[45] Шевченко Т. Автобіографія / Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 191.

[46] Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква, 2008. – С.293.

Кімната вчителя

розташовувалась у селянській клуні[47]. Згодом для шкіл почали винаймати приміщення, або, якщо була можливість в сільської громади, купували окрему будівлю. Але такі приміщення теж не завжди відповідали потрібним вимогам. Пізніше, коли впровадження освіти набуло масового характеру, для шкіл почали споруджувати спеціальні будівлі поблизу церкви: «Посеред села обов'язково церква, недалечко волость, а коло церкви, обов'язково коло церкви (хіба її немає на селі), кам'яний будинок — школа зветься...»[48]. У селі Вільшана Слобідка на Уманщині школа мала вигляд звичайної сільської хати під солом'яною стріхою з класною кімнатою та квартирою вчителя[49], а в сусідньому селі Вільшанка школа складалась із класної кімнати та кімнати для сторожа[50]. У 1866 р. в Київській єпархії школи були розміщені в таких приміщеннях: 96 — в громадських будівлях, 44 мали будівлі, подаровані поміщиками, 30 — свя-

---

[47] Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття). — Київ, 2001. — С.160.

[48] Духно П. Школа на селі та її громадська роля. — 1926. — С.3.

[49] Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття). — К., 2001. — С. 157.

[50] Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття). — К., 2001. — С. 160.

щениками, 56 розміщувались в церковних будівлях і 595 мали власні спеціально споруджені будівлі[51].

Організацією та утриманням церковнопарафіяльних шкіл займались священики. Пізніше школи утримувались на добровільні пожертвування прихожан. Були випадки, коли школам допомагали благодійники: надавали будівлю або гроші, проте такі надходження були не великими і не регулярними. З 1882 р. з приходом до влади імператора Олександра III церковнопарафіяльні школи отримали фінансову підтримку від держави.

Шкільна програма включала такі предмети: російська та старослов'янська мови, Закон Божий, арифметика, церковний спів. Російську мову вивчали як офіційну державну, якою велась уся документація. Старослов'янська мова була потрібна для читання та розуміння церковних текстів. Закон Божий передбачав вивчення основних молитов з їх поясненнями, Старого і Нового завітів, катехізису. Церковному співу учні вчились для того, щоб потім виконувати в церкві на кліросах молитви під час ранішніх та обідніх богослужінь.

Навчальний рік розпочинався 1 жовтня і тривав до 1 квітня. Всі основні релігійні свята були вихідними. Не велося навчання під час Великого посту[52].

У школах, де навчались 4 роки, програма викладання була ширшою. Окрім названих предметів, там вивчали також історію та географію.

У перших церковнопарафіяльних школах вчителювали священики, дяки, псаломщики, паламарі. Згодом вчителювати почали світські особи, а священики залишали за собою загальний нагляд та викладання Закону Божого. Більшість учителів церковнопарафіяльних шкіл не мали належної освіти. Статистичні дані по Київській єпархії за 1866 р. свідчать про тодішній контингент учителів: 66 вчителів, що закінчили курс духовної семінарії, 116 не закінчили курсу семінарії, 185 були звільнені з повітових духовних училищ, 436 таких, що не були в училищах, 280 вчителів-»причетників». Окремо статистика виділяє вчительок — 14. А ще 263 школи не мали спеціальних учителів, їх роль виконували церковнослужителі, іноді за допомогою дружин та дочок[53]. Окрім того, вчителями мог-

---

[51] Кіевскія епархіальныя вѣдомости. – 1867. – №15. – С. 733.
[52] Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст.. – Біла Церква, 2008. – С. 47.
[53] Кіевскія епархіальныя вѣдомости. – 1867. – №15. – С. 732.

Школа XIX ст. с. Боярка Лисянського р-ну Черкаської обл.

ли наймати відставних чиновників, як у селі Доброводи Уманського району вчителював «відставний колезький регістратор»[54] або, як у селі Заячівка того ж району вчителював солдат царської армії[55].

Про умови, на яких приймався вчитель до церковнопарафіяльної школи, можемо дізнатись з оголошення в Київських єпархіальних відомостях за 1872 рік: «Бердичевскаго уѣзда въ с.Круподеринцахъ имеются вакантное мѣсто учителя приходской церковной школы. Мѣсто это можетъ занять и уволенный изъ уѣзднаго Д. училища, съ тѣмъ чтобы таковый имѣлъ атестацію о своемъ поведеніи, имѣлъ голосъ способный для церковного пѣнія, и понималъ предметы, преподаваемые въ приходскихъ училищахъ, какъ-то Свящ. Исторію, Русскую грамматику и начала Арифметики. Жалованье положено отъ общества 50 р. серебромъ и квартира въ причетническомъ домѣ, а столъ будетъ у священника»[56].

Для учнів церковнопарафіяльних шкіл не було вікових обмежень, тому в перший клас могли прийти вчитись як шестирічні, так і двадцятирічні. Благочинний Уманського повіту священик Фео-

---

[54] Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття). – К., 2001. – С. 167.

[55] Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття). – К., 2001. – С. 173.

[56] Кіевскія епархіальныя вѣдомости. – 1872. – №14. – С. 344–345.

Школа-управа з холодною с. Лащова Тальнівського р-ну Черкаської обл. Фото В.Романова

досій Терлецький доповідав у 1867 р., що в підпорядкованих йому 18 церковнопарафіяльних школах навчались 436 хлопчиків, 193 дівчинки, окрім того 54 дорослі одружені чоловіки[57]. Як бачимо, переважають учні чоловічої статі, а дівчата рідше мали можливість отримати освіту. Були випадки, коли хлопці і дівчата навчались окремо, так у селі Оксанине Уманського району у 1912 р. було дві церковнопарафіяльні школи: одна — для хлопчиків, друга — для дівчаток[58]. Основу серед учнів становили селяни, хоч були й представники інших станів: духовенство, дворянство. Зазвичай родини були багатодітними і всіх дітей відправити до школи не могли. Похід до школи був пов'язаний з можливістю придбати для дитини взуття — чоботи. Відповідно якщо купували тільки одну пару чобіт, то тільки одна дитина з усієї сім'ї йшла до школи, або по черзі через день. У селянських дітей були й інші перешкоди до навчання: багато роботи по господарству, або коли зимою замітало дорогу, а до школи була велика відстань. Тоді діти числились серед учнів, але відвідували школу рідко.

По присілках і хуторах, де не було церков і парафій, для того, щоб вчити дітей, організовувались **школи грамоти**. Тривалий

---

[57] Кіевскія епархіальныя вѣдомости. – 1867. – №4. – С. 130.
[58] Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття). – К., 2001. – С. 195.

Класна кімнатаа

час вони не мали офіційного статусу і були нелегальними. Це пов'язано з тим, що вчителями в таких школах були люди без належної освіти і часто малограмотні: відставні солдати, одинокі жінки, збіднілі дворяни або селяни-«грамотії». Оскільки вчителі у переважній більшості не могли представити документ на право займатися з дітьми, то такі школи відкритись офіційно не могли. Були випадки, коли школи грамотності і їх вчителі переслідувались поліцією. Коли школи грамотності набули масового характеру і стали чи не найважливішим джерелом поширення грамотності у віддалених та малозаселених місцевостях, на них стали звертати увагу влада і суспільство. У 1884 р. були затверджені «Правила про церковно-приходські школи» за якими школи грамотності підпорядковувались духовенству і від їхніх вчителів не вимагали документи про освіту, а єдиними вимогами до них була наявність «искренней набожности, православной церковности и сердечной мягкости, а въ научномъ отношеніи достаточно, если они умѣютъ вѣрно и толково читать по-церковнославянски и по-русски и знаютъ въ письмѣ и счисленіи то, чему беруться дітей научить»[59].

Якщо в школі грамоти вчителював місцевий селянин, то навчання проходило в його хаті, якщо ж ні, то для школи винаймали за

[59] Школы грамотности / Церковно-приходская школа. – Книга 11. – К., 1888. – С.4.

Школа церковнопарафіяльна с.Яцюки Богуславський р-н

помірну плату приміщення. Робота вчителя оплачувалась батьками учнів за домовленістю.

Державні школи. Паралельно йшов процес організації державної освіти, який мав сприятливіші умови. При відкритті школи влада примушувала місцевих мешканців укладати угоду про утримання школи, за якою вони мали сплатити половину суми, а вже потім другу половину виділяли з державного бюджету. Крім того, було багато випадків, коли за допомогою волосної влади та поліції відбирали школи в духовенства і проголошували державними. Як правило, це були кращі школи у більших населених пунктах.

Таким чином, між церковнопарафіяльними та державними школами виникли серйозні протистояння. Але, незважаючи на те, що державні школи мали більше можливостей, все ж кількісна перевага була у церковнопарафіяльних. Для цього була низка причин, перш за все — це сила традиції, адже церква здавна була єдиним джерелом освіти на селі.

Парафіяльні школи найменше залежали від держави, а відповідно і менше контролювались. Це надавало їм ще одну перевагу — бути ближчими до народу. Вчителями були переважно місцеві священики, які представляли давні українські священицькі роди.

Окрім того, утримання церковної школи було дешевшим і мало добровільний характер. Тому громади охочіше утримували такі

школи. А були випадки, коли паралельно з державною утримували й церковнопарафіяльну школу.

Земські школи. Після селянської реформи у 1864 р. була проведена земська реформа, за якою утворювались земства — виборні органи місцевого самоврядування. До аспектів їх діяльності належали організація та утримання шкіл. Але земства діяли не на всій території України. У Київській, Волинській і Подільській губерніях вони були заборонені до початку XX ст. Земські школи були переважно безкоштовними. Курс навчання тривав 4 роки. Для шкіл будували спеціальні приміщення за проектами земських інженерів. Зазвичай в одній школі була одна класна кімната, і тільки кожна десята з них мала три класні кімнати. При школах відкривали бібліотеки, курси для вчителів, музеї, книгарні. Також при школах мешкали вчителі. Класи були переповнені, і в них навчались від 50 до 90 учнів. За статистичними даними у 1871 р. на Полтавщині було 48 земських шкіл. А вже у 1895 р. їх кількість становила 436. Земства проіснували до 1918 р. Земські школи були перетворені на трудові[60].

Недільні школи. У середині XIX ст. почали організовуватись товариства, які опікувались народною освітою. Наприкінці 50 — початку 60-х років вони відкривали недільні школи. У вихідні та святкові дні там безкоштовно навчали дорослих людей грамоті. Навчання велося українською мовою. Багато хто зі студентів кидали навчання та йшли вчителювати до таких недільних шкіл.

Саме в той час постає питання про підручники для навчання дітей рідною українською мовою. Для потреб недільних шкіл та початкових шкіл для дітей завдяки старанням Пантелеймона Куліша та Миколи Костомарова в Петербурзі засновано видавництво підручників та книг для читання.

1857 р. виходить «Граматка» П.Куліша, написана так званою «кулішівкою» — українським фонетичним правописом. Книга складалась з наступних розділів: 1) Склади; 2) Читаннє по верхамъ; 3) Погляд на Божу правду; 4) Коротенька священная история; 5) Коротка наука християнської віри; 6) Пословиці; 7) Арихметика; 8) Велики слова ізъ письма святого; 9) Молитвы; 10) Слово до письменнихъ.

---

[60] Полтавщина : Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 288, 291–292.

Переймався народною освітою і Тарас Шевченко, у 1861 р. він видав «Букварь южнорусскій» для недільних шкіл. У першій частині Букваря розміщені абетка друкованих і писаних літер, тексти для читання по складах, авторові переспіви Давидових Псалмів, 5 щоденних молитов, цифри й таблиця множення до 100. В другій половині — народні думи та прислів'я. Буквар вийшов у Санкт-Петербурзі тиражем 10 000 примірників, і автор відразу ж почав розповсюджувати його по українських губерніях . У листі до вчителя малювання у Полтавській гімназії Федота Ткаченка від 4 січня 1861 р. Шевченко писав: «Посилаю тобі 10 моїх «Букварів» на показ, а с конторы транспортов ты получиш їх 1000 і, не розв'язувавши тюка, передай його, хто там у вас старший над воскресними школами? то йому і передай. А він нехай як знає — спродасть, а грошики положить в касу воскресної школи... Дай один «Букварь» редактору «Губернских ведомостей» і попроси його, щоб він напечатав, що такий-то і такий «Букварь» продається по три копійки в пользу воскресных школ»[61]. У Т Шевченка був задум створити цілу низку підручників для недільних шкіл, про що він писав у листі до М. К. Чалого 4 січня 1861 р.: «Думка єсть за «Букварем» напечатать лічбу (арифметику) — і ціни, і величини такої ж, як і «Букварь». За лічбою — етнографію і географію в 5 копійок. А історію, тільки нашу, може, вбгаю в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося»[62].

Окрім того, в той час вийшли друком підручники: Азбука по методу Золотова (1861 р.), Шейковського (1860, 1861р.р.), Гатцука (1861 р.), Ященка (1862 р.), арифметики Мороза (1862 р.) та Конисього (1863 р.), священна історія Опатовича (1963 р.)[63].

Проте таке піднесення української культури та освіти занепокоїло царську владу. 1862 р. уряд закриває недільні школи та арештовує їх викладачів. А вже 1863 р. видається Валуєвський циркуляр, за яким заборонялось друкувати духовні та освітні книжки українською мовою, аргументуючи це тим, що «жодної окремої малоросійської мови не було і бути не може».

---

[61] Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 6. – С. 217.
[62] Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 6. – С. 218.
[63] Гринченко Б. На безпросвѣтномъ пути. Объ украинской школѣ. – К., 1906. – С. 5–6.

Церковнопарафіяльна школа. Гуляйполе Катеринопільського р-ну

Така політика переслідування всього українського позначилась і на початковій школі. 1864 р. виходить Положення про народну початкову освіту. У цьому документі утверджувалось, що викладання повинно вестись виключно російською мовою[64]. Окрім того, в документі подається класифікація шкіл. Міністерству освіти підпорядковувались 1- та 2-класні державні школи. А трирічні церковнопарафіяльні школи та школи грамоти підпорядковувались Синодові.

Незважаючи на те, що на території України до кінця XIX ст. діяла велика кількість початкових навчальних закладів, вони не могли забезпечити навчання для всіх дітей. Навчання не було обов'язковим, і переважна більшість дітей залишалась неписьменною.

На початку XX ст. український культурно-освітній рух відновлюється. Знову піднімається питання про права української мови. Проблемою українізації шкільництва переймався Борис Грінченко. Він писав: «Робочий чоловік не може так довго вчитись: у його й грошей на те нема, та й діти його завсігди в роботі... Значить треба зробити так, щоб за коротку науку така дитина могла якомога більше навчить-

---

[64] Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Собраніе второе. – Томъ XXXIX. – Отдѣленіе перове. – СПб., 1864. – С. 613–615.

ся. Отут і стає на перешкоді чужомовна наука, бо більшу частину часу дитина повинна витрачати на чужі слова, а не на знання»[65].

За впровадження викладання українською мовою виступали земства, земські губернські управи, міські думи, з'їзди народних вчителів. Проте школа залишалась російськомовною[66].

Після революції 1917 р. для української початкової освіти почався новий етап розвитку. Державний секретаріат освіти, очолюваний І.Сташенком, почав організовувати українські національні школи. Шкільні округи були реорганізовані в секретаріати: Київський, Харківський та Одеський. Тоді ж утворюється Товариство шкільної освіти, яке займалось підготовкою українських шкільних підручників.

З кінця 1917 р. почали укладатись плани і програми єдиної загальноосвітньої школи, які були ухвалені II Всеукраїнським Учительським з'їздом і затверджені Директорією у Києві в кінці 1918 р. Таким чином мала запроваджуватись 12 річна загальноосвітня школа, яка ділилась на три ступені: 1—4 класи — молодша основна школа; 5—8 класи — старша основна школа; 9—12 класи — колегія. Проте воєнні події стали на заваді реалізації цієї програми.

Всі здобутки, напрацьовані протягом двох років української державності, були повністю знищені протягом 1919—1920 років. З приходом до влади більшовицького режиму українська початкова освіта зазнала остаточних змін. Впроваджувалась єдина 7-річна школа, де навчались діти обох статей з 8 до 15 років.

Викладений матеріал дозволяє простежити довгий і непростий шлях зародження та розвитку народної освіти від початкового засвоєння грамоти в традиціях етнокультури до формування державної системи освіти.

---

[65] Грінченко Б. Якої нам треба школи. — К., 1907. — С.4.
[66] Освіта і шкільництво / Енциклопедія українознавства. — К., 1995. — С. 924.

Олексій Доля

Інтер'єр української сільської церкви

В історії розвитку народної культури великого значення надається пам'яткам архітектури, зокрема культовим.

Дерев'яна архітектура України — явище самобутнє і досить яскраве. Воно переплітається з формуванням історичного та художнього обличчя поселень. Особливості української монументальної дерев'яної архітектури привертають увагу вчених і мистецтвознавців багатьох країн. Мистецька спадщина минулого входить до скарбниці найцінніших надбань нашого народу і є підвалиною, на якій повинна будуватись мистецька культура сьогодення.

У книгах про дерев'яну архітектуру України йде мова, головним чином, про церкви. Це можна пояснити тим, що інших споруд майже не збереглося. Дійсно, найкраще збереглися пам'ятки церковного будівництва, тому що їх будували з кращого дерева, переважно дуба, ставили ізольовано від навколишньої забудови, в оточенні дерев для захисту від вогню. Це були важливі громадські споруди, будівництво яких коштувало дуже дорого, і вони дбайливо оберігались.

Перші письмові відомості про дерев'яні церкви на території України дійшли до нас з X століття. Згадку про дерев'яну церкву Іллі в Києві ми знаходимо в трактаті князя Ігоря з греками. З XI століття відомості про дерев'яне церковне будівництво з'являються все частіше.

Монументальна дерев'яна архітектура постійно перебувала в тісному контакті з житловим дерев'яним будівництвом, початок якого губиться в глибині віків. Архітектурні монументальні дерев'яні пам'ятки XVII–XVIII століть в Україні виявляють високий мистецький рівень творчості їхніх майстрів. Об'єктивні критерії творчості ми знаходимо в записках іноземців, що подорожували по Україні в XVII столітті. Зокрема, Павло Алепський згадує дерев'яні церкви, підкреслює їх висоту, висоту верхів з численними вікнами, крізь які світло заливає інтер'єр храму. П.Алепський розрізняє типи церков, він описує триверхі, п'ятиверхі хрещаті і навіть шестиверху (Києво-Вознесенський монастир). Розвиток церковного дерев'яного будівництва продовжувався до початку XIX

століття, до того часу коли Московським синодом було прийнято рішення про заборону будування таких церков — «потому что малорусским духом пахнет». Одним із останніх шедеврів народного монументального будівництва був Троїцький собор у М.Новомосковську, збудований в 1775–1780 роках.

Питання вивчення процесу розвитку монументальної культової архітектури в Україні є окремою темою, тому ми повернемось до головної теми — інтер'єр храму.

Ми будемо розглядати церкву, її частини та начиння за поясненнями та догматами самої церкви. Храм і церква, хоча власне мають означення різне, бо храм означає споруду, збудовану з дерева або каменю, а церква — зібрання віруючих, але церквою називають і саму споруду.

Церква розділена на три основні частини: вівтар, власне церква та притвор (в Україні іще «бабинець»). Вівтар являє собою Святеє Святих, який учителі церкви так і називають.

У вівтар мають право входити тільки священнослужителі. Церква, або нава — місце, куди входили в певні моменти служби священнослужителі, а також де знаходились віруючі. Притвор — у давні часи місце для оголошених (тих, що готуються до хрещення), а також нехрещених, які прийшли послухати Слово Боже. Вівтар, як найсвятіша частина храму, знаходиться вище на кілька сходинок від інших частин храму і відділяється іконостасом. У вівтарі по центру на підвищенні стоїть престіл, прикрашений верхніми і нижніми облаченнями. Престіл вважається найсвятішим місцем у вівтарі, бо на ньому відбувається найбільше таїнство — перетворення хліба і вина в тіло та кров Господні. У давні віки престоли будувалися з дерева, а за часів Костянтина Великого престоли будували з золота, срібла, каменю. Але в українських дерев'яних церквах престоли так і лишились дерев'яними. Під престолом, за древнім звичаєм, клали мощі мучеників. З лівого боку від престолу ставиться жертовник. Як пояснює патріарх Герман, жертовник означає вертеп, в якому народився Спаситель, а також де він був розп'ятий. Він також символізує старозавітний жертовник. За престолом знаходиться горне місце, на якому в певні моменти служби сідає архієрей. У вівтарі також розміщені священні посудини та речі, які використовуються під час богослужіння. Кожна із цих речей має своє магічне і символічне значення. Таких речей 12: дискос, потир (чаша), звіздиця, покрівці, антимінс, копіє, губка, лжиця (ложечка), рипіди, кадило з ладаном

і свічки. Дискос і потир введені ще з часів апостолів; дискос — для роздроблення хліба — Тіла Христового, потир — для священнодійства вина — крові Господньої. Потирі (чаші) в давні віки робили з дерева, скла, інколи із срібла і золота, зараз — більше з дорогоцінних металів. Символічне значення за вченням церкви: дискос означає: 1) ясла Богочоловіка; 2) те ложе, на яке було покладено тіло Ісуса Христа після зняття з хреста. Потир (чаша) символізує ту чашу, в якій Ісус Христос на Тайній Вечері подав своїм учням і сказав: «Пийте з неї усі — це є кров моя, Нового Завіту». Зіздиця складається з малих дужок, що навхрест з'єднані між собою. Символізує собою ту зірку, яку волхви побачили на Сході під час народження Ісуса Христа. Введена в богослужіння Іваном Золотоустом, щоб покрівці під час богослужіння не торкались до хлібів. Ставиться звіздиця на дискос. Покрівці введені спочатку церквою, щоб накривати чашу і дискос від комах. Один із покрівців більший за розміром і називається воздух. За патріархом Германом він символізує той камінь, яким була закрита печера, де було поховано Ісуса Христа. Антимінс — це освячений шмат тканини, на якому зображено покладання Ісуса Христа в гроб. В антимінс вшивається часточка мощів святих мучеників, і його підстеляють під чашу і дискос під час літургії. Без антимінса священик не має права служити літургію. Антимінс означає плащаницю, якою було загорнуте тіло Ісуса Христа в гроб. Лжиця — священна ложка з ручкою, на кінці з хрестиком, використовується для причастя. Копіє — це маленький ніж, зроблений у вигляді списа, для приготування і роздроблення святого хліба і виймання часток за святих, живих і мертвих. Символізує спис, яким було пробито ребра Ісуса Христа на хресті. Рубка призначена для витирання священних посудин. Кадило призначене для куріння в церкві ладаном. З давніх часів перед божествами курили фіміам. Так і Християнська церква приносить жертву Богу кадіння ладаном. Свічки та лампадки також з давніх часів вживалися у храмах. У вівтарі знаходиться напрестольне Євангеліє, яке символізує собою самого Ісуса Христа. Ще на престолі розміщений напрестольний хрест, а також требний хрест і Євангеліє, які використовуються під час треб: вінчання, хрещення, сповіді. Крім цього, на престолі є дарохранительниця — особлива посудина у вигляді церкви. В ній зберігаються приготовлені завчасно часточки для причащання хворих. За престолом розміщені семисвічник та запрестольний хрест. Семисвічник символізує со-

бою сім дарів Духа Святого і відповідає магічному числу сім, яке лежить в основі багатьох небесних і земних законів суття. Також у вівтарі знаходиться ризниця, де зберігались облачення священиків та різне церковне начиння.

Середня частина храму являє собою видимий світ. Вона відділяється від вівтаря іконостасом. Символічне значення іконостаса — відокремлення таємного, божественного від видимого, мирського.

У перших храмах не було такого іконостаса, який ми бачимо зараз. У давні часи вівтар від власне храму відділяла невисока оградка. Приблизно з V—VII віків вівтарна перегородка перетворюється поступово в символ-образ Небесної Церкви на чолі з її засновником Ісусом Христом. Це і є іконостас у його сучасному вигляді. Він розміщений лицьовою стороною до середньої частини храму. Область небесного буття, яку означає середня частина храму, є областю вічності, Царства Небесного, куди прагне на своєму духовному шляху кожна віруюча людина, находячи своє спасіння в церкві. У центральній частині іконостаса розміщені царські, або райські врата, які складаються з двох половинок. Царські тому, що через них входить Цар Слави Ісус Христос. Райські тому, що то є дорога до раю. На царських вратах розміщена ікона Благовіщення, а також ікони чотирьох євангелістів. З правого боку від царських врат — ікона Ісуса Христа, з лівого — ікона Богородиці діви Марії. Далі за цими іконами — двоє дияконських дверей, на яких зображають архідияконів Стефана та Лаврентія або архангелів Михаїла та Гавриїла. За правими дияконськими дверима розміщена храмова ікона. За лівими та за храмовою іконою — ікони святих та свят, які найбільше шануються в даній місцевості. Над царськими вратами розміщується ікона «Спас Нерукотворний». Цей ярус іконостаса називається намісним. Над ним розміщується так званий святковий ряд. У цьому ряду знаходяться ікони найважливіших християнських свят, зв'язаних з життям Ісуса Христа. По центру в святковому ряду — ікона «Тайна Вечеря». Наступний ряд — апостольський. У ньому зображено всіх 12 апостолів, а центральна ікона — Ісус Христос. У центрі четвертого ряду — діва Марія з дитям, а по боках від неї — старозавітні пророки. В центрі п'ятого ряду іконостаса зображено образ Бога-Отця з Ісусом Христом і Духом Святим у вигляді голуба. Завершується іконостас завжди розп'яттям. У дерев'яних українських церквах іконостаси є ще й унікальними пам'ятками народного мистецтва. В них поєднується

монументальна різьба з витонченим живописом. Однією з особливостей українського іконостаса є стилізоване зображення в різьбі соняшника. Іконостас встановлюється на тому ж підвищенні, що і вівтар. Відстань від іконостаса до кінця підвищення називається солія. В центрі храму стоїть тетрапот у вигляді столика або тумби та аналой у вигляді чотирикутного столика з пологою дошкою. На тетрапот та аналой кладуться храмова та святкова ікони. Аналой використовується також для читання Євангелія, нот, а також при сповіді. В центральній частині також знаходиться образ Голгофи — великий дерев'яний хрест з образом Ісуса Христа, часто зроблений на зріст людини. Хрест робиться восьмикінцевий з написом на верхній перекладинці «ІНЦІ» (Ісус Назарянин Цар Іудейський). Нижній кінець закріплений на підставці у вигляді гірки з каменю. На передній частині підставки зображено череп і кістки — останки Адама, відродженого Хресним подвигом Спасителя. З правого боку від розп'ятого Ісуса Христа — образ Божої Матері, з лівого — образ Іоана Богослова. Недалеко від Голгофи знаходиться панахидний столик, де відбуваються заупокійні служби. Також у храмі є різні світильники: багатосвічники, панікадило, лампади. Світло в православному храмі є перш за все образом світла небесного. Особливо символізує собою Христа як Світло істинне. Свічки означають тепло і полум'я любові людини до Бога, Матері Божої, ангелів чи святих перед іконами, яким віруючі ставлять свої свічки.

Притвор — третя частина храму, в давні часи відділявся від центральної частини дверима. В притворі знаходились оголошені — ті, що готуються до хрещення, ті, що каялись (за якісь провини на певний час їм заборонялось входити до храму). В давні часи в притворі царі і вельможі залишали свої відзнаки і заходили в храм як і всі віруючі. Це означало, що перед Богом усі рівні. Ще притвор у давні часи називався трапезною, оскільки в ній готували обіди для бідних на свята. У Візантії цю частину називали ще нарфикс — місце для покараних. Зараз у притвору богослужбове призначення. У притворі відбуваються деякі елементи богослужіння, читається розрішальна молитва над жінками після 40 днів після родів. Без цього жінка не має права входити до храму.

У наш час у притворі стоять віруючі, які прийшли на богослужіння.

В Україні притвор називають ще «бабинцем», тому що там під стінами стоять лави, на яких (як виняток) дозволяється сидіти

хворим і стареньким. А це переважно бабусі, звідси і назва «бабинець». Ще в притворі знаходиться церковний ящик (столик) — місце для продажу свічок, просфор, хрестиків для реєстрації хрещень та вінчань. Часто над вхідними дверима розміщено хори. Але в основному хори, або клірос розміщуються в центральному храмі.

Лідія Орел

«Хто не пив води да дунайської
Та не їв каші козацької —
Не вчинив слави бурлацької».

Шляхи чумацькі через степи козацькі

Ще не так давно — десь із сто років тому — по дорогах України з настанням весни тяглася на південь валки чумаків.

З другої половини XVIII і до кінця XIX ст. в багатьох. місцевостях України після хліборобства одним із найпоширеніший занять сільського населення було чумакування. У давнину по сіль їздили до Азовського та Чорного морів, пізніше — до Галичини й Волощини. Спочатку тих, що возили сіль, називали просто «люди», а потім — «соленики», «чумаки». Десь із того часу в Криму татари ввели плату за сіль (раніше її брали безплатно). Через це виникали суперечки між солениками та місцевим населенням. Походження слова «чумак» досі невідоме, сам промисел чумакування був поширений по всій Україні. Чумаків, які возили сіль з Галичини, називали коломийцями.

З кінця XVIII ст. на Азовське узбережжя, Дон, Волгу їздили по солону й сушену рибу. Окрім цього чумаки почали перевозити за плату й інші товари: зерно, деревину. Таким чином, з торгового промислу гумакування переходить у торгово-візницький. Дослідник чумацтва Іван Рудченко писав, що в Україні не було села, де б кілька родин не чумакувало. Завдяки чумакуванню значна частина селянства втягувалась у торгівлю, що сприяло налагоджуванню зв'язків між різними, навіть віддаленими місцевостями.

Письменник Григорій Данилевський, змальовуючи побут чумаків кінця XIX століття, писав: «Чумацькі слободи, тобто такі, де селяни переважно візникують, найбагатші.

Ці чумацькі гнізда, як, їх називають, відомі на півдні всі до одного. Тут ведуть чумацький промисел гуртом. У когось пар тридцять, сорок і п'ятдесят волів, а в когось при цьому в наймі ще десятин сто чи двісті землі, знята на відкуп винокурня, ліс, ділянка на винному відкупі, душ тридцять робітників і в горщику де-небудь замазано під піччю або закопано в саду тисяч сто асигнаціями чистогану... За халявою у нього для торгів повна калитка».

На Звенигородщині, наприклад, були села, де майже кожен двір чумакував. І сама Звенигородка з довколишніми селами поряд з Чигирином та Білою Церквою була центром чумацького промислу. Родич Т.Шевченка з села Кирилівка І. Маломуж розповідав: «....у кого скотина була, їздили в Адес та в Крим. Возили найбільше, що там зроблять з дерева: колеса, граблі, дуги, кісся, вила дерев'яні. Деякі й пшеницю возили. А звідти везуть рибу, сіль. Були й такі, що на чужих волах їздили...».

Разом із виробами з дерева на Звенигородщині торгували садовиною. Той-таки І. Маломуж розповідав дослідниці Шевченкового краю А. Мулявко: «Наше село здавна садами славне, ще за панщини. А чого тут люди так до садів взялися — бо землі мало було. Земля панська. Люди множились, а землі немає. Були такі, що тільки й мали ґрунт та хату. Ото чумаки привозили саджанці з яблунь та груш, як, їдуть назад, то кожен везе. Пробували садити й виноград, і такі сади позаводили, що наші яблука скрізь уславилися».

Чумацькі садиби мали дві брами: одну — з поля, другу — з села. На подвір'ї чумака могло бути й дві комори, у них стояли засіки та кадуби на сіль; були возовні, у яких також попід стінами стояли засіки на сіль та рибу.

Багаті чумаку відкуповувалися від панщини, мали наймитів на власному полі і в дорозі, а бідний чумак ледве зводив кінці з кінцями.

Кім селян чумакували й козаки, Міщани і навіть духовенство. Я Микола Костомаров у своїй праці. Про історичне значення руської народної поезії писав: «Відображенням згаслого

лицарства в Малоросії чумак. Козака покликала до діяльності потреба народна, а чумака породило становище Малоросії, суспільні потреби і народний дух. Малороси скінчили своє войовниче покликання, настали інші часи. Шаблю замінила коса, гармату — плуг. Та чи могла Малоросія з такими широкими, привільними степами вміщати в собі людей, які б мирно обробляли скромний куточок і не розлучалися далі найближчого струмка? Чи міг малоруський народ, розігравши таку гучно-трагічну роль, забути її враз? Природа любить поступовість. Через це перш ніж козак обернувся б селянина, він став чумаком і бурлакою. Чумак — за роботою селянин, а духом — козак. Власне, в чому полягає чумацька праця? У перевезенні хур солі, вина, риби, хліба; здається, найповсякденніше призначення! Але чи так дивиться на нього малоросіянин? Чумак знаходить якусь славу в своїх мандрах. Разом з тим, що «пішли наші синочки грошей добувати», народна пісня говорить: «і слави заживати». У наш час пісні козацької гетьманіщини переробляються на чумацькі. Так, Морозенка в Слобідській Україні замість козаченька величають чумаченьком. Є пісні, де спочатку мовиться про коней і татар, а наприкінці — про волів і мазниці. Чи самий тільки інтерес рухає чумаком? Ні, з інтересом поєднується і щось інше: якийсь підсвідомий потяг до мандрів, пригод, товариського життя і самозвільнення від родинних зв'язків. Те саме, що вирізняло вдачу козака. Чумацьке візникування багато в чому й досі схоже на войовничий похід їхніх предків».

Загалом чумацтво відігравало значну роль в економічному розвитку села: вносило нові прикмети в патріархальний побут пожвавлювало торгівлю, зокрема привозними товарами. Спосіб життя чумаків та їхніх родин помітно відрізнявся від хліборобського, тож не дивно, що в них витворилися свої традиції, які передавалися з покоління в покоління.

У численних народних піснях правдиво відбито і збирання чумака в далеку дорогу, і поневіряння на чужині, і туга за родиною та коханою, і напади грабіжників, і смерть самотнього чумака серед степу.

Багатьма дорогами України ходили чумаки до Криму, до Одеси, на Дон та в херсонські степи. Найвідоміші з них — це Чорний та Муравський шляхи. Чорний шлях, називався так,

тому що був небезпечний. Нерідко на чумацькі валки нападали грабіжники, забирали волів й товар.

По Житомирщині, наприклад Чорний шлях тягнувся від Бердичева на Умань, а звідти потайними стежками, глибокими ярами та берегами степових, річок доходив до Балти. Ще він називався «Шпаків шлях» — від чумацького отамана Шпака, який вдало проводив чумацькі валки. Прибувши до запорозькою кордону, чумаки наймали провідника, за переправу через Дніпро у них брали «мостове». Біля Микитиного перевозу чумаку мастили сорочки й одяг дьогтем проти «чуми, й гаддя»,

Довга й важка дорога гартувала чумаків морально й фізично. Недарма ж про них говорили: «То люди бувалі, сходили світа, багато бачили, багато знають». Більшу частину життя чумаки проводили в дорозі, тож і помирати нерідко доводилося на чужині. З весни до осені разів по три ходили чумаки на південь, а з настанням холодів поверталися додому. «Як прийшла Покрова, сиди, чумаче, вдома», — каже народна приказка. Проте часто бувало, що й на зиму чумак не повертався додому, а приставав десь на півдні до хазяїна, в якого було сіно для волів.

За енциклопедичними даними, всередині позаминулого століття волами перевозили щороку 60—80 мільйонів пудів вантажів. У ті часи в Україні була поширена славнозвісна сіра порода волів, що відзначалася велетенськими розмірами і неабиякою витривалістю. Саме цю породу найбільше полюбляли чумаки. У дорогу воли починали ходити в чотирирічному віці. Їх добре доглядали, часто мили водою й обтирали соломою (щоб були кучеряві), хвости розчісували гребінцем, роги чистили склом. «Багаті чумаки навіть золотили роги волам та скалки у ярмах. Налигачі були ремінні й шовкові. Від хвороб худобу, за повір'ям, зціляла роса, зібрана на Юрія, яку чумаки завжди брали з собою в дорогу. Ходили воли в дорогу по п'ять років, потім їх міняли на молодняк. Кожний чумак міг сам зробити воза, а колеса виготовляв стельмах. Дьоготь для змащування коліс гнали самі або ж купували у майданників.

Як писав О. Довженко, «віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім». Відоме було прислів'я: «Віз ламається — чумак ума набирається, а як віл пристає — то й ума не стає».

Узимку до відкриття чумачки господарі-чумаки готували вози, ярма, лагодили упряж, дбали про волів. Чумацькі вози обшивали лубом. Ярма та вози різьбили. Як згадував чумак Клим Сіденко з села Орли на Звенигородщині, у чумацькому господарстві було «... все мережане та міцне. А сани так були вимережені, що не було де й пальцем ткнути». Спосіб життя чумаків (узимку мали вільний час) давав змогу багато різьбити хату, хатнє і господарське начиння. Особливо ретельно, з великою любов'ю різьбили ярма і задники возів. Ще й сьогодні ми знаходимо різьблені ярма на батьківщині Шевченка, найбільше на Чигиринщині. Часом на таких ярмах бачимо цілий хліборобський календар.

Якщо чумак мав п'ять пар волів. Можна було приставати до валку. Багатий чумак нерідко збирав одну й більше валок, (від 20 й більше возів). При великій чумацькій валці (до 100 паровиць) двоє-троє волів було в запасі.

У дорогу брали харчі: сухарі, пшоно, сало, барило на воду та баклагу з горілкою. Варили на тринозі в казані галушки (їли їх дерев'яними шпичками), куліш, затірку, кашу із щирбою (каша, зварена у воді, в якій кипіла риба). Обов'язково брали в дорогу півня, який сповіщав про час.

Перед дорогою, а також повернувшись додому, готували обід, на який запрошували не тільки односельців, а й гостей із сусідніх сіл. Старий чумак — батько чи дід — виносив із хати свячену воду, кропив нею воза та волів, потім брав сокиру і кидав наперед волів — вози мали пройти, не зачепивши її колесами. Якщо кинута сокира лежала на схід, подорож, вважалося, буде вдалою, якщо на південь — заробіток буде добрий. Виряджаючи чумака в дорогу, жінка й діти з плачем проводжали його за село. Старий отаман також проводжав валку в поле, аж поки не видно було села.

У степу чумаки вибирали з-поміж себе отамана — досвідченого чумака. Вгорі йому на шапку нашивали червону квітку. Отаман їхав верхи на коні або ж у візку, запряженому конем. Усі гроші здавали йому, він вів рахунок, карбуючи на палиці. Слово отамана було для всіх, законом, без нього навіть вози не мастили.

Одягався отаман у широку полотняну білу сорочку, оздоблену скромною вишивкою, в широкі штани (з восьми аршин полотна) на ремінному очкурі, до якого кріпився ніж «циганчук», постоли або ж чоботи. За халявою чумак тримав ложку,

люльку, сопілку, молитовник від пропасниці. У холодну пору носив свиту або кожух, а шапку не скидав і влітку.

Чумаку любили свою нелегку працю, волів і все спорядження. Ось як, згадував про це чумак із Звенигородщини Йосип Момот: «Я ні з ким так щиро та солодко не побалакаю, як із волами та з возами, чумацькими лишками». Навіть тоді, коли чумацтво вже цілком занепало, старі чумаки продовжували дотримуватись у побуті давніх звичаїв. Ось як про це висловився старий чумак Федченко з м. Лисянки: «Хіба вже я до цього доживу на старість, щоб аж кіньми їхав, наче я не чумак».

Крім риби й солі, чумаки привозили різні подарунку рідним. Жінкам — крамної тканини на очіпок, хустку, намисто, чоловікам — пояси, штани, дітям — горішків. Для себе та на продаж доставляли також ладан, гвоздику, родзинку, перець.

Побувши тижнів зо два вдома, чумаки знову лаштувалися в дорогу. Привезене збували вдома на ярмарках. Дрібний товар чумацькі жінки важили на сокиру. Кожний карб на сокирі показував певну вагу. Проїжджаючи селами, чумаки давали гостинці дітям. Хто не чумакував, тому давали солі та риби без грошей.

У свої садиби чумаки заїжджали з поля, щоб не наробити шкоди. Сіль зберігали в засіках комор у крйдубах, сипанках, а міряли її діжками та мірками.

Бувало, що волів залишали на зимівлю на півдні в хазяїна, де їх легше прогодувати. Робили загін — викопували землянку, будували піч, обгороджували всю місцину возами. Після першої ночі в загоні отаман вертався додому, а для догляду за волами лишалися наймити. Щоб наймит добре доглядав худобу, хазяїн-чумак давав йому паровицю волів на виплат. Через п'ять років служби наймит ставав чумаком.

У загонах чумаки читали (всі були грамотні), співали, грали в шахи (виготовляли їх із паличок), мережили вози та ярма, розповідали казки. Справляли свята, грали в гилку, в довгої лози, грали на сопілках. Весною загони розбирали.

У чумаків було багато власних, звичаїв та повір'їв. Зустрівшись у дорозі з чужими чумаками, зупинялися, закурювали люльку, розпитували один одного про життя-буття, про новини. Між собою чумаки були дружні, допомагали в біді. Зустріч на дорозі з жінкою віщувала недобре. Тому жінки, побачивши здалеку чумаків, ішли геть з дороги й ховалися.

Заробляючи на прожиття торгово-візницьким промислом, чумаки, природно, втрачали інтерес до хліборобської праці. Проте в голодну та холодну зиму, коли не вистачало кормів для худоби, це нерідко оберталося для чумаків нещастям.

«Чимало різних сторін чумацького життя відбито в народних. піснях. Поїхав чумак у дорогу, а вдома господарство занедбане, тужить за чоловіком жінка з дітьми, плаче молода дівчина за своїм коханим.

Але найгірше було, коли чумак залишав зароблені тяжкою працею гроші в корчмі.

Народжені в тісному єднанні з природою, численні чумацькі пісні є справжніми мистецькими шедеврами, вони й нині хвилюють нас своєю задумливою поетичністю. До таких, належать «Над річкою бережком», «Їхав чумак із Криму додому», «Ой ходив чумак» та багато інших.

Хто не знає такої, наприклад, пісні, як «Ой горе тій чайці»? Правдиво й зворушливо передаючи картини реального життя, вона, водночас, сповнена глибокого філософського узагальнення. Образ безталанної чайку, «що вивела чаєняток, при битій дорозі», ще і в давні часи став символом знедоленої України, яку протягом століть шматували чужоземні загарбники й поневолювачі.

Чумацтво з його своєрідним побутом та звичаями, з його багатим фольклором завжди привертало увагу багатьох українських, а також російських, письменників, художників. Серед них І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, О. Кольцов, І. Айвазовський, К. Трутовський, С. Васильківський...

Михайло Коцюбинський, глибоко зворушений своєрідною чумацькою музою, витворив хвилююче оповідання «На крилах, пісні». Чумацькі пісні збирав, зокрема, Дмитро Миколайович. Ревуцький, музикознавець і фольклорист, брат композитора Левка Ревуцького. Серед письменників XX ст., що присвятили цікаві рядки чумакам, слід згадати Максима Рильського. Ще в дитячі року, живучи в с. Романівка на Житомирщині, майбутній поет часто слухав розповіді старих, людей про чумаків, про їхнє життя, сповнене незвичайних, пригод.

Сергій Верговський

Вітряки України в колекції Національного музею народної архітектури та побуту України

Для музею народної архітектури потреба збереження й експонування основних типів вітряків, що стали символом хліборобської України, була складовою загального процесу польових досліджень пам'яток народного будівництва. І це допомогло побачити те різноманіття, яке єднає вітряки з усім загалом будівельної традиції: і регіональних особливостей, і сакральних засад, і технологічного досвіду. Навколо сіл, на вигонах і пагорбах часом стояло по кілька десятків цих фантастичних сотворінь, які нагадували то рій метеликів, що вирував над вигоном край села, або хрести, що позначали далечінь. І це вражало заїжджих людей. Так, придворний лікар Отто фон Гун, що супроводжував царя у його подорожі в Україну на початку XIX ст., занотував цю дивовижу: «Не доезжая до казенного селения Понурницы, увидели мы вдруг, и на одном месте десять ветряных мельниц. Мне казалось, что будто эти десять мельниц мелют на всю Малороссию: ибо по сие время видел я только водяные, но почти ни одной ветряной. Они так малы, что издали кажутся подобными летучим мышам, далее же на Украине видел я их почти при каждой деревне множество».

Вітряк з хутора Лісового, коло Ніжина. Саме такий вітряк, подібний до мінімальної традиційної будівлі — селянської надвірної комори з піддашком (обидві споруди з хутора Лісового, коло Ніжина), започаткував музейну колекцію вітряків. На відміну від інших типів — двоповерхових стовпових, що називають тут вітряком, шатрових каркасних, що називають машинами, шатрових зрубних, відомих як кругляки, і вітряків з внутрішніми крилами, що називали млинами, цей, казкового силуету, що нагадує хатку на курячих ніжках, одноповерховий вітрячок називають млинком. Певно, цей тип тут автохтонний, надто вже він вписується в масову народну будівельну традицію краю, найяскравіше представлену таким архаїчним типом будівлі, як комори.

Масивний дубовий стовп-«дід», глибоко закопаний у землю, становить конструктивну і сакральну основу вітряка, і саме

цей елемент позначив найпоширеніший в Україні, існуючий у численних регіональних варіантах тип вітряка, — стовповий, що відрізняє всі його варіанти — одноповерхові і двоповерхові, чотирикрилі, шестикрилі і восьмикрилі, зрубні і каркасні, на зрубних і мурованих стільцях тощо, від шатрових, у яких на відміну від стовпових (з поворотним корпусом, зведеним на стільці навколо «діда»), на вітер навертається лише верх, а сама будівля нерухома і центрального «діда» в ній нема. На дубових стоянах, навколо стовпа-«діда» встановлено масивний зрубний стілець з дубових брусів, в'язаних знизу четвериком, а вище — восьмериком, тобто наближеним до круга, адже саме на нього корпус спирається двома поставленими впритул до «діда» підвалинами — «братами», і на ньому повертається зрубна клітка вітряка, центрована стовпом-«дідом», тож опора має бути по можливості круглою. Клітка зрубу формується на поперечних брусах, врубаних у «брати», в даному випадку стіна під крилами має зрізані на восьмерик кути і лише вище, на рівні підлоги зруб переходить на четверик, тож бачимо, що і в стільці, й у зрубі самого вітряка майстри вільно володіють прадавніми традиціями поєднання четвериків і восьмериків у різних, як у даному випадку, варіантах — восьмерик на четверику і навпаки — ця наука тисячоліття відпрацьовувалась в оборонних вежах і банях храмів, тож і залишалась у традиціях народних теслів, які зводили і хати, і храми. Стовп іде вище підвалин, входячи у простір зрубу, і лише на певній висоті, коли зруб переходить на четверик, у зруб врубується масивна поперечна балка-«баба», водночас насаджена на круглий шип стовпа. Саме на неї, поздовж, настеляється підлога. Тож корпус контактує зі стовпом і «братами», і «бабою», цієї висоти досить, щоб утримувати вітряк вертикально при будь-яких поривах вітру і будь-яких поворотах. Підлога виходить і на піддашок, до якого, з одного боку, веде драбина, а з другого, — вороток для підйому мішків із зерном. Для установки жорен облаштований окремий поміст так, щоб мука могла сипатися з жорен у скриню, приставлену на підлозі до помосту. І тут, у конструкції помосту, облаштовано усі механізми регулювання жорен. Нижній камінь ставиться на поміст по рівню, а в його середині — дерев'яне жлукто, крізь яке проходить підверетено, вверху закінчене квадратним конусом, на який кованою порплицею са'диться верхній камінь.

Підверетено спирається на рухомі балки в конструкції помосту, горизонтальним переміщенням опори підверетена добиваються точного прилягання верхнього каменя до нижнього, а підйомом регулюють розмір зазору між жорнами, відповідно до потрібної фракції помолу. Кован кадратом масивне веретено вилкою ставиться на порплицю верхнього каменя і обертає його разом з каменем. Верхом веретено входить у закладне гніздо рухомої балки вже у верхній частині зрубу. У верхній частині веретена закріплена дерев'яна баклуша з цівками, які входять у зчеплення з кулаками великого дерев'яного колеса, облаштованого на валу, його намагаються зробити як можна більшим, щоб пришвидшити рух жорен, тож воно входить у простір горища, а у багатьох вітряках саме заради цього крокви роблять кривими (журавці), і дах стає опуклим, або кілевидним. Вал спирається на окремі балки у верхній частині зрубу, а на його випуску лаштують крила. У даному вітряку крила не мали коромисла, одне крило робили зі «шмигою» — воно було довшим, і його кінець проходив крізь гніздо валу й на ньому кріпилось друге, протилежне крило. Ця досконала конструкція є архаїзмом. Весь вітряк навертався на вітер колодою («прави'лом»), кінцем закладеною між «братами», за другий кінець накидають кодолу (товсту вірьовку), яку тягнуть у потрібному напрямі кілком і «жлуктом», накинутим на стовпці, накидають кодолу на кілок, обводять навколо жлукта і починають крутить жлукто, накручуючи на нього кодолу. Коли мелють, навертають крилами на вітер, після роботи ставлять вітряк боком до вітру. Коли треба зупинити, кодолою затягають навколо колеса гнуте гальмо і фіксують колоду вірьовкою у такому стані. Сприяє зупинці і осадження верхнього каменя. Щоб від'єднати веретено від колеса, його відводять із гнізда. Зерно засипають у «кіш», закріплений над жорнами так, щоб його вузький отвір у «дні» входив у вузький жолоб-«лоток», з якого зерно крізь отвір сиплеться крізь порплицю у жорна. При цьому випуск лотка — «коник» (тут насправді зазвичай вирізають голову коня) торкається боковою гранню квадратного веретена, яке при обертанні гранями ворушить-вібрує лоток, і зерно легко спливає лотком у жорна, при цьому нахил лотка регулюється мотузками. Така на диво, проста і безвідмовна техніка, без енергоносіїв, принаймні два століття перемелювала хліб України. Жорна зрідка кували

гострими молотками — «оскардами», насікали поверхні і спіральні пази, які затягували збіжжя на зовнішню різальну кромку — поверхня жорен сферична. Для демонтажу часто ставили поряд пристрій із захватами каменя і шнеком, але давніше (як у даному вітряку) це робилось вручну. Знімали веретено, кіш з лотком, обичайку навколо жорен, підважувало скраю верхній камінь, підкладали дерев'яні качалки, камінь зсовували, переважували і перевертали для ковки, а тоді повертали таким же способом назад. Для підйому верхняка в процесі помолу застосовують перважно гвинти, шнеки, якими піднімають відповідну систему опорних балок, на яких стоїть підверетено, та давніше (і це фіксовано нами) за випуск балки, яку треба піднять разом з підверетеном, накидали кодолу, заведену в отвір дерев'яного вертлюга. Скручуючи разом подвійну кодолу, піднімають балку, тонко регулюючи зазор між жорнами для потрібної фракції помолу. У даному вітряку різьблений випуск балки виважують гвинтом з розкішним кованим баранцем. Ця проста безвідмовна техніка дає борошно, з якого випікають найкращий у світі запашний хліб, викладений під рушник на сволок чи полицю, він тиждень не черствіє... старші люди пам'ятають його як вищу святиню, що реально освячує, як символ повноцінності буття, духовної повноцінності. Хоча була і тонка обробка борошна (на жаль, відсутня в експозиціях). Для цього робили питель — довгий гранчастий барабан з брусків, його обтягували шовком, він обертався під час роботи вітряка, і в нього потрапляло змелене борошно. При обертанні пителя борошно пересипалось з грані на грань і пересівалось. Саме це і є питльоване борошно.

В основу стовпового вітряка, покладено давній традиційний тип будівлі комори, поставленої на стілець і обладнаної крилами. Його архаїчні одноповерхові і розвиненіші й потужніші двоповерхові конструкції з довшими крилами заполонили чи не всю Україну і утворюють цілий розмаїтий світ.

Вітряк кінця XIX ст., с. Вільшана Дворічанського р-ну на Харківщині. Витончений силует, шестикрилий, критий очеретом. Це хоч і стрункий, але також одноповерховий стовповий вітряк, на невисокому зрубному стільці з восьмериком на четверику. Зрубна клітка зведена з осики. Особливість обладнання у тому, що окрім жорен, розміщених також на помості, попід стіною стоїть ступа на три товкачі. Дія цього безвідмовного

механізму, на диво, проста. Над ступою облаштовано раму, у гніздах якої ходять довгі бруси-товкачі з коромислами вгорі. Проти кожного товкача у валу задовбано кулаки. При обертанні валу кулак зачіпає коромисло і, обертаючись разом з валом, піднімає його, аж поки, рухаючись по колу, не відходить убік. Піднятий вгору товкач під власною вагою падає вниз, спрямований гніздами, в яких він ходить. При наступному оберті валу все повторюється. Висоти підйому і ваги товкача достатньо для обробки збіжжя, проте, щоб уникнути одночасного удару, кулаки розміщені на валу так, щоб товкачі били почергово, в одному ритмі. Коли не треба товкти, товкачі піднімають, і кулаки крутяться вхолосту, не зачіпаючи товкачів. Коли ж треба товкти у одній чи двох ступах, піднімають решту товкачів. Коли треба лише товкти, а не молоти, веретено відводять від колеса, і вал працює лише на ступи. За переказами, як хороший вітер і завізно, мельник цілодобово не виходив з вітряка, подрімає з півгодини і знов до роботи.

Подібний одноповерховий чотирикрилий вітряк початку XX ст. зі ступами і жорнами на помості, с. Кононівка, що на Лубенщині. Стілець дуже низький, а корпус каркасний, шальований. Дах трисхилий, критий дошками. Вихід на низько розміщену підлогу з ганочка над «правилом».

Вітряк початку XX ст., с. Боровиця Чигиринського р-ну також одноповерховий, каркасний, але має низку особливостей. Піддашок шальований разом зі стінами і критий односхилим дахом, а власне, корпус вітряка має кілевидний дах (для збільшення діаметра колеса). Підлога високо, а жорна ще вище, на окремому високому помості. Від висоти вітряка залежить довжина крил, а отже і потужність, саме через це цей одноповерховий вітряк має висоту двоповерхового.

Вітряк початку XX ст., с. Сасинівка Пирятинського р-ну на Полтавщині. Двоповерховий каркасний, з піддашком, внутрішніми сходами на другий поверх, де розміщено жорна і пристрій для демонтажу жорен. На першому поверсі комора на збіжжя. Підлога другого поверху настелена по верху «баби», тож стовп-«дід» високий, проходить крізь перший поверх і забезпечує стійкість проти вітру цієї високої споруди. Шалівка верху піддашка з криволінійним обрізом та опуклий кілевидний трисхилий дах надають будівлі вишуканості.

Вітряк початку XX ст., с. Лютенські Будища Полтавської області. Двоповерховий каркасний вітряк з піддашком на дуже низькому і широкому стільці. На фотографіях поч. XX століття цілі групи таких вітряків край дороги, на вигонах, висотах під селами повертають нам уяву про не таке вже й далеке минуле з його неповторним колоритом.

Своєрідний тип такого двоповерхового вітряка сформувався на півдні України. Певно, обмаль лісу, доступність каменю і досвід мурування його на вапні чи його рештках — «джамурі», або й просто землі, привели до стійкої традиції зведення високого, звуженого доверху, круглого стільця навколо велетенського привозного соснового стовпа. Вінець з масивних брусів, укладених на стілець, є опорою масивних «братів», з облаштуванням на них високої двоповерхової каркасної клітки, вивершеної кілевидним дахом. Саме таким є вітряк с. Благовіщенка Куйбишевського р-ну Запорізької обл., датований він 1861 р., тобто роком відміни кріпацтва, дата вирізана на верхній частині дерев'яного гнутого гальма, що обіймає колесо. Завершується шина гальма головою змії (можливо, це рудимент давньої традиції залучення цього відомого і шанованого тотема до позначення криволінійних форм), при цьому від столітньої безперервної роботи внутрішній шар гальма, той, що торкався колеса, стерся, стерлась і нижня щелепа, і від голови змії залишилась лише верхня щелепа з зубами. Вал має оголовок, відлитий з металу. Тож було спеціальне промислове виготовлення з металу цієї важливої, дуже навантаженої деталі, руйнування якої під дощами і негодою змушувало міняти вал. І в той же час усі шалівки прибиті ковальськими цвяхами. Обладнання розміщене традиційно, з коморою на першому поверсі і жорнами на другому. Особливе й облаштування причілка. Тут немає піддашків, лише окремі дашки перед дверима на перший поверх та над воротом, яким піднімали мішки зі збіжжям із землі прямо на другий поверх, не заносячи до приміщення. В цьому ж селі виявлено вітрячок для домашнього використання, зведений молодим хлопцем за подобою до вітряків виробничих, зокрема наведеного вітряка XIX ст.

Далеко на південь і схід, на Слобожанщину поширювався відомий на Наддніпрянщині й Полтавщині стовповий двоповерховий каркасний вітряк. На півночі він має зрубні стіни, як вітряк з с.Скаргівка Кремінського р-ну Луганської обл.,

але південніше вони каркасні, як у вітряку с.Нурове на Харківщині. Вітряк зі Скаргівки зведений на високому дубовому зрубному стільці, висока клітка цього стовпового вітряка виведена з дубових, кругло тесаних плах. Кілевидний дах і чотири велетенських крила, заправлені у фабричний металевий литий оголовок вала, є певною демонстрацією технічного розвитку цієї традиційної галузі культури, і цей монумент достойно представляє хліборобське минуле Луганщини.

Своєрідною зовнішністю вирізняються вітряки Поділля й Буковини. Тут побутує традиція, за якою перший поверх двоповерхових вітряків, як і в інших регіонах, займає комора, але на відміну від них хід на другий поверх, власне, до млина, не всередині, а зовні, по сходах, облаштованих на боковій стіні вітряка. У вітряку с.Городище Піщанського р-ну на Вінниччині сходи займають всю стіну, а верхня частина, власне, підлога перед дверима, закрита дашком. Особливістю цього чотирикрилого, критого соломою вітряка є двохсадне обладнання. Це виконано дуже просто. На валу влаштовано два однакових колеса і під кожним встановлено пару жорен з відповідними облаштунками — баклуші, веретена, портлиці, коші, лотки. У гарний вітер це вдвічі збільшує виробничу ефективність вітряка. Двосхилий дах, критий соломою, вивершує цю велику монументальну будівлю.

Своєрідні й буковинські вітряки. Тут сходи ведуть не просто на другий поверх, весь цей другий поверх ширший за перший, над яким він нависає, надаючи своєрідності силуету будівлі. Щоправда, розвідкові дослідження, проведені у перші роки музею, виявили існування численних перехідних варіантів, що фіксували етапи поступового формування наведеного типу від вітряків центральної України. Експонується вітряк с.Лівенці.

Цілком особливий варіант стовпового вітряка поширений на Правобережному Поліссі. Це «козловий» вітряк. Відомий він і в одноповерховому, й у двоповерховому варіантах. Документи засвідчують його існування у Німеччині XVI ст. Для України він також має ознаки давнини, давнини сакральної, яка, можливо, вже неусвідомлено перейшла разом з усталеними будівельними прийомами, адже час формування типів вітряків, певно, припадає в основному на XVIII ст. Тож, як і всі стовпові вітряки, стовп тут не лише має сакральну семантику, але її повноцінний варіант. У цих вітряках стовп називають «королем». Як і «дід»,

«король» також є персонажем культу предків, лише дещо вищого рангу, ніж «дід», що уособлював духа-предка родини, «король» несе поняття духа-предка громади, спільноти, роду-народу і семантика якого сходить до людини, яка наділялась правом священнодіянь, ставить священні знаки — карбувать їх, краять, саме від цього походить статус короля як керівника народу, від святителя цього народу, від духовного провідника, тобто з тими ж функціями, що й дід. Його моделювання у культурі має мету одухотворення духами предків, що перебувають у енергетично потужній сакральній частині світу — Вирії і спрямовують цю святість у свої культурні зображення як заклики до роду. Особливості «короля» вітряка у тому, що у краї з високим рівнем ґрунтових вод стовп, закопаний у землю, скоро підгниває, тому його ставлять на масивну дубову хрестовину, встановлену на шипи стоянів. Це ще один елемент сакралізації «короля», його святості, адже хрест побутує в рангу «неутилітарного», тобто сакрального знака, що моделює світ — священного знака з доби мустьє, а у пізньому палеоліті від вже є складовою цілої ситеми знаків геометричних структур світу, тобто священних знаків. Ця сакральна семантика такої конструкції поширена у давньому типі храму з сошним шатровим верхом, що масово побутував саме у районах, де поширені ці вітряки — на Правобережному Поліссі. Нами цей тип інтерпретований як самодостатній тип, введний до наукового обігу під назвою «королівські храми». У великих храмах для установки «короля» застосована монтажна система підкосів — козли, проте у менших храмах вона відсутня, цю роль беруть на себе ключі даху, в той час як у вітряках такі підкоси є не лише обов'язковими, вони потужні і беруть на себе усі бокові вітрові навантаження на вітряк, а вони значні. Певно саме тому ці вітряки відомі не як королівські, а як козлові. Така ж назва поширена й у німців (Bockwindmule) вона також означає козла. І ця семантична спільність при різнолексичності говорить про тотемну природу цього явища і про спільність тотемного кола багатьох народів. На Рівненщині фіксується й інша назва підкосів — медведі. На верхні кінці козла врубують масивний, в'язаний у шипи вінець — пов'язь, це і є опора братів, на яких через поперечні балки і монтується каркасна клітка вітряка. Тим часом король піднімається вище, а насаджена на нього баба, як і у попередніх стовпових вітряках є основою

Табл.1. Стовпові вітряки.
1. «Млинок», х.Лісовий; 2. «Млинок», х. Лісовий, перетин; 3.Вітряк с.Сасинівка, перетин; 4.Вітряк с.Сасинівка; 5.Вітрячок с.Благовіщенка; 6.Вітряк с.Благовіщенка; 7.Вітряк с.Вільшана; 8.Вітряк х.Кудрявий; 9.Вітрячок с.Кримне; 10.Вітряк с.Скаргівка; 11.Вітряк с.Кононівка; 12.Вітряк с.Городище; 13. Вітряк с. Лівенці

підлоги другого поверху, а зв'язана з ригелями, вона утримує у вертикальному положенні весь вітряк.

Саме такий вітряк але у мінімальному розмірі, розрахований на потреби одного господарства, початку 20 ст. з с. Кримне Старовижівського р-ну Волинської обл. експонується в музеї. Відміни від описаного виробничого тут лише у мінімізації конструкції, подібно до описаних одноповерхових стовпових вітряків. При відсутності другого поверху, його роль виконує високий поміст, до якого і піднімається баба. Підлога на рівні братів. Відповідно до малих розмірів, тут заради збільшення тяги крила дуже широкі, ще й до того ж з переломом площини, так, щоб крило ввігнутою поверхнею ловило вітер з більшим упором на крило. Критий дрібними драницями.

Передбачається реконструкція вітряка цього типу, але повноцінних розмірів за матеріалами В.Самойловича, з с. Оженина на Рівненщині.

Окрему групу вітряків України становлять вітряки шатрові, так називають вітряки з поворотним верхом і нерухомим корпусом. На вітер навертається дише дах з крилами і валом та колесом, решта кріпиться до нерухомого корпусу, його балок, підлог тощо. При цьому постійний зв'язок колеса з баклушею досягається тим, що веретено і баклуша стоять точно по центру корпусу, власне по центру круга (на верхньому обрізі стіни чи на стелі другого поверху, на якому повертається дах з крилами, валом і колесом. Щоб краще конструктивно підійти до цього круга і вписатись у поверхню, яку окреслюють рухомі частини, такі вітряки переважно зведені восьмериками, або зрубом, або каркасом, (хоча є й архаїчні приклади восьмериків на четвериках). Саме тому такі зрубні вітряки називають кругляками. Каркасні, що мають певні генетичні зв'язки з традиціями шатрових вітряків західної Європи, називають машинами, і часто в їх зведенні брали участь запрошені майстри, або й будували їх ті, хто добре роздивився їх, маючи власний традиційний будівельний досвід успішно будував ці «машини». В музеї були спроби перемістити вітряк такого типу як то з с. Фотевиж на Сумщині, чи з с.Прачі на Чернігівщині, пороте з певних причин цього зробити не вдалось. Не вдалося також реалізувати реконструкцію вітряка-тартака 18ст., що стояв колись у Києві, і від якого збереглися креслення. Це вітряк, обладнаний пилами для розпилювання деревини на бруси і до-

шки-тертиці. З тих же причин не вдалося реалізувати розроблену програму експонування вітряків у національному скансені, вона налічувала тридцять ще на той час існуючих вітряків, що разом несли б потужну інформацію про досягнення у цій галузі народної культури. Та навіть те, що експонується, становить цінність.

Натомість кругляками доля наділила. Цей тип вітряка ввібрав значний традиційний будівельний досвід, нагромаджений у зведенні оборонних веж, архаїчного житла і господарських будівель. З традиціями мурування на півдні пов'язаний шатровий вітряк з мурованим круглим, звуженим доверху корпусом. Саме такий вітряк 1907 р. с.Олександрівка на Херсонщині представлений у музейній колекції (знаходиться в стані реставрації). Та значно повніше представлені зрубні кругляки. Вітряк к.19 ст. с.Смолин Чернігівського р-ну, двоповерховий, чотирикрилий, зведений з масивних дубових плах і брусів, в'язаних у замки з «канню». Тибльований зруб дуже довгими «лопатнями» — тиблями, що пронизують одразу 1,5-2 вінця. Такі довгі отвори крутять архаїчним ложкоподібним свердлом — лопатнем. Хоч таке свердло і потребує постійного докладання зусилля, адже не має гвинта, що створює тягу, але з однаковим зусиллям іде на будь-яку глибину. Певно, це здобуток досвіду оборонного будівництва, який зберегла традиція. Перший поверх має двоє дверей, це на той випадок, що при певному вітрі крила будуть проходити поряд з дверима. На цей випадок існують другі двері, і це особливість кругляків. Вікна маленькі, круглі, мов бійниці в оборонних вежах. По верхньому вінцю влаштовано круг, що центрує повертання даху з обладнанням. Колесо, веретено, баклуша, жорна, звичайні, як і в усіх інших вітряках. Навертається верх системою «правил», що йдуть від чотирьох поперечних балок шатрового поворотного даху вниз, до землі, де зв'язані в один вузол. Тут же, на правилі влаштоване і «жлукто», на яке накручується кодола при навертанні вітряка на вітер. Стовпці навколо вітряка, для закріплення кодоли.

Подібний вітряк кінця 19 ст. с. Юнаківка Сумського р-ну. Восьмерик зведено з дубових брусів, в'язаних у замки. Корпус рівний, присадистий, без звуження догори. Шестикрилий, критий очеретом.

Та є й особливі кругляки. Таким є кругляк 1911 року с. Ширяєве Путивльського р-ну на Сумщині. Це, власне, триповерхо-

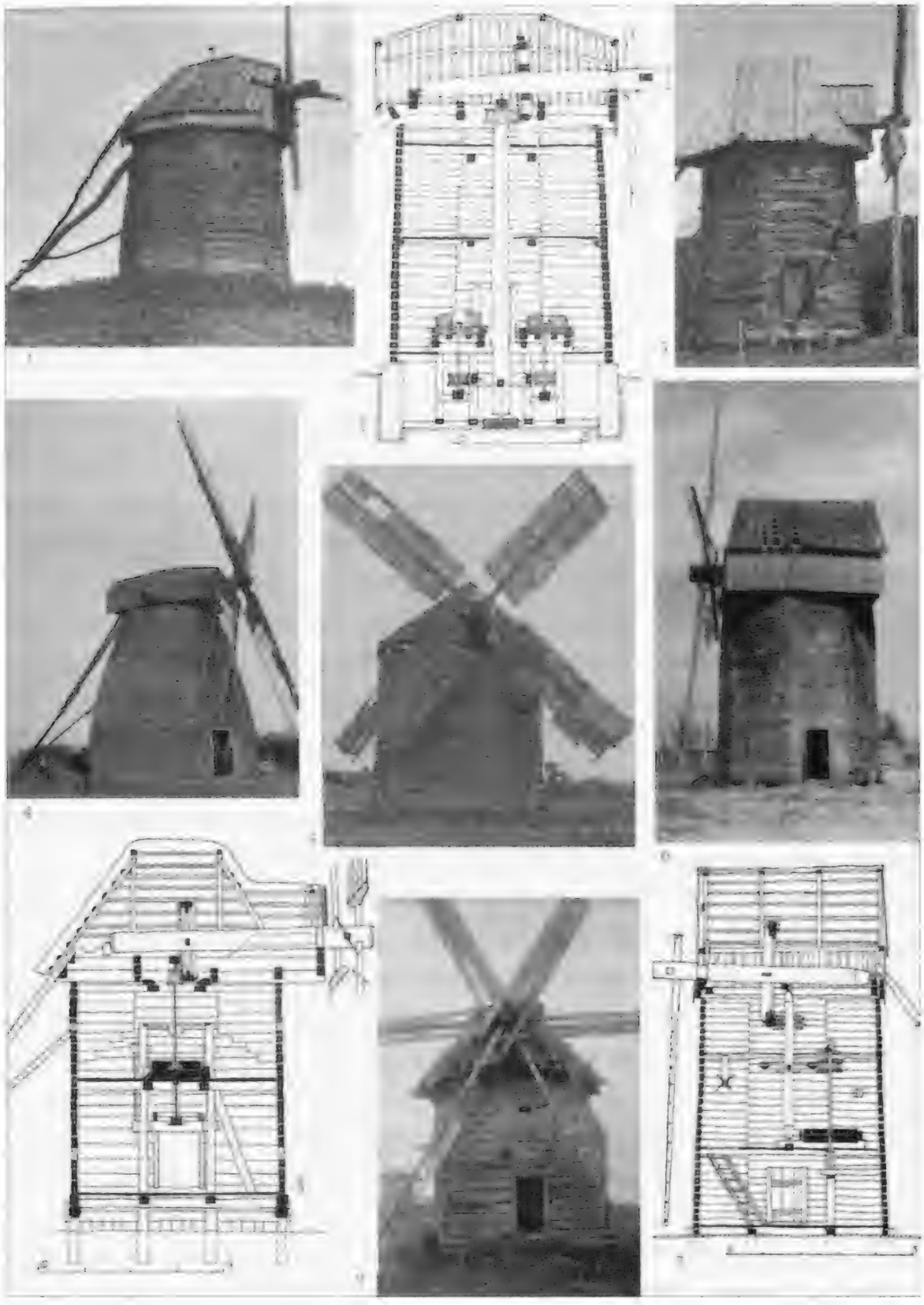

Табл.2. Шатрові вітряки.
1.Кругляк с.Ширяєве; 2.Кругляк с.Ширяєве, перетин; 3.Кругляк с.Смолин; 4.Вітряк с.Олександрівка; 5.Кругляк с.Юнаківка; 6.Кругляк с.М.Морочна; 7.Кругляк с.М.Морочна, перетин; 8.Кругляк с.Синявка, перетин, реконструкція автора;
9.Кругляк с.Синявка.

ва споруда, один мурований поверх займає підвал. На стінах підвалу рублений з дубових протесаних плах двоповерховий звужений доверху восьмерик, чотирикрилого вітряка з шатровим поворотним, подібним до перевернутого човна дахом. Дубові вінці корпуса в'язані замками. Особливе двохсадне обладнання. По центру стоїть велетенський дерев'яний торчовий вал, що відіграє таку ж роль як веретено у всіх вітряках. Вал проходить крізь весь вітряк і спирається на опору в долівці підвалу. У верхній частині вала чимала дерев'яна баклуша, що входить у зачеплення з колесом вала з крилами. Внизу торчового вала теж колесо з боковими кулаками, що входять у зачеплення з «палешніми» колесами двох садів, розміщених по різні боки від торчового вала.. Жорна на першому поверсі, верхній камінь крутится підверетеном, що йде знизу крізь жлукто нижнього каменя і вилкою у верхній частині захвачує портлицю верхнього каменя. Для засипки зерна у великі коші, закріплені над жорнами, у підлозі другого поверху є відповідні отвори, тож зерно мішками, воротком, крізь ляду у підлозі піднімають на другий поверх і засипають у коші.

Кругляки відомі і на правобережному Поліссі. Так у Зарічненському районі було виявлено два вітряки, подібні за типом, але один каркасний у с.Синові, другий зрубний у с. Мала Морочна. Певно цей тип тут побутує у культурі тривалий час. Вітряк с. М.Морочна зведений у 1948р., вскладчину всім селом, замість вітряка що згорів у війну. Кожен порізав на своїх межах вільху, таку, щоб годилась на брусся, потесали, і під керівництвом власника вітряка Павла Репецького, за активної участі його синів звели вітряк, бо потерпали без млина. Тож вітряк зведено толокою, а згодом переведено до колгоспу, хоча власник продовжував працювати на ньому і при передачі його, вже занедбаного до музею, благословив його майбутню суспільну місію. Це дво-триповерховий кругляк у якого жорна на другому поверсі, на першому комора, мішки з зерном піднімають воротком на другий поверх і засипають у кіш над жорнами, а проте, значна висота (а отже й розмах крил та потужність) викликали ускладнений привід жорен. Жорна розміщені як у стовпових вітряків не по центру, а проз бік. Кован веретено, встановлене вилкою на портлицю верхнього каменя, вверху кріпиться до балки, що визначає висоту другого поверха, хоча підлоги тут нема. Веретено має чималу циліндричну баклушу,

що входить у зачеплення з кулаками колеса на торчовому валу, встановленому по центру вітряка на підлозі другого поверха, а вгорі — до рухомої балки поворотного верху. Тут на ньому закріплено велику конічну баклушу, що обертається кулаками колеса на валу з крилами. Крила не мають коромисел, а суцільна, дубова, тесана на конус, на два кінці, «шмига», що протягується крізь отвір у валу, є основою одразу двох протилежних крил. Це архаїчна, хоч і складна у виготовленні, доборі довгої рівної деревини, але механічно і експлуатаційно дуже досконала конструкція, виготовленням якої володіли майстри цього глухого присілка. Верх має невисокі каркасні стіни четвериком і двосхилий дах на кроквах, критий коленими дошками. Навертається на вітер двома правилами, закріпленими до каркасу поворотного верху і зв'язані внизу.

Поринувши у цей розмаїтий світ вітряків, хочеться згадати і про рідкісні вітряки з внутрішніми крилами. Окрім опису такого вітряка на Харківщині, нам вдалося зустріти рештки такої будівлі на Чернігівщині і отримати розповіді про конструкцію млина. Власне залишилась лише комора, сам же вітряк було розміщено на стелі комори, яка була підлогою вітряка. Будівля вітряка була каркасним восьмериком, критим шатровим дахом. В центрі восьмерика стояв торчовий вал, що йшов на перший поверх, до жорен. На другому поверсі на поперечках вала формувались вертикальні щити-крила. Стіни були шальовані по поворотних щитах, як ворота. Всі вони прочинялись назовні в один бік, тож при будь-якому напрямі вітру вітряк обертався в одному напрямі. Потужність його була невеликою, і згодом, коли з'явились двигуни, його розібрали.

Перед колекцією вітряків музею постало завдання відтворення вітряка с. Синявка, фіксованого С. Таранушенком під час досліджень церкви XVIII ст. у цьому селі. Вітряк опублікований дослідником у гравюрах[67], виконаних за фотографією автора, проте автору даної статті С.Таранушенком передана ще одна неопублікована фотографія фасада цього вітряка, яка й стала основою для розробки проекту реставрації пам'ятки, власне реконструкції, спираючись на матеріали досліджень кругляка в с. Смолині коло Чернігова (див. вище).

---

[67] Таранушенко С. Вітряки. Гравюри Л.Літошенко. 1944. Гр..№7.

Крутляк має два поверхи, перший є коморою на збіжжя, другий, власне млин з жорнами по центру, веретеном з баклушею, що обертається колесом на валу. Особливості вітряка у тому, що перший поверх зведено четвериком, а другий восьмериком, при цьому перехід відбувається через зрубний парус, що є надзвичайно рідкісним, реліктом. Цей архаїчний прийом є свідченням автохтонних глибин творчого розмаїття застосованого до цього функціонально відносно нового типу будівлі, яка при формуванні увібрала цілий калейдоскоп прийомів, що прийшли з глибин тисячоліть і оберталась в арсеналі будівельної традиції народу. Саме цією роллю енциклопедії будівельної культури народу і цінні нині, в час технократії давні традиційні вітряки як феномен процесів досконалого культуротворення на грунті культурного надбання віків.

Лідія Орел

Ярмарок — це свято

З давніх-давен на нашій землі у певних місцях і в певні дні року збиралися великі торги — ярмарки. Гончарі й ложкарі, ткалі і вишивальниці, бондарі й столярі, стельмахи й кошикарі, кушніри й лимарі, соленики й дьогтярі, бублейниці й кравці продавали на ярмарках свої вироби. На багатьох торжищах стояли валками чумацькі мажі з сіллю та рибою. Кожний купував те, що не міг сам зробити.

У деяких місцях ярмарки проводилися регулярно, на храмові свята. За кількістю ярмарків на рік перше місце посідали Харківська та Полтавська губернії. Найбільші з них, що увійшли в історію, — Іллінський (20 липня — 1 серпня) у Ромнах, Хрещенський (6 січня) у Києві, Покровський (1 жовтня) у Полтаві, Троїцький (1 червня) у Харкові, Хрестовоздвиженський (14 вересня) у Кролевці, Вознесенський (перша половина травня) у Ромнах, Георгіївський (21 квітня) у Єлисаветграді та ін.

У Києві в минулому столітті протягом року збиралося шість ярмарків. Найвідоміший — Контрактовий ярмарок, що відбувався на Подолі. Сюди кожної зими (з 15 січня по 1 лютого) з'їжджа-

лися численні купці з різних країн і укладали контракти на купівлю-продаж товарів (звідси й походить назва ярмарку і назва Контрактової площі у Києві).

Відбувалися ярмарки і в невеликих містечках. Так, на Петра і Павла два-три дні був ярмарок у Борисполі, на якому продавали вироби з глини, заліза, дерева, шкіри, одяг, продукти харчування, худобу.

З літературних джерел, у яких описані ярмарки, довідуємося про заняття населення, предмети побуту, твори народного мистецтва, місце їх походження, народну термінологію, духовну культуру тощо. За даними 1873 року на Бориспільському ярмарку продавалися такі гончарні вироби: горщики, макітри, поросятники, миски, полумиски, мисочки, ринки, барильця, чайники, баньки (посуд для рідини), свистунці. Світлу кераміку привозили з Микільської Слобідки (нині Київ), темну — з села Ріпки Чернігівської губернії. Всього виробів з глини на ярмарку було 30 возів на суму близько 1000 карбованців сріблом. Розпродано все. Було привезено 200 возів коліс, 10 возів скринь (по 12 штук на кожному), 8 возів вікон зі склом, 50 возів різного взуття, 7 возів кожухів і шапок, один віз брилів, близько 100 возів риби тощо[68].

Окрім міських, в Україні було багато сільських ярмарків. Розселившись по Україні, козаки освоювали мирні професії — різні ремесла, а збували свої товари на ярмарках.

Згадаймо славнозвісний Сорочинський ярмарок на Полтавщині. Півтора століття минуло відтоді, як його талановито описав Микола Гоголь. Живою і незабутньою постає перед нами дорога на ярмарок чумаків і гончарів, змальована письменником: «Зранку ще тягнулися безкінечною низкою чумаки із сіллю та рибою. Гори горщиків, загорнутих у сіно, поволі рухалися, здавалось, ніби вони нудьгували у своїй неволі і темряві... Багато перехожих поглядали з заздрістю на високого гончаря, володаря цих дорогоцінностей, котрий повільними кроками йшов зі своїм товаром, пестливо обгортаючи глиняних своїх чепурунів і кокеток ненависним для них сіном...»

До 1917 року у Великих Сорочинцях щорічно відбувалося п'ять ярмарків: у березні — Похвальний, у травні — Святодухівський, у вересні — Здвиженський, у листопаді — Пилипівський, у січ-

---

[68] Дыминский А. Описание чумацкого промысла Киевской губернии Звенигородского у. Лысянской вал., с. Орлов — с 1860 по 1892 год. — С. 75.

ні — Василівський. Як і всюди в Україні, Сорочинський ярмарок мав власний колорит: ярмаркове велелюддя, зустрічі родичів, які жили по різних селах, знайомства молоді. Сорочинський ярмарок не можна було уявити без кобзарів і лірників, без гончарних опішнянських рядів, червоних полтавських плахт, вишиваних рушників неперевершеної краси, решетилівських килимів тощо. З ярмарку батьки не поверталися без гостинців для дітей — опішнянського свистунця чи пряника.

Великий знавець народної культури І.Нечуй-Левицький залишив нам опис ярмарку у Білій Церкві — «Роковий український ярмарок». На цьому ярмарку письменника вражали як асортимент, так і кількість товарів. Чого там тільки не було! «Кавуни лежать здоровецькими довгими купами... і нагадують низькі, присадкуваті єгипетські піраміди або степові херсонські скіфські могили...» У крамному ряду — ятки, в яких продають «колоритні спідниці, юбки, жупани, піджаки, чемерки, козачини.., а за ними рядок яток з готовими очіпками, з хустками та ситцем...»

А ось як описує ярмарок кінця XIX століття в степовій Україні письменник Григорій Данилевський у книжці, виданій 1901 року в Санкт-Петербурзі: «А натовп дедалі прибуває: околишні й дальні гончарі, скотарі, гуртівники, теслі й усякі робітники та ремісники везуть і несуть сюди свої товари. Біля наметів на базарному майдані височать купи нового глиняного посуду, щойно виготовлені відра, колеса, осі, голоблі, ярма, ряди смушкових і сукняних шапок. З наметів виглядають розвішаний ситець, стрічки, намиста, кожухи; тут же продається в ящиках сіль, у барилах і бочках дьоготь і всяке зілля. В особливих загородах стоїть під наглядом гуртівників худоба, яка купується і продається. Окремо товчуться в кутках майдану продавці: хто продає пари телят, хто телички, хто дюжини овець або старого беззубого вола. Це — головна принада чумаків. Сюди вони з'являються купувати й продавати худобу...»

Ярмаркувати їхали, як на велике свято, — гарно одягнені, з гарним настроєм. Колоритні сцени сповнені народних дотепів, жартів, купівлі-продажу доповнювалися гуртовим співом молоді, іграми та забавами, троїстою музикою, грою кобзарів та лірників. На ярмарках вирувало життя, яке любили спостерігати письменники та художники. Тут у митців народжувалися сюжети майбутніх творів, з'являлося натхнення.

Не раз доводилося ярмаркувати тим батькам, у яких дочки були на виданні. Як влучно про це каже народне прислів'я: «Коли дочці

минув год, готуй, мамо, в скрині под (посаг)». На посаг дівчині купували на ярмарку одяг, прикраси і обов'язково скриню, яка пізніше ставала важливою частиною весільного обряду. Народну драму нагадує сцена купівлі скрині в с.Кошепетівка Катеринославської губернії, описана очевидцем: «...Біля скрині давно вже, трохи не з самого ранку торгуються чоловік і його жінка; вже декілька разів вони то приступають до продавця, то відступають, роблячи це то разом, то поодинці. Вони давно до найменших дрібничок обдивилися скриню, і пробуючи міцність залізних завіс, і прислухаючись до дзвону замка, і обдивляючись міцність дерев'яних коліс, і милуючись барвистістю і фігурністю квітів. Уже декілька разів перекочували скриню з одного місця на інше, і декілька разів ставили її «на попа» (набік) — скриня так і сяк виходила хоч куди...»

Ярмарки тривали по кілька днів і були місцем знайомства людей з різних, часом віддалених місцевостей. Тож природно, що кожен ярмарок був не лише торжищем, а й місцем для розваг. Зокрема, тут завжди можна було послухати мандрівних артистів, а то й самому поспівати та потанцювати в гурті при нагоді. Ось як описує очевидець ярмарок в урочищі Криниця колишнього Лубенського повіту (кінець XIX століття): «З настанням сутінків ярмаркова метушня потроху зменшується, торговці ховають свої товари, ятки порожніють і гомін поступово затихає. Не чути більше парубоцьких хорів, але зате ростуть і міцнішають жіночі голоси, і мотив петрівок нарешті наповнює долину... Запалені свічки прикріплювалися буквально до всього, до чого тільки можна їх прикріпити: до возів, піднятих угору голобель, до встромлених у землю вил, граблів, на деревах, кущах...» («Киевская старина», 1883).

Легко здогадатися, що ярмарок тут відбувався на початку липня, напередодні свята Купала. Саме на цьому ярмарку побувала 1903 року відома російська фольклористка Євгенія Ліньова і зробила не тільки докладний опис свята, а й зафіксувала на фонограф (апарат для механічного звукозапису) і частково опублікувала пісні, які там звучали.

Сьогодні у ярмаркову стихію переносять нас полотна відомих художників — картини С.Васильківського та К.Маковського «Ярмарок у Полтаві», С.Святославського та П.Левченка «Ярмарок», К.Трутовського «На базар», В.Соколової «Повернення з ярмарку» та ін.

Свої дитячі враження від Звенигородського ярмарку описав А.Кримський у романі «Андрій Лаговський». Учений писав: «На

таких ярмарках можна було почути українську, російську, польську, єврейську молдавську, циганську, новогрецьку, болгарську, сербську, навіть турецьку мови».

Традиційні регіональні ярмарки з чумацькими мажами, рядами возів та скринь, кобзарями та лірниками — це вже історія. Проте колорит багатолюдного базару, ярмаркова атмосфера зберігаються у наших містах і селах і сьогодні. Народні майстри продають свої вироби на ярмарках; щороку відбуваються ярмарки у Великих Сорочинцях (останній тиждень серпня); щосуботи ярмаркують у Косові. Гарною традицією стало ярмаркування у День Києва на Андріївському узвозі. Ярмарки відбуваються і в інших містах — з нагоди міських і державних свят. Музей народної архітектури та побуту України (м. Київ) скликає народних майстрів на ярмарок двічі на рік — першої суботи-неділі травня і вересня. Такі свята є дуже важливими для збереження і розвитку традиційних ремесел.

Лідія Орел

З поховального обряду в Україні

Усі ми смертні на цій землі, і кожна родина доживає до дня, коли треба ховати когось із рідних. Тому ми маємо знати основи традиційного поховального обряду.

У минулому поховальні звичаї були дуже суворо регламентовані. Свої особливості мали похорон козака, чумака, рекрута і звичайного селянина-хлібороба; по-різному ховали людей старшого віку і молодих, неодружених — хлопця чи дівчину. Старші люди готуються до смерті заздалегідь і сприймають це як належне. Часом ми наївно запитуємо у них: чи не страшно Вам помирати? І такі люди відповідають, що вони й хотіли дожити до глибокої старості і померти з гідністю, своєю смертю. Готують і вбрання собі «на смерть», рушники чи хустки за звичаєм для тих, хто прийде віддати їм останню шану.

У народі вважають, що наближення смерті можна передбачити за певними прикметами. Коли людині старшого віку сниться хтось із покійних батьків і кличе її до себе; коли вона бачить уві сні весіл-

ля у своїй хаті чи бачить себе у чорному одязі — це віщує смерть. Кажуть, що коли кричить пугач чи обзивається сич недалеко від хати, виє собака або риють кроти — має бути в хаті горе.

Старі люди відчувають смерть, бо сили залишають їх. Просять прийти родичів, сусідів попрощатися. Кличуть священика, щоб висповідав. Кажуть, у якому одязі поховати тощо.

Священик сповідає, причащає, читає відхідну молитву. Над тяжкохворими провадився чин соборування.

Побутувала думка, що людина, яка за життя зналася з темними силами (відьма, чаклун), помирає дуже тяжко. Щоб дати їй змогу відійти, часом розбирають стелю й стріху. Вважається також, що ці знання відьма може передати тому, за чию руку потримається в останню хвилину; цього всіляко уникають.

Залежно від соціального стану людини ховали небіжчиків по-різному. Козаків колись ховали, як правило, у спільну могилу. Рили яму шаблями, списами, а насипали шапками. Ще й зараз у полях і степах України височать нерозорані поодинокі козацькі могили. Як і у скіфів, разом з козаком хоронили і його зброю.

Про місця поховання козаків, крім насипаних могил (курганів) і насаджених дубів, розповідають нам кам'яні хрести. Відомі козацькі цвинтарі при монастирях у Межигір'ї та Трахтемирові. До сьогодні в Трахтемирові збереглося козацьке кладовище з кам'яними хрестами різноманітних форм. Більшість хрестів датується XIX ст., серед них знайдено і шість давніших. Вважається, що перші поховання з'явилися тут ще за часів гетьмана Сагайдачного (приблизно в 1617 р.) Незначна кількість найдавніших кам'яних хрестів датується серединою XVIII— початком XIX ст.

Іноді кам'яний надмогильник має фітоморфне зображення дерева чи листка, що має, можливо, зв'язок з давнім язичницьким культом. Рамена кам'яних хрестів мають гранчасті та заокруглені форми.

У козацьких хрестів намає основи, їх рамена звужені до середхрестя.

В Україні традиція надмогильних кам'яних хрестів майже зникла. Причина відома — ставлення до них було таке, як і до всіх культових предметів. На козацьких хрестах, не боячись гріха, зводили, як на підмурівках, будівлі, їх закопували в землю, вистеляли ними дороги.

Віддаючи шану загиблим за долю України та померлим видатним діячам нашої культури, які поховані на Байковому кладови-

щі в Києві, громадськість подбала, щоб на їхніх могилах стояли козацькі хрести.

Коли помирав у дорозі чумак, його ховали десь у байраці чи в степу, щоб було затишно. Часом не було дерева, щоб зробити труну. Тому в піснях про смерть чумака іноді згадується «труна із рогожі»:

...Ой ви ж, товариші, ой ви
молоденькії,
Ой ви, люди гожі,
Та збудуйте мені, молодому,
Та труну з рогожі!..[69]

Або:

...Нарядили тому чумакові
Труну із рогожі,
Поховали того чумаченька
Край зеленого лугу...[70]

Чумакові теж насипали могилу, але усе добро чумацьке привозили до його рідних. Родичі відправляли панахиду. А як рідних не було, тоді

Що нема роду при
битій дорозі, —
Ой товариш один.
Товариш один...
— Ой товаришу, ой ти ж
вірний брате,
Ой не кидай мене.
Не кидай мене...
А продай воли сірі, половії —
Ой поховай мене.
Поховай мене...
Та продай вози, ярма
ще й занози —
Ой поминай мене.

За традицією нашого народу покійникові обов'язково складали руки і закривали очі. Вважалося, що якщо покійник дивиться, він має когось забрати з собою на той світ. У деяких районах на повіки клали мідні монети.

Далі покійного обмивають і наряджають. Стару сорочку, знімаючи, треба розрізати. Вважається, що водою, якою обмивали небіжчика, відьма чи чаклун може заподіяти шкоду. Тому її треба вилити, де ніхто не ходить. Вдягають покійного так само, як на

---

[69] Там само. – С.121.
[70] Чумацькі пісні. – К., 1989. – С.98.

весілля, обов'язково у нове, не ношене (винятком могла бути весільна сорочка чи намітка). У сільській хаті — обов'язково кладуть на лаву головою до покутя, ногами до дверей. Ця лава називається «мерцьовою». У руки вкладають свічку; свічки ставлять і в головах на покуті, перед образами — це вогонь очищення, коли людина переходить у інший світ. Подекуди свічку ставлять у посуд із житом.

За народною традицією покійний має переночувати у хаті. Але ніколи його не залишають самого, особливо на ніч. Кличуть людину, яка вміє читати псалтир, і цілу ніч із вечора читається над покійником псалтир. У давнину небіжчика на другу ніч приносили до церкви, і тоді псалтир читали саме там (про це згадується, зокрема, у повісті М.Гоголя «Вій»). Над нехрещеними і самогубцями церковний чин похорону не відправляли; не дозволялося ховати їх на цвинтарі, а тільки поза ним.

Коли в хаті є небіжчик, обов'язково запинають чимось дзеркало, знімають яскраві рушники й килими. Відповідно вдягаються й родичі, й ті, хто приходить на похорон. Заходячи до хати, не вітаються; подекуди не можна казати «добрий день», а тільки «здрастуйте».

Якщо помирає молодий хлопець чи дівчина, їх наряджають, як до весілля — у вишивану сорочку; дівчині — вінок зі стрічками. Як і на весіллі, печуть коровай, роблять гільце. Тоді перед домовиною йде весільна процесія — з гільцем і короваєм, дружками й боярами. У народних піснях також зустрічаємо зіставлення весілля й похорону:

Ой три літа, три неділі,
Як козака турки вбили.
Під явором зелененьким
Лежить козак молоденький.
Над ним коник нахилився,
По коліна в землю вбився.
Не стій, коню, наді мною,
Біжи, коню, дорогою
Широкою, степовою.
Вийде батько, розсідлає,
Вийде мати — розпитає.
Ой коню ж мій вороненький,
А де ж мій син молоденький?
Та не плач, мати, не журися,
Бо вже твій син оженився.
Та й узяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку...

По всій Україні побутував звичай, за яким жінки до самої смерті зберігали весільну сорочку і намітку, які потім клали у домовину або вдягали на небіжчицю.

Домовину робили звичайно із сосни чи дуба. Подекуди її оббивали тканиною, рушниками, клали під голову подушечку з сіном. На Полтавщині, де раніше було поширене настінне малювання, зустрічаємо згадки про мальовані домовини.

У домовину клали хрестик, ікону (чоловікові — Спасителя, жінці — Богоматір), квіти — васильки, безсмертник. На голову клали «вінчика» — спеціальну молитву, яку купували в церкві. На Чорнобильському Поліссі під плечі обов'язково клали рушник.

На похорон жалібно били церковні дзвони. Присутні тримали свічки у хусточках. Співали «Вічную пам'ять», «Зо святими упокой», релігійно-побутові пісні. Подекуди використовували на похороні й музичні інструменти. Сповіщали про горе на Поліссі труби, на Гуцульщині — трембіти. У гуцулів і досі побутує звичай: родичі померлого запрошують музику, який в ніч перед похороном тужить-грає на флоєрі (сопілці) над покійником[71].

Виносять домовину, за звичаєм, не родичі, а сусіди чи односельці. Тричі вдаряють домовиною об поріг хати. У деяких районах України домовину обсипали зерном, як і молодих на весіллі.

На Житомирському Поліссі до цього часу подекуди старші люди зберігають килим «на коня». Витканим килимом застеляють лаву під домовиною, ставлять домовину на нього у церкві під час служби, застеляють віз чи сани, коли везуть на цвинтар.

Дуже давній звичай — везти домовину на цвинтар на санях і влітку, і взимку. В сани запрягалися воли або коні. Французький офіцер Деляфліз, мандруючи по Україні, змалював, як у Васильківському повіті улітку на санях везли домовину.

Батько відомого поета Максима Рильського, Тадей Рильський, етнограф, ходивши з чумацькою валкою в Одесу, застудився, захворів і восени 1902 року помер. Він заповів, щоб везли його на цвинтар на санях. І були воли запряжені в сани...

Ніколи не забивають домовину на подвір'ї чи в хаті. Віко несуть, застеливши рушником і поклавши на ньому хліб. Заносять домовину до церкви (якщо є у селі), відправляють чин похорону. Потім поволі йдуть на цвинтар, зупиняючись на кожному перехресті (свя-

---

[71] С.Рожнів Косівського району Івано-Франківської області. Записав Л.Ященко.

щеник читає Євангеліє) і часом десь біля двору родичів чи друзів покійного, щоб старші люди могли вийти попрощатися. У цей час усі ворота, хвіртки по вулиці мусять бути зачинені. Подекуди вважалося також, що не можна дитині спати, коли мимо хати йде похорон.

Якщо йде церковна процесія, попереду обов'язково несуть хрест, за ним — корогви. На цвинтарі родичі прощаються з покійним. Співає півча. Після прощання забивають віко.

За звичаєм домовину спускають у яму на рушниках. Тому не випадково в народній пісні дівчина, яка виходить заміж за нелюба, знаючи, що чекає її важке життя, каже матері: «Рушниками, що придбала, спусти мене в яму». Подекуди домовину спускали на полотні, і тільки пізніше стали спускати на мотузках. Кожен з присутніх кидає в могилу три жмені землі, після чого її загортають, і священик «запечатує» гріб.

Тим, хто ніс хреста, корогви, віко й домовину, а також копачам дають хустки й рушники. Нікому з тих, хто допомагав на похороні, не платили грішми.

За народним повір'ям яму ніколи не можна залишати на ніч. Могилу копають зранку, ховають небіжчика до заходу сонця.

Над могилою, як і в хаті біля покійника, голосять. Це голосіння нагадує спів. Нам не раз доводилося чути по селах, як голосять за рідними. Мати побивається за сином:

Ой синочку рідний,
Звідки ж тебе виглядати?
Чи з-за гори, чи з долини,
Чи з глибокої могили?..

Часом на похорон також кликали голосільниць — жінок, які вміли гарно голосити. Подекуди голосять не лише під час похорону, а й коли відвідують могили. І багато є народних пісень, за змістом пов'язаних з утратою близької людини.

Летіла зозуля через мою хату,
Сіла на калині та й стала кувати.
Зозуле, зозуле, чого рано куєш,
Чи може, зозуле, моє горе чуєш?
Якби не чувала, то я б не кувала,
Твоя мати вмерла —
ти того й не знала.
Прибігла до хати, стала на порозі,
Забилося серце, полилися сльози.

Ой матінко рідна, де ж тебе узяти,
Чи з воску зліпити,
чи намалювати?
Їхали маляри з чужої сторони.
Змалювали личко ще й чорнії брови.
Змалювали личко ще й чорнії брови.
Та не змалювали любої розмови..

На могилі ставили хрест. Згодом її обсаджували багаторічними квітами, зокрема барвінком, у головах садили кущ калини або якесь дерево. Родичів найчастіше ховали поруч.

Хрест здебільшого робили дубовий; у місцевостях, де є поклади каменю, робили кам'яні або, як їх називали, козацькі хрести. На Полтавщині, наприклад, над козацькими могилами хреста ставили в ногах, а не в головах, і труну ставили не просто в яму, а в заглибину, викопану вбік.

Коли небіжчика поховали, справляють поминальний обід. На нього запрошують усіх, хто допомагав на похороні, і всіх присутніх. Обід не варили у своїй хаті; найчастіше кликали жінок-куховарок, щоб допомогли наготувати.

Найперша страва на поминальному обіді — це коливо або канун. Коливо — пшенична каша (нині часом варять і рис, і гречку) з ситою (переварена вода з медом); канун — шматочки білого хліба у ситі. Усі присутні тричі пробують коливо (або беруть шматочок хліба з ситою), далі мовчки випивають чарку горілки чи вина. Тільки після цього споживають усе, що наготували. Залежно від місцевості готували різні страви, але обов'язково тільки пісні. Для покійного теж ставили чарку, клали хліб.

Під час обіду люди згадують померлого — різні випадки з його життя, його вдачу. Ніколи не згадують поганого — покійного судити не можна. Далі починають говорити про майбутнє родини небіжчика. Якщо залишаються діти без батька чи матері, їм радять, як бути далі. Якщо поховали дитину, першими сідають за стіл діти, а тоді вже дорослі. Пообідавши, розходяться.

Другого дня родичі обов'язково провідують могилу, несуть покійникові «снідання».

Справляють поминки також на дев'ятий день («дев'ятини») і на сороковий («сороковини»). Вважають, що душа витає у хаті протягом дев'яти днів, і коли на дев'ятий день не пом'янути небіжчика, то це може нашкодити сім'ї чи окремим людям. Сорок днів душа теж перебуває ще десь поблизу — на подвір'ї, у садку тощо, тому годить-

ся справляти сороковини (подекуди до сорока днів у хаті ставлять склянку з водою — щоб душа могла «пити»). І потім обов'язково поминають у рік. Готують на ці поминки такі самі страви.

Окрім того, за народним звичаєм усіх покійних поминають тричі на рік: на Різдво, залишаючи на ніч на столі для них кутю, на Великдень і на Трійцю.

За народним звичаєм вдівець чи вдова не повинні були одружуватися протягом року; рік не можна було справляти весілля в родині.

Багато дохристиянських звичаїв, зокрема у поховальному обряді, збереглося на Поліссі. На старих цвинтарях часто зустрічаються поховання без хрестів, пам'ятники-камені; та й самі хрести часом мають незвичну форму і нагадують давньослов'янських ідолів. Це все не випадково. Здавна побутував звичай на могилі ставити «наруб» (рублену чотирикутну споруду висотою близько 1 м, на зразок кліті, основою якої була могила) чи класти «приклад» — грубу колоду з обрубаними гілками. Минали роки, і в головах таких могил почали ставити хрести.

Подекуди на хрест родичі щороку вішали новий рушник. Нам доводилося бачити на старих хрестах багато напівзотлілих рушників.

На Чорнобильському Поліссі покійних родичів поминають сім разів на рік. Ці поминки називаються «дєди»; їх приурочують до певних релігійних свят. Так, наприклад, є «Дмитрові дєди» (на Дмитра — 8 листопада за н. ст.), «Троєшні дєди» (на Трійцю) тощо. Взагалі зв'язок із потойбічним світом тут дуже тісний — така багата міфологія. Вважають, наприклад, що усі, хто помер протягом русального тижня, щороку на русальний тиждень ходять по землі. Тому в понеділок після Зеленої неділі дівчата й молоді жінки з вінками і зіллям у руках, співаючи русальних пісень, урочисто проводять їх на цвинтар...

За радянського часу людей змусили знехтувати багатьма загальнолюдськими поняттями. На місці знесених цвинтарів зводили школи, будинки, ставили танцмайданчики, садили парки для відпочинку. Сьогодні нам слід уникати необережних вчинків, пов'язаних з людською пам'яттю.

Похоронний обряд, як і всі родинно-побутові звичаї нашого народу, — це частина нашої духовної культури. Тож давайте не будемо нехтувати традиціями, які складалися упродовж віків. Прислухаймося до тих переказів, що ще живуть у народі. Найкраще, наймудріше, що є у давніх звичаях, нехай буде завжди з нами.

Наукові статті етнографів на основі польових досліджень

Лідія Орел

Як прийшла неділя, то й сорочка біла

Традиційний одяг українців є одним з найбагатших видів народного мистецтва. В різних місцевостях він має свої особливості, пов'язані з природними умовами, господарством, звичаями, а також стосунками із сусідніми народами. Тим-то одяг карпатських гуцулів цілковито відрізняється від одягу наддніпрянців, а разом з тим має чимало спільного з традиційним одягом румунів, угорців та словаків. А одяг волинян має спільні риси з одягом їхніх сусідів — поляків та білорусів. І все це разом утворює розмаїтий букет народної культури.

У минулому, в умовах натурального господарства, коли одяг виготовлявся власноручно, він стійко зберігав традиційний крій і техніки оздоблення. На жаль, у багатьох місцевостях, навіть сільських, зникає традиційний одяг, а там, де він ще зберігся (у бабусиних скринях), господарі не дуже його цінують.

Більшість жіночих мистецьких колективів, у тому числі й фольклорних, одягають довгі запаски та блузки, вишиті нерідко далекими від народних місцевих традицій квітами на рукавах і на грудях. На головах (часто з коротко підстриженим волоссям) або ж немає головного убору, або ж однакові вінки, які особливо карикатурно виглядають на жінках літнього віку. Без коментарів і не здогадаєшся, звідки походить той чи інший колектив. Не віриться, що в тих краях нічого свого не збереглося, дослідження показують інше: самі учасники та керівники мистецьких ансамблів часто не шанують свого місцевого вбрання і намагаються все переробити на один кшталт.

У традиційному ж одязі кожного села завжди були місцеві особливості, які відбивали смаки людей, вирізняли й підкреслювали кожну особистість. Слід пам'ятати, що народний одяг не лише за-

хищав від дощу й холоду, але визначав етнічну, соціальну, локальну та професійну приналежність його носіїв. Одяг тісно пов'язаний з духовним життям народу, з його звичаями та обрядами. Після мови народне вбрання — найважливіша етнічна прикмета. Коли ми говоримо — українець, білорус, узбек, японець, то обов'язково хочеться побачити, у що він вбраний. Народне вбрання — витвір декоративно-прикладного мистецтва. Всі складники народного одягу позначені фантазією народного майстра, позбавлені випадкового і штучного. У численних народних піснях зустрічаються відомості про те, хто і як виготовляв одяг, з якої сировини, як його носили, як до нього ставилися люди. Зокрема, відбилися такі процеси, як прядіння, ткання, оздоблення одягу, а також його крій, назви окремих деталей. У минулому власноручне виготовлення одягу з домотканого полотна чи сукна було звичним явищем. Майже в кожній сільській хаті стояв ткацький верстат. У кожній родині, і в заможній, і в бідній, мати привчала дочок змалку прясти, ткати, вишивати. Довгими осінніми та зимовими вечорами пряли дівчата вдома і на вечорницях, вишивали, пасучи худобу, а під час роботи багато співали, складали пісні про своє життя і працю.

Ось як у Тараса Шевченка:

У неділю не гуляла,
та на шовки заробляла,
та хустину вишивала,
вишиваючи співала...

Виготовлення тканини в домашніх умовах, пошиття та оздоблення одягу — виснажлива праця, яку майже повністю виконували жінки. Особливо було важко їм у великих сім'ях, нерідко доводилося працювати ночами:

Ой пряду, пряду, спатоньки хочу,
Ой склоню я голівоньку,
На білую постілоньку,
Може, я й засну.

Народні пісні донесли до нас відомості про матеріал та технологію виготовлення одягу, згадуючи при цьому знаряддя ткацтва. У піснях відбито і послідовність операцій виготовлення одягу. Зокрема, йдеться про те, як конопельки вибирають, тіпають, чешуть, прядуть і, нарешті, тчуть полотно. Як бачимо, довгий і складний шлях проходять коноплі і льон, аж поки не перетворяться у працьовитих жіночих руках на сорочки й рушники.

Головним невід'ємним складником народного вбрання є сорочка. Кожна дівчина ще задовго до одруження готувала собі згідно із звичаєм якомога більше сорочок, вкладаючи в цю роботу свій мистецький хист і вміння. Пізніше, потрапляючи в чужий дім, до свекрухи, молода жінка вже не мала часу вишити собі сорочку. Тим-то весільну сорочку, вишиту ще замолоду, старі жінки ще й тепер часто зберігають як найдорожчу пам'ятку, показуючи її дітям, онукам і залишаючи собі на смерть. На будень шили сорочки з грубого сірого полотна, а на свято — з тонкого. Хоч шити й вишивати уміли майже всі, проте в заможних родинах дівчата мали більше вільного часу й можливості для праці на себе, їхні сорочки були більше оздоблені. Соціальна нерівність відбилась і у піснях, де згадується одяг:

А у тих багачок
Та й по сім сорочок,
А у мене одна,
Та й та біла щодня.
Я звечора намочу,
Опівночі полощу,
А до світа уберусь.
Ще й до хлопців сміюсь.

Людям завжди було властиве прагнення до краси, гарний чепурний одяг вони носили з почуттям гідності. Навіть найбідніший селянин у свято прибирався у чистий одяг. У одній з пісень дівчина, коли її парубок порівнює з панною, з гордістю відповідає:

А я не панна, я господиня,
В мене полотен повная скриня.

Повная скриня полотен і сорочок — це не тільки ознака достатку, а й працьовитості. Про це йдеться і в народній пісні:

Кума до куми приходила,
Кума кумі говорила:
Позич, кумо, сорочечку,
Хоч плоскінну та додільну,
З широкими подолами,
З вишитими рукавами!
Кума кумі одказала:
Зима була, — чом не пряла?
Весна була, — чом не ткала?
Літо було, — чом не білила?
Осінь була, — чом не пошила?

Потяг до гарного одягу найбільше властивий молоді:

Ой мамо, люблю Гриця,
Люблю Гриця-чорнобривця,
Сива шапка до лиця,
Люблю Гриця молодця!

Або:

Кожух білий, комір чорний,
Хлопець гарний ще й моторний.

Або ще:

А в нашого Василя вишивані рукава,
Вишиваний комірець і сам хлопець молодець.

Без уваги жіночий одяг не лишають і чоловіки, особливо коли помічають якісь недоладності:

Моя жінка знакомита —
Задрипана ззаду свита.

В Україні існують численні повір'я, звичаї та обряди, пов'язані з виготовленням та носінням сорочок. Дівчата часто вишивали сорочки та хустки своїм коханим, нареченим:

А вже ж тая слава по всім городочку,
Що дівчина козакові вишила сорочку.

Вишиваючи сорочку чи хустину протягом кількох днів, а то й тижнів, кожна дівчина встигала багато передумати про того, хто її носитиме. Тим-то так тепло і ласкаво сказано в пісні:

А на нашій юлойці
Всі купаві молодці.
Та нема купавшого
Над Василька нашого.
На йому кошулейка
Та як біль, біленькая,
Та як біль, біленькая,
Та як шовк тоненькая.
Не дивуйте мні, люди, —
Мені мати напряла.
Мені мати напряла,
А сестриця виткала,
А милейка пошила
Та й на мене наділа.

Крій та оздоблення сорочки в різних місцевостях мали свої особливості. Так, для України типова жіноча сорочка з широкими рукавами, круглим вирізом довкола шиї, напускною пазухою та оздобленими подолками. У давнину вишивали одноколірними сі-

рими, голубими чи коричневими нитками. Найпоширеніші техніки вишивання — «гладь», «мережка», «вирізування», «виколювання», «прутик». А з середини XIX ст. почали вишивати також червоними та чорними нитками технікою «хрестик». Загалом відомо декілька десятків технік вишивки. Що ж до узорів, то їх безліч. Рідко можна знайти в селі дві однаково вишиті сорочки. Найчастіше вишивали біллю. Біль — це зсукана вдвоє льняна чи конопляна нитка, біліша, ніж саме полотно. Біллю вишивали весільні та святкові сорочки:

Малая нічка-петрівочка,
Та не виспалась наша дівочка.
Усю ніч не спала, біль сукала,
По горі ходила, біль білила,
Та до тої білі говорила:
Ой біле ж моя тонесенька,
Кому ти будеш вірнесенька?
Чи я тебе, біле, не білила?
Чи я тебе, біле, не золила?
Я над тобою, біле, ізниділа
І всю петрівочку просиділа,
А я тебе, біле, шануватиму,
На великий празник надіватиму...

Насамперед вишивали рукава та низ сорочки. Найпоширеніші узори — «ламана гілка», «хміль», «зірки», «кривулька», «безкінечник». На щодня жінки одягали чорну дергу або запаску, на свято — плахту «хрещату», «червонятку», «синятку» та ін. Плахти були повні (з крилами) і станки (пів-плахти). Поверх плахти одягали попередницю або запаску. Було також багато різновидів очіпків і способів вив'язування хусток. Носили різної довжини керсетки, оздоблені за допомогою аплікації або вишивки.

Чоловіча сорочка завжди заправлялася в широкі штани-шаровари. Взимку жінки одягали свити, юпки (різновид свити), кожушанки, кожухи, а чоловіки — жупани, киреї, кожухи. Взувалися жінки в чорні, червоні та жовті чоботи. А з прикрас обов'язковими були червоні коралі та дукачі.

Загалом, історично склалося так, що жіноче вбрання центральних областей стало символом України. Адже саме такою, у білій вишиваній сорочці і барвистому вінку з різнокольоровими стрічками та рясним червоним намистом на грудях, знають її і в широкім світі, завдяки виступам Державного Українського народного хору імені Григорія Верьовки, ансамблю танцю ім. Павла Вірського та інших мистецьких колективів.

В українців, як і в багатьох інших народів, зберігся давній звичай ховати небіжчика в сорочці — «наряджати на смерть». Для цього старі жінки заздалегідь готували гарну сорочку. Бідна жінка, помираючи, просить чоловіка:

Надінь мені ільняну сорочку,
Сховай мене в вишневім садочку.
Ніде, мила, льняної узяти,
Будеш, мила, в плоскінній лежати...

В багатьох селах і нині живе гарний звичай дарувати чоботи майбутній тещі на весіллі. Добрі чоботи та черевики в минулому мав не кожний, тому їх берегли і взували лише на свята та в церкву:

Ой надіну черевики
Та й піду я на музики.
Черевички мої,
Та й Іван при мені,
То ж то милий, то ж то любий
Сподобався мені!

Народний одяг кожної місцевості формувався під впливом природних, історичних, соціально-економічних умов. За особливостями народної культури, зокрема одягу, Україна поділяється на такі історико-етнографічні регіони: Середня Наддніпрянщина, Полтавщина й Слобожанщина, Поділля, Полісся, Карпати, Південь України.

ПОЛІССЯ. Регіон Полісся в минулому мав уповільнений суспільний розвиток через бездоріжжя, віддаленість від великих міст. Різні поселення жили відособлено, тож і характер народної культури в них різний. В одязі тут збереглося чимало праслов'янських рис. На Волинському Поліссі це «вуставкові» чоловічі й жіночі сорочки, з відкладним чи стоячим (пізніше) коміром. Рукава, комір і чохли святкових сорочок прикрашалися червоними суцільними або ж орнаментальними смугами, з вкрапленням вузьких синіх та жовтих смуг, витканих чи вишитих технікою «занизування» або ж «настилування».

На Правобережному Поліссі колись не було нагрудного одягу. Поряд з білими рясними спідницями носили вовняні літники, андараки, бурки, саяни, рандюхи — одноколірні, смугасті та в клітину, з чотирьох-п'яти пілок (полотнищ). Білі фартухи з трьох пілок мали таке ж оздоблення, як сорочки. На свято одягали вовняні (подібні до килимів) запаски.

На Київському ж Поліссі, як перехідній території до Лівобережного Полісся та центральних районів, були поширені керсетки та картаті плахти. Майже на всій території Волинського Полісся поділ сорочки не виставлявся з-під поясного одягу. Тут, як ніде, довго зберігався в побуті жіночий головний убір — намітка, з різними способами вив'язування. Чоловіки носили сукняні шапки-рогатки, мегерки, шоломки, солом'яні брилі. Давні чоловічі сорочки за кроєм і оздобленням були подібні до жіночих, часто заправлялися у вузькі білі полотняні або з крамної тканини штани. В холод жінки та чоловіки одягали білі, сірі та коричневі свити («до вусів», «до заборів»), оздоблені вовняним кольоровим шнуром або вишивкою.

Побутували білі та коричневі кожухи вільного крою або до стану, оздоблені смушком, вишивкою кольоровими вовняними нитками. Підперізувались поліщуки вовняними кольоровими крайками та поясами. Ходили в ликових постолах, а також у чорних чоботях та черевиках.

Народне вбрання Лівобережного Полісся за кроєм та оздобленням має багато спільного з одягом центральних районів України. В жіночих сорочках — круглий призбираний виріз горловини, виставлявся щедро оздоблений поділ сорочки. Давні чоловічі й жіночі сорочки вишивали біллю. Носили тут картаті плахти, вовняні запаски, різноманітні широкі спідниці, в деяких районах з пришитими нагрудниками. На відміну від Правобережного Полісся, свити й кожухи тут мало оздоблювались.

Крім наміток, жінки носили різноманітні очіпки, доморобні та крамні хустки, а чоловіки — смушеві шапки та солом'яні брилі. Взуття було таке ж, як і на Правобережному Поліссі.

ПОДІЛЛЯ за характером народної культури можна умовно поділити на Західне, Східне та Подністров'я. Для одягу північних районів Подністров'я властивий чорний колір вишивки на сорочках та поясний незшитий одяг — горбатка. На південному Подністров'ї — червоний колір горбаток і вишивок на сорочках. Для всього Поділля характерна одноколірна та у вузькі кольорові смуги горбатка. На півночі Західного Поділля, як і на Правобережному Поліссі та Волині, носили літники з запасками. В давніх подільських сорочках, крім рукавів і на грудях, вишивали поздовжніми смугами і спинку сорочки. Найпоширенішими техніками вишивки були лічильна гладь, низь, мережка, пізніше — вишивка бісером. У кінці XIX ст. горбатку витіснили спідниці, замість фартуха підв'я-

зувалися хусткою. Жіночі свити рясно призбирувалися по талії, а гуньки розширювалися донизу. Одяг Поділля в суміжних районах мав спільні риси з одягом Буковини, Покуття, Волині.

У Карпатах ледве чи не кожне село має свій одяг. Для гуцульського жіночого одягу характерні сорочки з рясним призбиранням біля горловини, запаски червоного та інших кольорів. Жіночі кептарі й сардаки подібні до чоловічих. Прикраси гуцулок багаті: дукачі, згарди, шелести, різноманітне намисто, чільця для дівчат. Гуцульська сукняна гуня нагадує плащеподібний одяг княжої доби. Гуцулки на очіпок одягали перемітку, хустку. Доповнюють одяг жінок вовняні сумки — тайстри, у чоловіків — шкіряні тобівки.

В одязі бойків кольори стриманіші. По всій території поширені вуставкові та безвуставкові сорочки, які мають розріз горловини збоку на плечі, комір відкладний та стоячий. Давні сорочки вишивали низинним стібом чорними нитками, пізніше почали добавляти червону та синю нитки. В гірських районах вишивали на брижах (зібраних на нитку комірі, чохлах).

Бойкині, подібно до поліщучок, носили рясно призбирані біля пояса білі спідниці. В холод одягали лейбики, курти, бунди. Очіпки оздоблювали по-різному. Вони обов'язково входили у весільний посаг нареченої. Як і гуцули, бойки носили шкіряні постоли.

Лемкині носили короткі сорочки і спідниці (фартухи), поверх них — вишиті запаски. З плечового одягу у лемків є лейбики, камізельки. Жіноча сорочка має рукав, унизу призбираний, що розходиться «ліхтариком». У багатьох районах до сорочки одягали плат — фартух. Як і по всій Україні, зимою одягали кожухи й гуні.

На Південній Україні свого часу поселилося чимало сербів, греків, болгар, молдаван, німців та представників інших народів. Проте українці все ж переважають, вони ж найкраще й зберегли свій традиційний одяг. Великий вплив на селянський одяг Півдня України мав одяг робітників. Разом з тим, в одязі робітників були помітні впливи селянського одягу. Додільна сорочка з домашнього або крамного полотна найчастіше вишивалася червоно-чорними нитками хрестиком. Керсетки, спідниці, хустки виготовлялися з крамної тканини. За кроєм, способом носіння одяг Півдня України найближчий до одягу Центральної України.

Поряд із домотканою матерією, яка переважала в сільському побуті і використовувалась для пошиття одягу, була й так звана крамна, купована матерія фабричного виробництва:

Брешете, дружки-панянки!
В мене сорочка з китайки,
Мене мати виряджала,
Із скрині сорочку давала.

Китайка (шовк) була дорожча від полотна і нерідко становила предмет гордощів сільських парубків і дівчат:

Що на дівочках плаття —
Все клин та китайка,
Все клин та китайка
Да зеленая байка.

Або:

Там дівчинонька хусточки шила,
Та шила хусточки із китаєчки.

З кінця XIX ст. у побуті села з'являється також коленкор (перкаль) — біла бавовняна тканина фабричного виробу. Відбувається посилений вплив на село міської культури.

З дорогих, переважно заморських тканин, з давніх-давен шила одяг козацька старшина:

Оце ж тобі, пане Саво,
Сукні-адамашки,
Що ти нажив, вражий сину,
З козацької ласки.

Адже зрозуміло, що до одягу фабричного, купленого в крамниці, не можемо виявляти такої уваги і шанобливого ставлення, як до виготовленого власноручно. Це майже те саме, що порівняти випадкового перехожого з родичем або сусідом. Чи не в цьому криється одна з причин того, що купованим одягом люди особливо не дорожать і часто змінюють його на догоду примхам швидкоплинної моди? Та й справді, які спогади чи асоціації може викликати стандартизований костюм, виготовлений хтозна-де і хтозна-ким? Якщо ним і дорожить наш молодий сучасник, то хіба лише через емблему модної закордонної фірми. Але вийде костюм із моди, і його викинуть без жалю. Реліквією він не стане.

Останніми роками спостерігається підвищення інтересу широкої громадськості до традиційного народного мистецтва. На ярмарках та виставках народних ремесел в музеях народної архітектури та побуту, на святі «Країна мрій», що на Співочому полі Києва, вишиванки користуються підвищеним попитом як серед людей літнього віку, так і серед молоді. В якійсь мірі це має, ми б сказали,

демонстративний характер і показує, що українці, навіть в урбанізованому російськомовному оточенні все ж пам'ятають, хто вони є і не мають бажання перетворюватися на безлику стандартизовану людську масу.

Лідія Орел

З історії рушника

А колись... Давно колись-то!
Рушники вже ткались
І хустина мережилась...
(Т.Шевченко)

Були за князя Кия ми, і єсть у час космічний,
Бо не мина народ у просторі і в часі не мина,
В віках живе, не меркне наша полотняна вічність,
І прахом не стають, не гаснуть полотняні письмена.
Щоб нащадки відали, як ми жили, воювали,
Як ми народжувались, як помирали на схилі днів,
Скільки ми рушників полотняних навишивали,
Скільки в майбутнє послали отих полотняних листів.
(Євген Гуцало. З поеми «Материзна».)

Від сивої давнини до сьогодні частка нашого побуту — рушник. З рушником народжуються, одружуються і йдуть із життя. Без нього не обходиться жодна важлива подія в родинному чи громадському житті нашого народу. Рушник — це і оберіг, і прикраса в хаті, і родинна пам'ятка, і деталь традиційного одягу. Його можна порівняти хіба що з народною піснею; разом з нею український рушник є символом України.

Мало оздоблений, з грубішого полотна рушник на щодень висить у кожній селянській хаті біля порога, на кілочку або на жердці. Ним витирають руки й посуд, накривають хліб, з ним доять корову, порається біля печі. Саме від слова «рука» він одержав свою назву, і на Волинському Поліссі й донині кажуть «ручник». Такий побутовий рушник називають по-різному: «утиральник», «утирач», «стирач», «стирок» тощо. Ознакою охайності української жінки є

прибрана хата, а в ній обов'язково чистий рушник напохваті. Не випадково в народній пісні мати навчає дочку:

Тримай хаточку, як у віночку,
І рушничок на кілочку,
Тримай відерця все чистесенькі
І водиці повнесенькі.

Рушник в Україні здавна був окрасою хати і громадських будівель. Кожне село створило свій, часом і не один образ рушника. Як і народне вбрання, килим, гончарні вироби, він має свої місцеві особливості — утворилися певні типи за техніками виготовлення і оздоблення, улюбленими орнаментами, багато з яких є давніми, традиційними. Для визначення образів рушників послуговуємося історико-етнографічним районуванням України, за яким створено Музей народної архітектури та побуту України.

З середини XIX ст. народне мистецтво, зокрема й рушник, привертає увагу шанувальників старожитностей, стає об'єктом дослідження та колекціонування. Починається збиральницька робота етнографів, організовуються виставки, створюються приватні та музейні колекції.

Найдавніші надходження потрапляють до Москви і Санкт-Петербурга. У петербурзьких музеях, зокрема, зберігається понад 30000 пам'яток народного мистецтва з України. В Україні найдавніші та найцінніші колекції зберігаються в музеях Києва, Полтави, Сум, Черкас, Чернігова, Львова, Дніпропетровська, Переяслава-Хмельницького, Ужгорода, Чернівців та ін. Чимало рушників разом з іншими пам'ятками народного мистецтва потрапило за кордон, де проживають українці. Найбільші колекції є в музеях Америки та Канади.

Мають свої збірки рушників обласні, районні та сільські музеї, в них зберігаються рушники переважно XX ст.

Рушників, давніших за XVIII ст., майже не збереглося. У Чернігівському краєзнавчому музеї є рідкісний експонат — рушник, датований 1746 роком.

Маємо видання про народну архітектуру, одяг, вишивку, ткацтво тощо. Але значних наукових праць про рушник на сьогодні немає, незважаючи на те, що традиція виготовлення та використання рушника у міському та сільському побуті не переривалася. Є окремі розкидані дані, публікації в періодиці, у народознавчих збірниках. Відомості про рушник зустрічаємо в народних піснях (зокрема

весільних), творах українських письменників; бачимо рушники на картинах художників (зокрема, Т.Шевченка «Старости», В.Маковського «Дівич-вечір», Де ля Фліза «Весільний поїзд», А.Ждахи «Покривають молоду» та «Зустріч молодих», В.Задорожного «Весілля», М.Пимоненка «Українське весілля» та ін.).

Наша жаль, не охарактеризовані вичерпно ні регіональні особливості, ані осередки, не зібрані основні мотиви орнаментів, немає картографування, не досліджена достатньо функція рушника у побуті. Розпочинаючи роботу над цим виданням, ми прагнули хоча б частково заповнити ці прогалини.

Наша праця створена насамперед на основі польових досліджень автора, колекцій Музею народної архітектури та побуту України (далі – МНАП України) – понад 1000 рушників, зібраних протягом останніх 30 років по всій Україні; Державного музею українського народного декоративно-прикладного мистецтва у Києві (далі – ДМУНДМ) – понад 5000 зразків, серед яких є рушники XVIII–XIX ст., зібрані переважно Данилом Щербаківським та Миколою Біляшівським; Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» – понад 1000 рушників, зібраних засновником Музею І. Гончаром переважно у центральних та північних районах України.

Вся Україна знає тканий та вишиваний рушник.

Відомі рушники, оздоблені аплікацією та вибійкою, мальовані на папері та стінах. Часто в одній місцевості побутувало кілька типів рушників.

Згадки про найдавніші рушники доходять до нас із часів Київської Русі. Відомий звичай русичів, поклоняючись природі, обвішувати дерева рушниками-убрусами.

Як зазначають дослідники, на території України зафіксовані пам'ятки, які дають інформацію про ткацтво ще з часів трипільської культури. Це відбитки тканин на денцях посудин та решітки волокон, прядки, грузила для натягування основи, знайдені під час розкопок. Вони датуються IV–III тис. до н.е. Ці матеріали дозволяють припустити, що тоді використовували рослинні волокна, тканина мала полотняне та саржеве переплетення. Виготовляли її на вертикальному верстаті.

Збереглися також деякі відомості про виробництво тканин на території сучасної України в епоху бронзи (II тис. до н.е.). У похованнях знайдені фрагменти подібних тканин.

Значно більше решток для вивчення ткацтва знайдено в археологічних пам'ятках I тис. до н.е. Наприклад, матеріали, що походять зі скіфських поховань: прядки, веретена, шматочки тканин. Вони свідчать про давнє використання льону, конопель, вовни. Мабуть, це місцева сировина. Є відомості про залишки шовку — очевидно, привізної тканини. Цікаво, що в цей час вже виготовляють тканини не тільки з полотняною та саржевою структурою, а й складної будови — атласного переплетення. Очевидно, застосовували горизонтальний верстат. Барвники були рослинного та мінерального походження.

Як і кожна галузь народного мистецтва, виготовлення рушника пройшло шлях від звичайного шматка полотна до високохудожніх творів. У ньому, як і в мові, відбилася індивідуальна та колективна творчість нашого народу.

Найдавніший рушник, знайдений на території України при археологічних розкопках (у Києві на Вознесенському узвозі), датують кінцем X — початком XI ст. На полотнищі збереглися лише сліди вишивки, тобто проколи від голки.

Відомо також, що в XI ст. сестра Володимира Мономаха Ганна Всеволодівна відкрила школу, де навчалися вишивати не тільки дівчата із знатних сімей, а й бідніші поселянки. Вже з тих часів відоме вишивання золотими й срібними нитками та червоним шовком.

Виготовлення рушників в Україні було домашнім заняттям переважно жінок і дівчат.

У кожній родині — і заможній, і бідній — мати привчала дочок змалку, років з десяти, вишивати, прясти. Пряли й вишивали дівчата вдома і на вечорницях, досвітках; вишивали, пасучи худобу в полі чи сидячи з ниткою й голкою довгими осінніми та зимовими вечорами в хаті. А при цій роботі багато співали. Ось як про це писав Тарас Шевченко:

У неділю не гуляла.
Та на шовки заробляла.
Та хустину вишивала.
Вишиваючи, співала...

Напрясти й наткати треба було на всю сім'ю та ще й податки сплатити полотном, рушниками й ряднами. Тому й сиділи жінки за прядкою, з кужелем і веретеном у руці з осені до весни. На добу пряли по сім-десять годин: одну мичку — за годину, за п'ять годин — починок, за п'ять вечорів — куделю.

У народній пісні, записаній в селі Лісове Дубровицького району Рівненської області, є нарікання молодих жінок на непосильну роботу:

На ганочку кросна ткала,
Чорним пером лист писала.
Чорним пером лист писала,
До матьонки відсилала:
Ой матьонко-голубонько,
Викуп мене з неволеньки.
Викуп мене з неволеньки,
Із тяжкої роботоньки.

Після Водохреща дівчата більше вишивали, ніж пряли, готуючись до весілля. Казали, що гарні рушники виходили тільки у тієї, яка, «як плаче, то перла сипляться, а як сміється, то усі квітки розцвітають». Якщо дівчина не встигала до весілля нашити рушників, допомагали їй гуртом. Адже рушниками треба було обдарувати весь рід молодого і забезпечити себе на все життя.

Саме за виготовленням рушників, очевидно, і народилася така пісня:

Єсть у мене отець-мати,
Треба запитати,
Чи дозволить за козака
Рушники давати.

Виготовлення рушників поступово ставало промислом — їх почали ткати й вишивати на замовлення та на продаж не лише в Україні, а й за її межами. Часто їх продавали на ярмарках; купували рушники перед великими святами чи з нагоди якоїсь події в родинному житті. Ось яку ярмаркову картину описав І. Нечуй-Левицький: «А далі понапинані балагани — це манячать пустовитівські (з Канівщини) рушники, поцяцьковані червоними й синіми смугами, за ними чернігівці (старовіри й селяни) обвішали свої ятки кролевецькими рушниками. Рушники мають на легкому повітрі, аж сяють на гарячому сонці».

Чимало було ткачів-чоловіків. Траплялися поодинокі випадки, що чоловіки витинали. Так, наприклад, на Київщині (Обухів та його околиці) побутували обухівські «шиті» рушники, виготовлені чоловіками.

Для виготовлення рушників, як і для одягу та хатньої тканини, брали льон, коноплі, вовну та крамні бавовняні нитки. Давніше при тканні чи вишиванні рушників користувалися нитками при-

родних кольорів — білим по білому, білими нитками на сірому полотні тощо; згодом почали застосовувати природні барвники. Нитки фарбували відварами кори дуба, гілок та ягід бузини й брусниці, лушпиння цибулі та ін. Відвар шишок вільхи, дубових жолудів та бузини давав чорний колір, кори дуба і вільхи —темно-коричневий, кори каштана — світло-коричневий, з квітів нагідок і лушпиння цибулі одержували золотисто-жовтий колір, з гречаної луски — темно-жовтий. Для одержання червонястого кольору використовували ягоди брусниці, червець (кошеніль) давав рожевий колір, кора жостеру (крушини) — синюватий, дрік — зелений.

Вишивали крамними нитками, заполоччю (локальні назви — «горинь», «балфа», «волічка» та ін.), також шовком і металевою ниткою — срібною і золотою, вовняним та бавовняним гарусом. У тканих червоних рушниках найчастіше основа була з ниток домашнього виготовлення, а піткання — з крамних. Згодом святкові рушники частіше ткали повністю з крамних ниток.

В Україні зафіксовано понад 150 технік вишивання й понад 20 технік ткання, і майже всі вони використовувалися при виготовленні рушників. Рушники ткали на двох підніжках (просте ткання), перебором та технікою «переклад», на сьогодні вже забутою. Її найдовше зберігало Житомирське Полісся. Цією технікою оздоблювали рушники, намітки, рядна, наволочки, скатертини («настольники»), сорочки, фартухи.

По всій Україні відомий здавна жіночий головний убір — «намітка» («плат», «завивало», «сповивало», «намітець», «нафрама», «серпанок») — різновид довгого рушника.

Довжина намітки — 3—5 м. Як правило, її кінці, а часто й «чоло», перетикали або вишивали червоними суцільними або орнаментальними смугами. Під намітку одягали кибалку — зігнутий з лубу і прошитий ликом обруч, на нього очіпок (чепець, каптур). Поверх очіпка завивали намітку різними способами, яких було дуже багато. А вив'язування часом було таке складне, що доводилося звертатись до сусідки, яка вміла це робити вправно. В давнину носили намітку і в будень, і в свята. Згодом вона стала святковим головним убором старших жінок, які не йшли без неї до церкви чи на весілля. Найдовше намітка збереглася па Поділлі, Буковині, Поліссі. Тут ще й сьогодні до весілля натикають із крамних ниток цілі «сувалки» наміток, потім їх розрізують і дарують весільним гостям.

На Поліссі, де курні хати зберігалися аж до середини XX ст., вибіленими приношеними намітками прикрашали ікони.

Старші жінки й сьогодні просять весільну намітку покласти їм у домовину.

На Київському Поліссі донедавна побутував звичай сповивати ноги покійникові наміткою темного кольору, і сьогодні на поліських «могилках» бачимо, як поряд з рушниками на хрестах висять намітки.

У деяких районах, зокрема на Правобережному Поліссі, коли намітку заступила хустка, вона довго була прямокутної форми.

По всій Україні в обрядовій весільній поезії зустрічаємо намітку-«серпанок»:

Піди, мамо, до комори,
Із скринею поговори
Та принеси серпаночку
На доччину головочку.

Намітку-«серпанок» найбільше і сьогодні виготовляють у с. Крупов'є на Рівненщині — щоправда, вже з крамних ниток.

Виготовлення «серпанку» вимагає великої праці і тривалого часу. Для цього вирощували спеціальні сорти льону, у яких було топке й невисоке стебло — це лущик, простяк. Висушені на траві під сонцем стебла били прачем, щоб були м'якші, обробляли на терниці, потім ще раз оббивали тріпачкою. Після цього волокно розправляли й вичісували на гребені.

З нечесаного волокна («нечесу») пряли нитки для ткання грубішого полотна, а з добре вичесаного — коли, пущене на воду, воно не залишало ніякого сліду — на «серпанок». Вичесану «жменьку» «волочили» — розправляли, робили куделю, яку пряли на веретено, доводячи товщину нитки до товщини волосини. Напрядене веретено («ручайку») підсушували. Щоб нитки «не кошлатились», з веретена через «юрок» — порожнисту трубочку з отвором — їх змотували в клубок. З двох веретен або з двох клубків переносили потім на снівницю. Зняті зі снівниці нитки обливали «піспою» (завареним борошном) і сушили. Далі з них навивали основу. Одночасно намочували цівки з витушки за допомогою сукала. Ткали, як правило, з ранньої весни до початку польових робіт.

Ткати намагалися при повному місяці, у великі пости. «Серпанок», як і інше полотно, ткали на кроснах на двох підніжках. У день,

коли ставили кросна, в хаті обов'язково топилося, бо вологі нитки рвуться, і по них погано ходить нит. Не всі жінки в селі вміють добре навивати і затикати кросна — для цього найчастіше запрошуються вмілі майстрині. Під час навивання основи жінки звичайно хвилюються, як воно вийде. За народним повір'ям, небажано, щоб цю роботу спостерігав хтось сторонній. А про те, що вона складна, свідчить прислів'я, відоме кожному у Круповому: «Не дай, мати, заміж, де затикають, а де посередині тчуть».

Тонко напрядена нитка потребує й особливо дбайливого поводження з нею під час ткання: треба, щоб легко ходив човник, щоб дошка ледь-ледь притискала нитку до нитки. Тоді полотно «аж світиться — це «серпанок», крізь який можна розглядати найближчі предмети.

Зняте з кросен виткане полотно полощуть у воді кімнатної температури і сушать, повторюючи це не менше трьох разів. Щоб нитки рівномірно розправилися, по вологому полотні, яке тримають на витягнутих руках, качають галу (скляну кулю). Білосніжного кольору «серпанок» набуває в процесі прання і носіння.

Багатьом народам світу відомий льон. В Україні найкраще росте льон на Поліссі.

Існувало чимало повір'їв, пов'язаних із вирощуванням льону. Льон сіяли ранньою весною («Сій льонок, як лежить холодок»). Коноплі ж — не раніше Благовіщення. Сівба льону регламентувалась днем (вівторок чи п'ятниця) та фазами місяця: «Як молодик ростиме, то і льон буде рости». За традицією висівати коноплі чи льон мали лише чоловіки. Сіяння льону було обрядом, під час якого перед початком сівби підкидали вгору крашанку, яку потім з'їдали.

Дозрілий льон вибирали, молотили, слали («росяна мочка», Полісся) на лузі. Під час «слання» качалися по траві, примовляючи: «Дивись, біжить вовк, щоб був льон білий, як шовк».

Тіпаючи льон, дівчата розпускали коси, щоб льон був хороший і коси хороші.

Вирощування й обробка льону й конопель — це важка й виснажлива праця, яка майже повністю лежала на жіночих плечах. Старші жінки розказували не раз, як бувало зводила судома ноги, коли пізньої осінньої пори босоніж у крижаній воді мочили коноплі. Ось як пише про це поет Микола Томенко у поемі «З трудової книжки матері»:

...здається мені,
що мама й досі не може вийти

з тієї холодної води...
Вже й вечірні сутінки
з ярів виповзли,
і череда перейшла селом,
і запахло димом із вечорових комінів,
а мама з поля — і прямо в річку
коноплі виймати
(вони вже тижнів зо три мокнуть) —
Ті коноплі лягли аж в мул,
наскрізь простромлені патиками,
а зверху ще й камінь важкий
ми з мамою поклали.
Конопель не видно —
тіньки запах чути конопляний...
особливий...
Мама з води вийма коноплі важкі,
як той камінь.

Але навіть і важку працю наш народ виконував з жартами та гумором, як у цій ось пісні:

А вже чужії жінки конопельки сіють,
А моя чепурушка і не думає:
Вона треться-мнеться,
Вона думає — минеться...

Микати мички заборонялося в четвер після обіду та у п'ятницю, цю роботу намагалися закінчити в суботу, щоб мичка не залишалася у гребені.

Не можна було залишати мичку недопряденою на ніч.

«Як буде ночувати мичка, то Доля прийде і заплутає ту мичку».

Існували повір'я, пов'язані з прядінням. За одним із них гребінь, днище, веретено сам Бог показав людині, а прядку з колесом — чорт. Заборонялося прясти в середу, п'ятницю та неділю. Якщо прясти в п'ятницю, то, як переповідала легенда, на тому світі будуть устромлені в серце всі веретена, що жінка напряла за своє життя. В людській уяві веретено уподібнювалося змію, тому на веретено ворожили, гострим його кінцем водили по хворому місцю. Гріх було залишати веретено на свято в хаті.

Про знаряддя прядіння, вміння прясти говорять народні прислів'я: «Яка пряжа, така й нитка». «Яка пряжа, таке й полотно ляже». Про жінку, яка гарно пряла, казали: «добра пряха й на скіпку напряде». Перший клубок, який дівчина напряде, треба було вкинути у вогонь. Це для того, щоб нитки так швидко прялись, як вогонь горить...

Серед багатьох жіночих робіт прядіння і ткання вважалися найважчими.

Ой пряду, пряду — спатоньки хочу.
Ой схилю я голівоньку
На білую постілоньку, —
Може, я й засну.

По всій Україні сіяли льон і коноплі, а в північних районах переважав усе-таки льон. Але давно вже в Україну завозили бавовну, з якої виготовляли й рушники. Виробилися місцеві традиції виготовлення полотна. На рушник, як і на хустку та святкову сорочку, брали полотно кращих ґатунків — десятку, тринадцятку. Ширина його залежала від розміру берда у ткацькому верстаті. Центральна Україна мала рушники шириною до півметра й більше, а найвужчі були в Карпатах, на Поділлі та Поліссі — часом до 10 см. Довжина рушників також бувала різною. Найдовші вишивані рушники побутували в Центральній Україні. На Поліссі Житомирському, Київському та Чернігівському були ткані рушники до 5 м — «божники», «завіски», «набожники», «наобразники» на цілий ряд ікон. А загалом Центральна та Південна Україна знає ткані й вишивані рушники найчастіше довжиною 3—4 м. Найкоротші рушники побутують на Поділлі, в Карпатах і на Волинському Поліссі. Традиції виготовлення тканих рушників найдовше зберігають Полісся, Карпати і Західне Поділля. У книзі С.Й.Сидорович «Художня тканина західних областей УРСР» (К., 1979) подані особливості виготовлення тканин, зокрема рушників, у західних областях України.

По всій Україні, крім Поділля і Карпат, у тканих рушниках переважає червоний колір, але із вкрапленням у давніших рушниках синього, у пізніших — чорного, жовтого, зеленого та інших кольорів. У Центральній Україні та на Поліссі орнаментальні смуги часто вкривають увесь рушник, а на Галичині, Гуцульщині, Бойківщині, Західному Поділлі частіше оздоблюються тільки краї рушника (з переважанням темних кольорів). Детальнішу характеристику рушників цих регіонів подамо далі.

Вишивані та ткані рушники часто мають назви за орнаментами. Це переважно такі: «на смугах», «у перетички», «у пасочки», «у стовпчики», «у пальчики», «у сухарики», «у ружі», «у віконечка», «у решіточки» та ін. На рушники, виткані технікою «перебір», наприклад на Чернігівщині кажуть «на мороках».

Ткані рушники, виготовлені переважно за допомогою варіювання вибіленої й невибіленої нитки, як і скатертини та інша хатня тканина (рядна, постілки), мають такі назви орнаментів: «у кружку», «у сосонку», «у борисівку», «у шахматку», «у тарілки», «в огірки» тощо.

Сама техніка ткання зумовила геометричний та геометризований характер орнаментів. На початку XX ст. рослинний орнамент починає переходити з вишивки у ткацтво, а з тканих рушників — у вишивані, що призвело до занепаду місцевих традицій.

Як уже ми зазначали, вишивка відома на території України з часів Київської Русі. При княжих дворах вишивали переважно на дорогих тканинах шовком, сріблом, золотом. Вишиваний рушник, як і настінне малювання, мальовані меблі, кераміка та інші види народного мистецтва, найвищого розвитку досяг у Наддніпрянській Україні у козацьку добу.

На традиційних рушниках Наддніпрянщини простежуємо їх стильову єдність. На цих рушниках, виготовлених у кінці XIX ст. — на початку XX ст., обов'язково присутній мотив «райського дерева», чи «дерева життя», іноді з пташками, — у народі цей узір називають «квітка» або «вазон». На нечисленних рушниках, що дійшли до нас з XVIII — середини XIX ст., часом бачимо дивовижні зображення, пояснити походження й зміст яких досить важко.

По краях (берегах) цих рушників часто проходить безкінечник, часом стилізований під хміль чи виноградну лозу. Цей елемент застосовується також в оздобленні сорочок, верхнього одягу, головних уборів.

Давніші рушники вишиті червоним: згодом, як і у тканих рушниках, почали з'являтися вкраплення синього, пізніше — чорного та інших кольорів. Такі рушники вишиваються, як правило, рушниковим швом. Ця техніка дозволяє будувати композицію довільно. Спочатку малюнок обводиться по контуру тонкою смужкою косої гладі — стебнівкою, а потім заповнюється різними стібами. Рушники вишивають ще гладдю (лиштвою), настилуванням, вирізуванням, мережкою, занизуванням, низзю, хрестиком та іншими техніками. Низзю найбільше вишивають на Східному Поділлі, в Галичині, на Гуцульщині, занизуванням — на Волині, лиштвою, вирізуванням та мережкою — на Полтавщині. Чисто мережані рушники, так звані «білі», знають тільки Полтавщина і Київщина. Буває, що мережка застосовується разом із вирізуванням або хрестиком.

Часто запитують, наскільки давньою є техніка «хрестика». Літературні джерела свідчать, що вона була відома вже у XVIII ст., а найбільшого поширення набула в кінці XIX — на початку XX ст. переважно в Центральній та Південній Україні. Давні рушники, вишиті хрестиком, також були червоного кольору, і в композиціях їх орнаментів простежуємо подібність із рушниками, вишитими рушниковим швом.

Рушники, вишиті пізніше червоно-чорними нитками, мають переважно рослинні орнаменти натуралістичного характеру — гірлянди троянд, фуксій, гвоздик тощо. У таких рушниках теж зустрічаються «вазони», але вже у вигляді букетів, які стоять у вазах.

У другій половині XIX ст. фабриканти-парфумери, чужоземці Брокарі, Ролле та інші разом із імпортним милом та парфумами по Україні розповсюджують незграбні підробки під народний орнамент — зразки для вишивання. Це приваблювало споживачів і поширювало подібні «вишивки». Вони стали масовим ширвжитком, охопивши, як епідемія, всю Україну, особливо Київщину. Виник так званий «брокарівський» стиль, і не лише у вишиванні, а й у ткацтві.

Що ж це був за «стиль»?

Переважно — рослинні, пташині і навіть тваринні мотиви, зображувані натуралістично. Особливо популярною стала французька троянда на міліметровому папері, з якого легко було перенести її хрестиковою вишивкою на домоткане полотно. Вишивали її переважно червоними та чорними нитками, а подекуди й різнобарвними.

Ось така примітивна вишивка й пішла гуляти Україною. Відтоді майже жоден рушник чи сорочка — жіноча й чоловіча — не обходилися без «розочки». Ця натуралістична «розочка» в букетиках чи пуп'янках стала найпоширенішим елементом вишивки. Земства почали видавати й популяризувати для вишивання хрестом цілі сцени з народного життя — чи то на тему народних пісень, чи то на якусь іншу. Безперечно, що така ширвжиткова продукція місцевих урядовців не сприяла розвиткові самобутньої творчості народу, це ж бо було просте копіювання натуралістичних картинок. Відтоді скрізь на Україні й поширились рушники, вишивані на теми пісень: «Оце ж тая криниченька, де голуб купався», або зустріч дівчини з козаком. Були копії з цілими сценами «Сватання», «Прощання» тощо.

Але ж тут слід завважити: народні мистецькі традиції ніколи не приймали чужинських впливів у чистому вигляді. Завжди відбувалося якесь переосмислення — запозичення набували національного характеру, копіювання забарвлювалося рідними мотивами. Так сталося і з «брокарівським» стилем: його забарвлювали в притаманні українському побуту місцеві форми, а часто й геометризували або стилізували. Однак цей стиль не був логічним, природним продовженням українських народних традицій. (Див. І.Гончар. «Доля на рушникові» // Журнал «Україна». — 1988. — №21).

Чому ж так швидко утвердився «брокарівський» стиль у народному побуті цілих регіонів України? На нашу думку, насамперед тому, що обрядовий, сакральний зміст традиційних орнаментів вишивки у народі вже був втрачений — про це свідчать навіть народні назви орнаментів, наведені вище. Вони вже не відбивають народних міфологічних уявлень, а лише вказують на зовнішню подібність орнаменту до чогось звичного і зрозумілого: «вазон», «жучки» тощо. Ці знаки на тканині та одязі стали простим оздобленням, яке передавалося з покоління в покоління за традицією.

А «брокарівські» зразки були зрозумілими й підкреслено декоративними. Та й традиційні техніки вишивання, хоч і багатші, зате складніші від хрестика. Тому люди легко й непомітно для себе перейшли на оздоблення одягу й хатньої тканини «брокарівськими» взорами...

Велику роль у розвитку традиційного декоративного рушника відіграли монастирі та підпорядковані їм села, де вишивали так звані «чернецькі» рушники, в яких також переважають рослинні орнаменти. Такі рушники побутували, зокрема, на Чигиринщині.

У деяких районах України відомі рушники, оздоблені одночасно вишивкою і тканням. Відоме в Україні й таке явище, як рушники, оздоблені аплікацією. Їх виготовляли, зокрема, у с. Охматів на Черкащині.

Відомості про найдавніші зразки тканин, оздоблених вибійкою, дійшли до нас із княжої доби. У часи середньовіччя вибійка найбільше була поширена в таких історичних землях, як Полтавщина, Слобожанщина, Волинь, Галичина, але знали її всюди. Були ремісничі цехи й мануфактури для її виготовлення. Вибійчана тканина йшла на виробництво спідниць, хусток, штанів та хатню тканину — рушники, скатерті, наволочки.

Тло вибійчаних рушників було найчастіше коричневим і синім з різнокольоровим геометричним і рослинним орнаментом.

Серед знахідок Райковецького городища на Житомирщині був кам'яний штамп-печатка XI—XII століть, яким вибивали на тканині орнамент. У курганах Чернігівщини збереглися фрагменти тканини з слідами чорної олійної фарби та дерев'яні дошки для вибивання орнаментів. Відомо, що за часів Київської Русі славилися майстри-вибійники Києва, Чернігова та інших міст. Вони не раз поєднували свою працю із різьбярством, фарбарством, друкарством, бо всі ці знання були потрібні, щоб зробити гарну вибійку.

Полотно використовували лляне і конопляне домашнього ткання, рідше — бавовняні або шовкові тканини фабричного виготовлення. Полотно брали гладеньке, рівномірно тканe, поливали водою, іноді розведеним тваринним клеєм, щоб стало тугішим, викачували рублем або скляним галом.

Давніші дошки для вибивання були невеликі, з одним мотивом. Згодом почали вирізьблювати на ширших дошках кілька мотивів, які повторювалися у певному ритмі.

Найпоширеніші техніки вибійки — зверхнє і кубове вибивання. При зверхньому вибиванні фарби розтирали на олії, яку перед тим довго виварювали, щоб відбитки на полотні були чисті. Підготовлену фарбу наносили на різьблену дошку, розтирали по всій її площині та притискали до туго натягнутого полотна. Вибите полотно розвішували.

При кубовому вибиванні орнамент на тканину наносили не фарбою, а вапном, а потім занурювали у бочки з фарбою — «куби». Орнамент, вибитий вапном, залишався незабарвлений.

Як свідчать колекції найбагатших музеїв Львова, Києва, Полтави, Чернігова, на сьогодні давньої вибійки, зокрема й рушників, збереглося мало. А сучасна вибійчана тканина виготовляється зовсім інакше — зникли природні барвники, всі процеси на підприємствах автоматизовано.

Прикрашання хати паперовими витинанками — також дуже давній звичай, відомий по всій Україні. Колись вирізували різні прикраси з білого паперу, наклеювали на митому сволоці, на вікнах, на мисниках, скринях, печах, стінах. Поряд з витинанками відомі також мальовки на папері, що були поширені переважно на Півдні України. Давно відомі в Україні й паперові рушники. Ще донедавна їх можна було бачити (найчастіше на

покуті) по хатах Полтавщини та Дніпропетровщини (Царичанський р-н, довкола Петриківки). Вони були поширені до середини XX ст. Ще після війни доводилося зустрічати такі рушники в центральних районах України. Вони добре поєднувалися з паперовими занавісками на вікнах та кутовиками біля ікон. Це можна пояснити не тільки нестачею тканини, а й доступністю такої прикраси та легкістю її виготовлення. Найчастіше на таких рушниках були червоні квітки із зеленим листям. Розмальовували паперові рушники й відомі майстрині Ганна Собачко на Київщині, Тетяна Пата та Надія Білокінь на Дніпропетровщині. Якщо витинанки і мальовки є в музеях, то мальованих рушників у колекціях практично немає.

Скрізь, де були традиції настінного розпису, на стінах малювали килимки й рушники.

Із середини XX ст.в Центральній і Південній Україні вишивали вже не лише хрестиком, а й гладдю — різними кольорами по заздалегідь нанесеному малюнку. Кількість рушників у хатах зменшилася: «вийшли з моди», а в деяких селах вони зовсім зникли.

Оздоблення рушників та їх використання мають аналогії в культурі інших народів.

Окрім орнаментальних рушників, у Східній Україні з кінця XIX ст. поширені й сюжетні рушники. Найбільшого розвитку мистецтво виготовлення рушників досягло в XIX ст. У містах, селах, у поміщицьких маєтках, монастирях існували майстерні виготовлення рушників для власних потреб та на продаж. З другої половини XIX ст. рушником починають цікавитись дослідники, збирачі, земствами організовуються школи та курси інструкторів. Київське, Полтавське, Чернігівське та Подільське земства видають альбоми вишивок XVIII—XIX ст.

На початку XX ст. були створені художньо-промислові артілі, в 1960-х роках реорганізовані в державні підприємства.

Лідія Орел

Рушник в народному побуті

Як ми вже відзначали, рушник супроводжує людину протягом усього її життя. Він є і оберегом, і молитвою, і засобом спілкування з предками.

«...Уже за дуже давніх часів рушники, що становлять і досі головну масу речей вишитих, чіпляли на дерева, як виконувано релігійні обряди, і це були святі приносини, знак обожнювання, жертва... І досі звички давнього язичництва не зникли, і рушники чіпляють, як і за минулих часів» (Павлуцький Г. Історія українського орнаменту. – К., 1927 – С. 11).

Під час експедиції на Рівненське Полісся в 1970-х роках в с. Вежиця Рокитнівського р-ну нам довелося бачити на околиці села кряслату багаторічну сосну («цар-дерево»), до половини обвішану шматками полотна, рушниками, фартухами, хустками. Як ми довідалися, у селі церкви на той час не було; колись це дерево освятили, і з того часу люди до нього приносять «дари». Про подібні звичаї згадується і в давніх літописних джерелах.

На Правобережному Поліссі люди часто розповідали нам, як запобігали колись пошестям на худобу. Робилося це таким чином: жінки, не кажучи вдома, куди йдуть, збиралися в когось у хаті до схід сонця і по черзі ткали полотно (у формі рушника). Потім його виносили і закопували під придорожній хрест («фігуру»). Такі хрести стояли на перехрестях доріг, на межі села — часом біля кожного села їх бувало по чотири (на чотири сторони світу). В Західній Україні на роздоріжжях, зокрема при в'їзді в село, і сьогодні стоять «фігури» (розп'яття Христа).

Обряд ткання ритуального полотна, засвідчений у літературних джерелах на білоруському матеріалі, проаналізував Д.К.Зеленін, відповідні описи містять праці Н.Я. Нікіфоровського, Ю.Д.Крачковського та П.В.Шейна. Про виготовлення та використання тканих «обиденників» писав Є.Г.Кагаров. Згадаймо також розвідку Д.М.Щербаківського про обряд обперізування церкви «обиденними» намітками під час холери, зафіксований ним на Пінщині.

У минулому цей звичай був поширений не тільки на Поліссі. Поодинокі згадки про подібні явища зустрічаємо і в Центральній Україні, і на Поділлі, і на Закарпатті.

Докладніше про побутування цього явища можна прочитати в статті О.Боряк «Виготовлення тканих ритуальних символів на Поліссі», вміщеній у збірнику «Полісся: мова, культура, історія». — Київ, 1996. Зокрема, авторка наголошує, що характерною рисою виготовлення тканих ритуальних символів було обов'язкове проходження всіх етапів — від м'яття і тіпання льону й конопель, прядіння, снування до ткання (а інколи й зоління) полотна в суворо обмежений відрізок часу (звідси й назва «обиденне» — у значенні «одноденне» полотно, зіткане протягом одного дня). Дійсно, в переважній більшості наявних описів вказується на час виготовлення полотна «один день», «цілий день», «одна доба», «з вечора до схід сонця», «за одну ніч», «зі сходу до заходу» тощо, що свідчить про виражений ритуальний характер дійства.

Головними виконавицями цього ритуалу були лише жінки, хоча і ця вимога потребує уточнення. Найчастіше це були дівчата або жінки-вдови, що не живуть із чоловіком. Усі роботи виконувалися мовчки.

З охоронною метою виготовляли рушник, намітку, фартух або просто шматок полотна у формі рушника. Регламентованим був не лише час виготовлення, а й час застосування цих речей («до схід сонця», «тієї самої ночі»). Ними могли обв'язати «фігуру», оперезати церкву; вистелити дорогу, вулицю, роздоріжжя; переганяти через полотно худобу чи переходити через нього людям. Траплялися й інші випадки: один шматок полотна стелили, а другий натягували між двома хрестами чи між хрестом і деревом, і тоді худоба проходила ніби крізь таке полотно. Полотно, через яке проганяли худобу, по закінченні ритуалу спалювали або відзолювали, а потім віддавали до церкви на образ.

У тих випадках, коли полотно ткали, аби запобігти хворобам, з ним ходили навколо села або тримали його над вогнем, щоб «люди проходили між полотном і вогнем», і одразу спалювали. Під час посухи «обиденний» рушник несли до церкви і клали на образ.

На Середній Наддніпрянщині зафіксоване ткання гуртом спеціальних рушників і поясів, на яких спускали домовину в могилу.

У с. Глінка Чорнобильського р-ну на Київщині, коли народжувалася дитина в сім'ї, де до цього помирали діти, сорочечку для неї шили з обиденного полотна.

При народженні дитини баба-бранка приймала немовля на рушник. Вперше породіллю провідували родичі й сусіди з гостинцями

і при цьому обов'язково дарували рушники, приношені сорочки, з яких мати потім робила пелюшки у формі рушників.

По багатьох районах України дитячу колиску завішували видовженим шматком тканини — пологом («від лихого ока»).

В обряді хрестин використовують крижмо — довгий шматок незарубленої тканини, який приносять хрещені батьки. Крижмом прикривають немовля в церкві. Був звичай шити з нього дитині першу сорочку; часом крижмо зберігали до весілля, а то й клали його в домовину.

Бабі-повитусі дарували шматок полотна або рушник при хрестинах, а також під час весілля.

На Підляшші породілля вручала бабі-повитусі оздоблений переборами рушник з хлібом, а куми, йдучи хрестити дитину, несли в рушнику три хлібини.

На Буковині, коли народився хлопчик, на хвіртку чіпляли рушник, коли дівчинка — вишивану хустку (ширінку).

Після першого купання дитину загортали у весільний мамин рушник.

У колекціях музеїв є багато весільних рушників під назвами: «червоні», «орласті», «возові», «роменські», «кролевецькі», «богуславські», «підперізники». Ці рушники часто зберігають як родинну пам'ятку. Вони переходять від баби до дітей та внуків. Про давню весільну функцію рушника свідчать, зокрема, такі календарно-обрядові пісні, як веснянки, купальські, щедрівки:

Тече річка ріковая,
Плаче дівка молодая.
Не плач, дівко, не журися,
Ще я, молод, не женився.
Як я буду вінчатися,
Прийди, серце, прощатися,
Ой як буду на рушничку,
Подай мені білу ручку.

Ой на Купайла, на Івана
Там ластівочка купалася,
На бережечку сушилася,
Дівка Ганнуся журилася;
А ще рушничків не наткала,
А вже Василька сподобала.
А ще рушнички на верстаті,
А вже Василько в її хаті.

Ой сіяла зіронька сіяла,
З ким же, Ганнусю, стояла?
Із тобою, Іванку, парубком
Під вишиваним рушником.

Готуватися до одруження означало готувати рушники. І в пісні від імені парубка співається:

Ой піду я в Чорногор'я
Гроші заробляти,
Зароблю — за рушниками
Буду посилати.

А ось як навіть доля людська сповивається у рушник:

Ой по горі ромен цвіте,
Долиною козак іде.
Та у журби питається:
Де та доля пишається?
Чи то в шинках з багачами?
Чи то в полі на роздоллі
З вітром віється по волі?
— Не там, не там, друже-брате, —
У дівчини в чужій хаті,
У рушнику та в хустині,
Захована в новій скрині!

Весільні рушники, як і весь посаг, кожна дівчина готувала собі заздалегідь. Вишивати рушники, як і сорочки, мати навчала дочок ще змалку. У вишивання кожного рушника, як і сорочки, вкладалися дівочі мрії про коханого, про одруження і щасливе подружнє життя:

«Коли б мені, Господи,
неділі діждати —
На рушничок стати,
Тоді не розлучить
ні батько, ні мати,
Ні суд, ні громада...

Стати на рушничок було апогеєм весілля:

Молода Ганнуся на рушничок
стала,
Свому миленькому всю правду
сказала.
Свому миленькому, свому
чоловіку.
Що буде любити од вінця довіку.

По всій Україні поширений звичай перев'язувати рушниками старостів на знак згоди дівчини на одруження.

Батько й мати не одказує
Ще й рушничків не показує,
А я прийшла та й одказала
Ще й рушнички да й показала.

Або ще:

Дала один, дала другий,
На третьому стала,
А четвертим, білесеньким,
Руки пов'язала.

Весільні рушники, як і весь посаг, зберігали в скрині. У випадку відмови дівчина казала, що в неї скрині немає, та й рушників не надбала. А то ще й гарбуза підносила молодому.

Мали повернутися з рушниками,
Але повернулися з гарбузами.

А коли одруження було нещасливим, тоді:

Ой як піду я за нелюба,
Крайте рушнички з рядниночки,
А утирочки з кропивочки.

В одних районах України рушники для перев'язування сватів дівчина вносила на дерев'яній тарілці, в інших — на хлібині. Цікавий епізод записано на Катеринославщині: дівчина кладе рушники на хлібину, вносить до хати, низько вклоняється старостам і каже: «Батьки мене всьому доброму вчили, а я вечорами мички микала та пряла, досвітками рушники ткала та вишивала, батькам радості бажала, щоб в них серце по мені не скиміло, щоб соромом очі їм не вкрило. Спасибі їм за все!» — низько вклоняється батькам, а потім знову вклоняється старостам і дає кожному старості по рушникові. Старости беруть рушники і один одного пов'язують навкіс через плече, а батьки молодої промовляють: «Добре, добре пов'язуйте рушниками, щоб було за що держатись, щоб у сніг не впасти, а в свою хату попасти». Не скидаючи рушників з плечей, старости йшли до батьків молодого. Такі рушники називалися «плечовими», «сватовими».

У центральних районах України і молода, і дружка замість пояса чи крайки підперізувалися рушником («підперезником») — кінцями наперед. Це були, як правило, роменські та червоні королевецькі рушники, які мали й інші назви: «королівські», «орлаті»,

«ярмаркові», «возові», «кацапські». Такими ж рушниками прикрашали ікони у свято.

Згодом ткані червоні рушники-«підперізники», куплені в крамницях чи на ярмарках, замінилися вишиваними.

У багатьох районах України на весіллі рушниками перев'язували не лише старостів та дружок, але й бояр та інших весільних чинів:

А в коморі сволок,
Там рушничків сорок.
І підіте винесіте,
Бояр прикрасіте.

На батьківщині Шевченка спечений коровай кладуть на віко діжі, застелене рушником, і так несуть на стіл.

На Лемківщині побутував звичай — при вирядженні молодої до молодого вишивані рушники несли в руках дванадцять дружок. Найчастіше ці рушники допомагав вишивати весь рід.

«Підперізники», рушники, якими накривали образи, і рушник, на якому молоді стояли в церкві, довго зберігали в родині як реліквії.

У селі Попівка Звенигородського району Черкаської області (за дослідженнями С.Терещенко) у весіллі рушник використовували понад 20 разів. Тут мати благословляла дочку скликати родину, давши в руки рушник. Того рушника молода носила в руці аж до кінця весілля. Коли зустрічалися дві молоді, то стелили свої рушники на землі навхрест, кланялися тричі й кожний раз цілувалися.

Коли молода з дружками заносили гільце до хати, то ставили його на рушнику. Викуп молодої подавали на рушнику.

На дівич-вечорі, коли молода прощалася з дружками, вона дарувала рушник батькові.

Клали рушник на ікони, виряджаючи наречених до шлюбу, зустрічали з церкви з хлібом-сіллю на рушникові.

На весіллі, зустрічаючи молодих, встеляють рушником дорогу від порога до столу, а то й від воріт до дверей хати: іноді рушник стелили й перед входом до церкви.

У весільному поїзді прикрашали рушниками й стрічками і кінські дуги (сьогодні — автомобілі).

Під час шлюбу неабияке значення мав білий вишиваний рушник, на якому мали стояти молоді під вінцем. Під рушник родичі молодого клали срібні гроші й пшеницю — на щастя й багатство. Родичі і старша дружка намовляли молоду стати першою на рушник («хто перший стане, той буде верховодити в родині») — це оз-

начало, що молоду господиню поважатиме чоловікова родина, особливо свекруха, свекор і сам чоловік. Самі молоді намагалися стати на рушник одночасно, щоб були між ними злагода, повага й любов.

Шлюб брала, шлюб брала,
Шлюб шлюбувала,
На тонесенькім, на білесенькім
Рушничку стояла.

Рушник у церкві розстеляє дружка. Вона стоїть за молодою і шепоче їй нишком: «Протягни, сестричко, рушник, щоб і я скоро за тобою пішла».

Після вінчання весільний поїзд вирушає до хати молодої, співаючи:

Лети, лети, соловейку, попереду,
Та дай моїй неньці знати,
що я йду,
Нехай виходить з калачем,
Бо йде її рідна дочка з паничем,
Хоч не з паничем — з мужиком,
Бо зв'язала білі ручки рушникам.

«В неділю після вінчання йшла з церкви Нимидора в квітках, в стрічках, з вишиваним рушником у руці, весела й щаслива» (І.Нечуй-Левицький, «Микола Джеря»).

Після вінчання брат молодої заводить її в хату за рушник, який вона тримає в руці, потім молодий веде її на посад також за рушник, садить її на кожух. Молода бере ложку або чарку рушником. По всій Україні весільний хліб — коровай, дивень, шишки, лежень, калачі — кладуть на стіл, застелений рушником, а коровай подекуди оперізують рушником і кладуть на нього дві ложки, зв'язані червоною стрічкою. Перед тим як різати коровай, на нього кладуть два рушники навхрест.

Дружко миє руки і витирає рушником:

Миє дружко ручки,
Поглядає на кілочки.
Чи не висять рушнички,
Щоб потерти ручки?

Або ще:

Не дивуй, дружку,
Що короткі рушнички;
Наша нивка не вродила.
Стара ненька не зробила.

Коли батькові та матері на весіллі підносять коровай, то кажуть: «Дякуємо молодому й молодій за дар Божий і цей ґречний подарунок». Після цього кладуть їм два шматки короваю, дві шишки, очіпок та рушник.

Всі, кому подаровано рушник, чіпляють його собі через плече. Як виряджають молоду до молодого, мати виносить гарний рушник і кладе на ярмо, коли їдуть волами, а коли кіньми, то на дишло. (Скриню або й дві везуть на возах чи санях, залежно від пори року, і з-під відкритого віка все село оглядає посаг: хустки, рушники, одяг тощо.) Коли приїжджають у двір молодого, то він бере молоду за рушник, який вона тримає у руці, а дружко — молодого за хустку, заткнуту за його пояс, благословляє молодих, заводить їх на посад і садить на кожух.

Весільна мати давала куховарці хустку, три аршини полотна й рушник, а усім весільним чинам — по шишці та рушнику, матері хрещеній — гарний очіпок та рушник.

Коли весільні гості після першої шлюбної ночі молодих приносили батькам молодої радісну звістку (що їхня дочка «чесна»), гостей обдаровували рушниками і хустками. По деяких селах молодих приводили до колодязя, покривали рушником, під яким вони вмивалися, а потім ним витиралися. Відтоді молода жінка навіть до воріт не могла вийти простоволосою. У весільному обряді по всій Україні, коли наречений приїздив по наречену, щоб забрати її до свекрів, побутував обряд завивання її голови наміткою (а пізніше — хусткою):

— Де ти, Катрусю, ходила,
Що твоя голова побіліла?
— Ходила я, матінко, в вишневий сад,
Там на мою голівоньку білий цвіт впав.

Весільні намітки, як і весільні рушники, зберігали як сімейні реліквії, клали покійним у домовину.

До цього часу на Правобережному Поліссі на весіллях, похоронах та інших родинних обрядах функцію рушника виконують намітки. На Буковині молоду завивають у рушник. Про те, що намітка — це той самий рушник, свідчить буковинська весільна пісня:

Ішла з міста, напилася,
Найшла рушник, завилася.
Ані прала, ані ткала,
Лиш готовий завивала.

На весіллі рушник створював гарний настрій. Все село приходило дивитися, як раненько в понеділок молода вставала, йшла по воду, розтоплювала піч і починала поратись — розвішувала рушники на образи, картини, кілочки, гачки, на сволок, на жердку, над вікнами й дверима, на дзеркало — де тільки можна.

Рушника, а часом і не одного, брали із собою в дорогу чумаки, військові, заробітчани та усі, хто надовго відлучався від рідної домівки. Рушник чи хустка з квітами, птахами, вишиті матір'ю, дружиною чи коханою, будять щемний спомин про рідну домівку. А тому і ставлення до такої речі особливе.

Дай же, дівчино, хустину,
Може, я в бою загину.
Темної ночі накриють очі.
Легше в могилі спочину.

І в сучасній пісні, яка стала улюбленою в народі, рушник є оберегом:

І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала
І рушник вишиваний на щастя, на долю дала.

Із сивої давнини до сьогодні хліб і рушник ідуть у парі: зберігся звичай з хлібом на рушнику зустрічати дорогих гостей, дарувати хліб на рушникові з якоїсь урочистої нагоди.

На Буковині на Стрітення дарують рушник воді. Найкращим весільним рушником накривають струмок і примовляють: «Свята-водицю, на тобі мій рушничок-покривало, літо з зимою ся повстрічало, літо тебе вмиває, а я витираю, пам'ятай за мене, як я за тебе не забуваю» (Г.Маковей, «Золоте віно з бабусиної скрині»).

Не обходилися без рушника і в хліборобських обрядах. У перший день огляду озимини (на Юрія) ішли в поле гуртами (частіше родом). Попереду йшов батько і ніс на рушнику хліб-сіль, а мати в кошику, накритому рушником, несла частування. На зеленому полі розстилали рушник, на нього клали пироги, крашанки. Так робили і в перший день оранки, сівби та жнив. Після закінчення жнив господар зустрічав женців з хлібом-сіллю на рушнику, а ті одягали на нього обжинковий вінок.

Рушником накривають кошик із свяченим на Великдень, накривають обід косарям, женцям, пастухам.

На сьогодні функції рушника добре збереглися не лише у весільному, а й у похоронному обряді. Він є символом переходу людини в інший світ. Так і розрізняють: весільні рушники та рушники на смерть.

За звичаєм готують заздалегідь рушники та вбрання собі «на смерть». Коли помирала дівчина, її весільні рушники використовували під час її похорону.

Коли в хаті є небіжчик, обов'язково запинають чимось дзеркало, знімають яскраві рушники й килими.

Домовину оббивають тканиною, рушниками, кладуть під голову подушечку з сіном або зі стружкою.

На Чорнобильському Поліссі під плечі покійнику обов'язково клали рушник, а часом і не один.

Попереду похоронної процесії несуть хрест, обв'язаний рушником.

Віко застеляють рушником, а на нього кладуть хлібину.

За звичаєм, давніше домовину спускали у яму на рушниках. Тому не випадково в народній пісні дівчина, яка виходить заміж за нелюба, каже матері: «Рушниками, що придбала, спусти мене в яму». Подекуди домовину спускали на полотні, пізніше стали спускати на мотузках.

Тим, хто несе хреста, корогви, віко й домовину, а також копачам дають хустки або рушники. Нікому з тих, хто допомагає на похороні, не платять грішми.

Звичай вішати рушник на хрест до сьогодні найбільше зберігся в Карпатах і на Поліссі.

Зокрема, на Правобережному Поліссі нам доводилося бачити рушники на хрестах (на цвинтарі, коло церкви, при дорозі); часом цілими напівзотлілими обвітреними пластами. Зняти рушник з хреста — тяжкий гріх. Найчастіше рушники бачимо на хрестах у поминальні дні та па свіжих могилах. Доводилося також бачити на Рівненському Поліссі у 70-ті роки, як на другий день після похорону могилу застеляють рушником, на неї кладуть снідання — пиріжок, крашанку, цукерки. Цього рушника не забирають — так він там і зотліває. Кажуть, що робиться це, щоб на покійного «не напала сопуха» — не запорошило очі, коли труситимуть сажу в комині. Разом з рушниками часто на таких хрестах бачимо хустки, фартухи, а на могилах дівчат — стрічки. Буває, що і не в поминальні дні, а просто, коли сон присниться або неспокійно на душі, то несуть рушник на могилу чи дарують на церкву.

«Хата без рушників — не хата», — говорить народне прислів'я.

Рушник використовували також при будівництві хати. Коли стіни вже було зведено, вгорі над покутем ставили квітку і вішали

образ в рушнику. По деяких районах України сволок піднімали на рушниках, які потім дарували майстрам.

«Як оце стануть класти сволок у хаті... то обгорнуть його хустками та рушниками, щоб у хаті тепло було: потім стягнуть сволок, положать його на місце, а тоді хазяїн кличе близьких сусідів або родичів і п'ють з майстрами горілку. Потім майстри розгортають сволок і беруть собі ті хустки...» «Якщо ж не пригостять майстрів і не подарують їм рушників, то вони, при підтяганні сволока, перев'язують його своїми кожухами, і тоді хата буде така холодна, що як би її не топили, «в ній і душі не нагрієш».

На Буковині, коли зводили крокви, господарі чіпляли до крокви вишивану хустку, яку забирав майстер.

Готували або купували рушники, входячи в нову хату. На нашу думку, ритуально-обрядова функція рушника дедалі більше набирала естетичного характеру в зв'язку із розвитком хати — від хати з курною піччю до світлиці з настінним малюванням і рушниками.

Із прийняттям християнства з'явилася традиція прикрашати ікони рушниками.

«... Перед образами висіли лампадки, а на образах біліли довгі рушники, розкішно повишивані лапатими квітками та дрібними взорцями». Зокрема, на великі свята — Різдво, Великдень, храмове свято, до весілля такі хати прикрашали більш оздобленими рушниками — святковими, а у піст — «постовими», чисто білими або з оздобленими краями, найчастіше темних кольорів.

По всій Україні поширений звичай накривати рушником або хусткою хліб на столі. На цей звичай, що зберігся до сьогодні, звертає увагу Григір Тютюнник в оповіданні «Дикий»: «...Санько ще не вжився в самотину, а щодня, йдучи на роботу, уявляв собі, що ось увійде в хату, а на столі, на чистій скатертині — біла тепла гора під рушником (хліба мати напекла)...» Рушником накривають діжу або ночовки із замішеним тістом. Після випікання хліба діжу, накриту рушником, ставлять на покуті або в коморі. На Правобережному Поліссі такі невеличкі рушники називають «надіжницями», а на Лівобережному — хустками. На Прип'ятському Поліссі до сьогодні зберігся звичай у Чистий четвер виносити діжу до «сповіді». Для цього її обв'язують рушником, на віко кладуть хлібину і до схід сонця ставлять на шулу (стовп) воріт або стільчик, після чого її вносять в хату і вчиняють паску.

По всій Україні склалися місцеві традиції прикрашання хати рушниками. Насамперед прикрашалися ікони божниками («набожниками», «наобразниками», «завісками»).

Розвішували рушники на кілочках по стінах, над дверима, на сволоках, на дзеркалах. Такі рушники в центральних районах України називали «кілковики», «кілочкові», «кілковеньки» тощо.

Найгарніше і найщедріше прикрашалася хата рушниками в Центральній та Слобідській Україні.

Щодо місця рушника в полтавській хаті, то воно найрізноманітніше: від божника на іконах до кілковика, рушника на жердці і на сволоку. Особливістю полтавської хати є те, що рушники вивішувалися на вільній стіні, як панно, перекинуті через жердку.

Так, у деяких селах Зіньківського району на Полтавщині рушники вишивали з двох кінців по-різному і вішали то однією, то другою «сталкою» «на хату».

Як декоративну прикрасу на Волинському Поліссі рушник почали використовувати порівняно недавно. Це можна пояснити тим, що тут довго проіснувало курне опалення (у деяких районах — до початку XX ст.), а тому хати не прикрашали білою тканиною. Лише на свята виносили з комори образ, вішали його на стіну, а на нього — приношену намітку. На Центральному Поліссі (Київщина та Житомирщина) був звичай на ряд образів вішати «божник» або «завіску»; переважно це довгі (до 7 м) рушники, вузькі, оздоблені суцільними та орнаментальними смугами. Такі божники, часом значно ширші і також оздоблені вишивкою, були поширені й на Лівобережному Поліссі.

На Поділлі, можливо, через те, що було багато інших прикрас (малювання на стінах, витинанки, килими, налавники, підвіконники, мальований посуд та меблі), рушники як декоративна прикраса не набули значного поширення (окрім Вінниччини). На Західному Поділлі переважали невеличкі ткані рушники, їх вішали над дзеркалом, над фотографіями, над лавами.

У Карпатах також переважають невеликі рушники, здебільшого ткані. Тут вони використовуються переважно як ужиткові та обрядово-ритуальні. На Закарпатті, зокрема у долинних районах, поширені так звані «грядові» рушники («отиральники»), які вішають на жердках. У них широкими червоними смугами перебірним тканням оздоблюють лише один кінець. За дослідженням Є.Гайової, рушниками-«пулками» тут накривали паску. На Мукачівщині

побутував рушник — «гайтка» («загортка»), який служив для перенесення немовлят.

Дослідження показують, що рушники Правобережного Полісся, Карпат, Поділля, Волині мають багато спільного в функціях, техніці виготовлення та оздобленні.

Крім хат, рушниками в минулому прикрашали також громадські будівлі — церкви, сільські управи, школи тощо.

Прибрана рушниками, килимами, різьбленими та мальованими меблями, гарним посудом, хата виглядала, як писанка.

Лідія Орел

Мальоване дерево

З давніх-давен людям властиве прагнення до художнього оздоблення житла, одягу, предметів домашнього вжитку. Цей потяг до краси лежить в основі всіх видів народного мистецтва. Малювання на дереві було поширене в багатьох країнах світу, набувши в кожній з них самобутніх рис.

Ранні відомості про мальовані дерев'яні вироби маємо з V—I ст. до н. е. Археологічними знахідками є мальовані меблі, саркофаги, посуд тощо. Такі предмети розмальовували і в період княжої доби: у літописах згадуються, наприклад, мальовані сани.

У XIII—XV ст. поліхромне малювання властиве церковному начинню: оздоблювали іконостаси, меблі, свічники, посуд тощо; орнамент найчастіше був рослинний. Крім того, в хатах заможних людей були розмальовані сволоки, стіни, двері. На сюжетних іконах цього періоду зустрічаються мальовані столи, ліжка, стільці.

Особливо багато малювали на дерев'яних предметах у козацьку добу. На дверях, стінах, меблях траплялися й сюжетні картинки. Рублені хати козаків та духівництва були розмальовані подібно до храмів.

Одним із великих центрів малярства у XVIII ст. був Ніжин. В Україні мистецтво малювання на дереві досягло найбільшого розвитку в XIX ст. в умовах кустарного виробництва меблів та предметів домашнього вжитку, яке передувало фабричному.

Авторові цих рядків доводилося бачити розмальовані вулики, колиски, спинки саней і возів, віконниці, коромисла, віялки, маленькі возики для продажу бубликів, дуги з кінської упряжі, навіть домовину. Але такі речі траплялися набагато рідше порівняно зі скринями чи мисниками.

Хати. Цікавим явищем селянської культури є розмальовування рублених, а також мащених глиною хат. Очевидно, ця традиція походить від настінного малювання в храмах та мальованого церковного начиння. «Здавна на Полтавщині та Слобожанщині дерев'яні («небілювані») стіни і стелю прикрашали розписом, який дотепер зберігся в деяких старих житлах». Розмальовані хати, що збереглися, найчастіше належать козацьким родинам. Часто розмальованими в козацькій хаті були не тільки стіни, лутки вікон, сволоки, але й двері, ліжка, лави. У Черкаському обласному краєзнавчому музеї зберігаються двері з козаком Мамаєм, одним із найпопулярніших сюжетів козацького періоду.

Малювали переважно олійними фарбами та глиною. На Півдні України та на Східному Поділлі розмальовували переважно мащені будівлі. Малювання на мащеній стіні виконували найчастіше кольоровими глинами, інколи сажею. Історик Дмитро Яворницький зазначав, що на Півдні України в деяких селах дівчата й молодиці розмальовували сухими фарбами комини, сволоки, слухові вікна, скрині. Свої хати розмальовували самі господині або їхні дорослі доньки. Особливо вправних малярок інколи запрошували до себе сусіди або родичі. Ця давня традиція має чимало локальних ознак: чи не кожне село створило свої орнаменти та поєднання кольорів. На Рівненському Поліссі старші люди розповідали, що дерев'яні стіни зсередини мастили жовтим «ґлеєм» (глиною), а потім сажею малювали квіти. Суворий і стриманий колорит цих розписів, імовірно, пов'язаний з тим, що на Поліссі довго — подекуди до середини XX ст. — переважали «курні» хати.

На Житомирському та Київському Поліссі на рублених немащених хатах малювали зовні довкола вікон широку хвилясту смугу білої глини («кривулею»), яка гарно обрамлювала вікна на сірій стіні. Ця традиція зберігається й нині. В окремих селах Чернігівщини рублену хату ззовні мастили червоною глиною.

Малювання олійними фарбами було дорожчим, довговічнішим і потребувало більшої вправності. Воно мало місце в заможніших родинах. Тут, природно, відкривався більший простір для творчої

фантазії майстрів: це могли бути рослинні орнаменти, а інколи птахи, тварини, постаті людей, сюжетні композиції.

Окремої уваги заслуговує малювання дерев'яних будівель на Лемківщині. За спостереженнями І. О. Добрянської, хати тут малювали переважно зовні, оновлюючи розпис часом по чотири рази на рік. Перед тим як малювати хату, її фарбували в темно-коричневий колір нафтовою ропою або світло-жовтою глиною. Замість ропи могли вживати товчену цеглу з олією, охру, сажу. З 1940-х років почали використовувати анілінові барвники. Насамперед малювати довкола вікон, дверей, на торцях вінців зрубу, всередині хати — чільну та причілкову стіну. Орнамент переважав рослинний, проте значно стилізований.

Чимало зразків малювання у «митих» хатах Лебедина (Слобожанщина) дослідив історик та краєзнавець Борис Ткаченко. «У XVII ст. і в першій половині XVIII ст. козацька старшина ще не відійшла від простолюду ні в звичаях, ані в побуті, тому й хати її мало чим відрізнялися від хат простолюду — хіба що добротністю, кращими будівельними матеріалами та незначною мірою розмірами.

Зсередини хати не штукатурили, лише замазували глиною нерівності; стіни білили крейдою. У більшості старих хат (особливо в світлицях) стіни були митими. Мита стіна, або «митка» — це стіна з добре підігнаних і простругаиих брусів. Її не білили, а розмальовували олійними фарбами і час від часу мили водою. І якщо зруб був із липи, то стіна виблискувала жовтизною воску, і малюнки на ній були особливо виразні...

На стінах-митках малювали квіти, вазончики, янголів, «дерево життя», а найчастіше — релігійну символіку з текстами Святого письма.

Лебедину притаманне багате зовнішнє оздоблення будинків: чергування кольорів, ампірні ґанки, піддашки, малюнки на стінах та віконницях. Навіть найбідніші хати були досить привабливими: червоною глиною підведена призьба, ліса на ній заплетена візерунчасто, яскравими кольорами обведені вікна і двері. На білих стінах намальовані червоні ружі та жовтогарячі соняшники... Поряд з малюванням використовувалось різьблення та випилювання».

Старі хати кінця XIX ст. із залишками малювання на митих стінах знайдено у Козелецькому районі на Чернігівщині (квіти, вазо-

ни), а також у селі Яблушне Зіньківського району на Полтавщині. Малювання з Яблушного зафіксувала архітектор Зоя Гудченко. Пізніше воно було відтворено в хаті з села Бобрівник колишнього Зіньківського повіту, встановленої в Національному музеї народної архітектури та побуту України.

Зоя Гудченко так описує малювання в цій хаті: «Однією з найцікавіших частин хати є світлиця з митими стінами й стелею, розмальована олійними фарбами. Розписи у вигляді облямування з червоних квіток тюльпанів на зелених вітах прикрашають обоє дверей і всі четверо вікон світлиці. На кожній зі стін — по пишному вінку (до 70 см в діаметрі) з фігурним хрестом посередині: два вінки над дверима та по одному між причілковими вікнами і над міжвіконням чільної стіни Площини стін, що залишилися порожніми, майстер розмалював двома видами вазонів. Вони відрізняються характером квіток і формою горщиків. Приблизно посередині стелі, між двома сволочками, збереглася алегорична композиція: в центрі темно-синього кола — білий птах, схожий на голуба, а навкруги «розкидані» жовті багатокутні зірки.

Етнограф Олексій Доля знайшов у 1993 р. в селищі Котельва на Полтавщині мальовану рублену хату. Нині її перевезено до Музею. На сволоку цієї хати олійними фарбами написано: «Благослови Господи дом сей й живущих в нем от всякого зла сохрани. Сооружен дом сей 1867 года». На чотирьох стінах намальовані великі хрести в обрамленні пишних букетів квітів, під якими написані імена чотирьох євангелістів.

Через рік Олексій Доля та Надія Зяблюк у тій же Котельві знайшли мальовану хату, датовану 1896 р., з дещо іншим малюванням: на сволоку, крім напису, є хрест у вінку, а на стінах — хрести у вінках, закомпоновані в кола. Сволок і фрагменти стін з малюванням тепер зберігаються в УЦНК «Музей Івана Гончара».

Авторові доводилося бачити хату з мальованими сволоком та підвіконням наприкінці 1980-х років у селі Лихолітки Чорнобаївського району Черкаської області (колишня Полтавщина). На сволоку був зроблений хрест «на могилі» в обрамленні колосків та червоних квітів з темним листям. Такі ж квіти були намальовані на лутках. Матеріал і розміри хати свідчать про те, що колись вона належала заможним людям. Малювання її перегукується з малюванням інших хат Полтавщини.

Такі неоціненні пам'ятки селянського малярства на сьогодні є великою рідкістю.

Скрині. З-поміж мальованих речей домашнього вжитку чи не найкраще збереглися в скрині — напевне, тому, що їх завжди дбайливо зберігали і найбагатше оздоблювали. Протягом століть скриня була невід'ємною в облаштуванні сільської хати. У неї складали все найцінніше — одяг, рушники, полотно, прикраси. Тут зберігався й посаг дівчини. Скриня з її вмістом символізувала працелюбність нареченої та її родини, оскільки все, що в ній було, виготовлялося, як правило, власноруч. Перевезення скрині до хати молодого («пересувини») під час весілля було великою подією, за якою спостерігало все село.

За звичаєм, скриню ставили в хаті на видноті, поряд зі столом. Застеляли вишиваною скатертиною, а на свято — килимом.

Скриню замовляли майстрові, а також купували на ярмарку. Вартість її залежала не тільки від майстра, а від осередку виготовлення. Ось яку колоритну замальовку купівлі-продажу скрині на ярмарку подає у одному зі своїх творів відомий український історик Дмитро Яворницький: «...у тому ж ряду, але трохи вглиб, понаставлено безліч скринь усіляких розмірів. Тут головним чином торгуються батьки і особливо матері, які мають дорослих дочок і готують їм віно. Купуючи скриню, слід основну увагу звертати на те, щоб вона була розмальована яскравими фарбами і прикрашена квітами, як на віку, так і на боках, надто спереду, щоб вона була окута широкими смугами заліза, мала замок із гучним протяжним дзвоном, і щоб під нею були коліщата для легкого пересування з місця на місце, а всередині був би ще невеличкий прискринничок для голок, ниток, намиста, коралів та інших дрібничок. Найціннішими вважаються скрині, зроблені у губернії, тобто у самім Катеринославі.

Ось біля одної такої скрині давно вже, мало не зранку, торгуються чоловік та його жінка; вже кілька разів вони то підступали до продавця, то відступали від нього, діючи то спільно, то нарізно. Вони давно вже добре оглянули скриню: і пробували на міцність залізні завіси, і дослуховувалися до дзвону замка, і перевіряли міцність дерев'яних коліщат, і милувалися ясністю барв та фігурністю квітів. Уже кілька разів вони перекочували скриню з місця на місце, кілька разів перекидали її з боку на бік і кілька разів ставили її «на попа» — скриня і так, і так була хоч куди, та

одна біда: продавець надто великі гроші правив за неї: аж вісім карбованців з четвертаком.

— Та поступіться-таки, земляче, хоч одним карбованцем, спасибі вам!

— Не можна, ніяк не можна! Бо це скриня, — самі бачите, — роблена не де, як у губернії.

— Та ми бачимо, добре бачимо, та все-таки, слухайте, земляче, усе-таки збавте що-небудь з восьми. Молода буде за вас, і лягаючи, і встаючи, Бога молити. Збавте-таки, пане купець, спасибі вам.

Після двох-трьох годин торгу скриню таки купили й урочисто перекотили з ярмаркового майдану до хати, і кожен зустрічний її оглядав та хвалив...»

Мальовані скрині були поширені в багатьох селах — їх виготовляли чи не в кожному повіті.

Поміж численними народними ремеслами та професіями була й професія скринника.

Виготовлення й малювання полтавських скринь описав місцевий дослідник Я. Риженко. На його думку, найвідомішими осередками виготовлення скринь були села Вереміївка, Нові і Старі Санжари, Лохвиця, Грунь та ін. Технологія виготовлення скринь, описана Я. Риженком, є в загальних рисах спільною для всіх центральних областей України.

Об'єднує ж полтавські скрині те, що в їх оздобленні переважає рослинний орнамент, — як, до речі, і в килимах, кераміці та інших видах народного мистецтва. Сюжетні розписи на скринях трапляються дуже рідко.

Відомими осередками виробництва скринь на Слобожанщині, крім Лебедина, було містечко Котельва, села Нижня Сироватка, Сватове та ін.

Розвиток промисловості в кінці XIX ст. викликав активні зміни в сільському побуті. Вже на початку XX ст. мальовану скриню заступає сундук. «Проста біла скриня на ніжках вийшла з ужитку. На шляху до повного зникнення стоїть велика котелевська скриня синього фарбування з квітами. Їх витісняє жовтий сундук на колесах, наслідування комода».

На Київщині в оздобленні скринь поряд з рослинним орнаментом зустрічаються й зображення побутових сцен.

У Національному музеї українського народного декоративного мистецтва зберігається оригінально оформлена скриня з Переяс-

лавщини. Вона пофарбована у два кольори: передня стінка темно-зелена, причілки й віко — темно-сині. На передній стінці внизу зображений Козак Мамай, по обидва боки якого — вазони з квітами.

Чимало мальованих скринь із Київщини зберігається в Національному музеї народної архітектури Переяслава. Всі вони мають квітковий розпис, подібний до розпису інших центральних областей. Значним осередком виробництва скринь на Київщині було місто Васильків.

На Чернігівщині мальованого дерева збереглося мало. В обласному історичному музеї є дві мальовані скрині та мальований довбаний ківш.

Чернігівські скрині й мальовані тарілки має НМУНДМ. Скрині на Чернігівщині робили в Ріпках, Козельці, Ніжині, Глухові та Сосниці.

У північних районах України, на Поліссі малювання по дереву не набуло помітного розвитку. У давнину замість скринь тут використовували бодні з соснових чи дубових клепок, на яких часом випалювали або вирізували орнаменти — хрести, кружальця. Скрині (по-місцевому «куфри») з'явилися тут у другій половині XIX ст.; оздоблювали їх переважно технікою фляндрування («розчісування»), яка давала смугастий орнамент.

Так само й інші меблі тут лише зрідка прикрашали малюванням та різьбленням («зубці», «кружальця», «хвильки»). Траплялося нам бачити таке ж найпростіше малювання на митих стінах та дверях рублених хат, зокрема в Старовижівському районі Волинської області, де воно було датоване початком XX ст. У південних поліських районах відчутні впливи традицій суміжних районів Поділля.

Поряд із різьбленими скринями на Буковині побутували й мальовані — в районах, ближчих до Поділля.

Для буковинських скринь характерне вишневе, зелене, коричневе тло, на якому малювали малі й великі букети з білих та червоних квітів.

На Закарпатті, зокрема в долинних районах, мальований рослинний орнамент був відомий здавна.

Окреме місце в розвитку художньої обробки дерева посідає Яворівський район на Львівщині. Традиції народного промислу тут живуть і нині. Яворівське малювання по дереву досліджували А. Ф. Будзан, В. М. Лемеха, Р.В. Чугай.

Скринники Яворова застосовували техніку фляндрування. Ним прикрашали вільну від розпису поверхню скрині, зокрема краї передньої стінки. А посередині, у «вікні», розміщували квіти. Як і по всій Україні, в Яворові виробництво скринь припинилося, проте виготовлення традиційної мальованої іграшки продовжується.

Картини. Сюжет «Козак Мамай». До початку 1920-х років в Україні не було хати без ікони. Інколи вони займали цілу стіну (до 10 образів і більше), а їх кількість була ознакою статечності й заможності господаря.

Найбільшого поширення в Україні набули ікони, мальовані олійними фарбами на дошках, рідше — на полотні, а в регіоні Карпат — також і на склі. З кінця X ст. почали входити в побут літографії. Щодо манери письма народні ікони здебільшого реалістичні; вони відбивають світогляд селян, їхні естетичні запити. Богомази, вихідці з народу, писали образи зі своїх рідних та односельців, а то й із самих себе.

Ікони в селах називали «образи» та «боги». Улюбленими святими, крім Спасителя й Богородиці, є ті, які вважаються покровителями господарства та ремесел і захищають від різних напастей — святі Юрій, Микола, Зосим і Савватій, Параскева-П'ятниця, Петро й Павло, Михайло, Варвара та інші. Зв'язок ікони з народною культурою часом яскраво виявлявся в одязі святих: голова Варвари могла бути оздоблена стрічкою та квітами, Юрій підперезаний поясом тощо. Ікони часто декорувалися рослинним орнаментом, як і мальовані скрині, килими та гончарні вироби. Цікаво, що в народних піснях — колядках та щедрівках — «боги» часто мають ті ж господарські заняття, що й прості хлібороби.

У народному побуті ікони мають не тільки культове призначення. Разом із рушниками, килимами та мальованими скринями вони є окрасою хати. Божники, в яких закріплювали ікони, оздоблювали різьбленням та малюванням. Завішували ікони спеціально виготовленими рушниками — «божниками», «завісками». Часто образи прибирали квітами, а у свята перед ними горіли лампадки.

До ікон моляться перед уживанням їжі й перед тим, як лягти спати; згадують у молитвах тих, хто в родині хворіє чи перебуває далеко від дому. Іконами батьки благословляють молодих до шлюбу; дають ікону синові на військову службу; кладуть покійному в домовину. Чумаки брали образи з собою в дорогу, козаки — у військовий похід.

За народним звичаєм ікону передавали з рук у руки не інакше як накриту рушником чи хусткою. Їх не можна було віддавати чужому, а тим більше продавати.

Картини на дереві та фанері були чи не в кожній селянській хаті Центральної України. Ще в 1950–1960 рр., рідше в 1970-х, можна було зустріти майстрів, які продавали свої твори на ярмарках або малювали їх на замовлення.

Одним із найулюбленіших мотивів українського народного малярства XVII–XVIII ст. була постать козака («Козак Мамай», «Козак-бандурист», «Запорожець-козак»). Його малювали на дереві й на полотні; на стінах хат, дверях, скринях, картинах, кахлях; навіть на вуликах та посуді. Зображення варіюються, зберігаючи при цьому усталені риси: зазвичай козак сидить по-турецькому, вбраний у дорогий жупан та шаровари, в руках тримає кобзу чи бандуру, в роті люльку; на голеній голові в нього довгий козацький чуб — «оселедець». Неподалік на нього чекає вірний товариш — кінь, поруч шабля, мушкет та спис, устромлений в землю. «Козак-Мамай», виплеканий народною художньою уявою, — це хоробрий воїн-патріот та співець славного минулого. Це символ нашого вільнолюбного народу, уособлення його поетичної душі, що підтверджують і традиційні гумористичні підписи на зразок:

Хоть дивись на мене, та ба, не вгадаєш,
Відкіль родом і як зовуть, нічичирк не знаєш.
Коли трапилось кому у степах бувати,
То той може прізвище моє вгадати.
А в мене ім'я не одно, а єсть їх до ката, —
Так, як налучиш на якого свата...

Сьогодні чимало зображень «Козака Мамая» зберігається в музеях та приватних колекціях. Найбільше «Мамаїв» на картинах, є десяток гарних скринь з «Мамаєм», кілька дверей.

Про малювання «Козака Мамая» на вуликах згадує К.Шероцький.

Миски, мисники, віконниці, вози, вулики... З-поміж інших мальованих речей селянського побуту поширеними були дерев'яні довбані миски, які мали здебільшого обрядове призначення.

Багато мальованого дерева було в Смілянському та Чигиринському повітах. Із розповідей місцевих людей знаємо, що малюванням на дереві найбільше займалися в селах Худоліївка, Медведівка, Боровиця, Мельники та ін.

Не випадково саме в цих районах у 1940-х, а також і в 1970–1980-х роках було виявлено чимало зразків мальованого дерева — скрині, полиці, мисники тощо. Значна їх кількість зберігається в Черкаському обласному краєзнавчому музеї.

На Київщині теж був поширений мальований дерев'яний посуд. Чимало гарних зразків тамтешніх мисок зберігається в НМУНДМ. У НМНАП України є дерев'яна миска з села Шевченкове Звенигородського району.

На Східному Поділлі малюванням та різьбленням оздоблювали спинки саней. У 1911 р. двоє мальованих саней виявив в Уманському повіті Ф. К. Вовк. На одних поряд з різьбленням намальовані на чорному тлі птахи, зірки, квіти. Велику цінність становить колекція акварельних малюнків спинок саней з Уманщини (125 одиниць), які зберігаються в Державному музеї етнографії Санкт-Петербурга.

Як свідчать наукові джерела та матеріали польових досліджень, малюванням рублених хат, меблів, дерев'яного посуду займалися часто ті майстри, які малювали ікони, розписували храми, фігури святих, кіоти, свічники, хрести.

На жаль, про деякі мальовані дерев'яні предмети можна довідатися лише з народних пісень та художньої літератури. Наприклад, мальована дитяча колиска згадується в колисковій, яку записала етнограф Світлана Щербань на Полтавщині:

Люлі, люлесі, шовкові вервесі,
Мальовані бильця, пішли до Кирильця...

В інших піснях ідеться про мальовані ярма та мальований віз:

Попід гори сірі воли,
Мальовані ярма.
Заплати ми, дівчинонько,
Що-м тя любив дарма...

Помер чумак, помер молоденький
В мальованім возі,
Поховали чумака молодого
При зеленій діброві.

У Тараса Шевченка є згадка і про мальовану труну:

Іде військо, іде друге,
А за третім стиха —
Не дивися — безталанна! —

Везуть труну мальовану,
Китайкою криту.

Мальована труна зображена на народній іконі, що зберігається в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику (іл.70–71).

На сьогодні мальовані скрині та інші мальовані дерев'яні побутові предмети є музейними експонатами.

Проте народні майстри виготовляють сувенірні мальовані скриньки, полички, ложки, іграшки тощо.

Тож погляньмо на ці витвори людських рук...

Бібліографія

1. «Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва» (Л., 1969).

2. Будзан А.Ф. До історії художньої обробки дерева на Україні (V ст. до н.е. – XII ст. н.е.) // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – Вип. V I. – К., 1961. – С.65.

3. Чубинский П. // Записки Юго-Западного Отдела. – К., 1874. –Т.II.

4. П.Г. Юрченко «Дерев'яна архітектура України (К. 1970)».

1921.– С. 9.

5. Таранушенко С. А. Хата по Єлисаветинському пр. під ч. 35 у Харкові. Харків, 1921. – С. 9.

6. Добрянська І.О. Розпис лемківських хат // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К.: Вид АН УРСР, 1954. – С. 47–52.

7. Ткаченко Б. Лебедія. – Суми, 2000. – С. 317–331.

8. Гудченко З.С. Пам'ятки української дерев'яної архітектури // Культура і життя. – 1976. – 31 жовтня.

9. Кустари и ремесленники Полтавской губернии.– Полтава, 1905. – С. 125.

10. Рукописні фонди ІМФЕ АН України ім. Рильського. – Ф. 1–4/319.

11. Таранушенко С. Мистецтвознавство. // 36. праць. – Х., 1928–1929. – С. 9.

12. Слабеєв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 53.

13. Сумцов К.О. Очерки народного быта.– Х., 1902. – С. 43.

14. Будзан А.Ф. Українські народні скрині // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К.: Наук, думка, 1975. – С. 113; Коваль

Я. Весільні скрині села Ценяви // Народна творчість та етнографія.— 1970. — № 1. — С. 65.

15. Будзан А.Ф. Яворівські мальовані скрині // Народна творчість та етнографія. — 1968. — №5.

16. Рукописні фонди ІМФЕ України. — Ф. 14—2. — С. 245, 252. Чугай Р.В. Народне декоративне мистецтво Яворівщини. — К.: Наукова думка, 1979.

18. Лихач Л., Корнієнко М. Ікони Шевченкового Краю. — К.: Родовід, 2000. — С. 18.

19. Шероцький К. // Журнал «Православная Подолия». — Кам'янець-Подільський, 1912.

20. Музей етнографії в Санкт-Петербурзі, колекція 125, 2695-2; колекція 477в — 7, 8.

21. Східне Поділля; запис Леопольда Ященка.

22. Чумацькі пісні. — К., 1976. — С. 311.

23. Шевченко Т. Твори. Т. І. — К., 1949. — С. 370.

Василь Яременко

Українські родинні святощі у спадщині Тараса Шевченка

У творчості Тараса Шевченка, мов у краплі води відбилися характерні особливості духовного світу українців. Це стосується і відображення, аж до найменших деталей, традиційних сімейних стосунків та родинної обрядовості, на що вже зверталася увага в численних дослідженнях[1]. У даній статті предметом аналізу є ті набутки української сімейно-родинної звичаєвості, які Шевченком підносилися до рівня ідеалу. В умовах нашого швидкоплинного часу, коли нівелюються віковічні традиції народу, Шевченків геній може допомогти у плеканні неперехідних національних вартостей.

---

[1] Дзюба І. Універсальні мотиви в Шевченковій поезії // Сучасність. — 1996. — №11. — С. 103.

Родина, сім'я, материнство належать у Шевченковій спадщині до тих основних загальнолюдських і моральних понять, навколо яких, за словами І.Дзюби, розгортаються характерні універсальні мотиви, що є «плодом і традиції, і індивідуальних творчих осягнень»[2]. Не випадково, у Шевченка (як, можливо, ні в кого із геніальних митців) ці та пов'язані з ними поняття мають велику семантичну глибину і якнайширше вживаються в переносному, символічному значенні: «Запалили у сусіда Нову добру хату Злі сусіди», «Сім'ю слов'ян роз'єднила», «Подивись тепер на матір, На свою Вкраїну», «А ніч-мати дасть пораду, Козак ляха знайде», «Обідрана сиротою понад Дніпром плаче», «А ти, моя Україно, Безталанна вдово», «Дніпро геть-геть собі розкинувсь! Сяє батько та горить!» тощо. Адже із наукових розробок відомо про закоріненість даних понять в українському світогляді та їх потужну рефлексію в народних звичаях і обрядах, у фольклорному багатстві. Це зумовлено природними та історичними умовами життя, хліборобською практикою української людності ще з сивої давнини.

Вважаємо, що Шевченко також добре розумів і загальнолюдську гуманістичну вагомість таких органічних для нього (через селянське походження) слів-символів, їх олюднюючу силу. До того ж, за спостереженнями Д.Чижевського, визначальною рисою Шевченкового світогляду був антропоцентризм — «поставлення людини в центрі цілого буття, цілого світу»[3]. Шевченко не лише майже до повноліття зростав в українському селянському середовищі, а й постійно намагався поповнювати свої етнографічні знання. Наприклад, близький поетів приятель А.Козачковський згадував про задуману Шевченком 1845 р. подорож по Дніпру «з метою вивчення краю в археологічному та етнографічному планах». Тому не випадково, що літературна, образотворча, епістолярна спадщина митця дає нам реальну розмаїту картину українських родинних традицій в їх авторському відповідному поданні та тлумаченні. Придивімося до цього мистецького полотна пильніше.

Головним осередком спілкування та підбору шлюбних пар в Україні були вечорниці, де праця чергувалася з молодіжними

---

[2] Див.: Русанівський В.М. Семантична глибина слова (з таємниць Шевченкової мови) // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 3–4.

[3] Цит. за: Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993. – С. 329.

жартами, танцями, піснями, іграми, коли кожен міг придивитися до інших і себе показати. «Саме на вечорницях та досвітках і відбувається взаємне знайомство обох статей, що кінчається формальним признанням в коханні й пересправами між батьками обох сторін»[4], — писав Хведір Вовк. У Шевченка, крім лексеми «вечорниці», зустрічаємо вдале прикладове словосполучення «досвітки-вечорниці». «Я ще, мамо, не виросла, Ще не дівувала. Бо ти мене не пускала Вранці до криниці, Ні жита жать, ні льону брать, Ні на вечорниці, Де дівчата з парубками Жартують, співають (I.152)»[5], — каже сердешна Мар'яна своїй недобрій матері в поемі «Мар'яна-черниця», події якої відбуваються ще за Гетьманщини. У наведених словах добре відбита народна етика стосовно прав парубків та дівчат, які стали вже на порі, та значення самих вечорниць як стану змужніння та можливості доленосного життєвого вибору.

Характер і час проведення вечорниць були різними — відповідно до їх функціонального призначення. У другій дії драми Шевченка «Назар Стодоля» докладно описано святочні вечорниці в ніч перед Різдвом поблизу милого авторовому серцю Чигирина ще гетьманської доби. Прикметно, що саме там Назар за допомогою свого козацького побратима Гната Карого улагоджує свої сердечні справи, домовляючись про втечу коханої Галі з батьківської оселі, щоб пізніше побратися з нею. Таку форму моногамного шлюбу етнографи називають викраденням або умиканням[6]. Вона відома ще з найдавніших українських літописів, книги Г.Л. де Боплана «Опис України», виданої в середині XVII ст. у Франції. У XIX ст. викрадення було рідкістю в Україні, а домінувало побрання за домовленістю або договором між парубком, дівчиною та їхніми батьками. Такий шлюб вважався законним. Про нього найчастіше йдеться в Шевченкових творах. Зрештою, у фіналі «Назара Стодолі» сотник Хома Кичатий теж благословляє Назара та дочку Галю на подружнє життя.

Український фольклор переповнений протестами проти примусового, без любові, одруження. За словами Івана Франка це

---

[4] Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 77.

[5] Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 229.

[6] Приклади цитуються за виданням: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6-ти т. — К., 1963. [Перше число (римське) — том; друге — сторінка. — Авт.].

«свідчить іменно о тім, що силування те серед нашого народу — случай рідкий, що у наших дівчат дуже живе сильне почуття свободи власної волі». В одній із народних пісень на пораду матері називати вигідного їй зятя «ясненьким соколом» дочка відказує: «Лучче ж мені, моя мати, Гіркий полин їсти, Як із нелюбом На розмові сісти»[7]. По всій Україні було поширене характерне прислів'я «Бери жінку хоч у льолі, аби до любові». У Шевченковій творчості корисливе одруження теж подається як велике зло. Старий кобзар у «Мар'яні-черниці» навчає дівчат: «Легше, мої любі, покриться землею, Ніж бачить, як другий, багатий, старий, Цілує за гроші, вінчається з нею...» (1,154). До теми нещасливого кохання та одруження старого з молодою або убогої дівчини з багатим парубком Шевченко також звертається в поезіях «І багата я...», «Породила мене мати» та ін. За його переконаннями найкращий шлюб — це одруження соціально та духовно близьких людей. «Чом ти не убога! Чом я не багатий» (I, 155) — на таке незвичне формулювання натрапляємо у тій же «Мар'яні-черниці». Сам поет, «по плоті і духу син і рідний брат» свого народу, мріяв одружитися з простою дівчиною, бо, як він писав, «...що та панночка одукована робитиме у моїй мужицькій хаті?» (VI, 242).

В українців лихою долею та безталанням іменувалася вимушена одинокість дівчини, котра стала на порі, але не змогла одружитися. Казали: «Без вірного друга великая туга»[8]. Розпука дівчини, що не має пари, тридцятилітнім Шевченком передана з вражаючою силою та художнім хистом у творі «Дівичії ночі»:

Білі руки простяглися —
Так би й обвилися
Кругом стану. І в подушку
Холодну впилися,
Та й заклякли, та й замерли,
З плачем рознялися. (I, 234)

Цей уривок вартий цілих трактатів про психологію позашлюбної самотності. Лише наближаються до його рівня народнопісенні звороти: «Стіна німа, постіль біла, ні з ким розмовляти»; «Сам

---

[7] Див.: Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – К., 1994. – С. 235.
[8] Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – Т.26. – К., 1980. – С. 214.

спати лягає, До стіни очима, на хату плечима. Стіна не говорить, а хата не чує»[9].

Протилежністю «Дівичим ночам» є офорт уже битого життям Шевченка під назвою «Сама собі в своїй господі» (1859 р.). Цю роботу автор у листі до В.Лазаревського напівжартома називав ще «Блудниця». Відчай жіночого серця там змінюється під впливом міського середовища на глухе збайдужіння, яке вже важко чимось порушити.

Відбита в Шевченковій поезії й практика безшлюбності як волевиявлення особи. У минулому вона через постійні війни з нападниками та козакування була досить поширеною в Україні. З огляду на це варто пригадати поезію, яка так і починається: «Не хочу я женитися, Не хочу я братись» (II, 169). Виявлені її значні мотивні й навіть деякі текстологічні збіги з народними піснями[10]. Але, на відміну від них, у Шевченка виразно виділяється напучувально-осудливий аспект. Варто зазначити, що в сюжетній дилемі вірша «Запорожжя — родина» автор явно перебуває на боці останньої. Частково це можна пояснити нели-царськими намірами ліричного героя твору — поборника безшлюбності: «На Хортиці у матері Буду добре жити, У оксамиті ходити, Меди-вина пити» (II, 169).

З-поміж родинної обрядовості виділяється багатством українське весілля — справжня багатожанрова народна вистава. Українська весільна обрядовість передбачає готування рушників і починається зі сватання, коли посли, яких найчастіше називали старостами, йшли до батьків обраниці укладати звичаєву угоду про шлюб. Відображення цього початкового стану весілля у творчості Шевченка ретельно дослідила в одній із статей шевченкознавець М.Шубравська. Проведений нею порівняльний аналіз шевченківських текстів та зібраних етнографічних матеріалів дозволив дослідниці зробити обґрунтований висновок: «Шевченка слід вважати першим із народознавців, хто дав просторий опис українського сватання». Додамо до цього: з дослідження випливає, що Шевченко також був серед тих піонерів, які розуміли, що рушники в українському класичному весільному обряді, як і в усій родинній обрядовості, посідають центральне місце і є багатознач-

---

[9] Див.: Пісні родинного життя: Збірник. – К., 1988. – С. 317–318.

[10] Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис. – К., 1993. – С. 400.

ним, глибоко національним атрибутом. Це добре простежується в його рідному краї — на Звенигородщині[11].

Між тим М. Шубравська не звернула увагу, чому саме обряд сватання Шевченком відтворюється досить часто і з найменшими етнографічними деталями, а про сам шлюб та наступні стадії весільної церемонії згадується значно менше. Спробуємо це пояснити. «Український народ — побожний і релігійний, — пише Хведір Вовк, — і йому цей жартовливий тон можна найкраще пояснити тою другорядною ролею, яку народ, відповідно до своїх поглядів, призначав релігійному шлюбному обрядові, йому він надавав тільки значення формальности, що її вимагає закон»[12]. Подібна іронічна нота звучить у Шевченковій «Москалевій криниці» (друга редакція): «Не торгувавсь і панотець (На диво людям та на чудо), За три копи звінчав у будень, Без пихи, так, як довелось» (II, 269). Відповідно і в поезії «Ликері. На пам'ять 5 августа 1860 р.», що пронизана особистими болями з приводу такого бажаного запізнілого сімейного щастя, Шевченко акцентує на вже заформалізованому трактуванні церковного вінчання: «... Не ймуть нам віри без хреста, Не ймуть нам віри без попа Раби, невольники недужі!» (II, 398).

Одразу після сватання, коли наречена пов'язує старостів рушниками, женихові подає хустку і обидві сторони обмінюються хлібом, справа одруження вважалась узаконеною. У багатьох місцевостях, як констатують етнографи, після цього жених користувався правом навіть ночувати в хаті нареченої, але не як чоловік, а як парубок з дівчиною[13]. Тільки значно пізніше (за даними академіка А. Кримського) на Звенигородщині селяни-респонденти на запитання: «На якім праві сім'я держиться?» відповідали, що на вінчанні — церковному законі. Заручини, які мали ритуальний характер і були першою церемонією власне весілля, значною мірою повторювали обряд сватання. У Шевченковому краї їх і не розрізняли[14]. Шевченко добре знав призначення сватання та заручин у весільному обряді. Адже в п'єсі «Назар

---

[11] Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М.Номис. — К., 1993.

[12] Див.: Колесса Ф.М. Фольклористичні праці. — К., 1970. — С.196–197; Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. — К., 1990. — 1.2. — С.508–509 (коментарі).

[13] Там само. — С. 196, 231–232.

[14] Див.: Кримський А. Звенигородщина, Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діялектологічного. — 4.1, вип.1.— С. 57.

Стодоля» Галя, що втекла з Назаром, ще в розваленій корчмі, де вони переховувалися, поспішає обдарувати милого білою, вишитою червоним шовком хусткою та пришпилити стьожку до його шапки («як на весіллі бува в молодого»), щоб узвичаїти їхні стосунки і таким чином зміцнитися у своїй правоті.

Про тривалі й багаті за змістом традиції сватання в Шевченковому краї свідчить запис 1926 року даного обряду, зроблений в с. Попівка під Звенигородкою Софією Терещенко, до якого А. Кримський додає пісню, що лунала на заручинах (запис О. Панасевича 1897 р.). Вона є гарною ілюстрацією до теми Шевченкового офорта «Старости». Наводимо початок:

Два рушники старостам,
Третій — молодому;
Іще йому подарую
Хусточку шовкову.
Подивлюсь на молодого,
Йому усміхнуся,
Та з Василем молоденьким
Навік заручуся[15].

Отже, особлива увага Шевченка до сватання зумовлена народним поцінуванням даного обряду.

У першому випуску альбому «Мальовнича Україна» для показу українського весілля Шевченко обрав вершальний етап сватання, виготовивши офорт «Старости». Варто взяти до уваги й те, що наступні стадії весілля не обходилися без співання пісень, а жіночі хори, що займають одне з основних місць у весільному обряді та дають надзвичайно багато для його осягнення, не відтвориш адекватно в малярстві. Тому у виборі сюжету для офорта, серед іншого, проявилося шанобливе ставлення Тараса Шевченка до пісенних скарбів свого народу.

Назва «Старости», а не «Сватання» — теж не випадкова. Вона, як і самі горді постави старостів на картині, що розміщені в правій її частині біля дверей, симетрично до батьків молодої, відразу привертають увагу глядача, допомагаючи краще зрозуміти сутність і перебіг українського весілля та головні ідеї твору. Передусім ці персонажі виконують функціональне призначення. Глядач картини, прочитавши назву, шукає старостів поглядом, спрямованим, завдяки освітленню, зліва направо через глибину

[15] Там само. — С. 81–84.

заднього плану і знаходить їх після батьків. Світло невидимої свічки на столі вириває їх із напівтемряви вже перев'язаних рушниками. Вони стоять гордо випроставшись, з великою гідністю, відчуттям значущості своєї місії і допитливо та уважно-очікувально, а може й трохи тривожно, дивляться (а за ними й глядач) на постать освітленої дівчини. Вона подає на тарілці хустку цілком затемненому, аж до виразної силуетної форми, женихові. Його темний силует означає, що тепер уже слово не за ним, а за його обраницею. Характерний жест рукою одного із старостів створює ілюзію щойно виголошеної ним промови. Таким чином, за допомогою старостів, з якими мимовільно уподібнює себе глядач картини, виразно проглядається послідовність обряду сватання та наголошується ідея свободи волевиявлення з боку обраниці, створюється у глядача відчуття присутності на сватанні. Зображення старостів у позі очікувальних спостерігачів спонукає нас активізувати свою уяву, задуматись: «а що буде далі?» А їхня, як і батьків, певна відстороненість наче промовляє: батьки і громада достойно виконали свій обов'язок, а родинне життя надалі буде залежати, головним чином, від стосунків поєднаної традицією пари. Усвідомлення того, що старости за своїм призначенням є послами та беруть активну участь і в подальших весільних обрядах, допомагає глядачеві розсунути часові рамки зображуваної на картині дії, охопити вже мисленим зором усе весілля. Цьому служить і авторський лаконічний, наче обірваний на півслові, текст до офорта. Його люблять цитувати етнографи[16], але не завжди наводять (і це є грубою помилкою) при репродукуванні твору.

У поемі «Невольник» через складні обставини життя героїв твору сватання відбувається без запрошених послів: «Через тиждень без старостів За Степана свата Старий свою Яриноньку...» (II, 341). Етнографами зафіксовано, що в старости запрошували когось із родичів (найчастіше дядька) або цю роль іноді виконував сам жених чи його батько, а то й свахи[17]. Зазначимо, що наступні стадії українського весілля в деяких своїх проявах відтворені на сторінках поеми «Наймичка» (I, 315–317).

Шевченко залишається цілком правдивим і при зображенні етнографічних деталей інших форм та видів української сімейної

---

[16] Там само. – С. 84.

[17] Див.: Шевченко Т. Офорти. Факсимільні репродукції. «Старости». – К., 1993.

обрядовості. Візьмемо побутуюче й нині, корисне у всіх відношеннях, кумування («другі батьки»), що сягає своїм корінням ще первіснообщинного ладу і є одним із видів духовної спорідненості. У поемі «Наймичка» старий Трохим «кидається за кумами в Городище». Це так звані кликані куми, що бралися, очевидно, з приятелів. «Аж три пари на радощах Кумів назбирали Та ввечері й охрестили», — пише автор. Таку форму кумівства вчені називають колективною, і вона була поширеною на південній та південно-східній Київщині[18], де й розгортається дія поеми «Наймичка».

Проте інколи, щоб донести ідею твору, Шевченко дещо порушує родинну звичаєвість, використовуючи її найяскравіші атрибути поза обрядовим контекстом. Візьмемо весільний вінок молодої. «Після заручин дівчина прикрашала голову віночком з квітів і стрічок і так ходила до самого весілля. Про це і прислів'я: «Гарна дівка, як засватана»[19], — пише народознавець Галина Лозко. У поемі «Катерина», як і годиться, покинуту «Катрусю накрили» ще до явних ознак вагітності. А ось в однойменній картині ми бачимо її вже на дорозі до майбутнього материнства, але ще з віночком на голові.

Тільки цей віночок, контрастуючи із сумним настроєм Катерини та іншими деталями картини, і допомагає усвідомити весь трагізм потоптаної людської гідності. Застиглі, ніби металеві, стрічки, що «не хочуть розвіватися», можна пояснити не стільки впливом академічної школи Брюллова, скільки використанням художнього засобу: безчестя для української дівчини — гірше смерті, і життя для Катерини мовби застигає, зупиняється. Важко переоцінити і художнє значення зображеного на картині селянина-ложкаря, що є цілком символічним персонажем. Його погляд, спрямований на Катерину, не лише допомагає зосередитися на ній, а й передає, відповідно до традиційних уявлень, цілу гаму почуттів, що розворушують і наші думки — співчуття, осуд, застереження і навіть острах. Адже, як зазначав Шевченків приятель і товариш Д.Мордовцев, «вагітна жінка користується в

---

[18] Див.: Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К., 1993. — С. 171.

[19] Див.: Чубинський П. Мудрість віків (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського) :У2-х кн. — К., 1995. — Кн. 2. — С. 83; Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 230, 232.

народі загальною повагою, що змішана з релігійним страхом», і «всяке бажання вагітної повинно бути виконане»

Вживається вінок як символ дівочої цноти і в одному із Шевченкових ескізів, який деякі шевченкознавці пов'язують із поемою «Слепая», а ми вважаємо його дотичним до «Катерини», бо композиційно подібний до неї[20]. Лише на задньому плані ескізу бачимо не ложкаря, а селянський гурт, що насміхається з покритки, піднявши на якомусь рогачі чи вилах її вінок. Його ніби щойно зірвали з голови нещасної жінки. Звісно, що вінок тут служить також засобом засудження архаїчних і антигуманних елементів української обрядовості, пов'язаної з сім'єю.

Уважному читачеві багато скаже також пов'язаний із віночком епізод із повісті «Наймичка». Лукія в день народження свого маленького сина прикрашає його сонну голівку вінком із свіжих квітів, а після зауваження Марти мовчки вішає його перед образом Варвари Великомучениці (III, 91).

Чимало чужинців, відвідуючи в далекому минулому Україну, а також учені-народознавці, неодноразово звертали увагу на особливе становище жінки-матері в традиційній українській сім'ї, її провідну роль у формуванні повноцінних родинних стосунків. Частково це можна пояснити історичними умовами (перманентне вдівство, зокрема), а почасти багатовіковою хліборобською практикою українців, завдяки якій поняття землі-годувальниці та матері в селянській свідомості зливалися в одне ціле («земля— мати наша»)[21]. В українській мові, наприклад, «цикл паремій про чоловіка значно бідніший як за кількістю висловів, так і за розгалуженістю, ніж про жінку, а в тематичній групі з родинної сфери переважають прислів'я про матір (понад двісті одиниць без варіантів)». Приблизно таку картину бачимо і в словнику мови Шевченка, бо його ставлення до жінки-матері органічно виростало із українського родинного побуту. При цьому впадає в око, що різниця у співвідношенні лексичної пари «мати — батько» в кілька разів більша, ніж «жінка — чоловік». Одне це вже побічно свідчить, що Шевченко дивився на родину за народним принципом: сім'я без дітей — неповноцінна, а бездітність — нещастя. «Хата з дітьми — базар, а без них — цвинтар», — казали в народі.

---

[20] Див.: Етнографія Києва та Київщини. Традиції і сучасність. – К., 1986. – С. 230.

[21] Лозко Г.С. Українське народознавство. – К., 1995. – С. 300.

В унісон з цією вивіреною мудрістю лунає Шевченкове (поема «Наймичка»):

Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті,
А ще гірше старітися
У білих палатах, —
Старітися, умирати,
Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату! (I.310).

За звичаєвим правом проблема дружніх, але бездітних сімей вирішувалася не розірванням шлюбу, а за допомогою приймацтва. Такий його вид як безумовне всиновлення підкинутої дитини прекрасно описаний Шевченком у «Наймичці».

Материнська офіра української жінки подана у творах Тараса Шевченка (поеми «Сова», «Наймичка», «Княжна», «Відьма» та ін.) з такою силою, що важко знайти подібні зразки в усій світовій літературі. Хіба може щось зрівнятися з глибиною материнського почуття, яке переповнює всю поезію «Ой люлі, люлі, моя дитино» (II, 155), написаної у формі колискової, або виражене близькими до народнопісенних зворотів словами в «Сові»: «Поплакала стара мати Та й стала ридати» (I, 232)! Слово «мамо» для Шевченка — «Великеє, найкращеє слово». А сам твір, звідки взяте це висловлювання, є унікальним гімном материнству, особливо зачин:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
(I. 217)

Можливо, що тільки український геній, з його всотаним через традицію пієтетом до матері, міг висловитися так просто і водночас мудро і крилато.

Не випадково, що і антропоморфні порівняння в Шевченка частіше пов'язані з материнством: ніч «всіх покрила темнесенька, Як діточок мати»; хмаронька покриває сонце «Рожевою пеленою, Мов мати дитину»; «І ждеш його, того світу, мов матері діти» та ін. Прикметно, що два останні порівняння взяті з однієї, невеличкої за обсягом, поезії «За сонцем хмаронька пливе» (II, 203).

Дружина генерального судді Кочубея, яка намовила чоловіка написати донос на гетьмана Мазепу, аж ніяк не могла викликати у Шевченка симпатичного ставлення. Але в його картині «Марія» (1840 р.) за твором О.Пушкіна «Полтава» ми бачимо лише материнську любов, змішану з тривогою за долю передусім дочки, а не чоловіка (це також не узгоджувалося з відповідним епізодом у поемі російського поета). У цьому творі добре передано сімейний побут козацької старшини[22].

Родинне виховання (особливо раннє, і особливо дочок), згідно з українською традицією, Тарас Шевченко теж пов'язує передусім із матір'ю. У листі до Варфоломія Шевченка за 7 грудня 1859 року він висловився так: «Мати, всюди однакова мати. Коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люди, хоч попідтинню; а хоч і одукована, та без розуму, без серця, то й діти виростуть, як те ледащо в шинку» (VI, 242). Своєрідним доповненням до цієї думки може служити офорт Шевченка «Селянська родина» (1843 р.), на якому жінка-мати легким, заспокійливим порухом руки зупиняє чоловіка, що хоче дати їхньому малюкові свою люльку.

Велика місія матері — прищеплювати ще з колиски любов до рідної мови. Про це йдеться в Шевченковій передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (I, 314) і в «Гайдамаках»: «Не одцурався того слова, Що мати співала, Як малого повивала» (I, 78).

Проте Шевченко не абсолютизував виховної ролі матері в українській сім'ї, не надавав їй якихось переваг у цій справі. У повісті «Близнецы», де ведеться розповідь від автора, читаємо: «Я погано вірю у виховання найдобродійніших матерів, тим паче, якщо у них одне-однісіньке дитя» (IV, 17).

Шевченкове розуміння ролі та місця матері в українській родині для нас важливе з точки зору з'ясування особливостей української ментальності. «Які наслідки може мати факт, що в українських родинах виховання дітей доручається лише матерям?» — запитує доктор Б.Цимбалістий у своїй роботі «Родина і душа народу». І, відповідаючи на нього, далі вказує: «Отож норми поведінки, характер моралі, ідеал людини, настанова до життя

---

[22] Див.: Шагинян М. Тарас Шевченко // Собрание сочинений: В 9-ти т. — М., 1975. — Т.8. — С.282; Тарахан-Береза З.П. Шевченко — поет і художник (до проблеми єдності образного мислення). — К., 1988. — С. 46.

в українця є підпорядковані нормам і гієрархії вартостей — типовим для жінки, для жіночої свідомості».

У Шевченкових творах ми знаходимо також чудові місця про роль у сімейному вихованні діда (зазначимо, що в народознавстві це питання залишається ще недостатньо опрацьованим), що ніби нейтралізує почуттєвий вплив матері. Ось хоча б у «Невольнику»: «Старий батько сидить коло хати Та вчить внука-пузанчика Чолом оддавати» (II, 344). Або напучування немолодого Трохима в «Наймичці»: «А де ж ти діла паляницю?.. Чи попросту — забула взяти? Чи, може, ще й не напекла? Е, сором, сором! Лепська мати!» (I, 318). «Спасибі, дідусю, що ти заховав в голові столітній ту славу козачу: Я її онукам тепер розказав» (I, 139) — це вже зразок із власного сімейного досвіду Шевченка в епілозі до «Гайдамаків». Постать дідуся зображена на задньому плані вже згадуваної картини «Селянська родина».

На Шевченкове тлумачення образу жінки-матері та родинних стосунків узагалі християнська релігія мала не менший вплив, ніж суто українська традиція. Про це свідчать його поеми «Неофіти», «Марія», сепія «Благословіння дітей» (1856 р.), офорт з картини Б.Мурільйо «Свята родина» (1858 р.), живописна «Катерина», де використано елементи «Сікстинської мадонни» великого Рафаеля та інші твори. «Раніше колись думав я аналізувати серце матері за життям Святої Марії, непорочної матері Христової» (VI, 61), — зізнається Тарас Григорович у листі до В.Рєпніної 1 січня 1850 р. Вплив християнства в аналізованому аспекті передусім позначився на своєрідному доборі Шевченком кращих набутків родинної обрядовості українців. А зворотний процес полягає в тому, що митець ніби олюднює релігійні сюжети, деколи трактуючи їх у цілком українському дусі, наближаючи до рідного поля, від чого вони не втрачали своєї загальнолюдської вартості. Показовою під цим оглядом є сепія «Благословіння дітей». Її ідейна основа — слова Ісуса Христа: «Пустіть діток і не бороніть їм приходити до Мене, — бо Царство Небесне належить таким» (Євангеліє від Матвія, 19:13-15). Але виконана картина у власному оригінальному ключі. Не намагаючись тут пояснити цей глибокий і складний релігійний твір, тільки зауважимо, що українському серцю багато говорить і яскраво освітлений плетений кошик із малим дитятком та сидячою навколішки біля нього матір'ю на передньому плані картини, і замріяно-тужливий вираз матери-

ного обличчя, оповитого глибокою задумою (не помічає Христа), і характерні материні жести. З.Тарахан-Береза зазначала, що образ матері в цьому творі перегукується з образом жінки-матері в поезії «У нашім раї на землі...»[23]. Ми зробимо уточнення: не «перегукується», а достатньо пояснюється змістом вірша. Але ж пам'ятаймо: у тій поезії, попри її загальнолюдські мотиви, йдеться (достатньо вчитатися) про українську матір та її довкілля...

Послідовно розробляючи тему українського родинного життя, Шевченко не міг обминути проблему сирітства. Починаючи із «Причинної», у своїй творчості він постійно розвиває цей багатоваріантний мотив, близький йому за обставинами власного життя та історичної долі свого народу, для котрого і Батьківщина ставала мачухою («На нашій — не своїй землі»). Не можна погодитися зі славістом Г. Грабовичем, який переконливо пояснює таку зосередженість на «нешлюбних дітях» міфологічною думкою поета. Мовляв, існування байстрюків та сиріт у «Кобзарі» має вирішальне значення, бо вони стають «метафорою конфлікту — свідчення ненормальності і беззаконня, притаманного суспільству», а отже, засобом побудови Шевченком міфологічної моделі сім'ї. Звернімося до історії: «...Сиріт і вдів у цьому краї козаків не злічити»[24], — констатував у своїх подорожніх записках часів Хмельниччини Павло Алепський.

Часті війни та непосильна праця в умовах кріпаччини породжували це зло. Любов Мулява у своїй монографії про початок творчого шляху Шевченка, що збереглася лише в машинопису, повідомляє: за метричними записами 1829 р. с. Кирилівки на 103 народжених дітей припадало 13 незаконних[25]. Відображене в численних піснях, баладах, казках, прислів'ях та приказках сирітство сприймалося народом як одне з найбільших соціальних лих, як руйнація роду. Але коли у фольклорі наголос переважно робився на матеріальні, соціальні аспекти сирітства («Не то сирота, що роду нема, а то сирота, що долі нема»), Шевченко звертає увагу на брак родинного тепла: «Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки...» (I, 4), «Тяжко-важко в світі жити Сироті без роду, Нема куди прихилиться — Хоч з гори та в воду» (I, 12), «Мов батько

---

[23] Мордовцев Д. Малороссийское племя //Наше минуле. — 1992. — №4. — С. 5.
[24] Див.: Тарахан-Береза З.П. Вказ. праця. — С. 55–56.
[25] Див.: Чубинський П. Мудрість віків ... : У 2-х кн. — К., — 1995. — Кн.1. — С. 42.

та мати Розпитують, розмовляють, — Серце б'ється, любо... І світ Божий як Великдень, І люди як люди» (I, 17).

Слово «сирота» в Шевченковій творчості полісемантичне. Іноді воно означає одинокість взагалі або розлуку з коханою людиною (балада «Тополя»). Напівсирітство, тобто відсутність одного із батьків, у Шевченка — теж сирітство. «Катерино, серце моє! Лишенько з тобою! Де ти в світі подінешся з малим сиротою» (I, 23), — бідкається автор у поемі «Катерина». Привертає увагу, що епітет «чужий» у Шевченкових творах часто вживається саме там, де йдеться про сирітство, увиразнюючи родинні цінності: «Тяжко мені сиротою На сім світі жити, Свої люди — мов чужії, Ні з ким говорити» (I, 15).

Зазначені особливості Шевченкової музи стосовно мотиву сирітства дозволяють нам зробити висновок, що за його допомогою поет, крім іншого, хотів акцентувати на тому, що сім'я, родинність є категоріями глибоко моральними та духовними. Особливо в цьому переконує невеличка Шевченкова поетична перлина «На Великдень, на соломі...». Перераховані великодні родинні обнови для діток, ще не закріпившись у пам'яті читача, миттю розсипаються від тихенького голосу зболеного дитячого серця: «А я в попа обідала, — Сирітка сказала» (I, 220).

Діти за народним звичаєм вважалися окрасою родини. Зведення маленьких душ зі світу в українському селі нещадно переслідувалося. У поемі Шевченка «Титарівна» розповідається, як «ще за Гетьманщини святої», згідно з традиціями копного суду, карали нещасну жінку-покритку, що наважилася згубити своє дитя:

Ой узяли безталанну,
Закували у кайдани,
Сповідали, причащали,
Батька, матір нарікали,
Громадою осудили
І живую положили
В домовину!.. й сина з нею!
Та й засипали землею!
Стовп високий мурували,
Щоб про неї люде знали.
Дітей своїх научали.
Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько, мати.

(II, 104)

У цьому творі відповідальність за душогубство із матір'ю розділяє й позашлюбний батько дитини, який, власне, і скоїв злочин. Можливо, Шевченкові нестерпно було усвідомлювати, що мати, навіть у стані афекту, може сама зважитись на таке страхіття. Пригадаємо його щоденниковий запис: «Він гаряче любить маленьких дітей, а це вірна ознака серця сумирного, незлобивого» (V, 94). Форма покарання, очевидно, взята автором із записаної ним пісні «Повій, вітре, понад яром» (VI, 345). Але там вона не деталізується і мурований стовп не згадується.

Про міцні традиції карного звичаєвого права на Звенигородщині, в рідному краї Шевченка, повідомляв А. Кримський в своїх етнографічних записах. Він наводить цікаві дані, які зібрав Йосип Димінський, син відомого подільського етнографа в містечку Лисянка за 1880 рік[26].

Треба враховувати, що родинні стосунки у творах українського поета, відповідно до вимог літературного жанру, переважно перебувають у стані колізії. Науковці ж, як правило, вивчають та фіксують їх у буденному, спокійному плині. Тому в Шевченка можна зустріти маловідомі або малопоширені прояви родинної звичаєвості. Наприклад, його улюблена Катерина, прощаючись із батьківськими порогами перед далекою незворотною дорогою, «Пішла в садок у вишневий, Богу помолилась, Взяла землі під вишнею, На хрест почепила; Промовила: "Не вернуся! В далекому краю, В чужу землю, чужі люде Мене заховають; А своєї ся крихотка Надо мною ляже..."» (I, 27).

Взагалі розлука з родинним гніздом і сім'єю у творах поета майже завжди подається як трагічне фатальне рішення. Те саме простежується і в українському фольклорі. У Шевченковій серії малярських робіт на мотив Біблійної «Притчі про блудного сина», попри глибокий філософський зміст, виразно проглядається й український колорит.

В українській родині були свої ритуали шанування старших в сім'ї, гостей, подорожніх. Один з них описаний у «Наймичці»: «Ввійшла в хату. Катерина їй ноги умила Й полудновать посадила» (I, 319). Етнографи вважають, що тут маємо прояв (стосовно домашніх) дуже давнього звичаю, коли перед тим як

---

[26]Пазяк М.М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та паремiографії. – К., 1984. – С. 128.

почастувати гостя, господиня мила йому ноги. Оксана в «Гайдамаках» порається коло недужого батька і запізнюється на побачення (I, 89). Ці приклади можна множити. За традицією батькам не годилося робити прикрощів, на материнське самозречення відповідати їм тим же. За зразок може правити сам Шевченко. М.Шагінян, досліджуючи його життя та творчість, була захоплена його «душевним ставленням до чужих стареньких матусь, його чулою увагою до них, його величезним інтересом до їх розповідей, потягом до їхнього товариства»[27]. Перебуваючи під арештом і побачивши на тюремному подвір'ї матір свого, теж ув'язненого, побратима М.Костомарова, Шевченко написав адресованого йому вірша, де є такі рядки: «Молюся! Господи, молюсь! Хвалить тебе не перестану! Що я ні з ким не поділю Мою тюрму, мої кайдани!» (II, 14).

Разом з тим у родинних стосунках, попри звичне шанобливе ставлення, найважливішим для Шевченка є духовний зв'язок. «Батько, мати — чужі люди», — каже він у своїй «Катерині». «Чужі» — бо «тяжко з ними жити», бо не розуміють вони душі своєї дитини. У невеличкій поезії «Добро, у кого є господа...» ліричний герой згадує свого колегу, який, на відміну від нього, мав родину, але листовних вісток від неї не одержував (II, 97).

У своїх творах Тарас Шевченко гостро засуджував родинну та подружню розпусту і невірність у всіх її проявах і в усі часи. Згадаймо твір «Сотник» або поеми «Саул» і «Царі», де автор викриває моральне розтління навіть тих правителів, імена яких пов'язані з Біблією. У поезії «Меж скалами, неначе злодій...» (I, 125) виведено постать продажної та зрадливої дружини, яка викликає у читача огиду. Найтяжчим сімейним випробуванням називає поет подружню зраду у поезії «Три літа»: «От де лихо! От де серце Разом розірветься» (I, 352). Інша тональність звучить, коли мовиться про легковажну жінку, що любить повеселитися, втрачаючи при цьому іноді міру (вірш «Ой я свого чоловіка в дорогу послала...»), бо таке трактування є і в жартівливих народних піснях. Ось що згадував О.Афанасьєв-Чужбинський з цього приводу: «На продажну любов, на жінку, що віддалася пристрасті, він казав "можна махнути рукою", але потайна розпуста, хоч

---

[27] Див.: Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. — К., 1994. — С. 258.

би якими квітами прикривалася, завжди збуджувала в його душі непереборну огиду»[28].

Подружня вірність звеличена Тарасом Шевченком у переспіві із «Слова о полку Ігоревім», названому «Плач Ярославни». Тут проглядається відгомін ще поганського обов'язку жінки іти за загиблим мужем, що поєднується із пануючим мотивом уже християнської гідності та поведінки в подружньому житті: «... Спалив і князя і дружину, Спали мене на самоті!» (II, 388). У творі згадується в значенні «вірний чоловік» старослов'янський бог одруження, подружньої вірності та любові Ладо. Зустрічаємо його і в поемі «Царі»: «Перед богами Лель і Ладо Огонь Рогніда розвела; Драгим єлеєм полила І сипала в огнище ладон» (II, 95).

«Плач Ярославни» дуже нагадує українські голосіння або тужіння жінок за померлим чоловіком. Шевченко в дитинстві часто брав участь у похоронному обряді, читаючи Псалтир над покійниками, і міг чути ці плачі-голосіння. «Горе, що висловлене в українських голосіннях, не виходить за мотивами за межі сімейного життя. З плачем Ярославни спільним є, власне, тільки порівняння із зозулею», — зазначав академік А.Кримський. Шевченко наближає плач Ярославни до сучасних йому голосінь. Передусім це стосується мотиву жертовності («Загинув Ладо... я загину!»), якого зовсім немає у тексті «Слова». П.Чубинський звертав увагу, що в кожному українському голосінні «висловлюється та сама невтішна туга за померлим, те саме небажання жити без нього на білому світі»[29].

У багатьох творах Шевченко іронізує з тих, хто природні родинні радощі свідомо і без потреби міняє на примарну відстороненість від мирського життя, оцінюючи це як святенництво, а не справжнє служіння Богові. Ця ідея пронизує жартівливий «Гімн черничий» (II, 393) і прямо наголошується у вірші-зверненні до куми Надії Тарновської, що відома під криптонімами «Н.Т.»: «Дівуєш, молишся та спиш, Та матер Божію гнівиш Своїм смиренієм лукавим» (II, 417). Позиція поета дещо контрастує із мотивами народної пісні про невдале заміжжя[30].

---

[28] Шагинян М. Тарас Шевченко // Собрание сочинений: В 9-ти т. – М., 1975. – Т.8. – С. 391.

[29] Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 105.

[30] Див.: Митрополит Іларіон (Огієнко І.). Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991. – С. 110.

Апофеозом української родинної атмосфери є знаменитий Шевченків «Садок вишневий коло хати», де лаконічними засобами (нагадує в цьому музичного «Щедрика» М.Леонтовича) передано працю та побут української селянської сім'ї. Майстерним нагромадженням дієслів поет ненав'язливо показує її творчо-трудову основу. Природа і родинний світ тут зливаються в одне органічне ціле. Поезію любили слухати в авторському виконанні. Різким дисонансом до «Садка» бринить пізніший вірш «Минули літа молодії», коли «нема з ким тихо розмовляти, ані порадитись...» (II, 407). Це – крик самотнього серця.

Найкращі родинні традиції були для Тараса Шевченка абсолютною цінністю. «Це ж у нього, — писав Юрій Липа, — обіч найбільш демонічних, світоборчих мотивів є мотиви найбільшої відданості родині, як раю на землі...» І вважав, що це одна з головних причин злиття творчості Шевченка з духовністю нації[31].

Крах родинності, за якою тужив Шевченко у своєму особистому житті, асоціюється у нього із недосконалістю, недовершеністю світу — світ не такий, як треба. Це проявилося, як довів В.Симович, у вживанні неологізму «недосвіт» у поезії «Барвінок цвів і зеленів». Барвінок у цьому творі також несе надзвичайно вдале символічне навантаження. «Саме з барвінкових обрядів, власне, розпочиналося весілля»[32], — зазначають етнографи. Хор співав: «Благослови, Боже, І отець, і мати, своєму дитяті Барвінковий вінок вити»[33]. Вічнозелений барвінок символізував перше кохання та шлюб.

Важко знайти у всій світовій ліриці поета, який би так побивався за нездійсненним родинним щастям. «Треба одружитись Хоча б на чортовій сестрі! Бо доведеться одуріть» (II, 412), — волає ліричний герой поезії «Якби з ким сісти хліба з'їсти». Якими гарячими є ці слова, особливо в зіставленні зі звичною стверджувальною фразою Варфоломія Шевченка: «Тарас любив жити сім'янином...»[34].

Спільне дитинство, одруження і спільне родинне життя «аж до самої домовини», щоб «не плач, не вопль, не скрежет зуба —

---

[31] Кримський А. До історії вивчення російських та українських народних голосінь // Народна творчість та етнографія. – 1973. – №3. – С. 70.
[32] Чубинський П. Мудрість віків ... : У 2-х кн. – К., 1995. – Кн.2. – С. 198.
[33] Пісні родинного життя: Збірник. – К., 1988. – С. 175–176.
[34] Липа Ю. Призначення України. – Л., 1992. – С. 151.

Любов безвічную, сугубу На той світ тихий принести» (II, 395), — такий Шевченків ідеал родинного життя в поезії «Росли укупочці, зросли...». І він чудово відбиває традиційний спосіб життя осілої хліборобської української родини та народні уявлення про сімейне щастя. Оновлений світ теж утверджується в родинних категоріях: «Була б сестра, і був би брат...» (II, 415).

Тарас Григорович Шевченко ніколи не цурався свого роду-племені, особисто плекаючи кращі українські сімейні традиції. «Ставлення поета до батьків, — згадував товариш його дитинства Г. Бондаренко, — було щиро ніжним. Особливо Тарас любив свою матір, яка дуже його жаліла...». Коли вона передчасно померла, «... уся його дитяча прихильність зосереджувалась на сестрах»[35]. Розлука з рідною домівкою тільки поглиблювала та загострювала родинні почуття. «Поцілуй старого діда Івана за мене і поклонись всій рідні нашій, яка єсть, доглядай сестру Марусю та, коли можна, помагай і бідній Ярині...» (VI, 11), — просить Тарас Григорович 1840 р. у листі до брата Микити. Всі поїздки в Україну обов'язково супроводжувалися провідуванням свого роду. Зворушливі родинні емоції переповнюють вірш-звертання «Сестрі».

Незважаючи на важкі обставини власного життя, сімейну невлаштованість, Тарас Шевченко до останніх своїх днів турбувався про викуп із кріпацької неволі своїх братів і сестер, про те, щоб у їхніх сім'ях був спокій і лад (особливо щодо не зовсім вдалого заміжжя сестри Катерини).

Шевченко радо брав активну участь у сімейних обрядах — хрещенні, кумуванні, весіллі тощо, шанував ці звичаї. З. Недоборовський, земляк і петербурзький приятель поета, згадував такий випадок. Під час хрещення його сина у 1860 році, коли С. Артемовський невдало пожартував стосовно можливого наповнення хрещальниці горілкою і «купання» в ній Шевченка, останній «замовк, зробився сумним, і вже до вечері ніхто не чув від його й слова»[36]. Знаємо, що Шевченко любив фотографуватися в національному одязі. При цьому його знаменита смушева шапка була нагадуванням не лише про козацькі, а й про весільні

---

[35] Див.: Симович В.І. Недосвіт у Шевченка // Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного ун-ту ім. І.Франка. — Л., 1940. — Т.1. — С.137–138.

[36] Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К., 1993. — С. 173.

традиції. Л.Жемчужников писав: «Шевченка було поховано як жениха, за рідним звичаєм. Улюблена шапка з стьожкою лежала під головою»[37].

Через безмежну глибину Шевченкової художньої думки ми не змогли охопити всіх аспектів порушеної теми. Зокрема, не торкалися питання Шевченкового ставлення до дітей у родинному контексті. Але й викладене дозволяє зробити певні висновки.

Творча спадщина Тараса Шевченка та його життя дають розмаїтий етнографічний матеріал про родинну та сімейну обрядовість українців.

У Шевченка спостерігається дуже цінна тенденція. Відбувається своєрідний відбір обрядів та звичаїв без спотворення їх суті: бездоганний естетичний смак автора відбирає найкраще і за допомогою художнього контексту підносить до рівня позачасових цінностей або святощів. Майже всі «Шевченкові» родинні звичаї та обряди не лише можна, а й потрібно культивувати і в наші дні. Щоб меншало в Україні покинутих і безбатченків, сиріт і одиноких, безпомічних і безсилих, злочинців і паскуд. Щоб множилося число тих, для кого буде і «світ Божий як Великдень, і люди як люди».

---

[37] Див.: Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 238.

Петро Оксаненко,
(псевд. Петро Одарченко)

Мати в українському фольклорі

Присвячую моїй незабутній
рідній матері Оксані О.

Українська народна поезія, виявляючи дух народу, його світогляд, його моральні й етичні принципи, з надзвичайним пієтизмом, зі справжньою побожністю змальовує образ української жінки-матері, її любов до дітей, її безмірну тугу в час розлуки з дітьми, любов і пошану до неї дітей і як найтяжчий гріх розглядає непошану до батька-матері. У різноманітному багатстві жанрів українського фольклору: піснях, думах, голосіннях, прислів'ях, колядках, щедрівках тощо — всюди ми зустрічаємо величний образ матері, всюди знаходимо виявлення до рідної матері надзвичайної любові й пошани, що перетворюється на справжній апофеоз материнства.

У весільному обряді найголовнішу роль відіграє мати. Коли приходять свати, вони перш за все звертаються до матері молодої, мати перша їх частує, до неї звернені всі весільні пісні. Мати благословляє свою дочку, вона ж кладе останній дівочий вінок на голову доньки, веде молодих до церкви, мати обсипає молодих зерном перед тим, як вони йдуть до церкви; мати виконує всі церемонії, приймаючи молодого та його поїзд. Ця особлива роль матері яскраво відбивається також у весільних піснях:

Мати сина вівсом обсипала.
Вівсом обсипала,
щастям дарувала.

Коли поїзд молодих під'їжджає до хати молодого, то свашки й світилки в піснях звертаються до матері:

Та одчини, мамо, віконце.
Веземо тобі невісточку,
як сонце.

Любов матері до дітей, гірка доля нещасної матері, що випроводжає свого сина в далеку небезпечну дорогу, її сум і горе описані в численних піснях:

... Вийшла стара мати
Та взяла коня за поводи.
Та й стала питати:
«Гей, гей, ой сину мій
та соколоньку,
Де ж тебе шукати?»

А ось удовину дитину забирають на довгу 25-літню військову службу:

Тільки плаче та ридає
Що рідная мати.
«Не плач, мати, не журися,
На те ж я вродився!»

Ось виряджає мати сина з України на далеку чужину. Невтішне горе матері порівнюється з тією доріженькою, що ніколи не перестає куритися, як би її не поливали:

Поливали доріженьку —
Вона все куриться;
Розважали рідну неньку —
Вона все журиться.

Постать скорбної української матері часто виступає в образі зозулі:

А на тій же та калині
Та зозуля кувала...
Матусенька свого сина
Та у військо виряджала.

Картина випроводжання матір'ю сина-козака в похід яскраво змальовується у багатьох піснях:

Стоїть місяць над горою,
А сонця немає...
Мати сина в доріженьку
Слізно проводжає.

Козак гине на війні. Велике, найбільше горе матері:

Де мати плаче, —
Там річка тече.

Хоч яка тяжка розлука матері з сином, проте свідомість національного обов'язку вище понад усе. І мати, випроводжаючи сина-козака у військо, подає йому осідланого коня і каже:

Ой, на, сину, коника, не гайся,
Щоб ти д'того війська
не зостався.

Образ патріотки-матері із сильним характером, з високим розумінням національної честі показано в історичній пісні про зустріч матері-невільниці з потурченою дочкою. Дочка до матері:

Мати моя, мила мати!
Скидай з себе тії лати,
Візьми дорогії шати,
Будеш з нами панувати.

На це мати, готова до найтяжчих мук і жертв за свою віру і народність, з гнівом відкидає ганебну раду доньки й гордо заявляє:

Ліпше мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загибати!

Так само як для матері найрідніші її син, доня, так і для сина найрідніша й найдорожча рідна ненька. На запитання матері, хто з трьох миліший для її сина, чи жінка, чи теща, чи матуся рідненька, син відповідає:

А жона для совіту,
А теща для привіту,
А матуся рідненька
Та миліш усього світу.

Розлука з матір'ю породжує безмірну тугу й смуток:

Сядь, зозуле, край віконця,
Де мати сідає,
Із якого ненька мене
Щодня виглядає.

Глибоким, щирим ліризмом перейняті повні зворушливого смутку пісні про смерть матері:

Ой щось у лісі гукає...
То дочка матір шукає.
Та найшла вона билину —
То ж матусину могилу.
Ой до могили припада
І жалібненько розмовля:
«Ой устань, ненько-вишенько,
Бо без тебе лишенько!
Ой устань, ненько-роженько,
Бо без тебе горенько!
Ой візьми ж мене до себе.
Бо нема життя без тебе!»

Розлука сина чи доньки з рідною матір'ю, життя на чужині серед чужих людей породжують непереможне почуття туги за родиною, за найріднішою серед усіх родичів — за рідною ненькою:

Ой чужая сторононька
без вітру шумить,
Чужий батько, чужа мати
не б'є, та болить.

Та такі вже споконвіку були нещасливі обставини життя українського народу, що примушували йти з рідної хати чи на війну, чи в довголітню солдатчину, чи на заслання, чи на чужину. Цей неминучий трагічний кінець родинної спілки, родинного щастя з безпосередньою, щирою журбою висловлює пісня:

Мати ж наша, мати,
Не журися нами.
Як повиростаєм,
Розійдемось сами!
Ой буде нас, мати,
По горах, по долинах,
Ой буде нас, мати,
Та по чужих країнах!
Ой будеш ти, мамо,
Як зозуля кувати,
Що нікому буде
Тобі й пити дати!

Серед похоронних голосінь особливо відзначаються своєю щирістю й глибиною почуття голосіння над померлою матір'ю:

Відкіля я тебе, моя матінко,
буду виглядати
І коли тебе в гості
дожидати? —

плаче донька за своєю ненькою. Найбільше, найтяжче в світі горе — це втрата рідної матері:

Ой, ненько ж моя, тонка гілко.
Як без тебе гірко:
Тебе ні купити, ані заслужити,
Що без тебе, ненько моя,
тяжко в світі жити,
що вже я ходила,
Що вже я служила,
Та не знайшла тії неньки,
Що мене родила!

Постать матері підноситься в нашій пісні на найвищу височінь, образ матері розглядається як святиня, як утрачена найвища правда!

Мати моя, мати,
а де ж тебе взяти?
Тебе ні купити,
ані заробити!
Майстрів найняти
та й намалювати!
Намалюю неньку
на жовтому лубку,
Поставлю я неньку
та на віконечко.
Як Богу молюся,
на неньку дивлюся.
Поставлю я матір
на божничок в хаті:
На божничок гляну,
то матір спом'яну,
Назад обернуся,
сльозами заллюся.

У відомій псальмі про Правду та Кривду так само єдиним щастям, єдиним світлим промінням серед загальної темряви переможеного Неправдою світу є мати:

Нема в світі Правди,
Правди не зіскати,
Тільки тої Правди,
що рідная мати!

Найбільший гріх — це непошана до рідної матері. В одній із найдавніших українських дум — «Думі про вдову і трьох синів» оповідається про сина, що прогнав свою матір. Різні нещастя, як грізна кара Божа, спадають на недоброго сина. Син тоді зрозумів, який тяжкий гріх він вчинив, він кається, забирає матір додому і ставиться до неї з найбільшою пошаною. У цій думі яскраво висловлено основну ідею: діти повинні шанувати свою матір, всяка кривда, заподіяна рідній матері, карається Божим судом як найтяжчий гріх.

Силу і святість матірного і батьківського благословення показує «Дума про Олексія Поповича». О.Попович вчинив великий гріх: без благословення батьківського і без дозволу вирушив у морський похід, він не згадував батьківську молитву, і за це все покарав його Бог, наславши велику бурю. І тільки тоді, коли О.Попович перед козацькою громадою і перед самим Богом почав сповідати свої грі-

хи і щиро каятися в них, тоді тільки стала втихати буря на Чорному морі і до острова човен прибивати.

Гей, котрий чоловік
отцівську-материну
молитву чтить,
шанує, поважає,
То отцівська-материна
молитва у купецтві
І в ремествi,
і на полі,
і на морі
Ой на поміч спомагає,
То отцівська-материна молитва
зо дна моря винімає,
Од великих гріхів
душу відкупляє,
До царствія небесного приводжає.

Така сила матірної молитви. Цілий цикл українських народних дум — побутово-моралістичний — з особливою яскравістю й виразністю підносить роль матері на найвищу височінь. У цих думах виступає справжня «релігія матері», за висловом проф. Л.Білецького.

Українська народна поезія з її «релігією матері», з культом материнства досягла незрівнянної етичної сили й моральної чистоти. В одній колядці Матір Божа просить у Христа райських ключів, щоб одімкнути рай і пекло, випустити грішні душі. Всі душі знаходять прощення. Одній тільки душі немає прощення — це тій,

Що отця з матір'ю та налаяла,
Не налаяла, а подумала.

З такою силою й виразністю висловлена в цій колядці ідея пошани до батька-матері.

Народний світогляд і його життєва філософія найвиразніше відбиваються в стислих, дотепних прислів'ях, приказках. Думки про матір, висловлені в піснях, думах та інших жанрах українського фольклору, ще концентрованіше і яскравіше сформульовані у приказках.

Ось кілька прикладів:

На світі знайдено усе, крім рідної матері.
У ого ненька, у того й голівонька гладенька.
Нема тих яток, що продають рідних маток.
Нема цвіту над маківку, нема роду над матінку.
Матінка рідна лучче всього світа.

Такий образ матері створив український фольклор. Висока морально-етична краса світлого священного образу рідної матері свідчить про чистоту й шляхетність народного світогляду, про існування в українському народові міцної й непорушної любові до свого роду, родини, до своєї рідної матері, а разом із тим і до своєї Батьківщини. Будьмо ж вірні нашим рідним національним традиціям!

Шануймо і любімо, і ніколи не забуваймо нашу матінку рідну, що «лучче всього світа», і нашу Матінку Рідну Україну!

Василь Балушок

Із життя кобзарів та лірників

Невід'ємною частиною традиційного сільського та й міського громадського побуту аж до початку XX ст. було кобзарство і лірництво. Кобзарями (бандуристами) і лірниками — мандрівними музикантами й співцями ставали, як правило, сліпі (повністю чи частково) люди. Відомі випадки, коли в їхнє середовище потрапляли люди з іншими фізичними вадами — криві, епілептики. Жінки серед сліпих співців були винятком із правила. Зокрема жінки-майстрині відомі серед лірників Житомирщини.

Кобзарі і лірники різнилися між собою своїми інструментами і репертуаром. Кобза, як відомо, — досить великий за розмірами багатострунний щипковий інструмент. Ліра, також струнний інструмент, мала клавіші і особливе коліщатко, яке крутили за допомогою ручки. Крім того, відмінності полягали в тому, що думи в основному виконувалися кобзарями, а для репертуару лірників більш характерними були вірші духовного змісту. Різниця в репертуарі кобзарів і лірників пов'язувалася якоюсь мірою з інструментами, оскільки «багата строєм» бандура була більш придатною для виконання дум, ніж «тягуча ліра»[38]. Втім, думи співали й лірники, хоча й рідше, ніж кобзарі. Ще одна відмінність стосувалася регіону поширення лірництва й кобзарства. Справа в тому, що якщо лірництво побутувало по всій території

[38] Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 32.

Середньої Наддніпрянщини, то кобзарство було характерним лише для Лівобережжя. У давнину кобза, як відомо, була улюбленим музичним інструментом запорозьких козаків[39].

Очевидно, від них вона поширилася в такому «козацькому» районі, як Гетьманщина, територія якої збігалась з регіоном поширення кобзи в XIX столітті.

Кобзарі та лірники, яких водили хлопці-поводирі, ходили по селах і містах. Вони грали й співали на ярмарках, храмових та інших святах, запрошували їх і на весілля, хрестини тощо. На ярмарки та храмові свята збиралися цілі гурти кобзарів і лірників. Крім того, вони ходили поодинці по селах і містах.

Співали кобзарі та лірники думи, псальми, народні історичні, суспільно-побутові, весільні, родинно-побутові, ліричні пісні, пісні-балади, сатиричні та гумористичні пісні. А ще вони грали танці на весіллях, родинних святах, народних гуляннях. Більшість із них вміли імпровізувати; дехто й сам складав пісні.

Ходили по селах кобзарі і лірники цілий рік, часом роблячи перерви лише взимку (у холод та заметілі), навесні та у косовицю й жнива. Найбільше активізувалися вони у періоди календарних свят, на храмові свята і ярмарки, особливо на осінньо-зимовий час, коли відбувалися весілля. Люди платили мандрівним музикантам продуктами й грішми. Причому як самі кобзарі та лірники, так і слухачі таку плату вважали винагородою за роботу, а не милостинею.

Лірники та кобзарі у способі життя і мандрівному побуті мали багато спільного з жебраками. По ярмарках мандрівні співці й жебраки також часто ходили разом. У народі їх, як і жебраків, називали в більшості однаково: «старцями», «дідами». Це все, очевидно, свідчить про спорідненість жебрацтва і мандрівного кобзарства й лірництва. Разом з тим суспільне становище кобзарів-лірників і жебраків було різним. Лірники, хоч і вважалися старцями, «займали вище, поважніше і навіть особливе становище в суспільній ієрархії села». Будучи носіями творів релігійно-моралізаторського змісту, вони виступали охоронцями традиційної моралі й давніх звичаїв в українському селі. У народі вони вважалися «людьми Божими». Недарма етнографи кінця XIX — початку XX ст. зазначали, що «лірників потрібно строго

---

[39] Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С.26.

відрізняти від інших жебраків. У них більше солідності, статечності, ніж у інших жебраків...»[40].

Влітку лірники й кобзарі ходили по хатах дуже рано, поки люди ще не йшли працювати. Заходячи до хати, обов'язково віталися, бажали господарям здоров'я. Співали пісні як на власний розсуд, так і на замовлення. Одержавши винагороду, лірник чи кобзар «зупинявся і читав молитву за здравіє живих і за упокій померлих»[41].

Кобзарі й лірники, як правило, мали сім'ї й домашнє господарство. Інколи заміж за сліпих музикантів виходили такі ж сліпі дівчата, але звичайно дружини їхні не мали фізичних вад. Майже кожен лірник або кобзар, крім хати і двору, мав кілька десятин землі, де господарювала його родина[42]. Часто наймали робітників, оскільки це дозволяв лірницько-кобзарський заробіток. Сам «дід», крім допомоги в домашньому господарстві, як правило, володів якимось додатковим ремеслом. Відомо, зокрема, що сліпі музиканти часто виготовляли ліри й бандури — для себе й на продаж. Дуже поширеним серед них ремеслом було виготовлення мотузок, наритників та іншої упряжі. Були й такі, що бондарювали та кравцювали і т.п.[43]

У лірницько-кобзарському середовищі не було спадковості ремесла, як, скажімо, серед ремісників. Це пояснюється тим, що фізичні вади, в тому числі й сліпота, в більшості були результатом випадкового каліцтва. Окрім того, бачачи своє певною мірою принизливе становище і маючи, як правило, власне господарство і якийсь достаток, лірники й кобзарі всіляко намагалися, щоб їхні діти не переймали в них ремесла. У присязі кобзарів Полтавщини, яку вони давали при посвяченні, був навіть особливий пункт, доданий, за переказами, за існування кріпосного права, коли кобзарі, бувало, осліплювали своїх дітей, щоб звільнити їх від панщини: «Як будуть або є в мене діти, хай зрять світ Божий і унаслідують життя мирське-світське».

Зверталися кобзарі й лірники один до одного на «ви», а до молодших — на «ти». Всі вони володіли особливою таємною («лебій-

---

[40] Лавров Ф. Кобзарі: Нариси з історії кобзарства України. – К., 1980. – С. 25–26.
[41] Нолл В. Моральний авторитет та суспільна роль сліпих бардів в Україні // Родовід. – 1993. – №6. – С.22.
[42] Боржковский В. Лирники // Киевская старина. – 1889. – №11. – С.654.
[43] Данилов В.В. Среди кобзарей и лирников // Исторический вестник. – 1911. – №10. – С.312.

ською») мовою, якою говорили, коли боялися, щоб їх не підслухав хтось сторонній.

Кобзарі й лірники всюди по Україні об'єднувалися у спілки. Такі кобзарсько-лірницькі об'єднання звалися «братствами», «цехами» або «гуртами» і об'єднували сліпих співців з певної території. Інколи кобзарі й лірники утворювали об'єднання, спільне з жебраками. Такий спільний «старечий цех», наприклад, відомий в районі Чуднова на півдні Житомирщини[44]. Проте вище становище в цих «старечих цехах» займали кобзарі й лірники, а не жебраки.

Осередком, де збиралися співці братства чи гурту, була визначена ними церква в одному з населених пунктів. У ній братство на власні кошти утримувало ікону, свічки, оливу тощо. Щоб стати лірником чи кобзарем, треба було вчитися і пройти певні випробування.

Учнями брали хлопців, сліпих повністю чи частково; інколи, рідше — з іншими фізичними вадами. Бувало, хоч і дуже рідко, що ремеслу мандрівних співців вчилися й дівчата. Віддаючи хлопця в науку, батько ставив майстрові-лірникові чи кобзареві могорич. Відомо, що лірники Житомирщини ще до прийому в учнівство брали хлопця на пробний термін, який тривав від тижня до місяця. Термін навчання був у різних місцевостях неоднаковий. На Житомирщині на початку XX ст. учнівство тривало 3—4 роки (інколи — рік), на Поділлі в кінці XIX ст. — 3 роки і 3 місяці, на Полтавщині — 1—2 роки, а «як мале, так і на чотири годи»[45]. У Галичині у той же час учнів брали на 3—6 років. Очевидно, в терміні навчання не було якогось усталеного порядку. Український етнограф і фольклорист В.Гнатюк писав: «Час науки залежить також від того, чи ученик спосібний, чи тумануватий, чи більший, чи менший. Як меншого приймають, то не вчать його відразу, лиш ним послуговуються, тому й довше він мусить бути. Старшого, понад 20 літ, приймають на науку лиш на один рік, бо "він розумійи, шчо йому того потрібно, тому сам на себе настигайи..."»[46].

Звали учнів кобзарі та лірники «хлопцями», «челяддю», інколи — «підмайстрами». Вчителя учень називав «панотцем», на

---

[44]Сенгалевич Ф. Київські лірники // Етнографічний вісник. — К., 1926. — Кн.3. — С.70, 71, 77.

[45]Данилов В. В. Среди кобзарей и лирников. — С.312; Квітка К. До вивчення побуту лірників // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1928. — Вип. 3. — С.124.

[46]Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Рильського АН України (далі — ІМФЕ). Ф.8-4, од.зб. 338.

Житомирщині частіше «хазяїном», на Поділлі — «дядьком» або «господином хазяїном», у Галичині — «ґаздою» або «майстром». Майстер вчив хлопця традиціям кобзарсько-лірницьких братств, етикету сліпих співців, вмінню грати та співати.

Сам прийом до гурту («одклінщина», «визволок») обставлявся складними ритуальними діями, які можна назвати кобзарсько-лірницькою ініціацією. Керували братствами виборні ватажки — «отамани», «старші», «цехмейстри» і т. ін. Кожне братство мало скарбницю і скарбника. Всі свої справи члени братства — «брати» — вирішували на спільних зборах. Збори відбувалися в містечку, де знаходилася церква гурту під час храмового свята, а також в інших населених пунктах у час ярмарків і храмових свят. Фольклорист Ф.Лавров писав, що популярним місцем збору братств кобзарів і лірників був ліс біля Броварів — між Переяславом і Києвом. На зборах вибирали ватажків, приймали новачків, вирішували спірні питання, судили та карали тих, хто провинився, а також видавали зі скарбниці допомогу тим, хто її потребував. Члени братства дбали про честь своєї корпорації, не допускали, щоб до їхніх лав прибивалися люди з сумнівною репутацією, аморальні, п'яниці тощо. Коли ж хто з лірників чи кобзарів порушував встановлені правила поведінки, виборний суд суворо карав винуватця. Інколи приймали рішення про найвищу міру кари і найбільшу ганьбу — «обрізування торби» (тобто виключення з братства порушника) чи схвалювали рішення «під батоги»[47].

Члени братства, як правило, мали спільний пісенний репертуар. Незважаючи на належність членів кобзарсько-лірницьких об'єднань до певної території, вони інколи ходили і в інші місцевості. Тамтешні кобзарсько-лірницькі братства при дотриманні певних умов допускали чужих співців на свою територію. При цьому прийшлі кобзарі й лірники обов'язково мали бути членами якогось братства чи гурту, тобто посвяченими в майстри. Самозванців, що не відбули належного терміну навчання і не пройшли обряду посвячення («визволки»), всіляко переслідували — відбирали бандуру, розбивали її, а на винного накладали штраф[48].

Братства кобзарів та лірників існували аж до кінця XIX — початку XX століття. Проте на кінець цього періоду вони по-

---

[47]Прус В. Матеріали до вивчення побуту і лірників Чуднівського району // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1928. — Вип. 2–3. — С.133.
[48] ІМФЕ. — ф.11-4, од.зб. 591, арк.1.

чали відмирати, як і особливі обряди висвячення на майстра. Але інститут учнівства та інші традиції кобзарства й лірництва виявилися більш стійкими. Вони існували довше й зникають разом із мандрівними кобзарями й лірниками вже в 30—40-х роках XX століття. До зникнення кобзарства-лірництва як явища великою мірою спричинилися репресії з боку тоталітарного радянського режиму. «Сліпі барди, — пише дослідник українського кобзарства В.Нолл, — були неконтрольованим джерелом морального авторитету на селі, безпосереднім конкурентом тоталітарної держави. Основа їхнього репертуару складалася з жанрів, що мали як релігійні, так і національні символи, з чим не могли змиритися органи влади»[49].

Лідія Орел

Народні музичні інструменти

Народні музичні інструменти — частка традиційної культури. Вони різні за формою, звучанням, оздобленням і свідчать про неабиякий мистецький хист нашого народу. Найдавніші знахідки музичних інструментів на території України — глиняні свистунці з кам'яного віку, доби бронзи; ударні та шумові музичні інструменти, виготовлені з кісток тварин за часів пізнього палеоліту (Мізинська стоянка, 15—20 тис. років тому). Можна стверджувати з певністю, що колись вони виконували ритуально-магічну функцію.

Кожний тип інструмента характеризується численними різновидами (за технологією виготовлення, формою, конструкцією, звучанням). Так, маємо багато видів сопілок (денцівка, флояра, дудка, очеретянка, скосівка, свиріль), кобз та бандур тощо.

У колекції МНАП України зібрано понад 600 одиниць музичних інструментів. Тут є бандури, кобзи, ліри, скрипки, сопілки, гуслі, трембіти, вівчарські роги, кози, кувиці, окарини, теленки, сурми, труби, дудки, ріжки, бугаї, дубівки, цимбали, баси, козобаси, дримби, свистунці, колядницькі дзвіночки тощо.

---

[49]Гнатюк В. Лірники. Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т.и. про лірників повіту Бучацького // Етнографічний збірник. — Львів, 1896. — Т. II. — С.1.

Бандура побутувала колись переважно в Центральній Україні та на Півдні; особливо шанували її на Лівобережжі. Найбільшої популярності вона досягла в козацьку добу. Конструкція бандури розвивалася поступово; відомий майстер Олександр Корнієвський (1889–1988) довів діапазон її звучання до 5 октав. З-понад сотні бандур, що зберігаються в музейній колекції, — інструменти невідомих майстрів, а також О.Корнієвського, В.Тузиченка, М.Олексієнка, Г.Андрійчика, Т.Снігірьова, С.Голівця, зібрані по всій Україні. Найбільше їх знайдено на Січеславщині та Конотопщині. Чимало пісень побутувало в народі про цей інструмент:

Гей, кобзо моя,
Дружино моя,
Бандуро моя мальована!
Де ж мені тебе діти:
А чи в чистому степу спалити
І попілець на вітер пустити,
А чи на могилі положити?..

Скрипка увійшла в музичний побут українців з XV ст. і залишалася, по суті, найважливішим інструментом аж до кінця XIX ст., коли почали інтенсивно поширюватися гармонії.

На вулиці скрипка й бас,
Пусти, мати, хоч на час!

Кожен хлопець, пасучи худобу, міг зробити собі сопілку з верби, бузини, ліщини, очерету, явора, калини тощо. Про сопілку, як і про скрипку, чи не найбільше складено пісень:

Сопілочка яворова
вже ся поколола,
Що ходила-вигравала
коло оборога...

Або:

Ой ви вівці мої, вівці,
Все чорні та білі,
Хто ж вас буде випасати
Кожної неділі?

Ой буде вас випасати
Молодий молодець,
В правій руці сопілочка,
А в лівій топірець.

Не вирушали в дорогу без сопілки й чумаки.

Та вози риплять, а ярма
бряжчать,

А воли ремигають,
А попереду та чумаченько
На сопілочку грає.
А сопілочка та з барвіночка,
А горіхове денце,
Ой як заграє та чумак вранці —
Та болить моє серце!

Протягом останніх десятиліть народні майстри В.Зозуленко, Є.Бобровников, Д.Ливицький, Д.Деменчук, П.Євченко виготовляли і вдосконалювали народні духові інструменти — сопілку, свиріль, трубу, сурму, ріжок. З'явилися нові конструкції багатьох інструментів, поліпшено їх акустичні властивості. Зокрема великого поширення нині набула нова конструкція сопілки, розроблена майстром Д.Деменчуком. Такі сопілки виготовляють Мельнице-Подільські експериментальні майстерні.

Гуслі (смичковий інструмент) знала колись уся Україна. Про давнє їх поширення свідчать фрески Святої Софії у Києві. Згадуються гуслі і в народних піснях:

Гей, загусляй ми, гуслярику,
Пой, Марійко, грати!
Гей, як не йдеш, беру другу —
Будеш банувати...

Велике поширення у Карпатах має дримба (варган). Це інструмент традиційно жіночий, хоч на ньому грають і чоловіки.

...А я собі дримбу куплю,
Хоч би-м була боса —
Мені дримба задримбає
Коло мого носа!..

Трембіта — дерев'яна труба завдовжки до трьох метрів — здавна побутує у гуцулів; використовували її переважно з сигнальною метою. На Поліссі також побутували труби, за формою і функцією близькі до трембіти. Ними сповіщали про якісь події — вигін худоби на пашу, виїзд сіяти у поле; про смерть, напад ворога чи інше лихо.

По всій Україні відома «троїста музика» — тріо музикантів у різному складі, проте неодмінно зі скрипалем. Нині, зокрема в Східній Україні, його часто заступає баяніст; замість сопілки, використовують кларнет, майже зникли цимбали, які свого часу відігра-

вали велику роль. Інколи музикантів збиралося і двоє або четверо, але за традицією їх все одно називали «троїстою музикою».

Важливим ансамблевим інструментом є також бубон. Талановитий музика, граючи на ньому, може без кінця варіювати різні технічні прийоми, особливо у швидких танцювальних мелодіях.

На вулиці бубон б'є,
Мені спати не дає!..

Нині на весіллі і при кожній нагоді, особливо у Східній Україні, грають на баянах та акордеонах. Своєю універсальністю ці інструменти витісняють традиційні, нівелюють і «забивають» масовий гуртовий спів. У нинішніх ансамблях народних музик часом захоплюються ложками, рублем і качалкою, пилкою, пічною заслінкою тощо, забуваючи про те, що якщо колись ці предмети і використовували з подібною метою, то це були поодинокі випадки, а зовсім не поширене явище, властиве музичній культурі нашого народу.

З 20—30-х років XX століття за вказівкою «згори» всі свята, урочисті події, навіть похорон стали відзначати з духовими оркестрами, що теж призводило до нівелювання традицій музичного виконавства та народних музичних інструментів на території тогочасної Радянської України.

Втім, незважаючи на усілякі перешкоди, народна інструментальна музика продовжує жити в побуті, хоч і у видозмінених формах і не повсюдно. Нового розвитку вона набула на концертній естраді, в організованих професіональних та самодіяльних колективах.

Григорій Нудьга

Світова слава української пісні

Є щасливо обдаровані натури...
і щасливо обдаровані народи.
Я бачив такий народ,
народ-музикант, — це українці.
П.І.Чайковський

Про високий мистецький рівень української пісні, її глибоку поетичність і красу вперше заговорили не самі українці і не збирачі чи дослідники вітчизняного фольклору. Народ був далекий від того, щоб хвалитися багатством своєї мистецької діяльності. Він ніби й не помічав дорогоцінності своїх духовних скарбів, незвичайної сили свого слова й музики, виразності свого дзвінкого голосу в загальному хорі вселюдського співу. Пісня й музика в житті народу були таким звичайним явищем, як сонце і небо, лани й діброви, як вечірня прохолода вільного степового простору. Народне мистецтво було рідним, природним, звичайним, ніхто й не задумувався над тим, яке місце посідає чарівна українська пісня у великому багатомовному світі. Тільки тоді, коли в Україні бували сусіди — гості, мандрівники, друзі чи недруги, які з подивом вслуховувалися у красу й поетичність пісенної мелодії, почало з'ясовуватись, що у ній сховані безцінні народні надбання. Запримітили їх наші сусіди і перші висловили про це свій щирий подив і захоплення.

Мова й пісня є найважливішими і невід'ємними рисами духовності народу, це два рівнозначні здобутки його творчого генія. Вони неподільні, і щоразу, коли йдеться про мову народу, неодмінно згадується й пісня, бо вони визначають самобутність нації.

Пісня так само давня, як і мова, і, за визначенням О.Потебні, є продуктом колективної творчості, витвором багатьох поколінь у процесі їхньої суспільної діяльності. З мови й пісні розвиваються першоелементи духовної культури, на їхній основі зростає літературна творчість. Тому кожний цивілізований народ високо цінує і всіма засобами оберігає як свою рідну мову, так і свою рідну пісню. Що вище стоїть культура народу, його свідомість, то більше виявляється піклування про збереження й розвиток своєї мови, своєї пісні у всіх найкращих її проявах.

Відомий учений-славіст В.Ганка, про якого з такою повагою відгукувався Т.Шевченко, висловив відому тезу: «Народи не згасають, доки живуть їхні мови», а чеський філолог Й.Юнгман проголосив: «Тільки через мову живе народ: її смерть — його кончина». А про величезну роль пісні в житті кожного народу дуже влучно сказав А.Міцкевич:

Народна пісне! Голос твій вартує
Вітчизни храм, на спомини багатий...

Отже, пісня є другим великим крилом національної культури народу. У пісні розкривається його душа, характер, його естетичні смаки, ставлення до об'єктивної дійсності й суспільних явищ. Пісня — надзвичайно вагома частка світогляду народу, його освіченості, його моралі.

Найдавніші відгуки про українську мову, поезію й записи народних українських пісень збереглися в чеських та польських джерелах. Одним з перших згадав про них чеський учений Ян Благослав, який у своїй «Граматиці чеській» (між 1550—1570 роками) в огляді слов'янських мов і діалектів дав коротеньку характеристику й українській мові: «Є в тій мові пісень і віршів або рим дуже багато». Як ілюстрацію, він подав повний текст народної балади «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?», що й досі вважається найдавнішим записом повного тексту української пісні.

Здавна українська пісня мала популярність у Польщі — і не тільки в народі, а й серед письменників, учених та навіть у палацах вельмож. Польські королі й воєводи тримали при собі українських співаків, бандуристів і музикантів. При дворі Ягайла і Ядвіги (XIV ст.), а потім Зигмунта I були українські співці-бандуристи. З писемних джерел відомо, що кіфарист Троцького воєводи Яндрух (Андрій) 1547 року за добре проспівану українську думу одержав грошову винагороду. Кобзар Весоловський був почесним співцем при дворі Яна Собеського (XVII ст.). Уривки українських пісень зустрічаються як цитати в листах вельмож до короля. Українські пісні посіли неабияке місце в польській літописній, історичній та художній літературі XVI—XVII століть. Історичними піснями нашого народу скористався відомий польський літописець, історик і поет XVI століття М.Стрийковський, про українські думи згадував у своєму літописі С.Сарніцький (XVI ст.). Саме в той час почали звертатися до українського фольклору й польські поети: Ян Менеція (1551 рік), С.Кльонович («Роксоляна», 1584 рік) та ін.

У XVII столітті використовувати український пісенний фольклор польськими літераторами стало модою. Українська пісня, за свідченням відомого польського вченого О.Брюкнера, «користувалася в Польщі найбільшою славою» (див. його статтю «Пісні польсько-українські», 1911 рік). Вона приваблювала письменників як своїм глибоким змістом, так і досконалою мелодією; її наслідували, заради неї вивчали українську мову і писали цією мовою вірші, що сприяло посиленню процесу впливу української мови на польську. У польських збірниках цих часів збереглося чимало текстів українських народних, а також літературних пісень («Пастуше, пастуше», 1612 рік; «Пісня козака Плахти», 1625 рік та ін.)і чимало наслідувань українських пісенних творів. Цей пієтет до української пісні зберігався аж до XIX століття, особливо серед письменників так званої «української школи в польській літературі».

Із середини XVII століття українська пісня мала вже добру славу також у Франції. Чи не першим дав їй коротку характеристику відомий інженер Боплан, який довгий час перебував в Україні, ознайомився з географією, етнографією краю та з особливостями духовного складу народу. Він описав українське весілля, а коли почув пісні, підкреслював, що «ця нація співає плачучи». Журливий тон українських пісень про татарсько-турецьку неволю Боплан переніс на всю пісенну творчість українців. Ця теза трималася довго в європейській літературі і була спростована лише у XIX столітті.

Уявлення французів про Україну, а також її поезію складалося не тільки під впливом друкованих джерел. Париж і Київ мали давні зв'язки ще з тих часів, коли дочка Ярослава Мудрого Анна стала дружиною французького короля, а потім і королевою Франції. У різні часи українські козаки були у Франції то як невільники, то як воїни; вони ніколи не розлучалися зі своїми піснями та думами. Ще тоді на красу і змістовність української пісні звернули увагу французькі діячі культури.

У XVII столітті дійшли перші відомості про українську пісню й до Англії. Тут також зацікавленість народним пісенним мистецтвом України пов'язана з інтересом до військової звитяги козаків. Уже Кромвель пильно приглядався до подій в Україні, до політичних замірів Богдана Хмельницького. Тоді ж до Англії замандрували українські думи, а окремі мотиви з «Марусі Богуславки» були використані в англійській драматургії.

У XVIII столітті стають більш безпосередніми і фольклорні взаємини України з Німеччиною. В Україні бували німецькі ман-

дрівники й спеціалісти, а до німецьких університетів на навчання виїздила українська молодь. Від XVI століття збереглися найдавніші німецькі записи української пісенної і танцювальної музики («Коломийки», «Козачки» тощо).

Гаммард у своїй книзі «Подорож...», яка вийшла німецькою мовою 1787 року, писав, що українські пісні й танці «прославилися давно і всюди». Відомий німецький поет першої половини XVIII століття Ф.Гагедорн у передмові до своїх поезій (1747 рік) зазначає, що «козацькі думи, які співають, приграючи на бандурі... можуть сперечатися за першість з найулюбленішими піснями французів та італійців».

Цілком зрозуміло, що українські пісні та думи здавна були відомі й у Росії, причому співали їх в оригіналі. Ще до приєднання України до Росії при дворі царя Михайла Федоровича жили музиканти-українці. У 1651 році з України до Москви запрошено першого учителя музики Олександра Василіва, а згодом — композитора Івана Коленду з Києва. За царювання Петра I та Єлизавети Петрівни в Петербурзі великою пошаною користувалися кобзарі, спеціально відібрані співаки — виконавці українських пісень. У такій капелі співав деякий час Григорій Савич Сковорода.

Проникнення української пісні в побут російського народу стає настільки значним, що «на початку XVIII століття українська пісня завойовує найширшу популярність в "Московській Русі"». Учителів музики, співаків, бандуристів з України запрошують не тільки до столиці, а й у Ярославську, Ростовську та інші губернії.

Ще популярнішими українські пісні стають у XIX столітті. Їх записують фольклористи з уст народу в різних губерніях та повітах. Так, пісня «Одна гора високая» була занотована аж в Олонецькому краї.

До мелодій українських народних пісень зверталися найвидатніші російські композитори. М.Глінка використав пісню «Ой на горі та женці жнуть» у симфонії «Тарас Бульба»; М.Мусоргський бував в Україні, записував пісні, залучав їх до своїх творів; П.Чайковський обробив і ввів мелодії пісень «Журавель», «Ой у полі три криниченьки» у Другу симфонію, «Ой не путай, пугаченьку» — в оперу «Черевички». Українські пісні любив співати Ф.Шаляпін.

Записи українських пісень у південних слов'ян збереглися з XVIII століття. Наша пісня набула популярності у сербів і хорватів головним чином завдяки студентам, що навчалися в Києво-Могилянській академії, та українським учителям, які працювали в школах

Сербії й Хорватії. Від тих часів у Югославії збереглися рукописні пісенники, де поруч з місцевими піснями записані й українські.

Під впливом українського фольклору розвивалася творчість багатьох талановитих польських письменників першої половини XIX століття, що належали до так званої «української школи в польській літературі», Б.Залеського, С.Гощинського, А.Мальчевського, О.Грози та ін. Дехто з них навіть свої твори писав українською мовою, зокрема Т.Падура, А.Шашкевич. Українська пісня своєрідно позначилася також і на творчості Ю.Словацького та В.Поля. У незакінченій повісті «Король Лядови» Ю.Словацький зазначив, що українські пісні «будуть покладені в основу літератури майбутнього». Справді, українська пісенна стихія у польській культурі виявилася дуже сильною, що внесло досить помітну свіжість в окремі галузі польського мистецтва.

Вихід перших видань українських пісень М.Цертелєва (1819 рік) й М.Максимовича (1817, 1834 роки) передова польська громадськість не лише тепло привітала, а й відгукнулася на них статтями та перекладами, що сприяло популяризації українського епосу і в Польщі, і в інших країнах Західної Європи.

Чільне місце посідали українська пісня й дума у чехів і словаків, зокрема у творчості письменників-романтиків та видатних учених зі світовим ім'ям В.Ганки, П.Шафарика, Я.Коллара.

В архіві П.Шафарика збереглося 132 українські пісні, записані З.Ходаковським. Ще до видання повних збірок української народної поезії П.Шафарик підкреслював: «Українці дуже багаті, може, найбагатші поміж усіма слов'янами, різнобарвними народними піснями».

Серед відгуків чеських авторів на особливу увагу заслуговують дослідження відомого чеського вченого й громадського діяча З.Нєдли. Українська пісня, пише він, має так багато мистецьких вартостей, що їх неможливо перелічити. «Це мистецтво глибоко народне тому, що з нього безпосередньо промовляє до нас своєрідна чиста душа українського народу. Гарна ця душа. Таке саме і її мистецтво».

Найбільш імпонували сербам і хорватам історичні думи та пісні про боротьбу з турками й Кримським ханством. Перші кваліфіковані переклади дум і пісень сербською мовою здійснив у 1861 році відомий письменник і громадський діяч Стоян Новакович.

У 1865 році з'явилася стаття «Русини в Галичині» А.Люкшича, в якій розглянуті всі сфери життя українського народу, переважно західного регіону. Про українську культуру Люкшич залишив ві-

домий висновок, що його потім не раз цитували інші європейські видання: «Українська народна поезія найбагатша і найкрасивіша в Європі. Вона відзначається великими мистецькими вартостями і поетичним натхненням, влучністю вислову та має в собі щось зворушливе, величаве, щось чутливо-чуле, сумовите й живописне». Також високо ставив українську народну поезію видатний хорватський філолог-славіст В.Ягич, який у 1876 році писав: «Якщо вважати поезію за історію людських сердець, то такою є красива і найбагатша, задушевна поезія українців».

Найґрунтовнішу антологію українських пісень німецькою мовою становить книга німецького поета В.Вальдбрюля «Слов'янська балалайка» (1843 рік). У ній уміщено понад сто кращих українських пісень, взятих із відомих збірників М.Максимовича і Вацлава з Олеська (1833 рік). Незважаючи на значну популярність видання В.Вальдбрюля, його перевершила славнозвісна збірка перекладів українських народних пісень Ф.Боденштедта «Поетична Україна» (Штуттарт, 1845 рік), що належить до найцінніших славістичних видань минулого. Через неї, як зазначали рецензенти, Європа краще пізнала Україну. Друга частина цієї збірки відведена блискуче виконаним Ф.Боденштедтом перекладам українських дум. Вчений бував у Росії й в Україні, добре знав українську мову. У передмові він писав: «Ні в якій іншій країні дерево народної поезії не дало таких величних плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так жваво й правдиво, як в українців... Справді, народ, який міг співати такі пісні і милуватися ними, не міг стояти на низькому рівні освіти».

Українська пісня і дума в Англії мали давню й заслужену славу. На початку XIX століття англійські журнали публікують статті про поетичну природу слов'янської поезії, вирізняючи в ній українську народну пісню та епос.

Англія — перша неслов'янська країна, де з'явилися переклади українських дум (1840 рік). Публікуючи англійською мовою першу велику статтю про український епос, лондонський журнал «Міжнародний квартальний огляд» (1840 рік, т. 26) писав, що українські думи — цілком оригінальне явище, а пісні й думи українців, коли б їх усі зібрати і старанно видати, могли б зайняти почесне місце у світовій культурі поряд з «Піснею про Нібелунгів» і навіть «Іліадою».

На американському континенті вперше почала друкувати (1834 рік) розвідки про українську мову й пісню відома дослідниця Тальві. Письменниця німецького походження, в дитинстві жила у

Харкові, де батько викладав як професор університету, пізніше родина переїздить до Німеччини.

У своїх працях Тальві високо оцінила поетичну обдарованість українського народу: «Здається, кожна гілка дерева в Україні має свого поета і кожна стеблина трави на цих безмежних квітучих рівнинах відлунюється піснею».

Починаючи з 40-х років, англійські й американські журнали досить часто вміщують матеріали, присвячені Україні та її поезії. Відомими популяризаторами нашої культури в XIX столітті були В.Ральстон, С.Віштер і особливо англійський філолог-славіст У. Морфілл, який першим в одному з англійських університетів читав лекції про українську мову й літературу. Високу оцінку українським пісням дала Е.-Л.Войнич, яку навчав української мови С.Степняк-Кравчинський.

Перші відгуки про українські думи на сторінках французької преси з'явилися у зв'язку з виходом «Запорожской старины» І.Срезневського (1833—1838 роки) та збірок М.Максимовича, хоча французькі вчені брали деякі матеріали не з першоджерел, а з англійських видань. Тоді слов'ян називали «расою поетів». Популярності української пісні й думи сприяли польські письменники А.Міцкевич, Ю.Словацький, Л.Совінський, що емігрували з Росії до Франції після поразки повстання 1830—1831 років. Активним популяризатором української історії й козацтва був видатний французький письменник Проспер Меріме.

У 40-х роках паризькі періодичні видання публікують статті про українські думи як «найоригінальніший і найбагатший жанр слов'янського фольклору». Але найзмістовніші праці й переклади української поезії французькою мовою з'явилися у 70—80-х роках, після виходу «Исторических песен малоруського народа», упорядкованих М.Драгомановим, та виступу на III Археологічному з'їзді у Києві видатного кобзаря Остапа Вересая. На з'їзді були й представники від Франції — історик А.Рамбо і вчений-славіст Л.Леже, який пізніше читав курс української мови й літератури в Колеж де Франс. Сповнені захоплення й похвали, статті А.Рамбо про український епос передруковувалися тоді в усіх найсолідніших виданнях Європи й Америки.

У другій половині XIX століття з'явилися перші статті про українську пісню й думу в датських виданнях.

Найбільше популяризував нашу пісню в Данії відомий письменник, учений, датський консул у Москві Тор Ланге, який тривалий

час жив на Вінниччині, де й помер у 1915 році. Він вивчав українську пісню безпосередньо, сам записав і переклав близько 50 назв, більшість з яких набрала значної популярності в Данії, а деякі з них («Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя», «Ой не світи, місяченьку» та інші) стали там народними.

Багато українських пісень, зокрема літературного походження, набули у братній Болгарії великої популярності в XIX—XX століттях.

Англомовне населення Канади і частково США залюбки співає українські пісні «Щедрик, щедрик, щедрівочка», «Реве та стогне...», «Ой не ходи, Грицю...» тощо. Мелодії українських пісень часто звучать з кінотеатрів.

Чарівні мелодії українських пісень, так високо оцінені музичною громадськістю багатьох народів, мали безпосередній вплив на творчість багатьох композиторів світу. Мотивами українських народних пісень скористалися німецькі композитори Й.-С.Бах і Й.Гайдн. Вплелися вони до творів В.А. Моцарта, К.-М.Вебера, Ф.Шуберта і особливо геніального Л. ван Бетховена. Виразно відчутні мелодії українських пісень в угорських композиторів Ф.Ліста, Б.Бартока, американського композитора Ш.Лефлера, що певний час жив в Україні, чеського класика музики А.Дворжака, польських — Ф.Шопена, С.Монюшка та багатьох інших.

Поетичний світ пісні за межами України був сприйнятий раніш, ніж мелодії, оскільки перші публікації були переважно без нот і сприймалися як народна поезія. Враження від народної поезії України подвоїлися, коли з'явилися нотні видання, а в XIX столітті на Заході стали виступати українські хори або європейські співочі товариства з українським репертуаром.

Відомий французький учений Сеньобо, прослухавши у 1919 році виступ хору Кошиця в Парижі, писав потім, що український народ має «високу музичну культуру», а пісня і мистецтво хорового співу «демонструють перед світом його незрівнянно могутню та музикальну душу».

Коли слухали ми українські пісні, згадував Йосиф Бартоша, то здавалося, що до нас промовляла сама природа. «Але це не була природа... це була велика культура, природа, ушляхетнена людським духом... А правдива велика культура виникає там, де чоловік "знайшов себе" глибшого, себе більш внутрішнього, ніж є наше зовнішнє я».

Преса Люксембурга з приводу виступу Державного хору ім. Г.Верьовки у 1956 році стверджувала, що пісні України такі ж

прекрасні, як і її природа, яку відчуваємо в характері мелодій: «...незважаючи на чужу мову, ніби за помахом чарівної палички, вони переносили слухачів у глибінь духовного життя й природи великого народу».

Для народної пісні дуже важливим є гармонія поетичного слова і музики, які взаємно збагачують одне одного, і там, де ця єдність виявляється природно, органічно, — витворюються міцні, високомистецькі сплави, життя яких довговічне і хвилююче. Такими рисами, за висновками дослідників, позначені українські пісні та думи, літературні достоїнства яких настільки високі, настільки змістовні і поетичні їх тексти, що їх читають як поезію і мають від цього велике естетичне задоволення. Французький музикознавець Р.Шарпантьє у відгуку на виступ хору О.Кошиця тексти українських пісень назвав «просто розкішними»; вони відкрилися для світу, як «правдивий скарб невідомої літератури».

Українська народна поезія — це велика народна література, яка своїми ідейно-змістовими і мистецькими здобутками стоїть на рівні літератур світу. Світова громадськість ствердила, що суспільно-філософські та соціальні ідеї, висловлені в українських піснях та думах, також відповідають рівневі передових поглядів європейських мислителів. Те, що висловлювали в своїх наукових трактатах учені інших народів, висловив український народ у своїх думах та піснях і в деяких випадках хронологічно раніше й оригінальніше.

Шляхетність поетичного вислову, ідейна спрямованість, висока моральність, волелюбність і віра в майбутнє захоплювали всіх, хто хоч трохи пізнавав українську пісню. «Душа захоплюється цими піснями, які виражають глибоку віру, гордість... презирство до грошей, культ жінки і танцю, а над усе — прагнення свободи».

На «чистоту, ніжність, щирість, глибину людських почуттів» — характерні ознаки української народної пісні — існує своєрідний погляд європейських літераторів. Ф.Боденштедт, готуючи збірник «Поетична Україна», переглянув тексти багатьох пісень і, як писав потім у передмові до збірки, був здивований: з якою повагою, чистотою почуттів, цнотливістю і шляхетністю говориться у них про кохання і взаємини молодих людей. Явище самобутнє — українські пісні, писав професор Кембриджського університету В.Морфілл, наповнені «ніжністю й витонченістю у висловлюваннях».

Протягом XIX—XX століть в Європі багато йшлося і про мелодійність, і про «чарівний архаїзм», і про гармонійну єдність слова

і мелодії, про грацію і гумор української народної поезії, однак з усіх прикмет найбільше враження справило природно розвинене багатоголосся, як його назвали музикознавці — «природний контрапункт».

Багатоголосся, як найважливішу рису української пісні, виділяли й французькі музикознавці. Суворий і вимогливий критик Р. Шарпантьє, зворушений степовими мелодіями, писав: «Фольклор цієї країни містить у собі при щирій простоті надзвичайно багаті контрапункти та контрасюжети».

Німецькі дослідники визначили багатоголосся, як один з найвагоміших доказів високого злету творчого духу народу: «Скритий контрапункт підносить українські пісні на рівень мистецтва».

Ще з XVI століття думи почали називати специфічно «русинськими», далі «козацькими», «українськими» піснями, що мають тільки їм притаманні ознаки і високий поетичний рівень. Коли ж з'явилися на початку XIX століття перші переклади дум на європейські мови, статті про них і про їхніх виконавців — кобзарів, світ охарактеризував думи, як щось нове, досі не відоме в творчості інших народів. Спочатку дехто з європейських дослідників розглядав наш епос, як «українські саги», як «уламки козацької одіссеї», тобто як різновид уже відомого в Європі явища, та коли почали глибше займатися цим питанням, побачили, що аналогії досить далекі: поетична форма і мелодія самобутні й неповторні. Дослідники світової культури, народного епосу зустрілися з феноменальним явищем: українські думи виявилися такими оригінальними, що їх ні з чим було зіставити. «У нас, — писав невідомий автор перших перекладів дум англійською мовою, — немає з чим порівняти українські думи». У 1845 році англійський журнал «Британський огляд» схарактеризував думи як «найоригінальніший і найбагатший жанр слов'янської поезії». Через кілька десятиліть визначний англійський учений В.Ральстон напише, що думи — це справжня національна гордість українців.

Як «окрема ланка в історії світової поезії», — писав визначний англійський філолог В.Ентвістл, — українські думи увійшли в історію світової культури.

З усіх видів української культури пісня завоювала найбільшу популярність у народів світу і є найвагомішим внеском нашої нації у міжнародну духовну скарбницю.

Леопольд Ященко

Доля народної пісні

Хто співає — той щасливий.
П. Демуцький

Українській народній пісні судилося стати улюбленицею не тільки на рідній землі, а й далеко за її межами.

У чому ж полягає секрет цього? А в тому, що вона зіткана з радощів і болів народу — її творця. Все, що судилося пережити нашому народові, зберегла пісня.

У кожного народу є свої пісні. Та тільки українці можуть похвалитися багатожанровістю народних пісень: календарно-обрядові, родинно-побутові, суспільно-побутові, історичні та козацькі, бурлацькі, заробітчанські, чумацькі, стрілецькі, повстанські, народні романси, авторські пісні, які стали народними тощо. Дослідники підкреслюють, що Україна має понад 200 тисяч народних пісень. Більшість із них записана і видана в збірниках, проте і сьогодні можна знайти по наших селах досі не відомі пісні.

Як людина має свою долю, таку долю має і народна пісня. Народившись у певний час і за певних умов, пісня має своє життя — чи то коротке, чи тривале.

Відомо, що перший запис української пісні (?) «Дунаю, Дунаю, чом ти смутен течеш?» записав чех у XVI ст.

Ще в середньовіччя про українців довідувались інші народи, зокрема європейські, саме через народну пісню. І це були пісні в основному козацькі...(про це ми читаємо в книзі Г. Нудьги «Українська пісня в світі». — Друге вид., — Київ; «Муз. Україна», 1989).

Більшість із нас не уявляє, як народилася та чи інша пісня. Візьмемо, наприклад, загальновідому популярну пісню «Понад садом, садом». Ось як можна уявити її появу: Надворі вже зовсім стемніло, але село не спить, а молодь і поготів... Недалеко на галявині заграла гармошка. Чути сміх, жарти. Підемо й ми на голос — там, певно, буде весело. Ось уже проти місяця біліють дівочі хусточки. А де дівчата, там і пісня.

Понад садом, садом
Та пшениченька ланом,
Горою овес...

Дівчата поставали колом, плече в плече — так завжди зручніше співати. Заспівує низький жіночий голос — альт. Далі до нього приєднується ще кілька голосів:

Горою овес...
Не по правді, козаче,
Не по правді, соколе,
Зо мною живеш...

Пісня росте і ширяться, набирає чимдалі більшого розмаху. Ось із загальної маси співаків виділяється дзвінкий підголосок, що немовби ширяє над усіма голосами. Дівчата співають вільно, на повні груди, і пісня дзвенить широко і розлого, на весь широкий степ.

І лине вона далеко-далеко, оживляючи безмовну тишу, доповнюючи красу чарівної ночі...

Не важко уявити обставини, в яких народжувалась пісня «І шумить, і гуде...»: «Група дівчат збирається десь із вечорниць додому. Аж тут гроза насунула. Вітер жене пилюку по вулиці, обриває цвіт із дерев. Ось і грім загримів, зашуміли перші краплі рясного весняного дощу.

А дівчата збилися в сінях і не наважуються вийти. Одна тільки виглянула з дверей, та й зразу ж назад заховалася:

— Ой лишенько, дівчата, що там робиться! І шумить, і гуде.

А друга їй у тон додає і собі:

— І дрібен дощик іде.

А третя, найвеселіша і найхоробріша, вибігла на подвір'я і, накрившись хусткою з головою, задріботіла чобітками:

— А хто ж мене, молоденьку, та й додому проведе?»

Чи не правдива картина? Може, воно і не так прикладно й докладно склалося зразу, як у майбутній пісні. Але початок є — і дуже вдалий. З цього початку далі вже виростає і увесь твір. Як бачимо, у пісні відбилося саме життя. Автори більшості народних пісень забуті, пісні передавались від покоління до покоління.

У XIX ст. джерелом народної пісні було село. Колективна праця на землі, гуртова взаємодопомога (толока) були вдячним ґрунтом для творення пісень.

Повноцінно жила і звучала народна пісня в Україні ще на початку XX ст., а в окремих районах і до 50-х років (Поділля, Полісся, Карпати). Люди співали для себе, в полі, на вулиці, вдома, де тільки з'являлася нагода. Невід'ємною складовою пісня була в

народних обрядах. Без пісні не відбувалося жодне весілля. По суті, вона була стрижнем усього весільного обрядодійства.

Співали під час сінокосу, у жнива. Цінну сторінку в пісенну культуру вписала молодь, співаючи на вечорницях, досвітках, на вулиці. Молодь була автором і виконавцем веснянок, троїцьких, купальських пісень, колядок, щедрівок. Народ сам творив свої обряди і звичаї такими, якими він хотів їх бачити. Народні обряди й пісні відбивають, немов барометр, світогляд, художні смаки та можливості народу-творця у кожній окремій місцевості.

У часи тоталітарного режиму народні звичаї та обряди зазнають переслідувань з боку влади. Це зокрема визнається у книзі «Свята і обряди Радянської України»: «...уже в 30-х роках процес творчого відродження традиційної календарно-побутової обрядовості починає іти на спад. Пояснюється це багатьма причинами, серед яких чи не найголовнішою було нігілістичне заперечення всього старого. Багато прогресивних народних традицій були засуджені як релігійно шкідливі...» Немає сумніву в тому, що якби народна обрядовість вільно розвивалася в радянський час природним шляхом, вона б поступово осучаснювалася, видозмінювала й удосконалювала свої форми, як це було протягом усієї історії.

Гармонійний і повнокровний розвиток народної пісенності, а зрештою і розвиток усієї пісенної культури, невіддільні від повсякденного побуту. Як ми вже зазначали, пісню породило село.

А чи створило народну пісню місто? Воно послуговувалось і послуговується в основному готовими піснями, що прийшли з села разом з їхніми носіями. Співати для власного задоволення десь на вулиці, під час роботи чи в громадських місцях у місті не прийнято — хіба що на святкових демонстраціях або вдома — на іменинах чи якомусь іншому родинному святі. Найчастіше звучать такі пісні: «Зеленеє жито, зелене», «Ой хмелю, мій хмелю», «Ой у полі криниченька», «Несе Галя воду» та ще декілька пісень. Співають їх найчастіше після чарки.

Пояснити це можна тим, що народна пісня не повнокровно відобразила життя міста. У наш час села старіють і навіть зникають. З ними зникають умови для творення пісні (гуртова праця, проведення дозвілля). У багатьох селах в Україні залишилося 30—50 відсотків населення і то здебільшого людей літнього віку. Пісня перейшла в місто і тут звучить навіть частіше, ніж у селах.

У останні десятиліття на розвиток усієї нашої культури значно впливають засоби комунікації: радіо, кіно і ТБ. Будучи могутнім

чинником пропаганди мистецтва, вони водночас стимулюють споживацькі тенденції серед значної частини нашого населення, зокрема серед молоді, пропагуючи часто малохудожні як вітчизняні, так і зарубіжні пісні. Таким мистецтвом аж ніяк не можна виховати естетичні смаки.

Набагато простіше, наприклад, включити магнітофон, плеєр чи комп'ютер і слухати музику на свій смак, не докладаючи при цьому ніяких зусиль, аніж творити самому художні цінності.

У сучасному побуті люди відвикають співати гуртом, самі для себе і навіть соромляться. Винятком є патріотично настроєна молодь.

Україні пощастило мати талановитих митців, твори яких стали в один ряд з народними піснями. Згадаймо хоча б композиторів П. Майбороду та О. Білаша, поетів А. Малишка, М. Ткача, Д. Павличка.

Сприятливі умови для створення народних пісень зникли. І перейшли пісні на сцену, на огляди та фестивалі народної творчості. Відвідуючи мистецькі звіти областей в столичному палаці «Україна», ми бачимо, як на них незаслужено скупо представлена народна пісня: часто по одному куплету на рухомій сцені, ніби на конвеєрі. Для таких звітів фольклорні колективи готують нерідко протягом кількох місяців.

Подаємо деякі відомості з досвіду роботи НМНАП України. Понад 30 років Музей запрошує фольклорні колективи з різних областей на свята.

На нашу думку, народні обряди, а отже, і пісню, найкраще зберегла Гуцульщина (колядки, щедрівки, вертеп, веснянки, весілля, храмові свята тощо). На Поліссі, зараженій Чорнобилем землі, можна було бачити на Трійцю «Водіння куста», «Проводи русалок» без заздалегідь складених сценаріїв.

Найкраще збереглася народна пісня у весільному обряді. Часто сьогодні батьки кличуть на весілля старших жінок, які знають весільні пісні.

Запрошені в Музей колективи рідко радують відвідувачів самобутніми місцевими піснями, а часто виконують пісні, почуті по радіо, легші для виконання (пісні про приймака, бригадира, «А мій милий вареничків хоче», «Ой терниця терновая», «А я молода на базар ходила» та інші). Зі скарбниці пісенної творчості беруть пісні розважального характеру.

У 60-х роках минулого століття за відродження народних обрядів і пісень у Києві взялися хори «Жайворонок» і «Гомін». Очевидно, невипадковим є звинувачення в часи тоталітаризму цих колективів у «етнографізмі». Ці два хори в умовах великого міста стали носіями народно-пісенної традиції. І для них «етнографізм» (народність) не що інше, як творчість нашого народу, найдорожче наше надбання.

Останнім часом у містах народною піснею цікавляться молодіжні колективи. Збираючи пісні по селах, вони намагаються їх правдиво відтворювати. Та не кожному це вдається.

Українцям ще пощастило, порівняно з іншими народами, що вони досі співають. А хто співає народні пісні, той дає їм життя...

І сьогодні ми вітаємо всіх, хто любить і пропагує народну пісню!

Сергій Верговський

Світ традиційних храмів*

Одвіку Україна славна натхненною піснею, що молитвою линула над вишняками у піднебесся, славна круглими гостроверхими банями храмів, що підносили до неба пишні ковані хрести, заквітчані знаками всіх етапів духовного розвитку людства, пронесених традиційною пам'яттю етносу крізь мільйони років аж до самої духовної вершини людства — уявлень про Світ, як про духовну всеосяжну істоту, ототожнювану з простором безмежного неба, наповненого духовністю Світу — світлом чи святістю, якою Світ освічує, освячує, єднає усе суще як свої духовні частки.

Та з 1802 р. у цьому піднебесному дуеті шанованих народом святинь змовк один голос. За царювання Павла в Україні заборонене традиційне храмобудівництво. У Росії подібна заборона традиційних шатрових храмів відбулася раніше. На древах культури двох великих східнослов'янських етносів були підрубані вершини — охоронці світогляду, засад буття людини. Духовно обезглавлено цілі етноси.

---

* Пам'ятки, позначені *, експонуються в Музеї народної архітектури і побуту.

Небагато вціліло в Україні традиційних храмів. Витворені високою культурою в єдиному закономірному процесі свого генезису й розвитку, вони містять глибокий духовний зміст, глибоке сакральне й мистецьке наповнення. Навіть поодинокі пам'ятки відкривають нам дивовижний світ традиційних храмів, подібно до живої клітини, яка містить пам'ять про весь організм. Традиційний храм — рідне дитя народної культури, витворений на тих же засадах, з тією ж вірою, що й рушник, горщик, шапка, комора чи хата... Храми, як і всі давні явища традиційної культури, мають духовну природу, модель творення, за якою склалося в далеку добу народження самої людини разом із зародженням анімістичних вірувань. Поява такої виняткової духовної якості як усвідомлення-віра і створила ознаки людини, її поведінку як людини, що береже досвід не лише в інстинктах, а й через віру закладає його у розум, пам'ять, культуру, традиції. Ця людинотворча іскра першовіри була вірою у власну духовність і подібну духовність усього сущого, вірою, що кожен дух має свою природну форму й назву — ім'я, і втілюється саме в них, одухотворює, стимулює до активного буття, проявляє якості, притаманні саме цьому духу. Знаючи, що кожна дія, кожен витвір рук, кожен вимовлений звук матимуть певний духовний зміст, стануть пристанищем для втілення якогось подібного за формою й ім'ям духа, кожному витвору надавали форми певного бажаного, прихильного до людини і здатного до бажаних дій духа і називали цей витвір іменем цього духа, уникаючи форм і назв небажаних духів (при потребі застосовуючи евфемізми). За цією одвічною духовною (а не лише розумово-прагматичною, як-то уявляємо за Ф.Енгельсом) моделлю поведінки, за подібністю до бажаного духа десь близько 2,6 млн. років тому створено перші відомі вироби людини — чопери та скребки і протобудівлі. Плоскі круглі кам'яні диски з краєм-крісом, загостреним кресаними сколами-зубцями, уподібнені круглому зубатому духу. Протобудівлі — невисокі, викладені зі шматків лави, кільцеві стіни, які, певно, зображали того ж духа, що й названі кам'яні знаряддя, духа, в зоні дії якого людина почувалася захищеною від небажаних духів[50]. Позначення країв витворів, зокрема зубцями, проходить крізь усі культури всіх популяцій людства, масово поширене і в традиційних виробах українців, а пам'ять про кільцеву протобудівлю береже призьба — обов'язковий елемент традиційного житла, щоправда, вона не має зубців, але диво-дивне, ніби підтверджуючи припущення,

такі зубці несподівано виявляємо у підводках хат Київщини. Це є свідченням не лише дивовижної глибини пам'яті явищ традиційної культури, а й свідченням, що по всій цій глибині зберігався сакральний принцип духоподібності витворів людини, принцип духовної, а не соціально-економічної природи чинників розвитку традиційної культури, її явищ, зокрема і хат, і храмів. Головним генетичним і сакральним елементом храмів є шатрові дахи, що уподібнюються, як і першовироби, круглому духу, тільки не зубатому, а розвиненому за роки буття людини на землі, роки духовного розвитку, духовного осмислення буття до рівня уяви про всеосяжного круглого духа, відомого українцям під різними іменами, переважно Вирію та Світу. Ще донедавна кланялись Світу хрестом на чотири сторони, як цілісному всеосяжному Духу, ототожнюваному не з небесними тілами, а з простором неба, віруючим і світлоносним, що проймає усе суще цим віруючим духом, названим за духовною приналежністю до Світу — світлом чи святістю. Цей духовний принцип світоподібності заради прикликання святості пронизує наскрізь усю традиційну культуру від хлібини до миски, горщика, шапки, рушника, стосунків, роботи чи обрядів, все традиційне будівництво, становить сакральний смисл і традиційного храму на всіх етапах його розвитку.

Певним духовним змістом наповнені й окремі елементи будівлі — храму, зокрема крокви чи ключі, що, як і в хаті, лежать під покрівлями всіх типів храмів. Таємницю їх духовної природи допомагає зрозуміти звичайна хата з дахом на кроквах та ключах на наріжниках, що одержала ці елементи при народженні, у першобудівлі, й успадкувала їх. На землях України будівлі, за дослідженнями О.Черниша, відомі з середнього кам'яного віку — мустьє, тисяч 50 років тому. Порівняння їх з хатою допомагає зрозуміти сакральний смисл елементів, з яких утворено і храми.

Першобудівлі України — круглі в плані житла з призьбами, вивершені шатрами з жердин. В окремих житлах деякі жердини вивершені рогами оленя — «сохатого», в інших житлах — лише дерев'яними розсішками, якими, зачіпаючись, з'єднувалися ці сохи-жердини. Такі деревини з розсішками в традиційному будівництві називають сохами. Вони моделюють рогатого тотема-предка, дух якого є і в деревах з розсішками, і в рогатих тваринах, роги яких мають такі розсішки (олені, лосі). Решта жердин першобудівлі стоїть по колу призьби, спираючись верхами на сохи, ці

жердини в традиційному будівництві називають ключами, саме вони й моделюють форму світоподібного шатра і несуть світоподібну лексему кола.

Село Ужок Закарпатської обл. Церква XVIII ст.

Дах хати також містить принципи й елементи, аналогічні першобудівлі. Щоправда, жердини-крокви з'єднані тут сохоподібними врубками, а не розсішками, та це нащадки тих самих сох, їх часом називають кізлинами. Вони, як і наріжники, належать колу рогатих тотемів, покровителів роду, освячених разом зі своїм духовним провідником космічних масштабів — місяцем і новітньою антропоморфною іпостассю покровителя роду — предка-діда. З формуванням віри у духовну цілісність усіх духовно сущих виявів як складових всеосяжної духовної істоти Вирію-Світу весь прадавній історичний комплекс уявлень про прихильних родових духів-предків введено в цей новий, вищий світоглядний рівень віри через уявлення, що душі предків по смерті линуть у Вирій-Світ. Для зв'язку з ними у культуру вводяться моделі-зображення — знаки та імена тотемів-предків. На цей заклик духи предків линуть до роду пташками Вирію і несуть йому не свою первісну рогату духовність, а вищу духовність — святість, якою вони наповнились у Вирії-Світі. Разом зі знаками предків та світоподібними знаками всього шатра, призьби, підводок, підвалин, вінців, одвірків, віконних отворів, луток, платв, ключів, лат, гребенів-дідухів, снопиків-дідиків і парків, перевесел тощо вони цілком окреслюють цілісний комплекс засобів освячення, закладених у всю будівлю хати та її частин. Така шатрова світоподібна структура проходить крізь усю будівельну культуру народу, бачимо її і в храмах.

Традиція донесла до нас і храми, що в усьому комплексі повторюють будівельну традицію хати. Це переважно каплиці — безві-

втарні храми, назва яких говорить про місце поклоніння, схиляння лоба (капи). Каплиці ставили як церкви у малих селах, ставили на могилках, на місцях сакральних подій, позначали священні місця — біля святих джерел, святих дерев, які називали цар-дерево. Каплиця на кроквах повторює хату без сіней або комору. Це зруб зі стелею й чотирисхилим дахом на кроквах. Такою будівлею була каплиця в с. Богуші на Рівненщині. Бережуть цю традицію і невеликі дводільні храми з вівтарем, такі як Михайлівська церква, с. Залухів Волинської області. Зведено її у XVIII ст. на могилках, що посіли піщану дюну посеред села. На суцільних рядах дубових стоянів виведено квадратну клітку з соснового брусся, в'язаного з випусками, коло неї, у перев'язку вінців, — невеликий «круглий» вівтар однієї висоти з церквою. Стелю, як і в хатах цього регіону, укладено з плах, поздовж, на зруб і поперечні сволоки. Крокви чотирисхилого даху врубані в платви, орнаментовані кругами з хрестами. Над вівтарем виведено подібний менший дах, причілки дахів круто заломлені і криті, як схили дахів, — соломою, в'язаною парками по латах. У центрі даху у сволок врубаний стовп, що проходить крізь дах і вивершується кованим хрестом. В оточенні подібних до себе хат храм немовби ілюструє визначне правило храмобудівних традицій народу: які хороми (хати), такі й храми. Цей невеликий храм є важливим для розуміння генези хатніх храмів України від прадавньої традиційної шатрової світоподібної структури, від першобудівлі, від хати, а не від спрощеної базиліки.

Та не лише каплиці чи маленькі сільські церкви бережуть традицію «хатнього» храму, бачимо її у величному храмі XVII ст. в с. Локачі, церкві XVIII ст. в с. Здомишель на Волинському Поліссі та в багатьох інших храмах. Славнозвісні церкви Закарпаття, що бережуть центричне планування, зі стелями й дахами на кроквах також є нащадками традиційного шатрового «хатнього» першохраму, а не генетично пізнішої базиліки. Цю ж прадавню структуру успадкували й буковинські храми «хатнього» типу. Традиція зрубного шатра проникла тут лише досередини, замінивши подекуди світоподібну стелю на сакрально рівноцінне зрубне шатро, сховане у просторі горища такого самого світоподібного даху. Це своєрідне рішення зведення храму у храмі є не винятком, а нормою традиційного храмобудівництва. Традиція шатрового даху на кроквах як моделі небесного шатра, моделі Світу породила стійкий принцип храмобудівництва України — банний (баня — означає круглий). Розвиток планування при збереженні

центричності складових відбувався прибудовою бань одна до одної. Щоправда, цей принцип збереження сакральної повноцінності, вивершеності кожної клітки-бані із занепадом давньої віри все частіше порушувався. Над кількома конструктивно і сакрально самостійними і повноцінними клітками будівлі стали виводити не окремі дахи, а один спільний дах, як у недавніх хатах чи буковинських храмах. Але деякі хати донесли до нас прадавній принцип сакральної повноцінності кожної клітки, вивершеної окремим дахом, як, скажімо, в хаті XVIII століття з с. Гажин на історичній Овруччині* — тут зведено окремі дахи над клітками хати й сіней. Цей же прадавній принцип прекрасно ілюструє церква XVIII ст. з с. Підлісне на Рівненщині, тут у тридільному храмі зі зрубними стінами кожен зруб вивершено стелею й окремим дахом на кроквах.

У плануванні храмів банний принцип присутній в усіх типах традиційних церков України. Спроби вивести генезис деяких традиційних храмів від базиліки є тенденційними. Саме прадавні сакрально-банні засади будівельної культури народу є ключем до розгадки таємниці багатоверхості Софії Київської. Народна культура не визнала поширюваної разом з християнством базиліки, не визнала ідеї храму-ковчега, не визнала ідеї храму як копії якогось предмета, вона залишилась вірною прадавнім засадам традиційного будівництва, ідеям будівлі, храму, рівноцінного духовній всеосяжності, яку називаємо нині Богом.

Біля витоків храмобудівництва від першохати, як головного древа будівельної традиції, зросла ще одна славна творча гілка — сошні храми. Започаткувала її відома у давньому житлі традиція трансформації опорних жердин шатра не лише у крокви, а й у стовпи-сохи, які закопували в землю, утворюючи центральну опору чи систему опор для шатра з ключів, стін. Доба бронзи чи й наступні епохи знають житла і храми з центральною сохою, з одним чи двома рядами сох[50]. Саме цей останній тип і розвиває базиліка, але багато народів, шануючи сакральні засади будівлі, храму, утримали найпростішу, сакрально бездоганну первісну форму сошної будівлі — з центральною сохою чи центральною групою сох.

На просторах Європи довгі віки серед багатосошних видовжених жител стояли високими гостроверхими вежами храми (подібні

---

[51] Березанская С. С. Пустынка —поселение эпохи бронзы на Днепре. — К., 1974. — С. 37, 75 та ін.

до відомого опису храму на о. Аркон) у чотири стовпи, вивершені шатрами з центральною сохою. Згодом центральну й західну Європу заполонили базиліки (певно, не без примусу), але як пам'ять про давній, улюблений народами Європи, освячений тисячолітніми традиціями тип храму стоять перед костелами величні стрімкі вежі, стоять навіть попри відсутність їхнього функціонального призначення. Це пам'ять про традиційний дохристиянський храм Європи.

Є такі вежі й перед традиційними храмами України, особливо західних регіонів. Велична вежа височіє на бабинці церков з с. Канора* (табл. 2, 8) та в с. Середньому Водяному 1, бачимо її й на бабинці каплиці з с. Клесів* , як перегук давньої традиції. Цей тип храму зберегли і дзвіниці, кожна з них неодмінно вивершується сошним шатром. Прекрасним взірцем такої каркасної дзвіниці є невелика двоярусна дзвіниця XIX ст.з с. Кут-Товсте з Поділля. Виведена на дубових підвалинах у чотири стовпи, без поверхів, стель і сходів, в'язана у двоярусну клітку ригелями й підкосами, вона вивершена сошним шатром. Такі самі ознаки сошної бані має дзвіниця 1777 року з с. Великий Жолудськ Рівненської області*. Тут на зрубній клітці виведено каркасну дзвіницю, вивершену сошним шатром. Подібні до них і каркасні дзвіниці Галичини та, зрештою, усі традиційні дзвіниці.

Каркасну вежу перед храмами України бачимо рідко, але це не означає, що такий тип храму не був тут поширений, причина тут інша. В Україні, яка зберегла життя всім своїм традиційним типам храмів, цей прадавній тип каркасного шатрового храму продовжував тут жити й розвиватися своїм повноцінним суспільним традиційним життям, сплітаючись у реальний історичний конгломерат будівельних традицій, храмобудівних традицій регіонів. Тенденція збереження сакрально повноцінної шатрової форми даху характерна не лише для всієї будівельної культури українців але зокрема, і традицій сошного будівництва, які становлять цілий дивом збережений прадавній розмаїтий світ дозрубної будівельної культури, фіксованої і в конструкціях, і в лексемах. Ядром цього світу є сошний храм. Подібно до хати чи хатнього храму він сприйняв традиції зрубу в конструкціях стін, але залишив незмінною свою головну сакральну частину — сошну структуру шатра.

Уяву про давнє минуле цього, витвореного народним світоглядом, типу храму допомагає скласти каплиця з с. Клесів на Рівненщині. За легендою, її ставили у XVII ст. два чоловіки, які пасли ху-

добу поблизу села, коло річки. Вони наносили на плечах з лісу через річку нетовстої сосни-лутичини (такої щільної й смолистої болотної сосни, яку брали на лутки) і на горбку, коло берези, з-під якої било святе джерело, поставили каплицю за добре відомими їм місцевими традиціями, як-то поліщуки робили одвіку. Стіни квадратної клітки храму виведено у зруб із соснового кругляка, припасованого верхніми круглими драчками і в'язаного вибраними зверху круглими врубками (як у будівлях давньоруської доби) з випусками. У західній стіні — невеликі двері з полотном на вирії, у південній та північній стінах — невеликі вікна без луток, рами на три гутних шибки вставлені у віконні отвори, розтесані у двох сусідніх вінцях. Стелю з нетовстих тесаних дощок укладено поздовж на поперечні сволоки і зруб, на стелі — масивна хрестовина, в яку врубано такого ж масивного стовпа, зв'язаного з хрестовиною підкосами. Цей стовп і є тим прадавнім елементом, що моделює духа предків. Назви стовпів фіксують усі етапи й розгалуження еволюції культу тотемів-предків: чепела, шула, козел, соха, дід, король. Якщо на гребенях хат, у півмісяцях церковних хрестів, пирогах, варениках, сохах як орного знаряддя чи в сохах хліва й клуні моделюється рогата форма духа цього культу, то у даному випадку маємо свідчення антропоморфної семантики цього опорного стовпа ключів даху — стовп виходить за дах і вивершується антропоморфною фігурою, тобто мається на увазі дід або король. У цих можливих варіантах немає суперечності, адже король, це у далекому минулому, — той, що карбує священні знаки краю, тобто священик, духовний провідник спільноти, по смерті душа його також лине у Вирій і виконує для спільноти ту ж функцію, що й дід, але дещо вищого рангу, можливо, саме його дух моделюється у храмі, приналежному усій спільноті, ще й до того ж будівлі вищого сакрального рангу, ніж родинна хата, підсішки даху якої моделюють родинного діда і так і називаються — дідками. Зважаючи на це, храми з центральною опорною сохою, очевидно, доцільно називати королівськими, тож у подальшому будемо застосовувати цей термін. В усіх випадках це не те, що називають ідольством, адже дух предка, втілюючись у своє зображення, несе в нього з Вирію-Світу таку ж його духовність-святість, як і священні знаки.

У XVIII ст. до каплиці добудували із заходу тристінок бабинця, вивершеного дуже низькою королівською вежею. Дахи вкриті по ключах тибльованими до лат драницями, між дахами каплиці й

бабинця влаштовано масивну водоточину. Весь архаїзм структури, прийомів документально свідчить про давнє минуле храмобудівних традицій, в яких бачимо генетичних родичів і Європейського храму у чотири стовпи, і шатрового велета російської півночі. Така королівська церква не є для України чимось винятковим, просто цей тип храму в науці залишається досі неосмисленим, адже дослідження храмобудівництва оперують переважно такими поняттями, як «композиційні прийоми», а що у тих прийомах всередині, досі нікого не цікавило. До цього неусвідомленого типу належать навіть відомі пам'ятки, такі, скажімо, як п'ятибанна церква в с. Межиріч-ка на Коростенщині, всі п'ять бань якої вивершені королівськими шатрами. Королівськими були й храми на Рівненщині — у Голишах, Березові, Дроздині, Хіночах, Єльно тощо. У багатьох храмах правобережного Полісся поряд з центральною зрубною банею стоять бані з королівськими шатрами (як у храмі Князь-Села). У плині розвитку королівські храми, як і хатні, були витіснені новими ідеями храмобудівництва, але кожна дзвініця, кожна маківка традиційної церкви, кожен шатровий дашок на ліхтарях добарочних храмів — усі вони бережуть королівську структуру — хрестовина на стелі чи балках, в неї врубано короля, на якого спираються ключі шатра чи кружала-журавці маківки.

Третє дихання храмобудівних традицій відкриває зруб. Народжений у надрах каркасного будівництва, він цілком сприйняв його сакральні засади і у II— I тис. до Р.Х. в окремих регіонах (від Алтаю до Центральної Європи) набирає поступово ваги як самостійний елемент будівельної традиції. Вінець чи вінок зрубу, як і головний убір на голові священної вінценосної особи чи вінок квітів на дівочій голові, є кільцевими знаками Світу, священними знаками, що освячують будівлю. Нарощування таких священних вінців у висоту не лише підвищує святість, воно відкрило дивовижні можливості розвитку внутрішнього простору. Зрубом з однаковою легкістю виводяться і стіни, і шатра, заломи, підбанники й ліхтарі, а внутрішній простір, не перекритий балками, сохами чи стелями (що неминуче з'явились з появою стін), стає суцільним, рівноцінним зовнішній сакральній формі бані, як у першожитла. Тисячоліттями від цього шатрового першожитла з верхнім світлодимовим отвором жила в плині етнічних поколінь багатьох етносів мрія-марення: наповнити священний простір храму світлом згори, як у першожитла. Зрубна баня допомогла здійснити цю мрію, недоступну вповні ні

хатньому, ні королівському храму. Зрубні стіни переходять у зрубне шатро, з якого виводиться ліхтар, світло з нього заливає шатро, ллється згори в увесь простір бані. Наведений опис зрубної бані майже буквально відповідає Михайлівській церкві 1600 р. з с. Дорогинки Фастівського району*. Певно, тут, на Київщині, був епіцентр нового стилю, нового творчого витка прадавньої сакральної ідеї. Лише тут, на місці народження нового типу, збереглася найархаїчніша беззаломна баня з великим шатром і великим ліхтарем, який надає бані ознаки справді світлоносної. Немов хвилі від одного поштовху, кругами розійшлася по Україні нова ідея, поєднуючись із регіональними типами, виборюючи собі місце в структурі храму, допоки не зайняла місця центральної бані, званої в народі власне церквою. Утворився цілісний і розмаїтий світ традиційних храмів, який багатством духовної змістовності донині є феноменом людства.

Ковель. Волинська область. Благовіщенський собор 1905 р.

Спалахнули над степом сорокаметровими свічками бані храмів Слобожанщини, постали багатозаломні, за висловом Петра Юрченка, «дубові гіганти Наддніпрянщини», своєрідні храми Поділля. Та чим далі на захід, тим потужніші місцеві регіональні канони, тим нижчі стіни храмів, менші ліхтарі, а то й зовсім декоративні, але вони завжди є, надто міцною була традиція ліхтарів. У таких храмах Західної України й Карпат — немов під зоряним небом. Гарно освітлений невисокий іконостас ніби пливе у мороці, що згущується доверху, до темного шатра, яке не освітлюється згори, без світла втрачається відчуття конкретної форми верхів бань, вони стають безмежними. І це по-своєму велично, хоча й не так, як у банях Київщини, наповнених світлом згори. І лише Полісся й Волинь

бережуть, немов у велетенському музеї-літописі, мало не все, що нам відомо про традиційні храми України від архаїчних каплиць до могутніх багатобанних велетів, від хатніх до королівських храмів. Проте й тут панівною є зрубна баня, яка часто в поєднанні з хатніми чи королівськими банями займає центр храму.

Розмаїття храмобудівних традицій України та її регіонів відбивають пам'ятки-храми в експозиції Музею народної архітектури та побуту України. В оточенні всього кола явищ традиційної культури, серед яких розвивалися традиції храмобудівництва, вони відкривають тут свій утаємничений забуттям зміст, відкривають глибинні таїни свого народження й становлення святинями, хранителями духовного досвіду й ідеалів буття українського етносу.

Воскресенська церква 1789 р., с. Кисоричі Рокитнівського району на Рівненщині* — три квадратні рублені із соснового кругляка нешальовані бані височіють над хатами й клітями з такого ж кругляка, в'язаного незмінними ще з давньоруського часу верхніми врубками й драчками. Верхи бань були втрачені у 1872 році, коли антинаціональна на той час церква, готуючись до 900-річчя християнства на Русі, прагнула знищити сліди храмобудівних традицій народу, знищити свідчення високої сакральної культури, співзвучної тисячолітнім традиціям народу і проповідям самого Христа, а не царського синоду. Верхи відновлені за аналогами храмів з рубленими банями. Є припущення, що первісно храм був королівським, зі стелями й водоточинами між могутніми королівськими шатрами, зведеними над кожною банею. Іконостас з рамами висотою всього два метри становив таку цінність, що був вивезений у 1939 році, якщо вірити переказам, у Краків для музейного зберігання. Ковані хрести вражають мистецькими якостями й сакральною змістовністю. Великий півмісяць і ціле гроно маленьких хрестиків на великому, оперезаному зміями, рівноконечному хресті яскраво втілюють і традиційне, і проповідуване Христом уявлення про входження усіх сущих духовних виявів у духовну всеосяжність Світу, Святого Духа. Ця ідея втілена у багатьох традиційних хрестах.

Покровська церква 1792 р., с. Канора Воловецького району, первісно побудована в с. Плоске Закарпатської області*, — тридільна, рублена з ясенових брусів, з опасанням як рудиментом традиції хатнього храму. Шатра над церквою й вівтарем невисокі, зовні бані сяють, виграють світлотінями на вкритих ґонтом багатозаломних каркасних верхах, виведених над значно нижчими й про-

стішими зрубними шатрами. Верх над вівтарем менший і нижчий, над церквою — вищий, більший і складніший, а над стелею бабинця виведено високу каркасну королівську вежу. Хрести на всіх банях мають вплив характерних для регіону багатоярусних хрестів, у яких розвивається не ідея багатокінечного хреста, а ідея поєднання багатьох чотирикінечних хрестів як символізація єдності у Святому Духові усього духовно сущого. Таке дивовижне поєднання традицій хатнього, королівського храму і зрубної бані, подібне до лемківських храмів, витворили майстри Закарпаття.

Миколаївська церква 1821 року, с. Зелене Гусятинського району Тернопільської області* — приземистий тридільний храм з опасанням. Бабинець, вівтар і ризниця криті дахами на кроквах. Центральна баня, власне, церква, має невисоке зрубне шатро, сховане на горищі значно стрімкішого шатрового даху, виведеного ключами, з декоративним ліхтарем, маківкою і великим чотирикінечним кованим хрестом із півмісяцем. Вікна прорізані високо у стінах, але самі стіни невисокі, відповідно невисокий іконостас, гарно освітлений, виграє яскравими барвами, світлотінню у сутінках неосвітлених стін і майже не освітленого дуже низького зрубного шатра. Тут іконостас — немовби освітлена сцена у затемненому залі.

Щоб яскравіше відчути неповторність і особливість храмів різних регіонів, знову повернемось до Наддніпрянщини. Церква Св. Параскеви 1742 року, с. Зарубинці Монастирищенського району Черкаської області* — три високі багатозаломні бані виведені з дубового брусся восьмериками. На карнизах різьблені косицями бруси обходять бані навкруги. Ці кільця і самі косиці доповнюють сакральну світоподібність бань, центральної вищої і нижчих бабинця й вівтаря, що символізує центричну духовну структуру Світу. Двері у церкву — в бабинці, одвірки звужені догори, і це пам'ять про давню традицію дверей у шатрових прабудівлях, у яких ще не було стін. Прекрасні ковані хрести несуть усталену традиційну систему знаків. Знизу знаки півмісяця, як пам'ять про віру у рогатого тотема-предка, з нього виростають квіти, це також священні знаки, які досі бачимо на рушниках, оточені пташками Вирію. Вони також моделюють Світ, але його живу іпостась. У народі цей знак відомий під назвою «квітка», а його геральдичну іпостась, своєрідний живий хрест, — трійцю безпідставно називаємо тризубом. Вивершує цей духовний літопис знак усього космічного Світу, духовної всеосяжності, — чотирикінечний хрест,

який і дав назву релігії. Він має значущу традиційну семантику, рівноцінну кругу. У межах наведених концептуальних уявлень кожен традиційний хрест несе дуже змістовну інформацію про реально пройдені кожною складовою етносу шляхи духовного розвитку, скажімо, хрест з Київщини несе цілісну, об'єднану чотирикінечним хрестом, систему знаків — півмісяця, змія, волют, малих, увінчаних квітами-трійцями, хрестів, кругів. Це цілісний регіонально-етнічний світоглядно-історичний сплав, своєрідний паспорт шляхів духовного розвитку складових етносу.

Світоподібні, з півмісяцями хрести увінчують і беззаломні бані з добарочними шатрами й великими зрубними ліхтарями Михайлівської церкви з с. Дорогинки* . Високі стіни, високо прорізані вікна та ліхтарі засвічують багатоярусний високий іконостас, весь храм ніби світиться зсередини, згори, звідусіль. Охоплює стан піднесеності, величі, відчуття незбагненної краси буття, причетності до цього буття. Цей ніби простий архаїчний храм підніс свій духовний голос на повну силу, якої не бачимо часом у начебто розвиненіших і досконаліших, витонченіших храмах. Це витвір дуже високої й талановитої школи храмобудівництва народу, не кожному майстру, не кожній школі було це під силу.

Та знає напівстерта історія й таких, що були на творчій силі і прагнули піднятися ще вище у тих обріях, що розкривали зрубні бані. Прикладом давності такого пошуку є й Софія Київська, в якій народ, долаючи конструктивно-ідеологічну несумісність, втілив непритаманну і лиш намічену у Візантії банну ідею, а арками висотою в три квадрати розкрив цілісність усього простору храму. Про наполегливі пошуки свідчить Преображенський мурований собор у Прилуках 1710—1720 років. Тут п'ять беззаломних бань з'єднані такими високими арками, що весь простір храму стає суцільним, наповненим феєрією світла. Пошуки цих шляхів осмислення простору храму бачимо у дерев'яних храмах Чернігівщини, таких як Миколаївська церква 1763 року в с. Городище, Троїцька церква 1710 року в с. Пакуль і Вознесенська церква 1759 року в м. Березні. Майстри крок за кроком шукали способів об'єднати простори кількох бань.

Тридільна церква в Городищі з високими, не чотириметровими, як звичайно, а семиметровими зрубними стінами й високими банями, повними підбанниками, має вирізи у спільних стінах бань на всю їх висоту. Із бабинця відразу від дверей розкривається

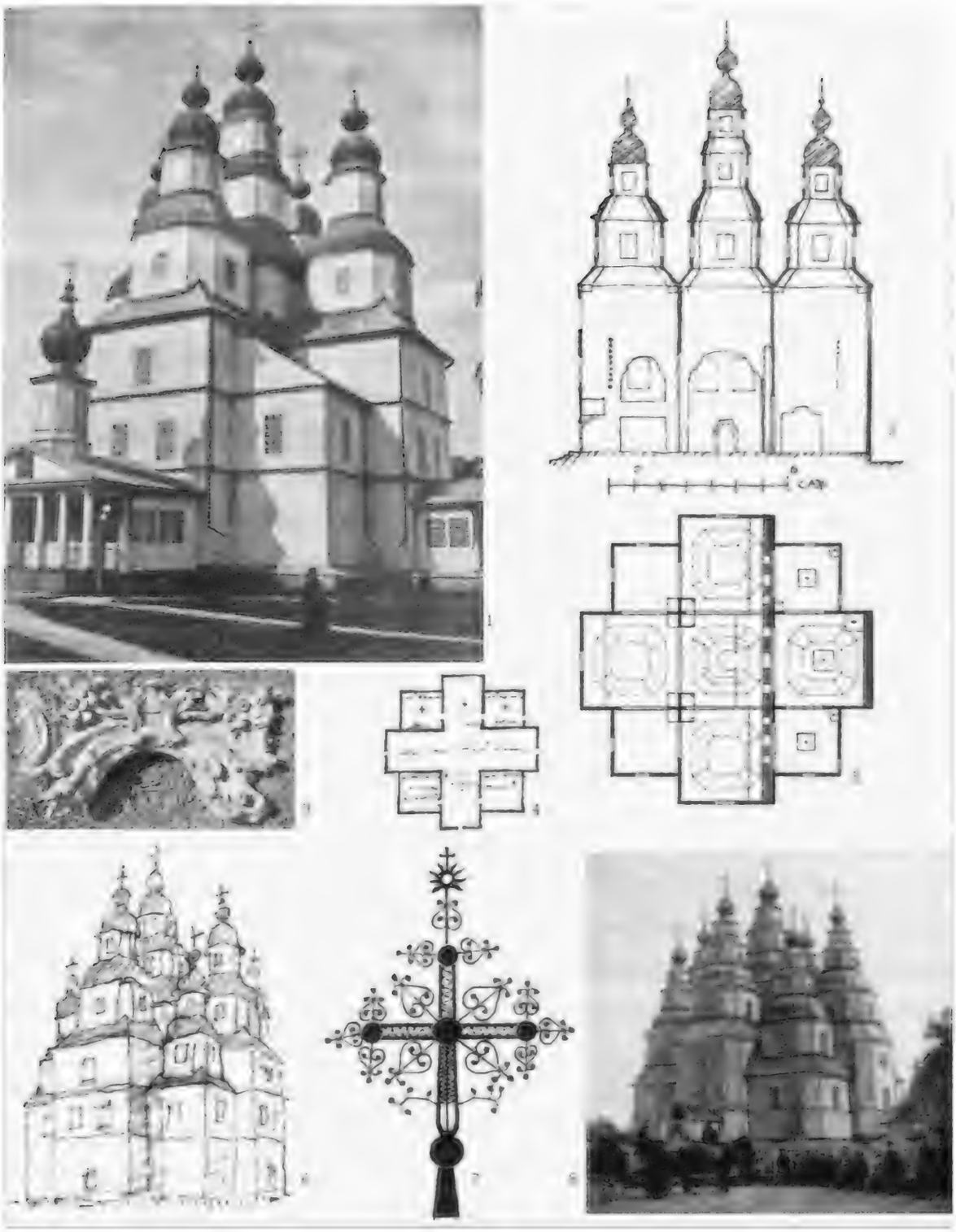

Миколаївський собор Медведівського монастиря 1795р.
1.Завальний вигляд. Фото Г.Павлуцького. 2. Перетин і план за Г.Павлуцьким. 3. Фрагмент іконостасу. 4. Схема собору за планом монастиря 1786 р. 6.Схема ймовірного творчого задуму майстрів. 7. Хрест вівтаря. Б. Троїцький собор 1778 р. м.Новомосковська. 8.Загальний вигляд, фото Г.Павлуцького.

простір і бабинця, і церкви. Велика восьмерикова баня церкви має складну структуру верхів і пластику, рівноцінну одразу трьом баням, і це диво світлотіньової піднебесної гри зачаровує до самозабуття.

Троїцька церква в с. Пакуль — п'ятидільний, п'ятиверхий храм з винятково високими стінами дуже високих і міцних бань (10-метрові — стіни бічних бань і 15-метрові — центральної). Знизу розділових стін між банями немає, і центральна баня ніби висить у повітрі. Розділові стіни починаються на значній висоті, і ми бачимо одразу значний простір усіх бань, заповнених потоками світла з піднебесної висоти, з підбанників і ліхтарів, ніби з самого неба, що світить згори у глибокі криниці високих бань.

Чи не останнім традиційним храмом, зведеним за кілька років до заборони традиційного храмобудівництва України, став маловідомий дерев'яний Миколаївський собор у чоловічому монастирі біля села Медведівка на Черкащині. Його будували невідомі майстри на зламі XVIII ст. — у 1785—1795 роках. Це роки, коли попри вибух культурної активності народу, об'єднаного гетьманською суспільною структурою, попри масове зростання майстерності в усіх напрямах роботи як священнодії творення, характерних для етнокультури, виховання в процесі масового будівництва кваліфікованих і талановитих творчих груп будівельників, що спеціалізувались на зведенні традиційних храмів, передусім розвитку якостей храмів як святителів, із застосуванням всього арсеналу етнокультури як культури святительства, співзвучної зі святительськими засадами християнства, наростало імперське прагнення зупинити і знищити ці процеси. Після придушення 1768 р. Коліївщини як протестного вибуху, як стихійного захисту етнокультурних засад буття від глуму й руїни, вибуху, що спалахнув саме у цьому волелюбному краї, Україна вже втрачала найменші залишки власного права на буття, йшли останні роки ще не ліквідованого, але вже позбавленого реальної повної влади гетьманського правління. Певно, в цей час ідеї заборони всіх виявів потужного древа традиційного християнства вже опрацьовувались. Завдяки безперервності храмобудівні традиції народу берегли первісні форми християнства, співзвучні зі світоглядними засадами і духовно-сакральними принципами культуротворення народу, і деякі нетрадиційні рішення храму саме і свідчать про якісь сторонні втручання, тиск на майстрів, і це тим ймовірніше, що замовником виступала не сільська чи міська віднос-

но незалежна громада, а монастир, що, певно, у світлі пануючих в церковних колах ідей був на грані повної втрати власної волі. Собор закладений як дуже великий сорокаметровий дев'ятидільний велет, подібно до зведеного на сімнадцять років раніше (за десять років до початку будівництва у 1785 р.) дев'ятибанного Троїцького собору в Новомосковську, але стрімкіший, закладений не восьмериками, а четвериками. Хрестом рівновеликих бань закладені бабинець, нава, вівтар і південний та північний рукави, у кутках — трохи менші четверики чотирьох бань. Але з таким розмахом закладена структура храму вже на перших вінцях виявила ознаки нетрадиційних рішень. Західні кутові бані, що мали б становити вагому частину основного простору храму, з розміщенням там хорів, балконів, раптом опинились закритими стінами — тут нетрадиційно розмістили паламарню й ризницю, над якими продовжували разом з усім, зв'язаним в єдиний організм багатодільним зрубом, зводити закриті стінами від храму бані, з вікнами, як у банях храму, а не службових приміщеннях, і вивели стіни саме на таку висоту, де в банях мали б починатись заломи до підбанників, як-то бачимо й у Троїцькому соборі, але тут у всіх чотирьох кутових банях раптом зводять односхилі дахи. Згодом непорозуміння з ризницею й паламарнею вдалося виправити, певно, вже іншим майстрам, прорізавши великі отвори у стінах, і вписавши приміщення бань у спільний простір храму, і об'єднавши всі три вівтарі. Проте відсутність на кутових банях верхів залишилась прикрим дисонансом, певно, нав'язаним майстрам, які зводили впевнено і сміливо, з дивовижною майстерністю таку складну дев'ятибанну, немов симфонію, структуру.

Потрапивши у добу заборони традиційного храмобудівництва, храм обростав нетрадиційними прибудовами (на плані монастиря 1886 р., коли собор вже будувався, він позначений без добудов, з кутовими банями, зв'язаними з храмом лише дверима, але вже з трьома вівтарями, що, певно, й було причиною переміщення ризниці й паламарні у західні бані). Храм залишився поза увагою дослідників, лише Г. Павлуцький провів фотографування й деякі обміри храму на початку XX ст. У 30-х роках, коли цей епіцентр Коліївщини знову вибухнув повстаннями, храм розібрано на дрова. Вивчаючи ці матеріали, відомий дослідник традиційного храмобудівництва Григорій Логвин залишив нам натхненні рядки про цей діамант традиційної культури України: «В жодній споруді ми не побачимо такого стрімкого руху мас вгору, такого пружного лету вертикальних ліній, їх «живого» пульсу-

вання в заломах, коли вони, ніби подолавши затримку в м'яких обрисах барочних покрівель, знов випростуються, щоб ще стрімкіше летіти вгору і розтанути на тлі неба в маківках бань».

Тож попри розміщення паламарні й ризниці у західних кутових банях, майстри продовжували виводити у всіх кутових зрубах дуже високі — дванадцятиметрові стіни, суголосно з системою вікон і триярусних, майже вісімнадцятиметрових стін основних сусідніх бань, на висоту їх двох ярусів, з необхідними саме для таких бань вікнами. Саме тут у кутових банях мали б початись заломи під підбанники, але тут влаштовано навіть не вальмовий, що вписався б у структуру і що бачим у відомих дев'ятидільних п'ятиверхих мурованих храмах (Преображенський собор у Прилуках, Троїцький собор у Густині), а просто односхилі дахи, чого не бачимо у жодному традиційному храмі і що не відповідає рівню майстерності, яку демонструює викінчена за первісним задумом основна п'ятидільна структура, переконує у творчій готовності майстрів до виведення верхів на кутових банях. Всі бані п'ятидільної структури на рівні стін однакові, вони виведені на однакову, чи не найбільшу в традиційних дерев'яних храмах, висоту близько 18 м, і у всіх починаються заломи під підбанники, але залом нави стрімкіший і коротший (у кресленні перетину це не відбито, але його фіксує фото, тож бачимо, що креслення Г. Павлуцького провадились без обмірів верхів, застерігши лише принцип схеми, і це слід враховувати дослідникам, очевидно, довіряти можна лише плану й висотам на рівні вісімнадцятиметрових стін), тож підбанник нави вийшов значно ширшим (це демонструє фото, в якому висота покрівлі залому нави менша за висоту заломів бокових бань). Тож коли на бокових банях по заломах влаштовано підбанники, ліхтарі і маківки, то на центрі — значно більший підбанник, а вже на ньому через дуже стрімкий залом ще підбанник, рівновеликий з боковими, але це вже на ярус вище, і вже на цій центральній пануючій висоті — така ж завершуюча структура з підбанника, ліхтаря і такої ж подвійної маківки. Саме такі висотні перепади подібних структур витворили на диво стрімку складну структуру, яка так вразила на фото Г. Логвина і яку після самодіяльної «реставрації» втратив Троїцький собор у Новомосковську. Жаль, що у свій час ніхто не залишив вражень, які були всередині храму, адже тут світло ллється мало не з самого неба — з великих світлих ліхтарів на тридцятип'ятиметровій висоті, з підбанників і стін, а через арки між банями висотою у десять ме-

трів вони видимі всі разом — це космічна світлова симфонія, вона демонструє анімістично-священний світогляд народу, яким жили етноси, розвивали й удосконалювали його разом з розвитком явищ культури для вседосконалішого ладу в масштабах світу, на шляхах руху у всегармонійніше майбутнє...

Уважне вивчення оригінального відбитка фото Г.Павлуцького, подарованого автору у свій час Стефаном Таранушенком, дозволило вивчити схеми кованих хрестів храму. Це типові традиційні церковні хрести, згодом заборонені синодом.

У храмі можемо бачити цілковите поєднання двох обумовлених складною ґенезою тенденцій: багатозаломного храму як сакрального світоподібного шатрового монумента і осяяного потоками світла храму як священного простору. І все це при дотриманні прадавньої сакральної вимоги — над кожною кліткою мало бути світоподібне шатро, яке і є сакральним змістом бань як святителів. Дві ріки традиційного храмобудівництва злилися у єдиний потік комплексу святості буття, як-то бачимо у сяючому святістю Світі, наповненому всім священносущим.

Немов ластівка з далекого і славного, але по-варварськи зруйнованого минулого, несподівано прийшла ще одна звістка, збережена для досконалого майбутнього. При обстеженні нами клуні в с. Куликівка Кам'янського району на Черкащині молоді чоловіки принесли фрагмент різьблення іконостасу, його мало не сотню років переховували як реліквію, за легендою, вона з якогось зруйнованого монастиря, але точно невідомо, з якого (певно, передавалась від людей до людей, з втратою частини інформації). Аналіз ситуації з навколишніми монастирями переконав, що це не могло бути ні у Лебединському, ні у Мотронинському монастирях, що поблизу, ймовірніше, з Медведівки. І дійсно, рокайлеві елементи різьблення переконливо свідчать — кінець XVIII століття. З 30-х років переховували селяни часточку цієї святині. Додаємо ескізні пропозиції відтворення первісного задуму храму, як він нам уявляється, як заповіт для нащадків. Пропозиції спеціально не деталізовані, щоб майбутні бажаючі повернути святиню людям не були обмежені у своїх творчих рішеннях, які, сподіваємось, будуть досконалими. Зведений після Коліївщини, в її епіцентрі, собор є символічним монументом народних прагнень волі.

Та ще більшого ефекту в цьому напрямі, ламаючи навіть усталеність канону, досяг ніжинський майстер Панас Шолудько у Вознесенській церкві в Березні. Складний багатодільний храм має в осно-

ві п'ятибанну п'ятиверху структуру. Стіни всіх бань виведено на досі небачену висоту — 15 м. Натомість структура верхів, на диво, проста — бічні бані беззаломні, з ліхтарями, а центральна має невеликий підбанник, що зсередини уподібнюється великому ліхтарю. Стіни всіх бань виведено на однакову висоту, розділових стін між банями зовсім немає, лише під самий верх стін, через потрійні паруси, ніби капітелі, виводиться узвичаєна п'ятидільна структура, на яку й спираються шатра. Над складним, але суцільним простором храму, на значній висоті, співмірній з шириною не однієї, а трьох бань, як у Софії Київській, немовби піднесені у повітрі шатра з ліхтарями, видимі всі одразу. Вони немов пливуть, ні на що не спираючись, як хмари в небі, як зоряні світи, звідусіль ллються потоки світла, над нами весь величний Світ, його модель. Стають у пам'яті знаки Світу на палеолітичних пташках Вирію, стають у пам'яті священні знаки на традиційній тканині, у різдвяних пташках, павуках, теремках та лампадках, пишні, немов заквітчані, хрести традиційних храмів.

Народ таки виспівав у храмах свою одвічну духовну пісню Світу, на повен голос виспівав пісню своєї віри, якою повноцінно жив, якою творив видатну культуру, віру, з якою мав іти у майбутнє, віру, досконалості якої немає альтернативи.

Раїса Свирида

З історії поширення вітряків на землях України у XIX–XX століттях

Згідно зі статистичними описами на території України у XIX та на початку XX ст. вітряки набули значного поширення, і в багатьох регіонах кількісно переважали водяні млини, хоч ті з'явилися давніше. З розвитком зернового та борошномельного господарства, після відміни кріпосного права, в Україні були сприятливі умови для масового будівництва вітряків селянами. Ставили їх переважно на громадських територіях — вигонах, крутих схилах, при дорогах на польових пагорбах. Це були, як казали в народі, «дядьківські» вітряки. Будували їх господарі в складчину або сукупно з роди-

Краєвид з вітряками на околиці м. Прилуки. Фото 1913 року.

чами: батько й сини, брати чи інші близькі родичі. Споруджували самі або наймали майстрів. Млинарська справа, як і вітряк, передавалась у спадок синам. Так було і в родині Шевченкового брата Микити: мірошником був його син Петро, і Петрову дочку Олену називали мірошниківна. Мірошником був і Петрів син Тиміш, Микитів онук, а коли його вітряк забрали в колгосп, то згодом уже в колгоспі працював на тому вітряку Тимошів зять (з розповіді онуки Петра Микитовича Шевченка).

У степових хліборобських районах по деяких селах ще майже до 20–30-х років XX ст. кількість вітряків досягала сотні, а то й більше. Так, на Дніпропетровщині у селі Прядівка «вітряків було 120, вони були на стовпах, повертався весь вітряк, а один був такий, що верх повертався». У роки запровадження насильницької колективізації заможних господарів розкуркулювали — відправляли на висилку, а вітряки відбирали до колгоспів. Частину вітряків знищила війна, а ті, що вціліли, працювали в колгоспах в основному до 50–60-х років XX ст., коли господарства перейшли на електродвигуни.

За оцінками відомого і поважного дослідника народної культури Стефана Таранушенка «вітряки разом із дзвіницями та церквами визначали характер старовинної української монументальної народної архітектури», вони були головними акцентами в архітектурній композиції села і його окрасою. Як пам'ятки народного будівництва, вітряки увібрали і зберегли кращі будівельні традиції з її регіональними особливостями архітектурних форм будівлі та її

частин — даху, фасаду тощо. С. Таранушенко визначив поширені в Україні типи вітряків: **вітряки-башти, вітряки-комори** на піддашку і **вітряки**, що повторювали форму клуні, хати, культових будівель. Крім того, вітряки розрізняють з **поворотним корпусом** і з **поворотним верхом, зрубні і каркасні, одноповерхові і двохповерхові**. Залежно від потужності вітрів і самих вітряків, ставили на валу по чотири, шість і вісім крил, а бувало й десять.

В Україні найпоширенішими були **стовпові вітряки з поворотним корпусом навколо масивного стовпа, глибоко закопаного в центрі нерухомого рубленого стільця.** Їх будували **одноповерхові і двоповерхові, зрубні і каркасні** з місцевими архітектурними особливостями облаштування ганків і дахів.

Одноповерхові стовпові зрубні вітряки мали рублені стіни, дах з піддашком над ганком, подібно до селянської рубленої комори. Як відзначав С.Таранушенко, «стовпчики, часто фігурного профілю, та "лиштовки" вгорі над стовпчиками часто прикрашали як вітряки, так і комори». На Чернігівщині такі вітряки називали **млинки.** До цієї групи відносимо вітряки у селах Берестовець, Смоляж, Оленівка Борзнянського району.

Одноповерхові каркасні вітряки за силуетом подібні до зрубних, з невеликим шальованим корпусом, як вітряк у селі Хотинівка Носівського району Чернігівської області. Це **одноповерховий каркасний шальований шестикрилий вітряк** на низькому **зрубному стільці, з піддашком**, критий на два схили дошками. Тип одноповерхового каркасного вітряка був відомий і на Полтавщині.

Обидва варіанти одноповерхових вітряків подібні між собою: і каркасний, і зрубний корпус вітряка встановлений на **зрубному стільці** (інша назва **колодязь**) на підвалинах, які називають **братами.** В центрі стільця глибоко закопаний у землю стовп, який називають **дідом.** Вгорі на **крутлий шип** стовпа насаджується масивна **балка баба**, кінці якої врубані у стіни, поверх **баби** настеляється підлога. Над підлогою влаштовується окремий **поміст** для жорен. Над дверима — високий піддашок. Дах, трисхилий на кроквах, укривали соломою, деревом, рідше бляхою, а в колгоспах перекривали і шифером. Через невелику висоту, а відповідно й малу довжину та малу потужність крил, всі ці вітряки робили шестикрилими.

За свідченням сільських старожилів в одному й тому ж селі стояли різні типи вітряків, особливо це характерно для Чернігівщи-

ни. Так, у селі Озеряни Варвинського району Чернігівської області було півтора десятка вітряків, одно- і двоповерхових, на 1988 р. збереглося лише два з них, обидва на 6 крил, один працюючий, а другий — ні. У двоповерхових вітряках були й **ступи з товкачами**, які встановлювали на підлозі при боковій стіні. У селі Дейманівка стояло 11 вітряків на шість крил, на вітер повертався вітряк **гирлом (вирлом)**.

Одно- і двоповерхові вітряки будували й на Київщині, так у селі Сеньківка Бориспільського району: «було шість млинів на шість крил, були одноповерхові і двоповерхові вітряки»[51].

Двоповерхові стовпові каркасні вітряки відомі мало не по всій Україні у численних регіональних варіантах, на чотири, шість і більше крил. На Дніпропетровщині корпус таких вітряків ставили на високих рублених стільцях, а в Запорізькій області — на високих мурованих стільцях. На Хмельниччині один із таких вітряків — десятикрилий. Це вітряк села Дерев'яне на фото 1928 р. відомого дослідника народної культури Костя Мощенка. Двоповерховий каркасний корпус вітряка встановлений на низькому широкому зрубному стільці. Стіни шальовані. Дах двосхилий.

У селі Велика Вільшанка Васильківського району Київської області «на горі було 12 вітряків на два поверхи, на чотири крила»[52]. Про поширення в цьому районі двоповерхових каркасних вітряків свідчить недоруйнований вітряк у селі Ксаверівка. Він встановлений на пагорбі над долиною на краю городу Зінченка Миколи Павловича. Будував цей вітряк його дід Зінченко Сергій у 20-х роках XX ст., який також забрали в колгосп, там він був у роботі до 1953 р. З розповіді Миколи Павловича буря зломила на млині крила (було чотири) і знесла дах. З уламків видно, що вітряк був двоповерховий, шальований, на другому поверсі був зроблений невеликий піддашок. Випуски балок підлоги піддашка на кінцях вирізані зубцями. Вал з колесом обвалився всередину вітряка, збереглося обладнання, жорна, **вирло** (так називають дишло) з колесом. На вітер повертали вітряк **бабкою**, що лежить поряд з вітряком[53].

---

[51] Таранушенко С. Вітряки. Гравюри Л.Літошенко. 1944. Гр..№7.

[52] Записано автором у 2001 р. в с. Шевченкове Звенигородського району Черкаської області від Секлети Артемівни Шевченко.

[53] Записано автором у 1986 р. у с. Прядівка Царичанського району від Лисенка Тимофія Євграфовича, 1907 р.н.

Двоповерховий каркасний вітряк на чотири крила ще стоїть у селі Яхни Миронівського району. Корпус вітряка встановлений на високому рубленому стільці, який зашитий дошками.

Окремий варіант двоповерхових стовпових вітряків становлять буковинські вітряки. Вони вирізняються тим, «що верхній поверх у них нависав над нижнім», або з одного боку, або з двох боків і, крім того, такі вітряки мали асиметричне розташування висячого ганочка і сходів до нього[54].

На Чернігівщині **двоповерхові стовпові вітряки** будували як **каркасні,** так і **зрубні**. У селі Дрімайлівка Куликівського району у 20-х роках було 32 вітряки, з них два великі зрубні[55]. Каркасні двоповерхові вітряки виявлені у селах Головеньки Борзнянського району і Петровське Бахмацького району. Обидва шестикрилі, шальований корпус зведений на низькому зрубному стільці, висота другого поверху менша за перший поверх. Перед дверима на перший поверх — невеликий ганочок. Плахти на крилах невеликі. Трисхилий дах критий соломою.

Зрубні двоповерхові вітряки. Вітряк у с. Ядути Борзнянського району Чернігівської області побудований у 1910—1911 роках. Зрубний корпус з трисхилим дахом стоїть на високому рубленому стільці. Піддашок зроблено на всю висоту, а підлога — лише на першому перед дверима, на другому поверсі на місці дверей влаштовано люк для прийому мішків з зерном. **Правило** (дишло) закладене між підвалинами-**братами** і підвішене на дерев'яному хомуті. До піддашка підвішене **жлукто,** яке накидають на закопані навколо вітряка стовпці і, накручуючи кілком товсту вірьовку — **кодолу** на **жлукто**, навертають **правилом** вітряк на вітер, або одвертають од вітру, щоб зупинити.

Двоповерхові зрубні вітряки були поширені й на Харківщині, деякі з них збереглися в Балаклеївському районі.

Козлові вітряки — варіант стовпових, у яких центральний стовп не закопується в землю, а врубується в масивну хрестовину і підпирається підкосами-**козлами (п'ятерями).** Для **козлових вітряків** також характерні **одно- і двоповерхові види**. Терени поширення цього типу — Волинське, Рівненське й Житомирське Полісся, де високий рівень ґрунтових вод не дозволяє закопувати стовпа глибоко в землю.

---

[54] Таранушенко С. Вітряки. Гравюри П. Літошенко. 1944. — С. 1.
[55] Таранушенко С. Там само.

На Рівненщині цей тип представляють вітряки Гощанського району. У селі Витків було три вітряки, зберігся один, але у занедбаному стані, працював до 70-х років минулого століття. У с. Красносілля було два вітряки, зберігся один, відреставрований. Це високий двоповерховий каркасний козловий вітряк на чотири крила, з кілевидним дахом, покритим дранкою, раніше був покритий гонтом. У Корецькому районі виявлений подібний високий чотирикрилий вітряк у с. Городище. Довгі крила трохи плахтовані. Дах двосхилий зі зрізаним переднім кутом, виступає над дверима на фігурних підкосах. На другому поверсі влаштовано люк для прийому мішків із зерном.

Подібні вітряки у селах Хотивель (з плахтованими, розширеними на кінцях крилами) і в Качині на Волинському Поліссі. Вітряк у с. Макаревичі Ківерцівського району вирізняється ромбічним шалюванням фронтону і криволінійним нижнім обрізом піддашка з фігурними підкосами. Збереглася конструкція ганку. Критий вітряк дрібними дошками-дранками.

На Хмельниччині у с. Бесідки виявлено два невисокі двоповерхові козлові вітряки на чотири крила, з піддашками над входом. Один із вітряків був діючий, його доглядав Гнець Іван Бартохович, який пропрацював тут мельником 29 років, сам міг полагодити механізми. А вітряк, за його словами, був зроблений у 1923 р. Центральний стовп тут також називають **король,** а бокові — **п'ятері**[56]. Кінці підвалин хрестовини фігурно зарізані зубчатими уступами, як традиційно вирізають на випусках хатніх сволоків.

Шатрові вітряки з поворотним шатровим верхом. З-поміж них розрізняють **зрубні й каркасні**, по-місцевому їх називають **шатрові (шатровки)** і **круглі (кругляки)**. Зрубні **кругляки** виведені двоповерховими **восьмериками** з поворотним **шатровим верхом**. Вони були відомі на Правобережному Поліссі (на Рівненщині, Житомирщині), але значного поширення набули на Лівобережжі. Таким є вітряк у с. Семенягівка Чернігівського району, зведений **восьмериком** з соснового брусся, з круглими віконцями, що нагадують бійниці оборонних веж, напевне, як пам'ять про давні традиції оборонного будівництва. Як і у всіх **кругляках**, на випадок, коли крила, залежно від напряму вітру, можуть перекрити доступ до дверей, зроблено ще одні двері — навпроти. Дах поворотний, також складений **восьмериком**, з додатковим зрубом під оголовок

[56] Записано автором у 1988 р. від Костенка Петра Павловича, 1918 р. н.

валу. Дах критий дошками. Такі **крутляки** будували і в Борзнянському районі, зокрема в с. Сапонівка.

Своєрідністю позначені виявлені **кругляки** на Сумщині. Так у с. Піски **зрубний восьмерик** приземистий, а **правило** так само довге, з **підкосами**, дах також зроблений **восьмериком**, але без додаткового зрубу, критий соломою. У кращому стані був на той час вітряк у с. Нова Слобода, що має подібні характеристики зрубу, даху і **прави́ла (дишла)**, на кінці якого є колесо для повертання вітряка.

За свідченням Клишти Ганни Харлампівни, **крутлі** вітряки були і в Бориспільському районі Київської області: «Було одинадцять вітряків, рублені в зруб, круглі. Криті дошками-шалівками».

Шатрові вітряки з каркасним корпусом значно вищі за **кругляки**, різняться між собою формами стін і поворотного даху. Так, чотирикрилий вітряк с. Ярославка Бобровицького району Чернігівської області мав високий циліндричний корпус, зведений як дванадцятигранна каркасна конструкція, шальована зовні. Поворотний **шатровий дах** невисокий, зі складною системою **прави́л** для навертання даху на вітер. Розібраний у 1980-х роках XX ст.

Відомі на Чернігівщині **каркасні шатрові вітряки** з особливим, звуженим доверху восьмериковим корпусом та нависаючим над ним поворотним каркасним дахом, зведеним також **восьмериком** і вивершеним **вальмовим** дахом. Верх такого вітряка навертається цілою системою **прави́л,** з допомогою **жлукта** і **кодоли**. Це високі, а отже й потужні **вітряки — машини**. У 1986 р. в с. Прачі Борзнянського району був обстежений восьмигранний триповерховий вітряк на чотири крила, з високим поворотним верхом і складною системою **прави́л**. У стінах трьох

поверхів цього вітряка для освітлення вирізані вікна. На той час обладнання було збережене. Вітряк стояв у полі за селом. До цієї групи можна віднести вітряки в селах Тамарівці і Мутичеві, вони подібні, але значно нижчі. На фото видно, як у вітряках бокові **правúла** врубуються у центральне правило.

Окрему групу становлять **шатрові вітряки** північно-східної Сумщини. Це, власне, ті ж машини, але вочевидь, з привнесеними певними особливостями архітектури. Звужений доверху каркасний шальований **восьмерик** має внизу навколо прибудовані приміщення під одним дахом у вигляді опасання. Поворотний верх критий опуклим дахом, зведеним по **кружалах-журавцях** куполом, що дозволяє розмістити у просторі даху колесо великого діаметру. При значній висоті вітряка це підвищує потужність і дозволяє підвищувати швидкість руху. Подібні вітряки у селах Калинівка і Миколаївка. Один із найбільших на Сумщині — це вітряк на хуторі Муравейня села Фотевиж з великими плахтованими крилами на масивних **коромислах**, з великим купольним дахом, на вершині якого встановлений флюгер. Внизу корпуса — опасання над великою квадратовою прибудовою комори.

Своєрідні поєднання традицій **шатрових вітряків** бачимо у вітряку з с. Лутава Козелецького району (Чернігівщина). На першому поверсі зрубна комора, виведена **восьмериком**, над зрубом встановлений каркасний шальований корпус, звужений доверху і вивершений **поворотним шатровим** дахом із збереженою системою **правúл.**

Великий триповерховий каркасний шатровий вітряк стоїть у с. Пустовіти Миронівського району на Київщині. Його побудував 1902 р. місцевий селянин Кузьма Дрига, застосувавши жорна і металеві механізми, привезені з Франції. Через велику висоту вітряка повертати шатровий дах правилами знизу складно, тому на даху встановлено невеликий вітрячок, з допомогою якого через зубчаті механізми розвертали дах з крилами у потрібному напрямі. Майже все обладнання збережене, але потребує реставрації, як і сама будівля.

Зібрані матеріали побіжних польових досліджень про вітряки регіонів Полісся й Середньої Наддніпрянщини свідчать про високий рівень освоєння селянами технічно складних борошномельних механізмів в поєднанні з віковим досвідом народного будівництва і вироблення трьох типів вітряків з різними підвидами та варіантами,

які діяли в цих регіонах з кінця XIX до 20–30-х років XX століття і в значно меншій чисельності до середини XX ст.

Під час обстеження доводилося бачити у деяких селах по одному, по два і дуже рідко по три вітряки, найбільше їх було збережено на Чернігівщині. Всі вони були побудовані на початку XX ст.: 1905–1910 роки, 1923–1928 роки, а два – в XIX ст. Лише зрідка траплялися доглянуті і «працюючі» вітряки. А більшість із цих будівель на кінець 80-х років зазнали жахливих руйнацій: поламані крила, обдерті стіни, пошкоджена покрівля, розбите обладнання, двері та інші деталі. І як писали про них поети, «*Стоять старенькі і похилі, Чорніють латані боки*», а часом «*Хрестом на горі височіє вітряк, Мов знак, що село вигибає*». А колись ці крилаті велети своєю кількістю і мальовничою урочистістю вражали мандрівників, приваблювали художників, поетів і письменників. Видавалися поштові листівки з фотографіями сільських краєвидів з вітряками, як на фотографії 1913 року в альбомі Івана Гончара – типовий краєвид околиць Прилук, де розміщено 14 вітряків на шість і чотири крила[57]. А на одній із таких листівок із зображенням вітряка був напис: НЕ ЗАБУВАЙ свою рідну УКРАЇНУ (на Бахмацькій сторінці альбому)[58].

Традиційно в завізну пору, коли до вітряків ставали в чергу, щоб змолоти зерно, не лише односельці, а й приїздили хлібороби з навколишніх сіл, там вирував справжнісінький сільський майдан, де обговорювалися всі події, вирішувалися життєві й господарські проблеми, укладались різні домовленості. В іншу пору, коли вітряки не працювали, біля них по теплу збиралася молодь, любили гратися діти: «Навесні діти гуляють на вирлі вітряка»[59].

І сьогодні де-не-де ще можна побачити недоруйновані залишки вітряків, що сприймаються як німий докір сучасникам за безгосподарність і байдужість нашого сьогодення. Проте є й хороші приклади пошанування цих величних пам'яток українського хліборобства.

У 90-х роках XX ст., коли «подув свіжий вітер перебудови і гласності, не байдужі до долі млина люди» у с. Теклине на Черкащині взялися рятувати його. Так сільська громада толокою відбудувала свій вітряк, споруджений у 1907 р. селянином Маньком

---

[57] Записано автором в 1999 р. у с. Дударків Бориспільського р-ну Київської обл. від Клишти Ганни Харлампівни, 1903 р.н.

[58] Луків М. Вірш «Село».

[59] Історико-етнографічний мистецький альбом Івана Гончара «Україна та українці» (вибрані аркуші). Київ, 2006. – С. 205.

Василем Михайловичем. Спільна праця здружила односельців, наповнила їхні душі спільною радістю і гордістю за свій труд. Біля вітряка вони проводили свято села і своєї вулиці. Всередині будівлі повісили дошку, на якій виписана історія вітряка і прізвища його рятівників. І, як диво, стоїть цей чотирикрилий стовповий вітряк на горі над розлогою долиною на краю села по Смілянській дорозі.

На Рівненщині в с. Красносілля Гощанського району відремонтований вітряк став центром проведення обласних фестивалів народної творчості, історії та побуту «Красносільські вітряки». На свято поблизу вітряка демонструють свої вироби народні майстри, у традиційних куренях сільські громади представляють національні страви за старовинними рецептами, виступають народні колективи.

У 1991 р. в с. Витачеві Обухівського району Київської області було встановлено на краю села на плату над Дніпром дерев'яну каплицю і традиційний чотирикрилий стовповий вітряк за програмою проведення Собору Української Духовної республіки. На замовлення Олеся Бердника будівельні роботи виконали реставратори будівельно-реставраційної майстерні Українського товариства охорони пам'яток історії та культури за проектами архітектора Сергія Верговського. Проект вітряка розроблено за обмірами залишків недоруйнованого вітряка в Трахтемирові (збереглися рублений стілець та окремі елементи каркасу). Із старого вітряка використані жорна. Будівля потребує догляду селищної ради та громади.

Вітряк у с. Круподеринці Оржицького району Полтавської області відремонтували силами сільського колективного господарства і запустили в дію механізми. У 2003 р. вітряк був діючим.

Існує ще одна форма збереження вітряків і млинів — в державних і приватних музеях просто неба: в Києві, Переяславі-Хмельницькому, в Рокинях під Луцьком, у селах Вереміївка і Стецівка Черкаської області, де зібрані колекції регіональних типів вітряків.

У селі Калита Броварського району на Київщині в пам'ять про те, що на початку XX ст. там стояло 62 вітряки, змалювали золотистий вітряк на синьому тлі на сучасному гербі і прапорі.

На Черкащині з ініціативи історика і краєзнавця — кандидата історичних наук Лавріненка Назара в програмі діяльності громадської організації «Молодь за відродження села» поширився молодіжний рух за порятунок вітряків і водяних млинів на їхніх історичних місцях. На території області зафіксовано 28 вітряків, з них 4 у хорошому стані. У 2008 р. Назару Лавріненку вдалося громад-

ською толокою врятувати від знищення столітній вітряк в с. Івківці Чигиринського району — відремонтували корпус, крила, дах та обладнання, і все зафільмували. У 2009 р. з ініціативи того ж Н. Лавріненка у Черкасах проведено першу Міжнародну конференцію «Історія українського традиційного млинарства», в роботі якої взяли участь історики, археологи, етнологи, архітектори, науковці музеїв, краєзнавці, аспіранти, студенти, були члени Міжнароної млинологічної асоціації (TIMS) з Нідерландів і Німеччини. За пропозицією президента цієї Асоціації Віллєма ван Бергена і за підтримки учасників конференції була створена Українська млинологічна асоціація. Це добровільна громадська організація, діяльність її спрямована на виявлення, оприлюднення, дослідження та відновлення пам'яток українського млинарства. Створений сайт «Млини України», в якому формується база даних про українські вітряки й водяні млини, їх беруть на облік як пам'ятки місцевого значення. Асоціація клопочеться про впровадження для вітряків і млинів статусу пам'яток народної архітектури державного значення. У порівнянні надвисокого рівня охорони пам'яток млинарства в Голландії із занедбаним руйнівним станом відповідних пам'яток нашої спадщини Назар Лавріненко відзначив, що матеріальна бідність наших громадян і культурна злиденність заможних людей призводить до мовчазної згоди влади й суспільства на руйнацію нашої минувшини, а відтак, додамо, і до безпам'ятства нашого майбутнього. І болить душа від того, що

Все менше й менше вітряків стає.
З них кожен — мов реліквія з музею
Чи дивний птах, що зрісся із землею,
Й крило донизу опустив своє.
Ті жорна, що мололи стільки літ,
Не раз іще печаль старечу зітруть...,
Бо це ж вони з непогамовним вітром
Так вибілили борошном наш світ.
На що устами поета Петра Осадчука
Відповіли вітряки-диваки:
— Перестанем крилами махати —
Засумують діти коло хати,
Вколо сонця не буде кружляти
Земля-мати,
Як самі надумаєм літати...[60]

---

[60] Там само. — С. 199.

Лідія Орел

Художні промисли

В Україні традиційне мистецтво було невід'ємною частиною побуту. Споконвіку наш народ прикрашає житло, одяг, речі домашнього вжитку. Ні тяжка праця, ні злигодні, ні суворі випробування, які не раз випадали на долю нашого народу у минулому, не змогли погасити природного потягу до краси.

У мистецтві і через нього народ виражав себе, виявляв нестримне прагнення до кращого життя, до щастя, плекав мрії про прекрасне, засвідчував велич свого безсмертного духу. Люди жили в гармонії з природою за хліборобським календарем та родинними і громадськими традиціями.

За своєю природою народне мистецтво — творчість селян. Кожна родина більшість речей виготовляла сама, дещо купували на ярмарках. Народне мистецтво пройшло шлях від домашнього заняття до ремесла та художніх промислів.

* * *

Організація виготовлення речей широкого вжитку має витоки ще з княжої доби, раннього середньовіччя. Цехи об'єднували кушнірів, гончарів, шевців, кравців, кожум'яків, ложкарів тощо. Цехи, які очолювали найповажніші майстри, дотримувалися певних правил, кожен мав свою атрибутику, корогви. Новачків, які приходили в цех навчатися ремесла, називали партачами. Якщо, скажімо, майстер малював ікону, то фарби йому розтирав помічник. Як відомо, цим займався і юний Тарас Шевченко.

Ремісничі цехи мали спеціальні комори на кшталт художніх салонів. Особливо багато їх було на Лівобережній Україні. У Західній Україні славилися ремеслами Львів, Галич, Дрогобич, Косів, Самбір та інші міста.

У XVII ст. почали створюватися мануфактури, наприклад, на Волині у Горохові ткали сукно. Була також мануфактура у Почаєві: там у лаврі продавали сукна місцевого виробництва.

У XIX ст. у Східній Україні, зокрема у Києві, Чернігові, Полтаві, з'явилися земства. Вони організовували майстерні, гуртували навколо них надомників, запрошували художників розробляти узори за місцевими зразками і випускали альбоми, листівки,

присвячені творам мистецтва. Саме земства робили багато для розвитку ремесел: постачали майстрам сировину, організовували збут продукції. Художні вироби йшли за кордон, на міжнародні виставки, де одержували золоті й срібні медалі.

На початку XX ст. Варвара Ханенко відкрила в Англії магазин української вишивки, а в місті Чикаго працював магазин вишивки одного українського села — Клембівки, що на Вінниччині.

У 1906 р. у Києві вперше відбулася виставка ужиткового мистецтва та кустарних виробів. Величезний успіх експозиції, очевидно, спонукав її організаторів заснувати того ж таки року Київське кустарне товариство. Воно проіснувало 10 років, проте зробило чимало.

Микола Біляшівський та брати Данило і Вадим Щербаківські започаткували Київський міський художньо-промисловий та науковий музей, де широко представили твори майстрів народного мистецтва. Було створено низку майстерень, зокрема й навчально-показових. Народні митці отримували певну допомогу матеріалами, обладнанням, замовленнями.

* * *

1918 р. більшовицька влада видала декрет про народні художні промисли: кустарне виробництво зокрема не підлягало націоналізації. Так започаткувалася мережа художніх промислів: у Богуславі на Київщині ще в 20-х роках було засновано суконну фабрику, а в 50-х — фабрику художнього ткацтва. Колись можна було зайти в магазин і купити цілий набір богуславських виробів, до того ж за доступними цінами: штори, скатертини, серветки, наволочки, рушники.

На початку XX ст. з'явилися різні майстерні. Про це подбали меценати, які не тільки збирали музейні колекції, як це робили Галагани, Терещенки, Тарновські, Харитоненки, Симиренки, а й розвивали народні ремесла. Так, на Київщині в селі Веселинівка, звідки походить наша славна художниця Ганна Собачко-Шостак, меценатка Прибильська об'єднала ткаль і художників. Ганна Собачко розробляла ескізи для килимів Київщини, а килимарниці їх ткали. Вироби добре розходилися, їх охоче купували.

Успішно працювали художні підприємства в Кролевці, Богуславі, Переяславі-Хмельницькому, Решетилівці та інших містах.

Так тривало до 60-х років, поки художні промисли не підпорядкували «Укрхудожпрому».

Держава намагалася підтримувати народних майстрів, бо мала від того неабиякий прибуток. Артілі народних майстрів, а потім і підприємства «Укрхудожпрому», давали роботу десяткам тисяч людей. Значна кількість працівників була надомниками.

При незначних фінансових затратах Україна мала величезні прибутки — часто валютою. Художні вироби постачали кільком десяткам зарубіжних країн. Позитивним було те, що митці мали замовлення, сировину, централізовану реалізацію виробів та гарантовану оплату праці.

Безумовно, часто майстер потрапляв під ідеологічний прес: компартійні «цербери» вилучали з народного мистецтва традиційну українську символіку, наприклад сварги і хрести. Борючись з архаїкою, так званими «пережитками», вони нищили тисячолітню художню мову народу.

У роки горбачовщини новоявлені бізнесмени ринули в художні промисли України за великим заробітком. Кооперативи народних промислів організовували всі, кому не лінь. До Європи, США та Канади масово вивозили «національні сувеніри» — від дешевих виробів (кітчу) і до високохудожніх мистецьких творів, які становлять національну цінність.

Таким чином зменшилась кількість ринків для збуту високохудожніх творів. Саме на них працювало багато підприємств «Укрхудожпрому»: фабрики художньої вишивки «Вінничанка», «Полтавчанка», аналогічні підприємства в Переяславі-Хмельницькому, Клембівці та ін. Величезні колективи професійних майстрів залишились без замовлень.

* * *

В Україні в кінці 90-х років художні промисли зазнали такого ж руйнування, як і більшість фабрик, заводів, колгоспів і радгоспів, закрито десятки підприємств художніх промислів, на яких працювало близько 100 тисяч майстрів, це нагадує горезвісну китайську «культурну революцію».

Отож можна сказати, що художні промисли всі розвалені, не подбала про них жодна організація — ні Міністерство культури і туризму, ні Комітет Верховної Ради з питань культури і духовності. А сировина в Україні є. Хіба для кошиків перевелася

лоза? Або хіба важко знайти нитки для вишивання? Попит на вироби народних майстрів є, потрібно тільки вміло організувати їх збут. А як пояснити, що в Києві закрили художні салони на вулиці Б.Хмельницького та Площі Толстого?

Ось таку картину на власні очі бачила автор у 90-і роки: на порожній Богуславській фабриці ткали лише дві жінки, бо інші працівниці перейшли на підприємство з пошиття робочого одягу, яке відкрив німець-інвестор.

У Лубнах у художній майстерні — картина була гнітюча: повибивані вікна, у дворі притулена будівля, де ми застали директорку, котра приватизувала цю фабрику. Вона й мови української не знає, їй байдуже наше мистецтво. Розпитуємо:

— Що у вас діється? Скільки людей працює?

— У нас є 30 вишивальниць.

— Зараз робочий день, — дивуємося, — і нікого немає.

— Немає попиту на нашу продукцію, немає збуту, — пояснює директорка. — Наші жінки полють буряки, за це їм дадуть цукру або соняшникової олії.

Художні вироби, над якими вони трудяться — то машинна вишивка. Якщо їх порівняти з виробами минулих років (скатертинами, рушниками, що завалялися на складі), то це — небо і земля! Орнаменти далекі від місцевих традицій.

У Санжарах на Полтавщині колись працювало 400 вишивальниць у традиційній техніці, за санжарську сорочку українці з діаспори платили 400 доларів.

На фабриці та ж картина, що й в Лубнах: майстрині у полі, у приміщенні нудьгує директор. Продукція залежується на складі і не має попиту через низьку художню якість. Це сталося не без втручання «Худпрому».

В Опішному, яке називають столицею гончарства, виготовлення художньої кераміки занепало. На приватному підприємстві «Гончарне коло» керамічні вироби (макітри, вазони, глечики) формують на верстатах. Централізованого вивозу продукції немає. А люди потребують глечика, в якому краще зберігається молоко, макітри, щоб розтерти мак. Гончарі, які виготовляють ці речі вдома, не мають транспорту, щоб кудись їх відвезти. І ось стоять біля багатьох дворів кошики із гончарними виробами. Хто ж їх купить?

У домашніх умовах у селищі 15 осіб (переважно це люди похилого віку) виготовляють дитячі іграшки, різні скульптурки.

Перед Великоднем багатьом потрібні пасківники — керамічний посуд для випікання пасок. Його виготовляла одна родина в Нових Петрівцях, що під Києвом. Привезли ми ці пасківники до Києва, і їх одразу розкупили. Кожній жінці хочеться спекти пасочку не в якійсь там залізній коробці, а в спеціальній формі, зробленій вручну із випаленої глини.

У Косові було об'єднання «Гуцульщина», до якого входило 10 тисяч майстрів. Працювали різні цехи, а також надомники. Сюди завжди приїжджали туристи і купували художні вироби, майстри здавали їх у салони. На початку 90-х років через борги за комунальні послуги об'єднання закрили. З 10 тисяч майстрів тільки 400 об'єднані в приватне підприємство. Нині сотні майстрів Гуцульщини заробляють на прожиття, створюючи художні вироби, і самотужки везуть їх у різні райони України.

Ще в 80-ті роки у Кролевці на фабриці працювали сотні ткаль. Значну кількість художньої тканини виготовляли технікою «ручний перебір». Сьогодні фабрика закрита, працює невелике приватне підприємство. На кролевецький рушник є і тепер великий попит, адже це найкращий подарунок. Ще до 1917 року кролевецькі рушники йшли на експорт.

В акціонерне товариство перейшла художня фабрика Переяслава-Хмельницького. Машинна вишивка витісняє ручну..

Закриті художні підприємства в усіх обласних центрах України, а отже, й художні салони та відділення в універмагах.

* * *

У світі ми, українці, здобули славу як народ-митець, народ-романтик. У кожній країні, де є велика українська громада, а це насамперед стосується США, Канади, Австралії, Європейських країн, обов'язково є українські хорові та танцювальні колективи, церкви, музеї, недільні школи. Українці вишивають, малюють, виготовляють писанки, дотримуються церковних та календарних обрядів. Духовні потреби наш народ задовольняє без фінансової допомоги урядів тих країн, де він проживає.

З 70-х років минулого століття співробітники Національного Музею народної архітектури та побуту України в польових експедиціях відшукують народних майстрів і запрошують їх на свята в Музей понад 30 років. Музей для відвідувачів було відкрито у 1976 р. Співробітники помітили, як гостям хочеться спілкуватися

з творцями зокрема мистецьких речей, а то й бачити процес їх виготовлення. Благодатні умови експозиції Музею дають можливість показувати народні обряди, виступати фольклорним колективам. У Музеї традиційними стали: День вишивальниці та ткалі, День різьбяра та майстра плетіння, День гончаря та коваля.

З 1983 року Музей традиційно проводить Весняний та Осінній етнографічні ярмарки. На музейних святах неодноразово побували старші майстри, які працювали в традиціях — Олександра Селюченка, Олександра Великодня, Гаврила та Явдохи Пошивайлів, Марії Руденко, Зінаїди Магеровської, Уляни Кот, Антона Штепи, Марії Шевчук, Михайла Китриша, Марфи Тимченко, Олександра Ганжі та інших. Дехто з них уже покійний.

Мистецькі традиції продовжує і розвиває молодь.

З усіх видів сучасного народного мистецтва перше місце посідає вишивка рушників і сорочок. Відроджуються забуті техніки. Найбільше вишивальниць в Івано-Франківській, Львівській і Чернівецькій областях. Вишивають у самому Києві та Київській, Черкаській, Полтавській, Чернігівській областях, не відстає і Поділля. Останніми роками вишивають в усіх південних областях України. Треба сказати, що ручна праця дуже копітка. Наприклад, щоб вишити довгий рушник чи сорочку, застосовуючи кілька технік, треба місяць трудитися, і не прихватком, тобто не час від часу, коли випадає вільна хвилина, а від світання до смеркання. У художніх салонах колись іноземці охоче купували полтавські сорочки, кролевецькі рушники, косівські ліжники. Ці вироби дозволялось вивозити за кордон.

Порівняно з вишивкою, ткацтвом в Україні займаються менше. Художню хатню тканину продовжують виготовляти на Гуцульщині, Поліссі та в деяких районах Поділля. У Богуславі за традицією тчуть Олена Попова та Валентина Міщенко. Мистецтво полтавських килимів продовжують Олександр Бабенко і Валентина Колінько. Гобелени за мотивами полтавських килимів тче Євген Пілюгін. Ліжники продовжують ткати на Гуцульщині. У решті областей України килимарство зникло.

На сьогодні гончарі працюють у Косові, Коломиї, Червонограді, Львові, Бубнівці, Опішному, Миргороді, Чигирині, Києві, Каневі, Миронівці, Умані, Василькові, Громах, Дніпропетровську, у Пологах на Запоріжжі. Поряд із традиційним посудом вони виготовляють набори для напоїв, зокрема кави, декоративну скуль-

птуру, дитячу іграшку. Свої вироби випалюють переважно в електричних печах.

Майстри з обробки дерева працюють в таких техніках: різьблення, бондарство, точіння. Асортимент виробів: скриньки, діжечки, тарелі, ложки, полички, барельєфи, меблі, дитячі іграшки. Останніми роками є попит на дерев'яну паркову скульптуру. Художньою обробкою дерева найбільше займаються: Гуцульщина, Буковина, Чернігівщина, Правобережжя, Полісся, Київщина, Полтавщина.

Плетені вироби виготовляють переважно з лози, а поодинокі майстри плетуть із соломи, берести, листя кукурудзи, рогози, корінців сосни. Як правило, це побутовий посуд, брилі, постоли, дитячі іграшки, хатні прикраси. Найбільше майстрів з лозоплетіння — на Закарпатті, Поліссі, Київщині. Попит на плетені вироби є, проте організовані приватні підприємства з виготовлення плетених меблів і посуду розпались через велику плату за оренду та податки.

На початку III тисячоліття у сільському і міському побуті також є потреба в металевих виробах — це різні сільськогосподарські знаряддя, архітектурні деталі. Є попит на металеві ґрати, хрести. По селах залишились поодинокі кузні, які працюють на вугіллі. Останніми роками з'явились приватні ковальські підприємства. Найбільше їх у Києві, Львові, Івано-Франківську, Луганську. Ковальське обладнання на цих підприємствах працює на електриці. Техніка ковальства така: кування, лиття та зварювання. Ковалі часто виготовляють скульптури та різні сувеніри, наприклад скриньки, хрести, таці, підсвічники.

Понад кілька століть малює козацька Петриківка. Для петриківського розпису не було перерви. Починався він з малювання меблів для хат та інших будівель. Вже на початку XX ст. цей розпис перейшов у станкове мистецтво — почали малювати на папері, дереві. Розмальовані петриківські дерев'яні тарелі, скриньки, вази давно є сувенірами. Петриківський розпис полюбився не лише майстрам Дніпропетровщини, а й інших регіонів України, зокрема Києва, Київщини, Кіровоградщини, Черкащини.

Останніми роками набув поширення розпис на склі: малюють народну картинку, ікони.

Малювання на дереві, крім Петриківки, мають Яворів на Львівщині, Дударків на Київщині, Ковель на Волині. Крім про-

фесійних художників, ікони малюють і митці-аматори. Деякі майстри полюбили малювати на тканині (батик). Переважно це краєвиди, квіти.

Були такі роки, що жіночі прикраси — намисто, персні, сережки можна було купити тільки в художніх салонах. Сьогодні відродили виготовлення керамічних і металевих прикрас. Та чи не найбільше виготовляють прикрас з бісеру (ґердани, силянки, плетінки). Батьківщина цих прикрас — Карпати, Поділля. Нині з бісером працюють в усій Україні.

Хоч підприємства з виготовлення шкіряних виробів давно закриті, проте поодинокі обдаровані майстри пропонують нам шкіряні пояси, сумки, гаманці, кептарі, жупани.

Був час, коли не можна було купити дитячих іграшок ручної роботи, виготовлених з природних матеріалів, зокрема ляльки. Увійшла в моду американська лялька Барбі. Та потяг до свого рідного, до спогаду дитинства відродив ляльку-мотанку. Важко сказати, в якому регіоні України такої ляльки не зустрінеш. Від неї віє теплом.

Традиційним центром гути сьогодні є Львів. Вражає багатство форм і кольорів цього вишуканого мистецтва. Це в основному сувеніри.

У роки боротьби з релігійними пережитками писанку забули. Єдина Гуцульщина, і зокрема Космач, не покидали улюбленого мистецтва. Із сакрального призначення сьогодні писанка стала сувеніром. Разом з вишиваним рушником вона є візитною карткою України. Писанку нині створює вся Україна. Шкода, що місцеві орнаменти забулися і писанкарки переважно копіюють зразки із друкованих альбомів. До того ж вдаються до створення своїх орнаментів, часто еклектичних.

Голова Спілки народних майстрів Євген Шевченко про стан народних промислів у газеті «Слово просвіти»(3–9 березня 2011р.) писав:

«Років три-чотири тому готувалася Дорожна мапа культурного розвитку в Україні, і нам вдалося підняти ідеологічний статус галузі народного мистецтва на другу позицію після мови, тому що мова, якою ми спілкуємось, і художня мова — це нероздільні підвалини. Основний масив мови базується на предметному світі. Ось це вироби з дерева, це вишивка, це кераміка, це народне малярство. Тоді ця мова жива. Зі знищенням художніх промислів втрачається величезний масив мови».

Прийнятий «Закон про народні художні промисли», підписано «Державну програму збереження, відродження і розвитку художніх промислів», але уряд Тимошенко цю програму поховав.

Програму не профінансували, ми вимагали підтримки у Василя Вовкуна, колишнього міністра культури, він нас підтримав, але нічого не було зроблено!

А щодо влади, то вона не зрозуміла важливості питання відродження. А за цим іде деградація суспільства, зникнення держави. Щоб навчитися на майстра необхідно мінімум 15—20 років. Майстер — носій культури. Це зрозуміли японці, китайці, індіанці, бо якби в них забрали народне мистецтво — то все, у них нічого не буде.

Спілкуючись з послом Ірану, запитав у нього: «Як у вас розвиваються художні промисли, народне мистецтво, наприклад килимарство?» Він розповів, що у них усе це на державному рівні: тільки від виробництва персидських килимів держава отримує 900 млн доларів!

* * *

Нами подані короткі відомості про окремі види народного мистецтва, що розвиваються за традиціями. На нашу думку, в Україні художніх промислів немає, є домашні заняття, у кращому випадку ремесла. На жаль, майстри працюють розрізнено, про сировину, як і про збут виробів, вони дбають самі.

Більшість виробів в останні роки порівняно дорогі (вишивка, ткацтво, кераміка, одяг, виконаний за народним кроєм та оздобленням). Наприклад, чоловіча сорочка «полуботка» коштує до 3 тисяч гривень.

На нашу думку, в Україні не перевелися майстри не лише з названих видів мистецтва. Об'єднавши їх у державні підприємства, можна мати значні прибутки. Тобто художні промисли України — значний внесок в її економіку.

У 80-ті роки минулого століття щорічний грошовий обіг у цій галузі сягав мільярда карбованців, близько 10 мільйонів з яких чистим прибутком осідало в державній скарбниці.

Коли питаєш того чи іншого народного майстра, що спонукає його займатися творчістю, у відповідь чуєш таке: «не можу не творити», «мистецтвом лікуюсь я», «немає роботи», «заробляю на прожиття», «потрібні гроші на навчання дітей».

Сучасне народне мистецтво продовжує розвиватися з ініціативи окремих майстрів, яких підтримує громадська організація «Спілка народних майстрів України» (на сьогодні 700—800 майстрів). Вона щомісяця влаштовує виставки народних майстрів, видає журнал «Народне мистецтво». За останні 5 років Спілка започаткувала 2 серії мистецьких видань: «Скарби українського народного мистецтва» та «Видатні майстри українського народного мистецтва».

Що можна зараз зробити для відродження народних промислів? Поки що є навчальні заклади, де молодь може опанувати ремесла. Ще є училища в Косові, Вижниці, Решетилівці, Миргороді.

Потрібна державна програма підтримки ремесел. Зволікати з цим не можна. Скоро ми будемо заносити до Червоної книги деякі види ремесел.

Свого часу ми розробили цікаву програму з пропаганди народного мистецтва, запропонували її телебаченню, але їм вона не потрібна.

Існує проблема видання альбомів зі зразками народного мистецтва.

Напевно, жоден народ не має такої потужної творчої наснаги, як наш. Українці — дуже обдарована нація, і зараз потрібно створити державний комітет, який узяв би під свою опіку художні промисли. Це — золото, по якому ми ходимо.

На малій батьківщині Кобзаря

Людмила Стогнота

Спогади Олександра Кошиця про с. Тарасівку

(скорочено)

Батько мій, священик Антоній Ігнатович Кошиць, народився 17 січня 1830 р., помер на 68-му році життя, 8 грудня 1898 р. Мій дід 20.XII 1784–30.I.1837 (священик теж) Ігнатій був на приході в селі Нізгуринцях (чи Малих, чи Великих) Бердичівського повіту Київської губернії. У цьому селі наша родина була на попівстві більше ста років, і останнім попом з Кошиців там був мій двоюрідний брат Володимир (син Андрія – рідного брата мого батька).

Батько зостався сиротою ще за малих літ, і старший його брат Андрій, що заступив місце священика 1837 р. по моєму дідові, був йому за батька. Батько був посланий у Київську (Подільську) бурсу, мабуть, близько 1840 р., звідки ходив пішки літом додому з іншими бурсаками (наче у «Вію» Гоголя).

Моя мати померла 1911 р. на 75-му році життя. Народилась 1 березня 1836 р. в родині Михайла Маяковського. То був бідний паламар у селі Лихівці на Катеринославщині. Жонатий був на бідній дворянці з роду Щербининих. Чоловік був тихий, смирний, непитущий, ласкавий, добрий батько і дуже великий мисливець. Бувало, піде на полювання на скілька днів, вертається зі здобичею уночі й під вікном гукає: «Пугу, пугу – козак з лугу».

Мама моя вийшла заміж шістнадцяти років. Придане їй дав дядько гарне, і з моїм батьком вони жили спершу у малому селі Костянці коло Трахтемирова на Канівщині. Потім у Ромашках (двадцять п'ять літ), а з 1877 р. у Тарасівці.

Моя мати пам'ятала й останніх запорожців, які прийшли з-за Дунаю при Миколі І та деякі з них розселились по селах. Таких два діди завше стояли з правого боку у церкві (тільки не пам'ятаю де — чи в Костянці, чи в Ромашках), були на голову вищі за всіх людей та мали на голові оселедці. У одного аж за вухо був закручений.

Мама дуже багато співала пісень — чумацьких, козацьких, любовних та побутових. Улюбленими її були «Гей, та виріс я в наймах, в неволі», «Та й ішов козак з Дону», «Та нема гірше так нікому, як бурлаці молодому», «Туман, туман по долині, широкий лист на калині», «Ой, стелися, барвіночку, не коренем листом», «Чом ти мене, моя мати, рано не збудила».

Та багато треба писати, щоб переказати все, що вона співала. А спів любила дуже, і як була молодша, то цілими днями, бувало, співає. А вже як сядуть за шитво з Доцею (моєю сестрою), або коли до нас прийдуть баби на оденки — тоді це був невгамовний спів. Скілько б то я міг записати тоді пісень, якби не був такий малий! Вона надзвичайно тішилася, що в нашій сім'ї усі були дуже музикальні та добре співали — і ми, й сестри, й зяті. А співали дійсно добре, це я можу сказати й зараз.

Багато мама розказувала нам про чумаків, як вони, приходячи з чумачки, привозили попові (батькові моєму) і баликів, і кав'яру бочоночок, і тарані, й чехоні, й червоної солі (цікаво, що то була за сіль червона?) та як батько відправляв їм завше молебень на дорогу.

Про Ромашки не пам'ятаю нічого, бо до свідомого віку прийшов тільки в Тарасівці, яку через те й вважаю моєю колискою.

Моя люба Тарасівка, куди переїхав мій батько влітку 1877 р. лежить в яру на дорозі (на десятій верстві) від Звенигородки до Вільшани. Її ниви межують з кирилівськими, які колись міряв босими ногами наш геній Т.Шевченко, коли «пас ягнята за селом». Це село одно з найкращих у Звенигородському повіті за своїм розташуванням. Коли їхати із Зневигородки та проїхати Гудзівку з її сумною над ставочком горою-могилою, то за Поповим Рогом виїжджаєм на узгір'я, з якого видно далеко-далеко на усі боки: аж до небокраю розіслались чудові широкі лани пшениці, жита, буряків, конюшини, рапсу (свиріпи) й рижію та бобу. На них синіють ліси, переліски, грає марево та сумують могили. Якщо стати лицем на північ, то праворуч десь у полях заховалось Козацьке, ліворуч — Майданівка, а за нею Лисянка, прямо перед очима в яру Тарасівка, за нею на рівнині — Кирилівка поруч з Будищами (з лівого боку) і

Боровиковим хутором з правого боку. За Кирилівкою — Пидинівка, Моринці, Вільшана, а там Журавка, Сегединці, Стеблів, Корсунь, Богуслав...

Це та земля, де лунають найкращі у світі пісні, де чутно найчистішу нашу мову, де сяє найясніше між усіма сонцями сонце, яку вкрило найблакитніше небо; земля — свідок козацької слави; земля, де ходили гайдамаки «зі святими ножами»; земля, по якій блукав «босими ногами» великий Тарас, яку оспівував він у своїх геніальних піснях; земля з найкращими людьми на світі. Одне слово, найкращий куточок на світі, де стоїть моя люба Тарасівка! Хіба не правда? Хай хто посміє сказати інакше.

Коли проїхати хрест на полі та під'їхати до економії Ящевського, що стоїть краї села на горі над ставком, то внизу розстелиться типове українське село: навкруги ставу, до якого спускається з гори дорога, стоять високі осокори, що берегами потягнули праворуч на хутори, до другої економії — Колясінського. У вершині ставка шепоче очерет. Прямо — дорога йде на досить просторий майдан, де посередині збирається базар, звідти піднімається вгору біля «запасного хлібного магазину» та полем біжить угору на Вільшану. Зараз за вітряком вона звертає ліворуч до Козацького, де на обрію видно серед поля високу могилу. Коли глянути ліворуч, то за ставком з осокорів виступає досить високе узгір'я — там висока трьохбанна церква з маленькою дзвіничкою у садочку на цвинтарі; до цвинтаря притулилися наш маленький садок і наше подвір'я з просторою хатою, з палісадником на дорогу, широким двором та будовами. За ним трохи далі стоїть клуня та стіжки тільки що звезеної пшениці, ожереди старої соломи, стіжки сіна, гороху, ячменю та вівса. Молотарка розправила чотирма пальцями вирла для коней, трохи далі причаївся привод з великим колесом для паса, а там роззявив рота зелений барабан, що чекає снопів, аби з ревом та виттям пожерти їх і викинути на тріскучий жвавий соломотряс, який притулився до барабана своїми червоними боками, гарненьким солідним колесом для паса. Все це запахне пшеницею, курявою, оліонафтом, заблищить сонцем, зашумить золотою соломою, загуркотить віялкою, посипле в повітря половою, простелиться по току червоно-жовтою пахучою купою зерна, залунає піснями... Треба тільки запрягти коні у ці вирла, та щоб брат Митрофан чи Федько став біля барабана в синіх окулярах, старому піджаку й картузі та гукнув: «Рушай!»

Вся наша садиба, наче рамкою, обставлена високою мальвою, і її чудові квітки — білі, червоні, жовті, фіалкові, бордо — утворюють під сонцем вакханалію фарб. Коли дивитися від економії з гори, вся ця картина разом з білою високою церквою відбивається у плесі ставка!

Біля церкви на майдані стоїть школа — досить просторий будиночок під залізним дахом. За ним город і маленька стара хата, бувша школа, де нині живе проскурниця. Ще далі — другий майдан, серед якого стоїть на місці старої церкви капличка, — там завше дівчата виводять веснянки, в той час, як хлопці грають у верниголови.

Хата наша в ті часи — я її пам'ятаю — мала вже сто років. Вона була міцна й гарна, бо поставлена з такого ж матеріалу, як і церква — це були страшенні дубові обаполи в півaршина, грубі й широкі. Коли робили в церкві хори і прийшлось працювати над цим дубом, то ламали сокири й пилки. За моєї пам'яті це була досить велика, на шість кімнат, хата старого українського стилю, крита соломою, збудована покоєм, з двома ґанками з обох боків і одним димарем на даху. Фасадом була звернена до сонця на південь, так що як стати у залі біля вікна на південь, то праворуч буде церква, а ліворуч ставок, а прямо на горі — економія. Коли підійти з півдня від воріт і церкви до хати, то в усю довжину її тягнеться ґанок-галерея, на дерев'яних старих стовпах, під солом'яною стріхою. Сюди виходить одно вікно з батькового кабінету, й вхідні двері вели до сіней. Властиво, це були не сіни, а велика кімната з глиняною долівкою. Вона називалась сіни, бо звідси топились дві грубки — одна в залу, друга в батьків кабінет. Тут ніхто не жив. Стояв столик з церковними книжками. Зимою лежав хліб «з церкви», стояли кухлики меду, було повно холодної соломи, якою топили грубки. Праворуч були двері на горище — зелені, товсті, одинарні; прямо були двері в залу, а ліворуч — двері за білу дощану ширму, де через комірчину можна було увійти в батьків кабінет. У цій комірчині на поличках стояли ріжні конфітюри, ласощі, пляшки з вином, бутлі з горілкою: цитринівкою, помаранчівкою, полинівкою й простою. Стояла також скриня з якимось полотном. Звідси були двері в кабінет, що служив спальнею. Біля вікна, що виходить на галерейку,— стіл, на ньому ріжні книжки й газети, гільзи, табак, чорнило і т. ін. Поруч стара зелена кована скриня — в ній сувої ріжного полотна. В кутку під образом широке дерев'яне ліжко з горою подушок. Тут спить

мама, а біля неї і я, коли був маленький. На стіні перський килим. Біля другого вікна, що виходить у двір — друга, чорна скриня — мама її часто розбирає: там старовинна білизна, якісь кружева, знов ріжне полотно, там же ховались і гроші. Поряд чорна комода, на якій дзеркало — невеличке, кругле, на двох колонках (крутиться), багато ріжних гарненьких коробочок і яєчко дерев'яне (без кінця яєчко в яєчку). Під другою стіною — ліжко батькове, дерев'яне, а на стіні килим повстяний з якоюсь дивною звірюкою, не то кінь, не то зебра, а на небі червоні хмари. Ліжко упирається в покриту скатеркою лежанку, страшенно гарячу зимою. На лежанці любить відпочивати батько і ми, коли буваємо у нього в хаті. Біля дверей висить страшенний старий годинник з довгим маятником та гирями. На гирях висять підкови, гайки, ще щось. Циферблат білий, на ньому намальований кошик з рожами. Коли він починає дзвонити, то спершу гарчить, шипить, тріщить, а потім довго-довго дзвонить.

Прямо з сіней двері в залу. Зала була досить простора, на три вікна, кімната. Прямо проти дверей в правім кутку був угольник — божниця; поряд під головною стіною великий рипсовий диван (канапа), оббитий зеленим шовком — рипсом, перед ним круглий стіл, критий в'язаною прозорою скатеркою.

Попід стінами гнуті віденські стільці — чорні з жовтим плетеним сітчаним сидінням. Підлоги червонуваті, мальовані, блискуче натерті воском. По них прокладені доріжки із селянських рушників.

Поруч із залою вітальня, чи, як її звали, гостинна — більш довга, ніж широка, кімната в два вікна. Тут стояла канапа — та ж сама зелена рипсова.

Сама кімната, що звалась жила, де найчастіше, після батькової кімнати, перебувала родина, була столова — їдальня. Тут стояла лежанка — пристановище загальної ліні й доброго настрою, тарасівського dolce far niente. Біля неї коло дверей маленька шафочка для чайного посуду. Поруч у одвірку завірчені нігті й волосся (див. далі). З другого боку чорна шафа з ріжними шклянками та пляшками, а поруч — низенька з посудом. Під вікном стояла чорна стара скриня теж з ріжними хустками, рушниками, полотном найрізноманітнішого віку й ґатунку. Воно йшло й на придане (віно), й на нижню білизну хлопцям, а більше всього лежало, чекаючи Страшного суду.

Із вікна тут найкращий краєвид на ставок — можна сидіти й годинами дивитись.

Далі, по другий бік вікна, наше фамілійне ліжко — широчезне, дерев'яне, непомальоване. Нас малих клали на ньому спати впоперек, покотом чотири особи! Яка не була широка звичайна сімейна ватяна ковдра, а застелити того ліжка не можна було. На ньому стояли гори подушок, і ми з Федьком, коли була погана погода і не пускали нас малих надвір, утворювали цілі баталії подушками, наче на якому полігоні.

Над столом, де обідали, висіла деякий час поганенька лампа, але після того, як Федько купив «молнію», ту забрали в кухню.

Друге вікно виходило у палісадник, і з нього видно було двір, ворота на яр та нижній город, протилежну гору з шинком (старого Шепеля), кладовище й капличку. Біля вікна стояло ліжко, на якому спала старенька тьотя Маша. Над ліжком висіли ріжні старі фотографічні портрети у рамцях.

Зі столової були двері в кухню, досить простору, з великою піччю (лежанкою теж), далі сіни й високий ґанок зі східцями вниз на двір. У сінях стояла діжка з водою для пиття.

Як видно з опису, назви — їдальня, гостинна, кабінет — були тільки, так би мовити, офіційними, бо властиво жили у всіх кімнатах, окрім зали.

У нас було багато приятелів між селянами, зокрема бабів, які приходили до мами чи що помогти, чи так посидіти у неділю та випити за нашим столом чаю з білою булкою (така, як пух, мама й сестри уміли пекти!).

Ось за столом сидить маленька, гарна, чепурна баба Виборна.

Вона не раз ходила з Филоном, Пантелеєм та Яриною до Гробу Господнього в Єрусалим. У нас в залі під образами лежать вже майже два роки маленькі проскурки, що вона їх приносить звідти. Там же у пляшечці й йорданська вода. У тій же шафці, крім того, є й пляшечка масла з Афону, воно дуже запашне, і коли помастити ним тіло, то так пече, як вогнем, аж шкіра злазить.

А ось друга баба Поліщучка. В їдальні вечором пряде з мамою та наймичками (мама моя любила прясти). Вона співає мені пісню про Нечая, а я, лежачи на лежанці, записую. Потім — «Горе мені, моя рідна мати, жити за п'яницею» або «По бережку Марусина ходить, а за нею вітер хвилю гонить» чи «Потеряв соловейко голос» — цю уже співають усі: і наймички, й мама, й сестри, і баба Поліщучка з Маринчихою та молодицею Мар'яною.

Були у нас ворожки: це баба Біланка та баба Бриндзя. Вони не тільки соняшниці заварювали та лікували бешиху, а й переляк виливали. Я сам малим багато раз був на їх курації і від соняшниць, і від бешихи. Раз, як була у мене щось наче дизентерія, то заварювали соняшниці; а то раз розпухла щока, то зашіптували бешиху, а потім клали щось, схоже на припарку: стружки зі свіжої бузини й товчену крейду на бібулі (грубий синій папір — обкладинка на цукор). Дуже дерло щоку, але чудово помогло. Дуже часто з цих лікарів користали мої сестри й сама мама, і, кажуть, успіх був повний. А що кожного року нам обов'язково стригли нігті й волосся, а потім ставили нас під одвірок, міряли зріст і на рівні голови провірчували дірку, запихали туди волосся і нігті та забивали дерев'яним чопиком — щоб ми краще росли!

Школа містилась у маленькій хатці біля церкви. Ця звичайна селянська хатка з малими віконцями була, як водиться, розділена сіньми надвоє, і ці дві кімнати з'єднувались вузеньким проходом, який ішов поза грубкою ззаду сіней. В одній кімнаті містилась нижча, так би мовити, група: буквар, часословець; у другій була вища група — псалтир, апостол, «Родное слово», арифметика. По стінах було поставлено багато образів, узятих ще зі старої церкви. Це були страшні богомази на полотні у рамах. Святі сиділи на цих полотнах цілими компаніями. Мені неприємно було на них дивитися, а чого — не знаю. Мабуть, погане було малювання. Попід образами через стіну тягнулась полиця, на якій лежали клунки, а з них пахло квасним хлібом і огірками. Вздовж стін стояли три довгих столи, які вживались для громадських церковних обідів, а біля них — довгі лавки, на яких сиділо багато хлопчиків і кілька дівчаток.

Цікаво ще було, що святкувалось у школі закінчення того чи іншого курсу (ступеня), цебто коли дочитана до кінця і вислухана яка книжка: «Часословець», чи «Псалтир», чи «Апостол». Тоді отакий «укінчений студент» приходив до школи з батьком дякувати вчителю «за науку». Подяка була грішми (скільки хто міг, мабуть, копійки які) і натурою: хліб, курка, цукор, яблука або кухлик меду, а іноді й добрий шматок полотна — це для учителя від батька. А від школяра товаришам — горщик каші пшоняної, крутої, звареної з картоплею. Цю кашу спершу куштував учитель, а потім старший у перерві, коли школа снідала, роздавав її школярам — кожному в руку ложку каші (і я одержав!). Потім порожній горщик виносився на двір, вішався урочисто на тину на кілок — і всі школярі розбива-

ли його палицями, грудками, камінцями. Це щоб хазяїн його краще вчився надалі.

Наша церква (св. Покрова): стара, трьохбанна. Побудована, як видно з різьбленого напису на одвірку вхідних дверей, у 1777 р. Дуже висока й гарна. Іконостас аж доверху. Малювання знамените. Різьба по дереву теж. Образи, мабуть, з попередньої церкви, бо темні, аж чорні. Вся церква з обаполів дубових, дуже грубих, не менше як півaршина, а то й більше. При вході з обох боків великі картини.

На криласі висить реєстр — які святі від чого помагають: Іван-Воїн від сімейної сварки, Гурій, Самон і Авива — до хазяйства. Цим найбільше правили акафистів: «Гуріє, Самоне і Авиво, моліте Бога о нас!»; «Святий Іване-Воїне, моли Бога о нас!». Цей же Іван-Воїн у правому приділі намальований на невеличкому образі з копієм, у шоломі і в чоботях, — ноги міцно стулені, а стопи вивернуто в протилежні боки (без перспективи).

Там же Варвара у намисті і вишиваній сорочці, у вінку зі стрічками. У правому притворі — страждання Варвари (малював Сологуб з Вільшани): вона стоїть навколішки і простягла вперед руки, голова уже зрубана — стоїть на землі, а Діоскор забарився рубати і тільки що замахнувся страшенним мечем, який розширюється від держала до кінця та якого він тримає обома руками. Замахнувся так, наче косить сіно.

У лівому ж притворі була вирізана з дерева фігура янгола, якому хтось надів на шию хрещального хрестика. У нього одна рука була трохи поламана і теліпалась на цвяху. Ми з ним здоровкались «за ручку».

Чудові були корогви (цех). Їх було багато, майже всі стіни ними обставлено. Всі вони староукраїнського фасону: полотно прибито прямо до дерева. Кольору ріжного: червоні, сині, зелені. Держална помережані ріжними фарбами (пам'ятаю: синя і жовта). На самому сукні часто було вшито старий козацький хрест з розширеними кінцями (сукно іншого кольору).

У вівтарі над престолом на мотузках висів великий образ: коронування Діви Марії Отцем і Сином.

У церкві спершу не було хорів. Їх уже зробили при мені, як був учителем Кривошпицький (потім мій брат Митрофан завів постійний хор). Спершу хори були через усю церкву, посередині, наче балкон або галерея. Сходи йшли з криласа і такі круті, наче лізеш

на скирду (стирту) або на горище (стрих). Потім їх перенесли назад до вхідних дверей на вимогу брата Федора, що теж був потім і учителем, і регентом. Дзвіниця була окремо і далеко нижча від церкви. Всі дзвони були дуже старі. Тільки два були новіші — великий і постовий менший, висів коло вікна, що проти нашої хати. Великий був баритон і дуже доброго звуку. Постовий (тенор) — прямо якесь чудо красоти за звуком. Був ще старий, що висів на коромислі, як в костелах, — розбитий, і в нього дзвонили тільки на ґвалт під час пожару. Голос справді мав хрипкий і тривожний: «ган, ган, ган!!!» Ми любили часто лазити на дзвіницю і дзвонити, особливо до вечірні: гарний краєвид — ставок, гори, сади, наша хата, вітряки на дорозі до Козацького, заходить сонце, женуть з поля отару, встає золота курява, блеють вівці, кричать діти, а з церкви доноситься чудовий баритон дяка Пилипа Оверковича Олександровського — співає «предначинательний» псалом — «Благослови, душе моя, Господа», який я так любив. У церкві дві-три баби. Ходить батько в старих золотих, жовтих ризах і кадить.

А коло церкви, наче слухають службу, застигли в святій мовчанці стара груша, молоді вишеньки, старий ясень і чиїсь гробки зі стертими по каменю написами.

Взагалі треба сказати, що народ у Тарасівці був дуже прихильний до церкви. Але в цій релігійности не було того кацапського ідолопоклонства, за яким криється звіряча натура віруючого, як і не було з боку церкви та її служителів ні «Сидонського цареславія», ні гіпокризії. Питання морального виховання, чи то водительства парафії було якось щасливо вирішено самим складом кліру та його моральними якостями й поводженням.

Селяни любили й довіряли своєму попові; від нього й від дяка бачили завше ласку й ввічливість. Не було в поводженню кліру ні настирливости до «пасомих», ні відсутности самоповаги й поваги до свого становища — у всім був такт і щирість; служби Божі було обставлено поетично, щиро й благоліпно; читання і спів були прості, ясні й зрозумілі. Фінансова сторона церковних справ була в руках братчиків, ні в чому не було ніяких вимог (що дуже часто траплялось в інших парафіях), — платня за треби була добровільна. А головне, по-моєму, полягало в тому, що піп не любив надокучати людям навчанням, — це спасало і його самого від прикрого становища, коли слово розходиться з ділом, і не турбувало людей: дидактика й мораль були, так би мовити, ad hoc (до цього випадку), пропо-

віді ж говорились тільки на Різдво, Новий рік, Велику п'ятницю й на Покрову (храм). Завдяки всьому вищесказаному утворився біля церкви й її служб загальний настрій щирости, поезії, любови й радости. З великим задоволенням я пишу це, бо відблиск цього настрою просякав усе життя моєї любої Тарасівки й утворював атмосферу лагідности й легкости у взаєминах, ту атмосферу, коли можна було «жити і людей любити». Ті часи назавше зостались (не тільки у мене, але й у тарасівчан мого віку), як найкращі спогади в життю.

До Єрусалиму ж ходили наші люди майже що два роки цілими великими компаніями.

Коли балакати про персонаж наших церковних служб, то не можна обминути криласа й хору. На криласі панував наш дяк Пилип Оверкович Олександровський. Це не був якийсь там собі дяк — це був «стихирарний дячек», як він підписувався, бо мав право носити стихар, в який був посвячений (це не з усіма дяками бувало!). А через те він і в приватному житті носив підрясник і заплітав косичку. Його люди називали через те «батюшко» (як і попа) та цілували в руку. Чоловік був надзвичайно спокійної та лагідної вдачі: за все життя й службу разом з батьком моїм (більше двадцяти років) у них не виникло жодної сварки. А це було трудніше уявити собі, як побачити білу ворону, бо завше дяк ненавидить попа, пише на нього пасквілі і бунтує проти нього людей. Ця згода надзвичайно добре впливала на людей у Тарасівці, і всі селяни любили наш причет як щось близьке й рідне. Бувало, в осінню дощову погоду по неймовірно брудній вулиці їде віз, запряжений корівками, а на возі причет церковний: піп з сивою бородою, дяк з такою ж бородою, староста теж, а збоку сторож спустив із воза ноги, держить на колінах клунок — «ризницю» у хустці. Баби низько вклоняються, проводять очима віз:

— Он наші голуби сивенькі поїхали!

Це треба заслужити!

Голоса мав Пилип Оверкович знаменитого. Такого природно поставленого баритона я чув тільки від Кузьміна — соліста моєї капели.

Музикальність його була вражаюча. Все, що він співав, було так гарно з боку стилю (до того ще й трохи оздоблено властивими йому деякими вокальними прикрасами), що я й тепер, пригадуючи його спів, майже вивчений мною напам'ять, просто дивуюсь, який музичний талант крився в ньому.

Великий це був артист! А що головне — це усе не було надумане, навмисне, ні, це була творчість, природний вияв внутрішнього душевного стану, голос краси, яка жила в душі цієї людини, тої природної краси, яку можна відчути тільки в народній пісні, в її народному виконанню.

Пилип Оверкович жив біля церкви. Мав гарну хату й добру садибу та невеличку пасіку. Його сини Володьо й Венедьо були друзями нашого дитинства, і ми часто бували у Пилипа Оверковича в хаті. Хата проста, селянська, на дві половини: хата й кімната. Всюди чистенько, як усе, що в руках жінки Пилипа Оверковича Марії Андріївни. В хаті — живуть, а в кімнаті приймають гостей і там спить Пилип Оверкович. Це кімната з долівкою, чистенько вимащеною жовтою глиною. На вікнах (три вікна у чотири шиби) вазоночки з геранню (мушкатель-калачики). У кутку стіл, накритий чистою скатеркою; старовинні образи заквітчані пахучими волошками, чорнобривцями, безсмертниками. Тут же висить обжинковий вінок тогорішньої пшениці. Під стінами такі білі лави, але є кілька й стільців білого ясена, лаковані. За грубкою та її продовженням — зеленою дерев'яною перегородкою — спальня Пилипа Оверковича: широке ліжко, вкрите ковдрою, на стіні килим сільської роботи, в кутку столик-угольник під образам. На ньому церковні книжки та клірові відомости, а також «Часть I, о родившихся» і т. д. Одне слово, все, що треба писати дякові. Тут же каламар з неймовірним атраментом, перо залізне й гусяче. Хата уся пахне м'ятою, волошками та старими церковними книжками. У хаті, де живуть та обідають, на сволоку висить різка — знак батьківської власти і тої дисципліни, яка панувала в родині. А дисципліна була знаменита, так що різка ніколи, фактично, не вживалась.

Сама Марія Андріївна дуже гарна жінка (Пилип Оверкович теж гарний), ходить з пов'язкою (називалась на селі чушка) на голові у будень (не очіпок) і косиночкою у свято. Таку косиночку на голові носить і моя мама. Вона зветься «хваншон». Спідниця на ній темно-зелена, рясна, а «кохточка» — рипсова, дзвіночком, з маленькими ґудзиками. Вишитий на краях комірчик випущено поверх кофточки (блюзки), а з-під нього виглядає золотий *дукач*. На рукавах теж випущено вузеньку полоску кружева (мережива) — скромно й поважно. Вона прекрасна хазяйка (господиня), чудова мати, ніколи не хвилюється також, як і Пилип Оверкович.

Були у нас ще дві вдови Левицькі — свекруха й невістка (жінки попередніх священиків). Жили вони за нашим городом у старій

великій хаті. Стара звалась Артемиха (Артемій Левицький, батько Андрія Левицького), молодша — Андріїха (жінка Андрія Левицького, який був попом у Тарасівці перед моїм батьком): два покоління, дві живі традиції. Молодшій було тоді років під шістдесят, а скільки старшій, то указати не можу, але дуже древня баба була.

Артемиха ходила в староукраїнському убранні, яке, мабуть, за її часів носили попаді: також кругленька пов'язка на голові, як у нашої дячихи й проскурнихи,— чушка з шовкової кольорової або чорної хустинки, щось подібне до тюрбана. Коли була в спідниці, то до неї також кофточка дзвіночком. А до церкви у свято — щось подібне до довгого жупанка з пелериною, запаска, а на голові очіпок з наміткою, жовтою чи білою. Так само одягались і старі баби, тільки замість жовтих чи чорних чобіт попадя носила кізлові чорні (шевро).

У Тарасівці три ставки: один зветься скарбовий, другий — Бубліїв, третій — «на хуторах». Скарбовий ставок великий і дуже гарний. Широкою частиною він виходить на головну дорогу, яка йде з Тарасівки на Вільшану, там гребля й місток з опустом. Під цим містком на тому опусті ми часто сковзались по дошках, вкритих мохом, який під невеличким струменем води був ніжний та м'ягкий, мов оксамит. Під тим мостом ми частенько ховались, коли при купанні нас заставав дощ, але треба було бігти кілька гонів через греблю.

Біля мосту починався той майдан, на якому розташувався по середах ярмарок, а далі над ставком йшли один за другим береги.

У цих берегах було дуже гарно: по згорищу до них спускались городи, зелені, пишні, з високими соняшниками на межах, запашною свіжою капустою внизу, біля води. Далі розстилалась цілком шовкова трава, на якій так хотілось полежати під тінню височенних осокорів, що завше тихенько шумлять. Від берега по воді починається височенний очерет, а в ньому де-не-де прогалина, в якій стоїть старий, брудний, напівзалитий водою човен і стримить дрючок, щоб гнати човна по ставу. Коли сісти на човен і заїхати в комиш, то зразу тебе обнімає запах води, баговиння, ряски, татарського зілля. Кругом тиша, жадного тобі звука!

Де-не-де тільки хлюпається дика курочка та запищить бекас, або закряче чирочка (дика качка).

Другий ставок — Бубліїв. Він зараз внизу за нашою клунею, біля Бублієвої хати, за темним вишневим садком, що спускається

по крутій горі вниз. Цей ставок невеличкий. Півкругом його поставали величезні осокори, що тягнуться вдалечінь до самого краю села. Коли глянути вліво від нашої клуні, то можна бачити тільки море садків, а на протилежній горі розкидано в садках хатки прямо вгору до самого кладовища. Там на першому плані — каплиця. Молоді вишеньки на могилках, весною заквітчані у біле, зелена травиця й старі-старі хрести дерев'яні й кам'яні з написами. Одні стоять прямо, другі похилились, і так тихо-тихо та гарно. Зникли прикрости й турботи, вся проза дійсности. Хочеться сісти й слухати цю тишу без кінця.

А на проводи ранньою весною (на гробках), коли на всіх могилках розіслані біленькі скатерки, поставлено всякої великодньої їжі, люди тихенько сидять та балакають між собою, діти граються крашанками. Батькова риза блищить на сонці мов жар, димок від кадила ніжним голубим струменем розноситъ навкруги пахощі ладану. Чутно голос Пилипа Оверковича: «Христос вокресе із мертвих...» А вгорі таке ніжне, блакитне небо, таке ласкаве сонце, на землі така боязлива, наївна травичка, в повітрі так дивно дзвенять жайворонки, що хочеться плакати...

Був іще пам'ятний ставок для мене. Це той, що між Тарасівкою і Кирилівкою. Його звали озером. Раніш воно було оточене лісом, а тепер навкруги тільки поле. З ним зв'язаний мій страх про пустинну воду серед непривітного яру. А пустинної води я завше боявся. Тудою ми їздили часто в Кирилівку до Кошиців, як я був ще зовсім маленьким. Приходилось вертатись часто вночі, а їхати згори: коні стримують бричку, ніч, темно, яру не видно, а тільки дорога біліє в темноті. Страшно! Може, з того часу у мене зосталось таке почуття до цього озера. Це та Гупалівщина, якою йшли на Лисянку гайдамаки...

Великодні свята. Тепло, сонце, дорога протряхла у низинах, на греблях грузько. Стаєнні чорні коні запряжено у зелену бричку, — ми їдемо з празниковою візитою до Сидора Зіновія Харченка: батько, мати, я й Федько.

Сидір Зіновій — заможний селянин, якого усі в селі поважаютъ за розум, міцну і правдиву вдачу та хазяйновитість. Він має досить поля, гарну садибу, вітряк; хата простора, гарна, добре вшита (з хрестиками на даху), з ґанком під залізним дахом, зеленими віконницями. Хата на дві половини: парадна — світлиця, чистенька з мащеною долівкою. Широкі лави зі спинками по всій стіні. Вздовж хати до половини гарна грубка, далі зелена дерев'яна перегородка з дверми у малень-

ку кімнату-валькірик з невеличким заґратованим вікном. Там стоїть піл — засланий темним килимом, з подушками, під якими в головах заховано невеличку ковану скриньку з грішми. Тут спить сам хазяїн. В головах же повішено образ і поставлено довгий спис, а на стіні висить рушниця. У великій кімнаті довгий стіл, засланий гарною скатертю домашнього виробу. На передній стіні багато образів, заквітчаних сухими васильками, що пахнуть на всю хату, і прикрашених гарними вишиваними рушниками. Це, здається, найкраща і найпростіша в селі хата, коли не рахувати хати Лавріна Бойка.

Сам Сидір — кремезний, середнього зросту, широкоплечий чоловік з дуже гарним обличчям, свіжим, рум'яним, обрамленим короткою бородою. Одягається солідно, по-хазяйськи: добра чорна свита або гарний білий кожух, підперезаний зеленим чи червоним, іноді жовтим поясом. Добра шапка на голові взимку або бриль улітку.

Сидориха — дуже гарна жінка, трохи вища від свого чоловіка. Риси лиця тонкі, шляхотні і завше сумні. Мені здається, що у нас не було другої жінки більш стильової, шляхотно-делікатної і такої привабливої.

Зараз Великдень, і в хаті все приготовлене для прийому гостей. На столі паска, крашанки, печене порося, ковбаси, смажені кури, сало, мед, горілка у великих карафах і чудові вишнівка зі слив'янкою.

Приїздить і дяк наш Пилип Оверкович Олександровський, такий же сивий, як і наш батько, у такому ж підряснику, а з ним Марія Андріївна його жінка, гарна, в літах уже, з дуже привітним молодим обличчям, якось схожа на Сидориху.

Спершу співають «Ангел вопіяше», потім батько благословить трапезу, і всі сідають за стіл. Хазяйка не сідає, прислуговує, а хазяїн припрошує гостей і сам напівсидить збоку на кінчику ослона.

І тепер, як згадаю Сидора та його вітряки, що стоять за селом біля Галушкового займища, то зараз у голові проноситься мелодія «Ой, потеряв соловейко голос» і чогось ввижається ясний, вітряний, теплий квітневий день. А як пригадаю церкву й службу та батька в білих атласних ризах, вишитих квітками, то так і бачу сувору урочисту постать Сидора, що завше стояв у правому притворі спереду, та його чудове благоліпне обличчя.

Цікаво, що цей чоловік ніколи не ганявся ні за якими почесними посадами, і скілька раз його вибирали старшиною або церковним старостою — завше відмовлявся. Але жертвував багато й усюди. Гордий і розумний був чоловік.

Ольга Дмитренко

Коріння Шевченкового роду

Де мати посіє, там стелиться ласка,
Де мати посадить, там сходить добро.
Бо в мами рука і легка, і прекрасна,
І серце глибоке, як сивий Дніпро.
Запахнув чебрець з материнського поля,
Немов нагадати силкується він,
Що мати дала нам і сонце, і долю,
Дала, не забравши нічого взамін...
В. Крищенко.

Мати... Чи є милозвучніше, дорожче слово в нашій мові? Скільки разів своїй творчості до цього святого образу звертався Т. Шевченко, хоча сам так рано залишився без маминої ласки, тепла, її пісні, що часто звучала в батьківській оселі. Для кожного втрата мами — найболючіша рана, що ніколи не полишає людину.

Таким болем озиваються і спогади про маму, Секліту Артемівну Платенко, родичку Тараса Шевченка по братові Микиті, у розповіді її доньки Оксани. Секліта Артемівна проживала разом з Оксаною, кожного дня вона чула її голос, дослухалась порад неньки, ніби зараз у господі прозвучить: «ой» і завдаю я тобі, моя донечко, мороки. В такі хвилини Оксана підходила до мами, ніжно обнімала і просила: «Мамо, ніж журитись, давайте краще заспіваєм. Ви ж самі мені часто нагадуєте слова, які написав наш Тарас: «Журбою не накличу собі долі, коли сам не маю». І в затишній оселі, де все уквітчане рушниками, серветками, картинами, вишитими вмілими руками рідної матусі, лунали українські пісні. Спів той торкався найтонших струн душі, збурював спогади... Тут, у Керелівці, у батьківській хаті народилася Секліта, яка була дванадцятою дитиною в родині. Четверо діток померли малими. А залишились Олександра, Марина, Явдоха, Андрій, Павло, Юрій, Сава (загинув на війні) і Секліта, або Сітя, так любовно і звали її в родині. Жилося нелегко, але скільки себе пам'ятала — співала скрізь, за селом, біля кринички, пасучи овець. Не розлучалась із піснею біля цегельні, де працювали односельці, на Кумпановому кутку в гурті однолітків можна було почути її щирий дитячий спів.

Часто навідувала Сітя і сім'ю свого родича Харитона Прокоповича Шевченка (тепер це територія музею Т.Шевченка), то радо-

щам не було меж. Адже тут такі рідні люди — Борис, Ніна, Володя (не повернувся з важких воєнних шляхів). Тут — «Кобзар» на почесному місці, як найдорожча реліквія, тут читалися вірші Шевченка, тут — його пісні. До сьогоднішніх днів Оксана підтримує зв'язки з цією родиною.

У роки війни Секліта Артемівна, як і багато інших шевченківців, була відправлена до Німеччини. Слово Шевченка, пісня, вишивка допомогли витримати важку розлуку.

Ой, гаю мій, гаю,
Гаю зелененький,
Чом на тобі, гаю,
Листячка немає?
Листячка немає,
Вітром не колише,
А брат до сестриці
Дрібні листи пише.
Ой, пише він, пише,
Пише та й питає:
Чи привикла, сестро,
У чужому краю?

Ця пісня, що трепетним зойком не раз зривалась із її вуст, не одного доводила до сліз; плакала і сама співачка, згадуючи свою родину, батьківську хату, рідне село.

Витримала все, нагадуючи нелегке життя свого родича Тараса, його десятирічне заслання до Казахстану. Повернулася додому, 1948 р. вийшла заміж. Найбільшою радістю в житті Секліти Артемівни стали діти Олександр, Олеся і Оксана. Роботи не цуралась, привчаючи до неї і своїх діток. У колгоспі була ланковою, у музеї та технікумі прибиральницею, у дитячому садку і лікарні — кухарем.

Виросли діти. Олеся проживала в Краснодарському краї, син Саша в Києві, а Секліта Артемівна тут, у рідному селі, з донькою Оксаною. На схилі літ спіткало лихо — втратила зір, тож і турбувалась, що Оксаночці спричиняє клопіт.

Журливі спогади намистинками низались на життєву нитку прожитих літ: добре в пам'ятку, як збирались у хаті діда Петра та баби Фані (це садиба в центрі села, де жив брат Тараса Шевченка — Йосип), а ще у Варвари Мурзи. 10 березня завжди старались пом'янути свого родича Тараса. Тоді суворо заборонялось вшановувати пам'ять Кобзаря, але родичі, не розголошуючи про це, відправляли панахиду при завішених вікнах; запалювали поминальні

свічі, линула молитва за померлих Катерину, Григорія, Тарасія, а за тим твори Кобзаря і тихо-тихо: «Як умру, то поховайте...».

Все йде, все минає... Секліта Артемівна обривала давні картинки спогадів і, одягнувши власноруч вишиту кетягами калини та дубовим листям сорочку, поспішала на службу до церкви. Довгий час співала у церковному хорі, її сопрано піднімалось до самих вершин купола, злітало в піднебесся, бо всю церковну службу знала напам'ять.

Все найкраще від мами перебрала її донька Оксана. З ранньої весни до перших морозів біля двору, хати, попід огорожею, на грядці милують очі квіти, висаджені Оксаною та її дітьми. А восени під дашком господарчих будівель висять довгі важкі вінки цибулі, розкішні в'язки часнику, суцвіття з насіння буряків та моркви для наступного урожаю і, як у ранньому дитинстві, в хвилини радості і печалі — пісня. Оксана активна учасниця художньої самодіяльності коледжу, де працює. Найщасливішими для неї є ті хвилини, коли в її затишній оселі, де під вишиваним рушником гіркою здіймаються запашні пироги, залунає дзвінкий сміх малого Максимка. Яким же осяйним і світлим ставало обличчя прабабусі Секліти. Та прийшов час, коли вона зібрала у своїй кімнаті всю родину і сказала, що її кличе до себе Тарас, що не раз являвся їй у снах останнім часом. Попросила, аби на її могилі квітли чорнобривці, бо вони — її улюблені квіти. І тихо відійшла туди, де ні смутку, ні сліз, ні печалі, тільки життя вічне, як вічне родинне дерево нашого Шевченка, що взяло коріння з могуття Землі-України і розрослось гіллям по всьому білому світі, дістало Австралії, Канади, Росії, Білорусі. А зібрав їх до одної «великої сім'ї» родич Кобзаря по брату Йосипу Микола Павлович Лисенко, що проживає в селі Шевченкове. Він видав книгу «Коріння Шевченкового роду», над якою працював біля тридцяти років. У цій книзі з-поміж усіх родичів зоріє і ім'я Секліти Артемівни, жінки, матері, родички нашого Генія.

...Її дитинство — повоєнне, вбоге —
Квітками мудрості сьогодні розцвіта.
І по весні такі ж ми сіємо квіти —
Вони минувшини прикмети і жалі.
Вже тим квіткам сміються внуки й діти:
Як є квітки — є щастя на землі.

Ольга Дмитренко

Слово Кобзаря дарувала людям

Село Шевченкове, знане раніше як Керелівка. Щемно і радісно, затишно і бентежно манить воно до себе величним іменем Тараса Шевченка. Саме в цьому селі, на колишній батьківській садибі майбутнього Світоча української нації, побудований музей. Він гостинно приймає відвідувачів з близьких і далеких доріг, адже тут ріс і формувався Геній Кобзаря.

Копанка, калина,
Стежка та могила,
Вишень шатровик...
Часу хуртовина
Знову відтворила
Хату, лаву, мисник,
Вишитий рушник...

Прочитаєш ці рядки Людмили Красицької, родички Тараса Шевченка по сестрі Катерині, і уява переносить у той далекий час, коли в розкішному батьківському саду до невеличкого горбочка землі, обсадженого барвінком, по крутій стежині бігав малий Тарас, аби впасти у синяву барвінкового цвіту і виплакати пекучі сльози свого сирітства.

Квітучі вишневі завії, копанка, вкрита ряскою, розкішний кущ калини, що став першим прихистком дитячого кохання з Оксанкою Коваленко, затишна батьківська оселя — все пливло у мареві дитячих сліз і душевного болю.

... Тополя шепче, мов оповідає
Вдова в злинялій хустці край воріт:
«Не сорок днів — весь вік душа витає
Там, де лишила матінка сиріт»...

Василь Юхимович

До цього святого місця на території музею, де похована мати Кобзаря, до відтвореної за його малюнком хатини збираються його родичі, аби ще і ще крізь далеч років відчути і утвердити: жива і міцна сув'язь його родини у рідній Керелівці, вона зберігає незгасне почуття шани і любові до свого такого знаного і поцінованого у всьому світі родича Тараса. І хоч наш Кобзар не мав власних дітей, його повне доброти серце обігрівало всю родину по братах та се-

страх, що сплелась міцним корінням у селі його дитинства. Одна з гілок цього родоводу — лінія по брату Микиті, що й жила на колишньому обійсті поета.

...Зелений дубочок на яр похилився,
Молодий козаче, чого зажурився?

І в уяві постає образ Софії Тимофіївни Шолох, а Петро Олексійович, правнук Тараса по брату Микиті, її син, з притаєним смутком у голосі нагадує: «Це і була найулюбленіша пісня моєї матері, як же гарно вона брала самі високі ноти! Коли тепер десь почую цю пісню, так і наповняться очі слізьми, здається, ніхто її так не заспіває, як уміла співати вона».

Народилась Софія Тимофіївна далекого 1912 року у селі Керелівці у родині мірошників. За селом стояв млин, крила його видніли далеко зі шляху, що вів до сіл Моринці і Будище. Дід Петро, син Микити, рідного брата Т. Шевченка, разом зі своїм братом Прокопом господарювали біля цього млина, зустрічаючи людей з ближніх сіл. Спілкуватися з приїжджими було дуже цікаво, бо тут можна було почути спогади, ще такі близькі і не забуті, про Шевченка, його родину, про останній приїзд Кобзаря 1859 року в рідне село, відвідини ним братів та сестри Ярини. Петро вміло оповідав селянам про шанованого родича, багато що почерпнув і для себе особливо з оповідей про козаків, чумаків. Адже через Керелівку колись пролягав один з восьми чумацьких шляхів. Вміння і знання млинарства він передав своєму синові Тимофію, в якого і народилася Софія.

Родина була чимала, у Софії було чотири брати: Павло, Олекса, Купріян, Леонід, шляхи яких розійшлися до села Рижанівки, міст Ватутіного, Києва, Баку. Сестри Олена та Тетяна проживали в Латвії і Золотоноші. Якими ж щасливими ставали для Софії ті дні, коли вся велика родина збиралась біля батьківської оселі. Спогади, розповіді і, незмінно, українська пісня (а всі мали чудові голоси), що у надвечірній тиші довго пливла над розлогими садками, левадами, ставками Тарасової батьківщини. Вечірні зорі осипали подвір'я Софії своїм немеркнучим сяйвом, ніби сповіщаючи: їхня пісня там високо-високо, і її слухає — не наслухається Тарас, бо вона лине від самого серця його родини.

1930 року Софія Тимофіївна залишає батьківське подвір'я, одружується з Олексою Шолохом, поселяється жити в його садибі майже поряд з хатою дяка Богорського, де колись навчався

її родич — малий Тарас. Її рідну хату під розкішною солом'яною покрівлею, як дорогоцінну річ, забирають і перевозять до Києва, у музей архітектури і побуту, с. Пирогове. Вона і до сьогодні гостинно запрошує всіх відвідувачів, у своїх віконечках відсвічуючи минувшину родини Шевченків із Керелівки.

Софія Тимофіївна нагадувала, що після служби в церкві її батько Тимофій по неділях збирав у хаті родину, читав «Кобзаря». Улюбленим його твором була поема «І мертвим, і живим, і ненародженним...»

Софія Тимофіївна працювала в колгоспі, з піснею не розлучалась ні на полі, ні вдома. Маючи трьох синів, Віктора (1931 р.н.), Василя (1936 р.н.), Петра (1948 р.н.) співала їм колискових, а найбільше — українських пісень.

Коли садибу і хату дяка Богорського віддали в підпорядкування музею Т. Шевченка, Софія Тимофіївна пішла працювати доглядачем хати. Гостинно зустрічала відвідувачів з усіх куточків тодішнього Радянського Союзу, спілкувалася з поетами, письменниками, скульпторами, артистами, до неї виявляли цікавість як до родички Кобзаря. А ще мала дуже гарну вроду, горду поставу, була цікавим співрозмовником. Свою розповідь вміло пересипала дотепним жартом, сумним спогадом, цитатою з твору Шевченка, куплетом української пісні.

Невпинно летіли роки за роками, забираючи з собою «і добро, і лихо». Вже частіше Софія Тимофіївна зверталась до сина Петра і невістки Тетяни, аби біля неї побавились внучата, Саша і Оля, розуміючи, що час не зупинити. А там і першого правнука Віктора дочекалась. Якою ж радістю для Софії Тимофіївни було бачити, як світяться його оченята, коли вона сідала біля віконця читати вголос «Кобзаря»! Вона його не просто читала, а кожен твір співала, кладучи його на тільки її власну музику.

Народився другий правнук, Олександр, і Софія Тимофіївна почала збиратись у далеку дорогу до свого родича Тараса, ту дорогу, з якої засвітить родині ясною зіркою, впаде пір'їнкою з високості небес. Прожила вона вісімдесят дев'ять років, відійшла у вічність 2001 року, 7 березня, майже поряд з днем вічності нашого Кобзаря.

... Та сили в старості не ті:
З трави густої не зірвуся,
На голос ваш, на вашу тінь
Високим криком обізвуся.

Н. Терещенко, «Дівчина у вінку», село Попівка на Звенигородщині

В полтавській хаті села Лелюхівка, Полтавщина. Прибирають молоду

Рушник тканий, Київщина

Рушник вишиваний

Рушник вишиваний

Миски. Черкащина

М. Муха, квіти

Мальовані мисники, Черкащина

Козак Мамай

Св. Миколай і Варвара Великомученица

Св. Юрій-Змієборець

Богородиця з Ісусом

Експозиція «Карпати» в НМНАП України

Буковина

Хата із села Коритне Чернівецької області

Хата із села Стеблівка, Закарпаття

Хата із села Стречава, Закарпаття

Хата із села Медведівці, Закарпаття

У хаті із села Медведівці

Водяний млин із села Пилипець, Закарпаття

Хата із села Рекіти, Закарпаття

У хаті із села Рекіти

Хата із села Розтоки, Закарпаття

У хаті із села Розтоки

Церква Покрови із села Канора, Закарпаття

Блаженнійший кардинал Любомир Гузар
у НМНАП України

Кобальчинська Р.Р. — етнограф, автор етнографічної експозиції «Карпати», заслужений працівник культури України

Різдво, Новий рік

Різдво, Новий рік

Водохреще

Масляна («Колодій»)

Масляна («Колодій»)

Веснянки

На зелену неділю, «Куст»

На Купала

На Купала

На зажинки

Жнива

Перед весіллям у полтавській хаті

Буковинське весілля

Лелеченьки, із-під
Прилиньте на вишневе свято.
Крильми навійте білі сни,
Спустіть хоч пір'ячко на хату.

А. Савченко

На подвір'ї Софії Тимофіївни, в її хаті, живе син Петро, невістка Тетяна, навідуються сюди онук Олександр з дружиною Тетяною, сином Віктором, забігає онука Ольга з чоловіком Романом та сином Олександром. Удень народження та поминальні дні постоявши у зажурі біля могили Софії Тимофіївни, згадавши її мудрі слова, запашний хліб, приготовлений натрудженими руками, збираються на поминальний обід за родинним столом. І віриться їм, що там, за далеким небокраєм, у синяві небес зустріла Софія Тимофіївна свого родича, Тараса Шевченка, про якого пам'ятала все своє життя, слова якого багато разів повторювала відвідувачам під дерев'яними зводами дякової хати: «Свою Україну любіть...»

Ольга Бондаренко

Родинні цінності українського народу у світосприйнятті Тараса Шевченка

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу;
Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті,
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая приснiться мати.

Т. Шевченко.

Українська сім'я — інституція високоморальних етичних, культурних відносин. В сім'ї зберігається і примножується життєвий досвід, мудрість, які передаються від покоління до покоління. Історична пам'ять українського народу свідчить про домінування у сімейному устрої жінки-матері, берегині домашнього вогнища, так як

чоловік-батько мусив завжди тримати при собі зброю, аби вчасно стати на захист рідної родини, домівки, прабатьківської землі. Домінуючу роль жінки спостерігаємо у творчості Тараса Шевченка, бо Шевченко виростав на народному фольклорі, вивчав самобутню історію рідного народу з переказів старших людей; з народних пісень, які звучали в кожній людській душі від народження і до кінця віку; з народних звичаїв та традицій, а що вже казати про пісенний епос — думи та ліричні пісні-балади, які виконували кобзарі, подорожуючи рідною українською землею. Пам'ять поколінь свідчить про нівелювання образу чоловіка-батька в українській родині. Багато було неповних сімей, де жінка була і за матір, і за батька. Жінка виконувала повсякдень всю хатню роботу, доглядала дітей, тому між ними був набагато тісніший емоційний зв'язок, діти відчували на генетичному рівні материнську любов, лагідність, чуйність.

Німецький вчений-гуманіст, історіограф, мандрівник Крістоф Дітріх Роммель, який у 1811—1814 роках був професором Харківського університету, аналізує тогочасний сімейний устрій: «Якщо в усій Росії батько, до самого царя, користується переважним патріархальним авторитетом у керуванні родиною, то в Малоросії перевага надається матері. Якщо жінки селян у Великоросії використовуються на роботах у полі, то тут вони здебільшого вправляються по дому. Робота їх полягає в обробці льону, коноплі, полотна, вовни, повсті, тому в Україні дуже розповсюджене розстилання в хатах, на санях і возах грубих строкатих вовняних килимів...».

З дитинства дівчина навчалася вести хатнє господарство, придивлялася до відносин між батьком та матір'ю, мріяла про щасливе подружнє життя і вподобувала хазяйновитого парубка, схожого на її батька. Українська жінка часом сама визначала своє сімейне становище. «Колись, — писав І. С. Нечуй-Левицький, — дівчата самі сватались за парубків: кажуть, що дівчина була прийде в хату, де вона назнає собі парубка, покладе хліб на столі і сяде на лаві. То був знак, що вона хоче заручитись з господарським сином. Як до неї господар не промовляв і слова, то був знак, що його син не хоче женитись з нею, але кажуть, що люди мали за гріх давати гарбуза дівчині».

Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який прожив серед українців понад 17 років (1630—1648) описує, як дівчата залицяються до парубків: «Тут, на відміну від звичаїв і традицій інших народів, дівчина першою сватається до парубка, якого собі

сподобала. Їхній традиційний та незламний забобон майже завжди дівчині в цьому допомагає, та й вона більш певна успіху, ніж парубок, коли б наважився першим свататися до обраної дівчини».

В українській народній пісні так і співається:

Тече річенька невеличенька,
Схочу — перескочу.
Віддайте мене, моя матінко,
За кого я хочу.

У козацьку добу чоловіки залишали домівки на своїх дружин і рушали на Січ Запорозьку, аби стати гуртом на захист України. Гинули під час військових походів, а у XVIII–XIX столітті мусили поповнювати ряди російської регулярної армії та флоту — ставали рекрутами.

Од матушки-цариці
Таки із самої столиці
Прийшов указ лоби голить.
Се в перший раз такий указ
Прийшов з Московщини до нас.
Бо на Вкраїні в нас бувало,
У козаки охочі йшли,
А в пікінери вербовали,
Та теж охочих.

З 1699 року на українських землях Петро I запровадив солдатчину, яка невдовзі перетворилась у рекрутську повинність і тривала довічно. Майже через сторіччя термін служби скоротили до двадцяти п'яти років. Поступово термін зменшувався, і з 1874 року була введена всезагальна військова повинність, яка тривала 7 років.

У рекрути брали молодих, здорових хлопців, з них мало хто доживав до завершення строку солдатської служби, бо гинули у війнах, від покарань, важких умов життя, хвороб. Великою трагедією було, коли до війська йшов чоловік, який мав дружину, діток. Сім'я була приречена на велику скруту, бо родина залишалася без чоловіка-господаря. Чоловіки, яким пощастило дожити до кінця служби, з війська поверталися додому каліками, хворими, зламаними фізично і морально.

Було ще й інше горе — пани пускали по світу покритками дівчат-кріпачок. Українські дівчата, порівняно з дівчатами сусідніх народів, обирали собі пару по любові, до душі. Та часто траплялося, що дівчина все життя тяжко каралася за своє кохання, ставши покриткою, — і тоді в батьковій хаті місця дочці з байстрюком не було. Шевченко пише у поемі «Катерина», як тяжко карається ді-

вчина за своє кохання до москаля. В такому випадку долю дівчини вирішував батько, а батькове слово було непохитним.

Обізвався старий батько:
«Чого ждеш, небого?»
Заридала Катерина
Та бух йому в ноги:
«Прости мені, мій батечку,
Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!»
«Нехай тебе Бог прощає
Та добрії люде;
Молись Богу та йди собі —
Мені легше буде».

Сюжети повсякденного життя Тарас Шевченко відтворює у поемі «Сова», «Москалева криниця», «Відьма», «Марина», «Сон» (комедія), «Сичі».

На початку XIX століття на території нашої держави впроваджена кріпаччина. Часом кріпаки помирали, залишаючи напризволяще малих дітей-сиріт, які шукали прихистку, де тільки могли. Така доля спіткала і Тараса Шевченка.

...Неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою.
Ще молодую — у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі).
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!...
А ми Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята.

Діти-сироти йшли в найми або ставали поводирями сліпим кобзарям. До них було упереджене ставлення, якщо наймит — значить ледащо. Пам'ятаючи батькову науку та прислухаючись до порад старших, наймити ставали добрими майстрами, облаштовували родинне вогнище, виходили в люди.

Таки ж у тім селі, трудящий
(Бо всюди сироти — ледащо)
У наймах виріс сирота.
Неначе батькова дитина!

У сім'ях, де на чолі родини був чоловік, було більше злагоди і послуху. Батько — голова сім'ї. Батько дбає про матеріальний добробут та забезпечує духовне життя родини. Його слово закон. Батько — засновник родини, має незаперечний авторитет, вплив на особистісне формування дітей, привчає їх до праці, навчає ремеслам, уособлює розум, мужність, силу, справедливість. Зимовими вечорами батько мав змогу більше приділяти уваги дітям, розповідав їм бувальщини, казки. Для дітей це були хвилини радості і щастя, батькові розповіді формували дитячий світогляд. Коли сини підростали, він привчав їх до праці, вчив господарювати. Працьовитий, стриманий, часом суворий, але люблячий батько вчив дітей бути дружними, допомагати одне одному, шанувати себе і людей.

Батько поета «Григорій Шевченко, видно, був людиною популярною, шанованою в громаді. Ім'я Григорія Шевченка часто стоїть в записах громадських актів села Кирилівки як «поручителя» при вінчанні, чи «восприємника» при хрещенні. Він був письменний, а письменних людей тоді нараховувалося одиниці».

Старшого сина, Микиту, Григорій Іванович вчить стельмахувати, сподіваючись, що цим ремеслом Микита зароблятиме собі на хліб. Середнього сина, Тараса, віддає у Керелівську церковно-приходську школу навчатися грамоти, бо бачив, що його до ремесел призвичаїти не вдається. Григорій Іванович Шевченко, їздив по світу з чумаками (наймався хурщиком), бував у Києві і в Одесі, бачив інше, не кріпацьке життя. Брав у такі подорожі і сина Тараса, про що Тарас Шевченко описує у повісті «Наймичка»: «Во времена самой нежной моей юности (мне было тогда 13 лет) я чумаковал тогда с покойным отцом».

У 1862 році Олександр Матвійович Лазаревський у матеріалах до біографії Тараса Шевченка пише: «Уже з дитячих років Тарас Григорович виявляв надзвичайну допитливість розуму; особливо уважно прислухався він, коли, бувало, дід чи батько його на якесь свято починали розповідати про минувшину. Батько Тараса Григоровича був грамотний і для свого середовища досить начитаний; розповідь його відзначалась релігійним характером; він любив переказувати життя святих і всіляких подвижників благочестя. Інший характер мала розповідь діда, живого свідка Коліївщини; всі герої цього кривавого епізоду української історії були йому добре відомі, і саме про них він любив святковими вечорами оповідати дітям і онукам.

Розповіді батька й діда, безсумнівно, дуже вплинули на розвиток творчого обдарування нашого поета й не могли не відбитися згодом на його творах».

На смертному одрі Григорій Шевченко склав духовний заповіт, який передавали з вуст в уста, від покоління до покоління: «Синові моєму Тарасові з спадщини після мене нічого не треба. Він не буде людиною абиякою; з його вийде або щось дуже добре, або велике ледащо; про його спадщина по мені або нічого не значитиме, або нічого не поможе». Батькове пророцтво справдилося.

Осиротів Тарас Шевченко в ранньому віці. Тяжким був його шлях у жорстоке доросле життя, та до кінця своїх днів не розгубив мудрість батькової науки, яка добірним зерням впала в душу хлопця. Найтепліші спогади про батьків, братів та сестер знайшли відображення у поетичній та малярській творчості нашого Кобзаря. Картиною «Селянська родина», яку Шевченко написав у 1843 році під впливом вражень від першого перебування на батьківщині у Керелівці, передає духовну сутність сім'ї, сім'ї української. Поміж батьком та матір'ю панує любов та злагода, ці почуття проектуються на малу дитину, а на призьбі під хатою сидить старий мудрий дід як охоронець роду. Цю картину називають українським «Святим сімейством». Для Тараса Шевченка сімейна ідилія — вершина людських відносин, прояв найвищої любові.

Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють, —
Серце б'ється, любо...
І світ божий як великдень,
І люди як люди.

Тарас Шевченко мріяв створити власну родину. Мріяв про велику дружну сім'ю.

Нереалізовані батьківські почуття Шевченко проявляв сплеском найніжніших емоцій, особливо шукав товариства селянських дітей, яким розповідав казки, співав дитячі пісні, майстрував їм пищики і свистики.

Афанасьєв-Чужбинський у спогадах про Тараса Григоровича описує випадок, що стався у Києві в 1846 році: «Підходжу до Золотих воріт і що ж бачу: Тарас Григорович розстелив свою квітчасту хустку, на неї посадив трирічну дівчинку і з клаптиків паперу майстрував їй якусь іграшку. Він розповів мені свою

пригоду. Годині о п'ятій Тарас Григорович сидів і працював, аж раптом за валом унизу почувся дитячий плач, на який він спочатку не звернув уваги. Та плач не вгавав і став сильнішим. Місце безлюдне. Шевченко не витримав, пішов гребенем валу і глянув униз. У рову сиділа дитина і жалібно плакала. Поблизу — ні душі. Він пробіг кроків двадцять — нікого. Нічого робити, треба було спуститись і взяти дитину. Дівчинка перелякалась і заплакала ще дужче. Заспокоївши її, Тарас поніс свою знахідку до Золотих воріт. Давав їй бублики, але дитина тільки повторювала «мама», «няня». Два-три перехожих постояли, подивились і не признали дівчинки, а йому не хотілось втратити чудового освітлення і разом з тим шкода було залишати біля себе налякану, голодну дитину.

Ми вирішили йти додому і сповістити в поліцію. Я взяв портфель, Тарас Григорович — дитину, і таким чином дійшли ми до Софіївського собору. Молода жінка, одягнена по-домашньому, побачивши нас, кинулась назустріч.

— Мати! — сказав Шевченко і, не кажучи їй ні слова, подав дитину.

Йдучи додому, Тарас Григорович жартував, як би він виховував дочку, коли б дівчинку не розшукали батьки».

У роки заслання батьківською любов'ю оточив маленьку Наталію Ускову. Сама вона мало що пам'ятала, але постійні спогади батьків про Тараса Шевченка, з яким довелося прожити п'ять років в Новопетрівському укріпленні, назавжди лишилися у її пам'яті: «Дітей Шевченко дуже любив. У Новопетрівському укріпленні улюбленицею його була саме Наталія Ілаклііївна, старша донька Ускова, що народилась через кілька місяців після того, як її батьки прибули до форту. З нею Тарас завжди проводив дозвілля, розповідав про свій любий рідний край зрозумілою їй дитячою мовою, робив для неї вудочки, плів корзинки й співав пісень, то сумних, що примушували стискатись її дитяче серденько й лити сльози, то веселих. І Наталочка більш за всіх любила свого «дядю Горича», як вона його називала. «Достеменний Тарас Горич, моє серденько, моя ясочко!» — часто казав Шевченко, цілуючи її».

Про давні часи дитинства залишила спогад Наталка Полтавка (Симонова Надія Матвіївна): «...Бачу — переді мною стоїть здоровий, лисий, вусатий «дядько» і добродушно посміхається, глядячи на мене своїми ясними очима.

— Дядько Кобзар! — скрикнула я радісно і в одну мить повисла у нього на шиї.

Нема що казати, діти любили Кобзаря! Не дурно вже він сам за себе говорив: «Кого люблять діти, той, значить, ще не зовсім поганий чоловік!» І то свята правда...».

У 1853 році з Новопетрівського укріплення у листі до Броніслава Залеського Шевченко пише: «...я так люблю детей, что не насмотрелся бы на верный отпечаток ангела». В повісті «Княгиня» нагадує: «У меня в кармане были леденцы; нужно заметить, что я этот продукт постоянно имел в кармане во время моих поездок по Малороссии. Заметьте, что ничем нельзя так скоро задобрить моего угрюмого земляка, как приласкать его дитя». І тут же далі описує дитину: «дитя — это был херувим Рафаэля». Шевченко любив спілкуватися з дітьми, частував їх солодощами, а діти відповідали йому любов'ю і приязню.

Через призму того часу Шевченко з великою батьківською любов'ю зображує дітей на художніх полотнах: «Циганка-ворожка», «Хлопчик з собакою в лісі», «Селянська родина», «Діти Рєпніних», «У Києві», «У Решетилівці» та ін. В період заслання змальовує убогих дітей казахів, киргизів: «Кибитка казахів на березі Аральського моря», «Хлопчик-натурник», «Казахський хлопчик дрімає біля груби», «Байгуші», «Киргизеня».

Не судилося Тарасові Шевченку в житті стати батьком, главою своєї родини, виховувати діток в мирі та злагоді, тема любові до дітей, страждання за їхню долю звучить в його поезіях і прозових творах. В житті Тарас Шевченко не спізнав щастя батьківства, бо його місією було — стати БАТЬКОМ цілого народу, стати захисником дітей-українців, стати на захист інтересів цілої нації, зберегти історичну пам'ять рідної землі, навчати синів і дочок одвічної мудрості українства.

Лідія Орел

Із записів пісень на батьківщині Т. Г. Шевченка

Пишний куточок Звенигородський повіт,
край садів, батьківщина Шевченка.
(І. Нечуй-Левицький)

Рідна природа, мова, пісня і дума, народний живопис, вишита сорочка, рушник — такі перші мистецькі враження Тараса Шевченка, що їх він проніс крізь усе своє життя. Зв'язок Шевченка з рідним народом, його духовністю настільки міцний і органічний, що на сьогодні подальше успішне вивчення його літературної і живописної спадщини неможливе без детального аналізу народної культури того краю, де минули його дитячі та юнацькі роки.

Краєвиди Звенигородщини дуже мальовничі — хвиляста рівнина з буйнозеленими долинами річок, ярами та балками, нечастими крутими горбами і перелісками: «за байраком байрак, а там степ та могила».

Віками формувався характер українських поселень, зокрема наддніпрянських, у їхніх мешканців було особливо розвинуте чуття краси, гармонії.

Село на нашій Україні,
Неначе писанка, село!..

Красу наддніпрянських сіл майстерно описав земляк Великого Кобзаря І. С. Нечуй-Левицький. «Серед села в долині лиснів довгий ставок. Коло самої греблі проти млина на пригарку стояла стара дубова церква з п'ятьма банями, а коло неї, неначе вгніздившись у густому вишняку, стояла ще старіша за церкву присадкувата широка дзвіниця. І пригорки, й довгі долини, і зелені левади у вербах понад ставком — усе зеленіло й лисніло на веселому сонці, а білі чисті хати скрізь біліли в садах, ніби чиясь вередлива рука, граючись, розкидала їх у поетичному безладді по горбах та долинах».

Родючі чорноземи, м'який з достатньою кількістю опадів клімат забезпечували добрі врожаї хліба, городини, садовини. В садах мирно гули бджоли, в річках і численних ставках вигулювалась риба. Тож тут здавна було розвинене пасічництво та рибальство.

Про красу цього краю говорить автор опису подорожі Антіохійського патріарха Макарія по Наддніпрянщині в 1658 році: «Ввечері прибули у велике місто, звичайно, укріплене, з ставками і садками... Ця благословенна країна нагадує сад із гранатових дерев, така вона прекрасна та впорядкована! Ім'я цього міста Лисянка...» Мальовничою була в часи Т. Г. Шевченка і Звенигородка. Відвідавши її в 1840 році, П. Куліш захоплено писав: «Один з найгарніших мальовничих куточків України, щось ніби українська Швейцарія!» Найбільше відомостей про це місто є в фундаментальній багатотомній праці академіка Агатангела Кримського «Звенигородщина, Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного» (К., 1928 р.). Протягом багатьох років (дитинство вченого минуло на Звенигородщині). А. Кримський вивчав народну культуру Шевченкового краю, залучивши до цього ще й місцевих краєзнавців та фольклористів. Його праця містить соціально-економічну характеристику краю — опис поселень, народного будівництва, занять та побуту населення. Належна увага приділена також народним звичаям, обрядам, пісенній творчості. На жаль, видання її не було завершено. Нарешті, настав час видати цю книгу: вона надзвичайно цінна як для шевченкознавців, так і для всіх, хто хоче глибше пізнати наше минуле, нашу історію.

Традиційна пісенна культура наддніпрянських сіл нині помітно зникає. Кращі самобутні пісні тут, як і скрізь, бережуть у пам'яті люди старшого віку. Серед кількох десятків народних пісень, записаних нами в селах Моринці, Шевченкове, Козацьке та Будище є оригінальні варіанти календарно-обрядових, весільних, родинно-побутових, жартівливих пісень. Найбільше їх вдалося записати в Шевченковому («Біла береза», «Туман яром, туман яром», «Лети, лети, ой ти, чорна галко», «На нашу гору, на нашу» (веснянка), «Як Микита воли мав», «Ой судома та нам, браття», «Ой ти, дубе, кучерявий», «Пожену я товар на яр»). Наспівали їх Топчій Г. І., Кириченко О. П., Олійник В. Т., Могильна П. О.

Зазначимо, що Параска Матвіївна Кириченко (77 років) доводиться правнучкою Тарасу Шевченкові по брату Йосипу (Йосип був дідом її матері). Пам'ятає багато пісень та народних звичаїв, любить читати. А ще вона береже в пам'яті спогади про Тараса Шевченка, його родичів та односельців, зокрема про те, як у

Кирилівці, в льоху Петра Шевченка (внука Йосипа) відзначали 100-річчя з дня народження Кобзаря, як тоді на садибі Йосипа посадили три дуби (один із них росте й нині).

А онука родича Т. Шевченка Івана Маломужа Олійник Віра Тимофіївна (1915 року народження), медсестра, розповіла нам, як у 1936 році в селі проходила читацька конференція, присвячена Тарасу Шевченкові, у якій брали участь П. Тичина та М. Рильський.

Віра Тимофіївна наспівала нам пісню «Ой судома та нам, браття». Як розповідав її дід, цю пісню разом з односельцями співав в останній свій приїзд у Кирилівку Тарас Григорович. Тоді ж він співав також «Ой ти, зіронько та вечірняя» і «Ходить гарбуз по городу».

Від жінок пенсійного віку с. Моринці Шельги О. А., Криклі Л. С., Луценко Г. Д., Зозулі Є. П., Турчененко Є. Є. записано пісні «Ой ти, зірко, ти вечірняя», «Нічка темная та невидная» та весільні «Ой сидів братичок на тину», «Соловейко сивенький». У Моринцях весільні пісні, як і скрізь, можна почути лише від старших жінок.

На весіллі у Моринцях існує цікавий звичай випікання хліба. Крім короваю, калачів та шишок, для хрещеної матері випікають гребінь і днище, для хрещеного батька — борону, а для баби — курінь.

В с. Козацькому серед інших пісень записано «Ой мати, мати», «Наїхали гості» та купальську «Ой на городі під грушкою» (їх наспівали Панасенко О. К. та Голуб К. О.), а дитячу пісню «Біла квочка-чубарочка» записано в Будищах від Хоменко Г. О.

У селах Звенигородщини фольклористи можуть ще знайти чимало цікавого. Але треба поспішати, бо час не жде, а старі люди помалу відходять.

Лідія Орел

Обряди та звичаї

Від Михайла до Водохреща

21 листопада за церковним календарем в Україні відзначають день Архістратига Михаїла, або по-народному — Михайла. Святий Михайло — патрон Києва (маємо його зображення на старому гербі столиці), а водночас і покровитель мисливства. Присвячених йому обрядів, пісень народ не створив. Хіба що існують перекази, легенди на мисливську тематику, за якими святий Михайло сприяє на полюванні та як хоробрий лицар допомагає воїнам.

...На Михайла по селах справляють Храм, або, як іще кажуть, «празник», або «мед». Часто у цей день влаштовувались ярмарки, де можна було купити господарське начиння, святковий одяг, прикраси, ласощі. І ярмарки такі тривали подовгу.

До Храму готувалися заздалегідь: мастили хату, а де був звичай — розмальовували її чи прикрашали витинанками, килимами, найкращими рушниками. Різали порося, готували святкові страви, пекли пироги. Як і на Великдень або Різдво, на Храм з'їжджався весь рід, запрошували друзів, знайомих. Цього дня йшли в гості зі своїм хлібом. Переступивши поріг, вітали господарів. Після запрошення сідали за стіл, пригощалися, співали, справляли забави. Святкування продовжувалося від одного дня до тижня. Згідно з правилами християнської церкви народженому в цей день давали ім'я Михайла.

Наприкінці листопада розпочинається передріздвяний Пилипівський піст, який ще називають Пущенням, або Запустами. Впродовж посту вважалося за гріх розважатися, співати, танцювати. Дозволялося лише колядувати. Саме на цей період припадає свято Катерини (7 грудня). Народний обряд вшанування святої

майже однаковий в усій Україні й супроводжується ворожінням дівчат на свою долю.

19 грудня — день святого Миколая. Поряд з іконами Спасителя, Богоматері в українських хатах завжди була у шані ікона Миколи Чудотворця. Його зображення нагадує старого лагідного дідуся. І справді, Миколай відвертає всяке лихо, за народними легендами він допомагає не тільки людям, а й звірам.

А хто, хто к йому прибігає,
На поміч його призиває,
Той із горя вийде ціло,
Охоронить душу й тіло!
Миколаю!

Народна уява приписує йому риси дароносця для дітей. Він дарує слухняним, чемним дітям гостинці. На Миколу, як і на Андрія, влаштовують святкові молодіжні вечорниці. Це був день, коли, незважаючи на піст, дозволялось запрошувати музик.

На місяць січень, який у народі ще називають студнем, припадає три свята: Різдво, Новий рік і Водохреща.

Новий рік наші предки зустрічали навесні і лише з утвердженням християнського календаря, а точніше, після указу Петра І, його почали святкувати взимку. Тому інколи дивно чути, як у колядках чи щедрівках, які співають у січні, про зиму, мороз і метелицю не згадується, а натомість — про прихід весни, пробудження природи, початок польових робіт:

Молода Ганнуся по садочку ходить,
Виноград, красний зелений сад!
По садочку ходить, зіллячко садить,
Виноград, красний зелений сад!

Або:

А в полі, полі, сам Господь ходив,
Сам Господь ходив, жито породив,
Жито — пшеницю, всяку пашницю.
Діва Марія за Ним ходила,
За Ним ходила, Його просила:
А вроди, Боже, жито — пшеницю,
Жито — пшеницю, всяку пашницю.

Тепер Новий рік ми зустрічаємо двічі: 1 січня за новим стилем і 13 січня за старим.

Щодо 1 січня, то народ не створив особливих обрядів. На це свято — прикрашена ялинка, святкові страви, подарунки, новорічні побажання всяких гараздів.

Найбільшим зимовим святом до сьогодні є Різдво Христове, Коляда, свято Сонця в дохристиянську епоху. Напередодні, на Святий вечір, на покуті — дідух (у минулому необмолочений снопик, найчастіше з жита), на столі кутя і пісні страви. Тільки сходила вечірня зірка, сім'я сідала до столу і після молитви починала вечерю. Батько родини підкидав до стелі ложку куті (щоб роїлися бджоли), запрошував Мороза кутю їсти. Також на стіл клали ложки для родичів, які були в дорозі або далеко від дому. Стіл зі стравами залишали на всю ніч для душ покійних родичів.

Різдво святкували три дні. Після церковної літургії старші ходили в гості одне до одного, молодь збиралася на святкові вечорниці. На Свят-вечір діти носили кутю діду й бабі чи іншим близьким родичам, що жили окремо, а також хрещеним батькам. Колядувати починали здебільшого по обіді наступного дня або на третій день Різдва. У минулому ходили колядники з вертепом (давнім народним театром), який колись був ляльковим, а потім — живим. Перша дія вертепу — сюжет на біблійну тему, друга — побутові сцени з життя різних верств населення, у яких висміювали чи схвалювали вчинки односельців. Колядували невеликими ватагами із Різдвяною зіркою. Наколядоване споживали разом в якійсь хаті та давали на церкву.

Перед старим Новим роком (13 січня), на Меланію, по обіді починали щедрувати (колись це були діти, пізніше — дівчата), увечері водили Маланку і «козу».

В одних місцевостях образ Маланки був гумористичний, в інших — урочистий, наприклад:

Ой учора ізвечора,
Пасла Маланка два качура,
Пасла вона, загубила,
А шукаючи, заблудила.

У колядках та щедрівках переважають мотиви світотворення, возвеличення господарів, побажання їм і дітям здоров'я й добробуту, а молоді — одруження.

Ось як звучить початок однієї з колядок про світотворення:

Ой грало море в неділю рано,
А серед моря стоїть сосниця.
На тій сосниці три голубоньки,
Три голубоньки радоньку радять,
Радоньку радять, як світ сновати.

Серед безлічі колядок і щедрівок велика їх кількість присвячена окремо господарю, дівчині або парубку.

Колядка господарю:

Ой в ліску, ліску на жовтім піску
Стояло древо тонке, високе.
А на тім древі писано ім'я,
Писано ім'я пана господаря.
Пана господаря і його роду.
Рід той великий, корнем глибокий,
Корнем глибокий, віттям широкий.
А за цим словом бувай же здоров,
Бувай же здоров, пане-господарю!
Не сам з собою — із усім родом,
Із усім родом, з Господом Богом!

Щедрівка господарю:

Прийшли щедрувати до Вашої хати.
Щедрий вечір, добрий вечір!
Тут живе господар — багатства володар.
А в його багатство — золотії руки,
А його потіха — хорошії діти.

Колядка парубкові:

Що по полю, полю, да по чистому,
Грай, коню, грай, кониченьку,
Під молоденьким Іванком!
Молодий Іванко коником грає.
Коником грає, військо збирає.
Назбирав військо — аж землі важко.
Та й військо зібрав, у похід рушав.
У похід рушав, ворогів прогнав.
Ворогів прогнав — коником заграв!

Колядка дівчині:

Дівка Ганночка по городу ходила.
Роже ж моя, все червоная,
Боровая!
По городу ходила, рожу садила.
Ой рости, виростай та все розцвітай,
Висотою висока ще й красою красива,
Дівка Ганночко, будь здоровая!

14 січня, на Василя, вранці засівають. У кожній хаті чекають, щоб першим зайшов чоловік чи хлопець, бо за народним повір'ям це принесе щастя. Засіваючи зерном, бажають доброго врожаю і міцного здоров'я:

На щастя, на здоров'я, на Новий рік,
Щоб краще родило, ніж торік,
Коноплі під стелю, льону по коліна,
Щоб у вас, хрещених, голова не боліла!

Колядували й щедрували не тільки дорослі, а й діти. Протягом двох тижнів не робили грубої роботи, з хати виносили вся знаряддя праці, не можна було ні шити, ні прясти.

19 січня — свято Водохреща, Водосвяття, Богоявлення. У святі Водохреща, як і у всіх святах, злилися воєдино народні традиції з церковними. Цього дня відбулося хрещення Спасителя на річці Йордані, а тому 19 січня ще називають святом Йордану. У цей день на річках чи водоймищах чоловіки випилюють із криги хреста, обливають буряковим квасом, часто роблять престіл і царські врата, прикрашають їх гілками хвої та освячують воду.

Йорданську воду в минулому поспішали якнайшвидше донести додому, скропити нею хату і господарські будівлі. Ця вода, як і стрітенська, є цілющою. Протягом року її дають хворим, чумаки колись брали її в далеку дорогу.

На Водохреща варять так звану голодну кутю.

Наш народ створив і йорданські пісні. Наприклад такі:

Що на морі да й на озері.
Щедрий вечор,
Вам добрий вечор!

Там лежали кладочки да тройчастиє.
А по тих кладках да Пречиста йшла.
Да Пречиста йшла, да ризи несла.
А хто ж в тиє ризи да буде вбиратьсяʔ
Да буде вбираться да сам Сус Христос.

* * *

Ой у місті Єрусалимі
Рано-рано на Йордань! | (2)
Божа Мати Сина мала.
Рано-рано на Йордань! | (2)
Зібралися всі святії,
Всі святії небеснії,
Рано-рано на Йордань! (2)
Стали вони раду мати,
Яке б Йому ім'я дати,
Рано-рано на Йордань! (2)
Дали Йому ім'я Павло,

Рано-рано на Йордань! | (2)
Божа Мати не злюбила —
Від престолу відступила,
Рано-рано на Йордань! (2)
Від престолу відступила —
Вся ся земля здсмутила,
Рано-рано на Йордань!
Дали Йому ім'я Петро,
Рано-рано на Йордань! | (2)
Божа Мати не злюбила —
Від престолу відступила,
Рано-рано на Йордань!
Від престолу відступила —
Вся ся земля здсмутила,
Рано-рано на Йордань!
Дали Йому ім'я Ісус,
Рано-рано на Йордань! | (2)
Божа Мати те злюбила —
До престолу приступила,
Рано-рано на Йордань!
До престолу приступила —
Вся ся земля звеселила!
Рано-рано на Йордань! | (2)

Після Водохреща бралися до роботи, вносили в хату ткацькі верстати, різні знаряддя та інструменти. Продовжувала збиратися по хатах молодь, справляли вечорниці, на яких дівчата вишивали рушники й сорочки, особливо поспішали ті, котрі мали виходити заміж на М'ясниці.

Пісні різдвяного циклу, як і всі обрядові, мають свої неповторні особливості. Навіть у межах окремого регіону спостерігається функціональна й стильова розмаїтість колядок та щедрівок. Одні звучать переважно на вулиці чи на подвір'ї господаря, інші — в хаті, ще інші — у храмі чи на сцені. Архаїчні одноголосні колядки Гуцульщини, які співаються в супроводі народних музик, цілковито відрізняються від хоральних урочистих колядок християнського змісту, на яких позначився вплив європейської «партесної» культури. Все це взаємно себе доповнює, задовольняючи найрізноманітніші духовні та естетичні запити й смаки.

Колодій (Масляна)

Весняний цикл традиційних свят українців розпочинає Колодій (Масляна). Сьогодні — це неповторне веселе колоритне свято, сповнене народних ритуалів. Обряд Колодія, як стверджують дослідники, дуже давній, дохристиянський. Його первісний зміст загубився протягом віків. У народі Колодій має назви: Масляна, Масниця, Сирниця, Туриця. За християнським календарем Масляна — останній тиждень перед Великим постом. У ці дні споживають в основному молочні страви, переважно вареники з сиром та млинці.

Як на Маланку в давнину від хати до хати водили козу або корову, так на Масляну ходили з биком (Туром — богом скотарства). Очевидно, вшанування цієї тварини і надало перевагу молочним стравам і назву Туриця.

На думку деяких дослідників, первісно Колодій був святом дохристиянського бога Велеса — покровителя худоби.

Обряд Колодія в усій Україні проводився однаково з незначними місцевими особливостями.

У перший день Масляної, понеділок, жінки йшли до корчми, клали на стіл сповите у полотно поліно, пізніше ляльку, прикрашали їх стрічками та сухими квітами і всі разом вигукували: «Колодій народився». Вітаючи одна одну, вони сідали за стіл, частувалися і співали:

Ой колодка, колодка, яка ж ти солодка,
Цілий рочок ждали, щоб на тобі погуляти.

У вівторок справляли колодці хрестини, в середу — похрестини, у четвер колодка вмирала, у п'ятницю її ховали, в суботу оплакували.

Протягом Масляної жінки з колодкою ходили по хатах, де були неодружені дорослі хлопці та дівчата, і прив'язували її матерям до ноги, як покару за те, що не одружили до цього часу своїх дітей.

Маленьку колодочку, оздоблену стрічками чи кольоровим папером, дівчата чіпляли хлопцям. Парубок мусив купити дівчині намисто або стрічку, а дівчина на Великдень — «віддати колодку» — подарувати йому кілька писанок.

Колодку чіпляли всім, незалежно від соціального стану, аж до священика. У цьому є відгомін родового ладу, де панувала соці-

альна рівність. Чіпляння колодки — турбота громади про продовження роду.

Участь в обряді переважно жінок свідчить про його походження з часів матріархату.

У Росії — це свято новоодружених, головні його розваги — це горілка, «городки», катання на санках, кулачні бої тощо. Частина цих розваг перейшла, на жаль, і в нашу Масляну. Останніми десятиліттями у нас імітують зустріч зими з весною (Дід Мороз і Снігурочка), спалюють солом'яне опудало, проганяють зиму і все зле. Ці обрядодійства запозичені, вони відсутні в етнографічних дослідженнях.

На жаль, свято Масляної не залишило нам розлогих, багатоголосних пісень (можливо, їх і не було). Короткі співанки швидше нагадують примовки, заклички:

Масляна, Масляна, як на тебе добре жить,
Вареники з сиром їсти, ще й горілочку пить.

Або:

Масляна, Масляна, яка ти маленька.
Якби тебе сім неділь, а Посту їдненька.
Масляна, Масляна, яка ти ладна.
Якби тебе сім неділь, а Посту одна.

Масляна символізує нове коло в природі. Пригадаймо, що у давніх народів, зокрема українців, Новий рік починався весною.

Колись протягом усієї Масляної поминали покійних. Сьогодні ж переважно дотримуються суботи. Останній день Масляної, неділя — це переддень Великого посту, день Пущення, або Прощення, коли ходять у гості одне до одного, пригощаються, просять пробачення за завдані образи та кривди.

Весняний день рік годує

Упродовж багатьох віків нелегку працю хліборобів супроводжували календарні обряди та народні звичаї. Великий інтерес викликає весняна обрядовість, у якій відбито давні погляди людей на світ і природу.

Думою про майбутній урожай селяни жили весь рік. Задовго до оранки та сівби лагодили реманент, очищали зерно, вивозили гній

на поле. Вже у новорічних щедрівках лунали побажання доброго врожаю, і посівальники засівали у хаті зерном:

Сійся, родися, жито-пшениця,
На щастя, на здоров'я, на Новий рік,
Щоб Вам родило краще, ніж торік!

На Свят-вечір за святковою вечерею ложку куті підкидали вгору: скільки зерен приставало до стелі, стільки, за повір'ям, може вродити кіп пшениці. На покуті ставили й обжинок (останній сніп).

У середині посту (перед Великоднем, на Середохрестя) у деяких місцевостях пекли пшеничні хрести, в які клали монету, щоб краще родила пшениця. Частину їх з'їдали, а решту брали під час сівби в поле. Тричі обійшовши лан, хрести розламували — у чиєму шматочку знаходилася монета, той починав сіяти. Іноді першого дня оранки хрестами годували худобу.

Як тільки сходив сніг, на околицю села виходила молодь закликати весну. З собою брали випечені з тіста «жайворонки», «лелеки», «перепілки». Щоб швидше прогнати зиму і закликати тепло, імітували процес висівання зерна, косіння хліба. Ось одна з веснянок, записаних у селі Сварицевичі Дубровицького району на Рівненщині:

Збирайтеся, дівки, молодиці,
Будемо скакати, зиму проганяти.
Іди, зима, до Кучина,
Бо вже ти нам надокучила.
Іди, зима, до Столина,
Уже ти в нас простояла.
Іди, зима, під піч, під піч,
А літечко на покуть.
А дівочкам — надвір грати,
А старим бабам по кийочку,
А молодичкам — по станочку.

Важливе місце в народному весняному календарі займало свято Юрія (6 травня) — покровителя землі, худоби. Цього дня до схід сонця хлібороби вперше оглядали озимину. Святково вдягнені (але босі), вони мовчки йшли з різних кутків села, зустрічних вітали лише кивком голови. У кожному гурті чоловік (найчастіше батько) ніс на рушнику хліб-сіль, жінка (мати) — у кошику прикриті рушником пироги, ковбасу, крашанки. На полі розстеляли скатертину, розкладали їжу, а з хлібом тричі обходили лан. За народним повір'ям святий Юрій відмикав землю (небо), відроджував рослинність, доглядав худобу, пас звірів, допомагав бідним. «Святий

Юрій по полю ходить, хліб, жито родить», — каже народна приказка. Святі Микола, Петро, Ілля доглядали посіви. На Юрія до сходу сонця жінки садили гарбузи. До цього свята худоба вільно ходила по полю, збивала стебла, щоб озимина кущилась і краще росла.

А ще на Юрія вмивалися росою, щоб зцілитися, стати вродливішими. Також росою протирали болючі місця на тілі, змащували голови дітям. При цьому примовляли: «З роси вам», «Щоб я весь в росі був, як вся земля». Росу як ліки брали з собою в дорогу.

Якщо Великдень минав до Юрія, то чоловіки йшли оглядати поле з шишкою (від паски) і там її з'їдали. У зелене жито клали крашанки та пироги — коли ж воно покривало їх, сподівалися на добрий урожай.

У деяких місцевостях, оглядаючи поле, виконували так звані царинні пісні:

Зароди, Боже, гори й долини,
Гори й долини, наші царини.

Подекуди на Вшестя (Вознесіння) у поле йшли цілими сім'ями. Так само урочисто обідали, а ввечері виносили їжу на вигін, пригощали один одного, співали.

У народі побутувало багато повір'їв, пов'язаних із майбутнім урожаєм: заспіває соловей раніше од зозулі — буде гарне літо, зозуля закує раніше — не на добро; загримить грім на голе дерево — неврожай, на Благовіщення (7 квітня) — тепле літо; летять журавлі або гуси високо — тепла весна, низько — холодна; багато хрущів — гарний урожай проса і гречки; «котики» на вершечку осики — добрий урожай ярини. «Теплий апріль, холодний май — буде жито, як гай», — говорили в народі.

Особливого значення надавали вперше почутому грому, вважаючи, що його, а також блискавку і град, викликають духи. Тому під час грози їх відлякували — викидали надвір кочерги, дерев'яні лопати, якими саджали хліб у піч, запалювали громничні свічки (освячені в церкві). На Рівненському Поліссі при першому ударі грому найстарший з чоловіків перекидав через хату зі сходу на захід одну з освячених на Великдень крашанок, а на підвіконня ставили в кухлі воду, хліб-сіль. Коли ж випадав град, то крижинку розкушували.

Першу борозну і перший день сівби проводили урочисто. В ці дні в поле виходили в святкових білих сорочках, але ще не працю-

вали. Початок і кінець оранки та сівби супроводжувався багатим обідом — щоб і врожай був багатий; якщо їхали вперше сіяти, то по дорозі тричі їли, щоб уродили розкішні колоски.

Підготовка до сівби починалася з половини березня, а сівба — після Благовіщення. Практичний досвід підказував хліборобам, що весняна волога сприятливо впливає на схожість зерна, а тому вони намагалися сіяти якомога раніше:

Ой рання сівба урожайна,
А пізня сівба — неврожайна,
Ой на ранній — женці жнуть,
А на пізній — косарі тнуть.
Ой на ранній — пшениця,
А на пізній — мітниця.
На ранній — пшениця, як вода,
А на пізній — кукіль, лобода.

Велике сподівання хлібороби покладали на травневі дощі: «Як випадуть у маю три дощі добрих, то дадуть хліба на три роди». «Кидай мене в грязь, то будеш ти князь»; «Топчи мене в болото, то буду, як золото», але «До Миколи не сій гречки, не стрижи овечки».

З'являлися комарі — сіяли яре жито, прилітали ластівки — просо, заспівав одуд — сіяли горох, зозуля — льон, горлиця — коноплі. Вважали, що починати цю роботу добре, коли місяць уповні, бо молодик начебто затримує ріст і дозрівання збіжжя. Ячмінь і овес найкраще сіяти у вівторок, жито в четвер, у п'ятницю — пшеницю, в суботу — гречку.

На Правобережному Поліссі сівачі брали довгу дерев'яну трубу (різновид трембіти), виходили із хат і трубили — «щоб трубило жито», тобто добре росло, — і так щовечора, поки не обсіються.

Закінчення весняно-польових робіт у деяких місцевостях Західного Полісся оспівували під час «водіння Куста» (на Трійцю).

Пресвятая Тройця, Пресвятая Богородице,
Посіяла льон — нехай зародиться,
Посіяла льон при зеленій дуброві.
Нехай зародиться хоч для мої чорноброви.

Із розвитком науки й техніки роль цих обрядів поступово звужувалася. Вже наприкінці XIX століття деякі з них втратили своє первісне значення й перетворилися на весняні забави сільської молоді.

Ой ти, красна весно

Найбільшим святом після Різдва в Україні є Великдень. У давнину це було свято весняного сонця й пробудження природи, після прийняття християнства — Воскресіння Христове. Та цьому святові передує ціла низка весняних урочистостей. Сьомого квітня (за новим стилем) святкують Благовіщення. Цього дня вважається за гріх будь-яка робота, особливо суворо забороняється шити та прясти, а також працювати на землі. На Благовіщення святять проскури — прісні хлібці, які наділяються цілющими властивостями. Наші предки дбайливо їх зберігали і вживали при хворобах.

Цього дня зранку випускали на волю птахів та всіляку живність, що символізувало прихід весни. Пасічники виносили вулики (якщо погодні умови не дозволяли зробити це на Теплого Олексія)...

У цей час села сповнюються гомоном. Весна приносить надії та сподівання. Побутувала прикмета, що коли на Благовіщення дівчина знайде квітку первоцвіту, то протягом року вийде заміж (перші весняні квіти ставили у воду, якою потім вмивалися).

Як сходив сніг, починали славити весну, сонце, бо від нього залежав урожай, добробут людей, а врешті-решт, і життя.

Вже на Масляну дівчата співали веснянки, водили хороводи, заплітаючи «шума»:

А в нашого шума зеленая шуба,
А шум ходить по діброві,
А шумиш рибу ловить...

Весну вітали «закличками» та «гукавками»:

Весняночко-панночко, де ти зимувала? Гу!
У садочку на пеньочку, на сорочку пряла. Гу!
Не сама я пряла, пряла,
Пряли помічниці,
То за курку, то за гуску,
То за паляниці. Гу!

Веснянки називались в різних районах України по-різному: «постовими», «гукавками», «гаїлками», «гаївками». У давнину їх співали, коли заманеться, на вигонах, могилках, березі річки, на вулиці чи лісовій галявині. А з прийняттям християнства встановили звичай співати веснянки біля церкви, три дні на Великдень, по обіді. Мотиви всюди однакові — весна, квіти, літо, кохання. У багатьох

веснянках передано колорит місцевої природи. Наприклад, як у веснянці, записаній на Волинському Поліссі:

Забрала вода всі луги.
Рано ми, рано, всі луги.

Одна купойка зосталась.
Рано ми, рано, зосталась.

На тій купойці калина.
Рано ми, рано, калина.

На тій калині зозуля.
Рано ми, рано, зозуля.

Кує зозуля по росі.
Рано ми, рано, по росі.

Плаче дівчина по косі.
Рано ми, рано, по косі.

Або:

Ой вербище!
Пора тобі, та вербище,
Розвиться!
Та й розвиться...
Пора тобі, та Василько,
Ожениться!
Та й ожениться.
Та ой не час, не пора.
Та ще ж моя дівчина молода!

Співаючи, дівчата водили танки, утворивши кілька кіл, що рухалися в протилежних напрямках. По всій Україні був поширений весняний танок, що мав назву «Кривий танець». При цьому співали:

А ми кривого танцю йдем, танцю йдем,
А ми йому кінця не найдем, не найдем.

А вода по камені,
А вода по білому
Стиха йде, стиха йде...
Ой кривого танцю та не виведем кінця,
Треба його та й виводити, кінець йому та находити...

У деяких районах Карпат традиції веснянок не переривалися. Сьогодні вони відроджуються і в інших районах України.

Кожна неділя у весни оспівана. За тиждень до Великодня — Вербна. Хоч холодна вона завжди буває, — про неї люди кажуть: «Прийшов вербич — кожуха теребич», зате урочиста.

В Україні в цей день не обходяться без верби, яка росте повсюди, найраніше розвивається, є улюбленим у народі деревом. Верба, як і калина («Без верби і калини немає України), формує мальовничі краєвиди, вербами обсаджуються ставки, річки, криниця. Деревина верби широко використовується для виготовлення господарських та хатніх речей, музичних інструментів, зокрема сопілок.

Верба оповита легендами, про неї складено багато пісень. До нашого часу дожили веснянки «Ой вербице, пора тобі, та вербице, розвиться», «Вербова дощечка, дощечка», побутові пісні «Ой вербо, вербо, сухая вербо», «На городі верба рясна», «В кінці греблі шумлять верби», «Ой у полі верба, під вербою вода», «Стоїть гора високая» та ін.

Традиція вірування нашого народу в магічну силу освяченої верби, як і води, не переривалася. На Вербну Неділю, як і на Стрітення, Водохреща, Великдень, Трійцю, Маковея, Спаса довкола церкви відбуваються хресні ходи. Якщо є неподалік друга церква, то хресний хід прямує до неї. Віруючі, тримаючи в руках галузки верби в очікуванні їх освячення, перебувають в піднесеному настрої, переживають урочисті хвилини. Освячені під час хресного ходу вербові гілочки несуть додому, по дорозі похльостують одне одного, промовляючи:

«Не я б'ю, верба б'є, за тиждень — Великдень, недалечко червоне яєчко» або «Будьте дужі, як вода, родючі, як земля, веселі, як весна, а красні, як сонце». Здавна в народі освячена верба наділена магічними силами.

Господарі, повертаючись із церкви з посвяченою вербою, до хати не заходили, а відразу садили кілька гілочок на городі або у полі, «щоб росла Богові на славу, а людям на вжиток», а решту несли до хати і клали на покуті, біля ікони. На Буковині гілочки освяченої верби клали на могилки рідних. У деяких регіонах України їх використовували, коли вперше виганяли худобу на пашу, ними загнічували паски, окурювали хату від пропасниці, пили навар при головних болях, клали у купіль хворої дитини, вірили, що освячені вербові гілочки відвертають бурю і гасять пожежу.

За Вербною Неділею настав Білий, Чистий, або Страсний тиждень, найурочистішим днем якого був Чистий четвер. В Україні цього дня обов'язково вичищали оселі, мастили, розмальовували хати та печі. Столи застеляли гарними скатертинами, діставали зі скринь найкращий одяг. Особливо ретельно прибирали покуть: перед образами вішали голубів з паперу чи дерева, прикраси з соломи

(«павуки»); виготовляли писанки, фарбували крашанки. У Чистий четвер купали дітей, допомагали митися старим, немічним та хворим. Останні старалися помитися рано, до схід сонця, «доки ворон діточок не скупав». За народним повір'ям, хто «випередить» ворона, — обов'язково одужає.

У церкві під час служби цього дня оповідається про страсті та знущання, вчинені над Христом, звідси й назва — Страсний.

Цього дня «сукали» (лили) свічки — «трійцю». Одна — сонцю, друга — покійним роду, третя — на здоров'я й щастя живим. Страсну свічку прикрашали сухим зіллям, що залишилося від Маковія, Купала чи Зелених свят. Запалену в Страсний четвер свічку несли від храму у спеціальній посудині: куришці, засвічували від неї лампадку на покуті в хаті. Зі свічкою на Страсті господар вимолював, щоб роїлися бджоли. Вірили, що освячена в Чистий четвер свічка відганяє від оселі грім та блискавку, тому називали її ще «громничною». Цією свічкою випалювали на сволоці хрест, щоб лихо минало хату. Вважалося, якщо свічкою користуватися три роки або її вистачить на 12 разів, то родині щаститиме.

Ще й іншу назву мав четвер на Білому тижні — Навський Великдень, бо за давніми переказами цього дня навідуються померлі родичі. Подейкували, що можна також побачити відьму за осиковими воротьми або осиковою бороною.

Колись у Страсний четвер старі люди вечеряли кутею з медом та іншими пісними стравами. Четвер заступає Страсна п'ятниця, коли з церкви виносять плащаницю й тричі обносять довкола храму. З цього часу люди перебувають у щемливому очікуванні найкраснішого дня весни, готуючись його зустріти. Починаючи з п'ятниці, печуть паски з пшеничного борошна на опарі, додаючи молока, цукру, яєць та різних пряноців: кориці, шафрану тощо, (колись пекли три паски — сонцю, покійним і живим). Напалюють піч дровами, які по поліну протягом Великого посту щочетверга скидали на горище. У хаті не можна голосно розмовляти, згадувати паску. Вчинене в діжі, макітрі або дерев'яних ночвах тісто розкладають у спеціальні форми — пасківники. Місять, дають йому підійти кілька разів і саджають паски у піч — з молитвою, щоб діти були такі пишні, як вони. Паски прикрашають хрестом та написом «Христос воскрес!», а також мастять збитим білком з цукром, посипають кольоровим пшоном та подрібненими цукерками. Спечені паски зберігають у коморі або на полиці в хаті, а одну протягом усіх Великодніх свят тримають на столі у мисці.

За п'ятницею надходить Великодня субота, в яку готують писанки та крашанки. Жінки та дівчата розмальовують їх, уславляючи животворність природи й нескінченність життя.

У Великодню ніч, за переказами, земля показує свої скарби, тому в цю ніч їх шукають. Колись молодь розкладала вогнища, навіть недалеко від церкви. По деяких районах (на Гуцульщині) на могилках запалюють свічки. Цієї ночі не лягають спати.

Увечері в красиві кошики або в дерев'яні ночви складають для освячення паски, крашанки, писанки, поросятко з хроном у зубах, м'ясо, сало, ковбасу, масло, сир тощо. Все прикривають вишиваним або тканим рушником, ставлять запалену свічку. Як тільки задзвонять церковні дзвони, рушають у святковому одязі до церкви. Під час Великодньої літургії виносять хоругви, хрест, образ Воскресіння Христового, Євангеліє, Плащаницю й тричі обходять церкву, співаючи — «Христос воскрес!».

У цей час батюшка освячує живлющою водою паски, писанки і все принесене до церкви. Біля церкви, по дорозі додому рідні та знайомі «христосуються» між собою (тричі цілуються), обмінюються крашанками чи писанками. Вдома родина, помолившись до образів, розговляється. Починають зі свяченого яйця, паски, а потім їдять інші страви. Господар обходить обійстя — дає тваринам покуштувати свяченого. У цей день старші люди відпочивають, провідують могилки родичів. А молодь та діти збираються біля церкви — водять веснянки, гагілки, бавляться крашанками в «котючки» або «навбитки». Забавляються на вигоні, майдані, на березі річки. До цього дня хлопці заздалегідь встановлюють на відкритому місці гойдалки (орелі).

У Великодній понеділок ходять у гості, обмінюються гостинцями. Хрещеники носять пироги хрещеним батькам. Великодній понеділок має ще назву Обливаний, бо хлопці обливають дівчат водою, а ті віддаровуються писанками чи крашанками. На третій день Великодня колись збиралися в корчмах.

Через тиждень після Великодня — Провідна неділя («могилки», «гробки», «радуниця») — звичай вшанування предків, який зберігся повсюдно до наших днів. На кладовищі правиться панахида, кожна родина влаштовує поминальний обід, на могилі залишають частування (крашанки, пироги, цукерки) для покійних. Після Великодня знову беруться до роботи в господарстві та на землі, починають справляти весілля.

Яйце у віруваннях та обрядах

Що у моїм городчику
Горішки трясуться,
Дала би вам по писанці —
Кури не несуться.
Дала би вам по писанці,
Ще й по писаночці,
Кури ми ся не нанесли —
Вибачайте, хлопці.

Культ яйця ще в сиву давнину був відомий народам Європи та Азії. Проте розписували яйця переважно слов'яни та народи, які з ними межували. Вірячи у животворну силу фарбованого яйця, наші предки клали керамічні писанки у домовину покійникам.

Червоне яйце — символ пробудження природи, символ воскресіння Христа. Існує багато легенд про фарбоване червоне яйце.

Тисячолітня культура писанкарства в Україні створила велику кількість повір'їв, звичаїв, обрядів, пов'язаних із виготовленням та використанням писанок. Всі вони припадають на весняну пору.

Перед початком роботи писанкарка обов'язково читала молитву. Для миття яєць і розведення фарби брали непочату воду. Несли її додому не оглядаючись, ні з ким не вітаючись.

За народним повір'ям, хто простоїть у церкві всю Великодню всеношну з писанкою чи крашанкою в кишені, для того буде щасливий рік. Освячені писанки роздають бідним, сусідам, дітям.

Існував ще такий звичай: освячені крашанки чи писанки клали у миску з водою. Першою цією водою вмивалася дівчина на виданні, а за нею — всі члени родини.

Шкаралущі від освячених яєць домішували у корм бджолам та худобі, їх розвішували на палицях на городі, щоб не заводилися шкідники, щоб часник в'язався завбільшки з яйце, кидали у першу борозну. Розламували шкаралупи на дрібні шматочки, щоб відьма не набрала в них роси і не забрала молоко в корів. Освяченими яйцями гасили пожежу, відводили блискавку, перекидаючи їх через хату. Народні лікарі за формою розлитого у склянці яйця визначають причину хвороби (зурочення).

Крашанку брали на Юрія (6 травня за новим стилем), коли йшли в поле вперше оглядати озимину, збирати юр'їв ську росу. Розстеляли на зеленому житі білу скатертину, клали крашанки, пироги, частувалися. Шкаралупи яєць закопували в землю (на до-

брий урожай), клали крашанки в жито (якщо їх не видно було, то треба сподіватись доброго врожаю).

В Обливаний понеділок дівчата відкуплялись від хлопців писанками, щоб ті не облили їх водою, а то й не загнали в річку. Бувало, що хлопець перед засиланням сватів до дівчини дарував їй писанку.

У деяких районах України не лише на поминальній неділі після Великодня, а й на сам Великдень та на Трійцю, провідуючи могилки рідних, кладуть на них крашанки.

Писанки зберігають у хаті на видному місці, розвішуючи біля образів, тримаючи у миснику, на комині як прикрасу й оберіг. Гадають, якщо писанці після освячення минув рік, вона набуває ще більшої сили.

Багато з того, про що тут розповідається, це вже минуле. Не ходять уже з крашанками на Юрія в поле, не гасять ними пожежу і не лікують від пропасниці.

Починаючи з 20-х років, на крашанку і писанку були гоніння, як на культові речі. Вчителі попереджали дітей, щоб вдома не пекли паски та не йшли до церкви. Знижували дітям оцінки в школі, виключали з комсомолу. Люди часто розговлялися неосвяченими яйцями й пасками, їли їх крадькома. Тож про яку там магічну силу яйця було знати!

Зав'ю вінки на всі святки

В Україні віддавна існує звичай замаювати зеленим гіллям та зіллям хату, посипати долівку зеленими травами. Клечали також церкву і всі будівлі ззовні, подвір'я, ворота. Це, вважали наші предки, допомагало проти всяких ворожих сил, мавок, русалок, утоплеників, які були особливо небезпечні саме о тій порі, коли на полях цвіло збіжжя. Найкраще оберігали від них широколисті дерева: клен, липа, дуб, ясен, а також листя очерету, лепехи, розстелене на долівці.

У клечальну суботу йшли до лісу ламати гілля дерев, у полі рвали чебрець, материнку, а на березі річок чи ставків — лепеху. Біля хат прополювали квітники, де росли любисток, м'ята, васильки, лі-

лея, шальвія. Гілками прикрашали стіни. Вкопували їх на подвір'ї, затикали над одвірками господарських будівель.

До Трійці пекли пироги, готували коливо. У цей день поминали покійних родичів, прибирали зеленню їхні могилки, клали на них частування, звертаючись до них, як до живих, оплакували, голосили (старші, одружені жінки). До русалок, мавок, потерчат (померлі нехрещені діти), утоплеників люди зверталися з ласкавими словами: «...русалоньки-навоньки наші, русу косу чешіть, росу пийте, у рясці купайтесь, квітами величайтесь, на вітах гойдайтесь, на межах грайтесь, наших хлопців-дівчат не чіпайте, жита не ламайте — і живіть собі. І ви, дітки-потерчата нехрещені, при місяці грайтесь, людей не чіпайте, в хату не ступайте, злиднів не водіть, лиха не чиніть!»

Русальна субота, русальний тиждень збігаються з зеленими святами. Цілий тиждень русалки мали бути серед людей. У ці три дні дівчата водили «Куста» (на Волинському Поліссі»), «Тополю» (на Полтавщині), справляли обряд «Вільхи» (у деяких селах Галичини), наряджали «Лялю» (на Волині). По обіді на перший день свята дівчата збиралися за селом, у полі чи в лісі. Водили танки, одягали зелені вінки на голову, на плечі, на стан. Найвродливішу дівчину брали за руки і водили по селу «Куста». Як і на колядках, приходили до господарів і співали:

Та ой ми були у великому лісі,
Нарядили Куста із зельоного кльону...
Вийди, господаре, із нового покою,
Винеси Кусту та хоч півзолотого!
А в нашого Куста ручки-ніжки невеличкі —
Треба йому, треба панчішки, черевички...

За це господарі обдаровували дівчат гостинцями. Одержавши гостинці, дівчата споживали їх в одній із хат, влаштовували забаву. У деяких селах ходило три «Куста» — дитячий, дівочий і жіночий.

Подібний звичай — водіння «Тополі». Вибирали одну з дівчат, замаювали зеленню й водили по селу, співаючи:

Стояла тополя край чистого поля.
Стій, тополенько, не розвивайся,
Буйному вітрові не піддавайся!...

У деяких районах Слобожанщини на Зелену неділю «завивали вінки» (на гіллях берези):

Зав'ю вінки на всі святки,
На всі святки, на празнички...

У цей день дівчата приносили на місце забави частування, здружувались між собою, «кумувались».

У зелений вівторок та зелену середу жінки несли русалкам їжу, клали її в полі, в лісі, співали пісень, щоб їх задобрити. Особливо пам'ятали про мавок у зелений четвер («мавський Великдень»). Вважалося, що цього дня мавки в житі веселяться й можуть дуже нашкодити необачному зайді — залоскотати на смерть. Замаюючись у зелень, люди з піснями проводжали мавок у поле, в ліс.

Пригадаймо, як добром за добро платять людям сили природи — мавки, русалки, водяники в «Лісовій пісні» Лесі Українки і як карають тих, хто кривдить Мавку. Використав ці вірування й персонажів також Тарас Шевченко у баладах «Причинна», «Утоплена».

Свято Зеленої неділі відбувається в пору, коли вся природа буяє, цвіте, коли весна, досягнувши вершини, переходить у літо.

Ой на Івана, ой на Купала

Це свято відоме з давніх-давен. Припадає воно на середину літа, на період літнього сонцестояння. В європейських країнах звичай прижився під різними назвами. Свого часу християнська церква приурочила його до дня Івана Хрестителя (24 червня), від якого й було запозичено нову назву: «святого Яна» — у західних слов'ян, «сан-Джованні» — в Італії, «сан-Хуан» — в Іспанії і т.д. Проте спільними для всіх народів є дохристиянське походження свята і його головні прикмети.

Цього дня наші предки збирали трави та зілля, плели вінки з квітів, купалися та обливалися водою, а ввечері розпалювали вогнище й стрибали через нього. За повір'ям, це приносило очищення від хвороб та злих духів. Цікаво, що, наприклад, у Франції традиційне вогнище на свято «сен-Жана» з масовими розвагами довкола нього збереглося в окремих місцевостях донині, а в країнах Балтії та Скандинавії довкола вогнища на берегах озер і річок святкують часом цілу ніч.

В Україні свято Купала також мало велике поширення в минулому, а подекуди зберігається ще й тепер. Його походження, як і

сама назва, дещо стерлися в людській пам'яті, проте воно й досі полонить своєю красою й поетичністю. Відзначають його переважно з 6 на 7 липня.

О цій порі пишно буяє природа. Це час короткого перепочинку перед початком жнив. У день свята дівчата виходять у ліс, на луки, збирають квіти, лікарські рослини. Зібравшись на галявині, березі річки чи ставка, плетуть вінки. А хлопці закопують квітуче деревце (вербу, вишню, сосну) — так звану «купайлицю», або «марену». Дівчата прикрашають її вінками, квітами, різнокольоровими стрічками, співаючи приурочені до свята пісні, як-от:

Ой на Івана, ой на Купала,
Ой там дівчина квіти збирала.
Квіточки збирала, віночок сплітала
Та й на синю хвилю, на Дунай пускала.

Ой пливи, віночку, та й по синій хвилі
До тієї хати, де живе мій милий!
Ой поплив віночок тихо за водою,
Серденько дівоче забрав із собою...

На свято часом сходилося все село. Старші жінки передавали молоді свої пісенні надбання. За своїм змістом і характером купальські пісні — молодіжні. Головний мотив — кохання, вибір пари, мрії дівчат про судженого, одруження. Картини повсякденного побуту і квітучої природи створюють барвисте тло, на якому розгортається панорама життя молоді, її розваги, зустрічі, взаємини. У купальських піснях, як і у веснянках, панує радість життя й світлих надій, але інколи у них бринять і нотки зажури — незмінної супутниці дівочих роздумів, мрій про кохання.

У кожній місцевості народна фантазія витворила свої неповторні пісні та їх варіанти, свої особливості обрядового дійства. Наприклад, у селі Шилівці Полтавської області для купальського вогнища використовували діжки з дьогтем та мазниці. Їх запалювали на горі, піднявши на жердинах, щоб було видно на всю околицю. А в Коростенському районі на Житомирщині вогнище розпалювали на перехресті доріг (напевно, для того, щоб відігнати від села нечисту силу), через нього дівчата перекидали вінки, а потім несли їх додому й кидали в капусту та огірки, щоб краще в'язались.

У Звенигородському районі на Черкащині найчастіше купайлицю рубали з вишні, ставили її на вигоні (на кожному кутку села), землю довкола всипали жовтим піском і встеляли квітами.

Поряд із квітками на дерево чіпляли віночки зі свічками. Довкола деревця співали:

Ой місяченьку, наш братику
із сестричками-зірочками!
Світи, свічечка, промінчиком,
Щоб не кресати кремінчиком.

На батьківщині Тараса Шевченка в селі Шевченковому дівчата плели вінки та йшли з ними на греблю. А дві дівчини, котрі гарно плавають, убиралися за русалок (у довгі білі сорочки), розпускали коси, одягали вінки і, взявши купайлицю із запаленими свічками, пливли на середину ставка. У цей час на греблі дівчата співали до «русалок», а ті одспівували їм. Залишивши купайлицю посеред ставка, «русалки» випливали на берег і разом з дівчатами пускали вінки зі свічками на воду. Існувало повір'я: до якого берега пристане вінок, туди дівчині доведеться виходити заміж. Бувало, що кожна дівчина плела два вінки: один загадувала на себе, а другий — на свого коханого. Коли вінки сходились у воді, то це означало: бути в парі. Якщо ж вінок тонув, це віщувало нещастя.

Багато попрацювала на ниві збирання фольклору Леся Українка. Серед її записів налічується близько 50 купальських та петрівчаних пісень із колишніх Звягельського та Ковельського повітів. Їй належить також етнографічна розвідка «Купала на Волині», в якій докладно описується цей самобутній народний звичай.

Проте є місцевості, де свято Купала зникло ще в дореволюційний час. Вчені пояснюють це насамперед ворожим ставленням до нього церкви та численними заборонами царських властей. Нападки служителів культу на прадавній народний звичай тривали протягом багатьох поколінь, незважаючи на підпорядкування його церковному календареві. Про це свідчать документи, наприклад Густинський літопис XVI століття.

Про забуття свята Купала в багатьох місцевостях через переслідування владою з жалем писали дослідники в одному з номерів журналу «Киевская старина» 1890 року: «Величне слов'янське свято Купала з вечірніми багаттями, з обрядовим стрибанням через вогонь, із пусканням запаленого колеса в річку, з хороводами і піснями все більше приходить у забуття». І все ж прекрасний народний звичай вистояв.

Кругом Мариноньки ходили дівоньки.
Стороною дощик іде, стороною
Та й на мою роженьку червону...

Цей славнозвісний купальський танок записано років 40 тому учасниками художньої самодіяльності Печенізького будинку культури на Харківщині. Відтоді він незмінно входить до репертуару Державного заслуженого Українського народного хору імені Г. Г. Верьовки, чаруючи своєю красою шанувальників мистецтва. А скільки ще таких чудових перлин зберігає пам'ять, не кажучи вже про друковані джерела!

Поетичний купальський обряд з його яскравими атрибутами — плетенням вінків та гаданням на них, фантастичними русалками, що виходять на берег річки місячної ночі, стрибанням через вогонь, пісні, хороводи, ігрища — все це дуже вдячний матеріал для сценічного втілення. Його залюбки використовують як професійні, так і любительські колективи.

А ми, глядачі, милуємось красою мистецтва і споглядаємо його збоку, не задумуючись над тим, що це не казка, а саме життя нашого народу в минулому. І, певно, вже змирилися з тим, що з активних творців культури стаємо пасивними споживачами.

А якщо задуматись: чи справді це наш ідеал і межа наших можливостей? Чи не зробити цю красу часткою нашого побуту? Адже її створили не поети, не композитори і не режисери, а сам народ, і на сцену вона перейшла з життя.

Тож чи варто малювати на сцені декорації з річкою та вербами, лаштувати хитромудрі «вогнища» з червоної матерії, лампочок та вентиляторів? А може, простіше було б вийти на берег річки, ставка і влаштувати не імітацію, а живе, хвилююче свято? Зрозуміло, до цього слід підготуватись, вивчити заздалегідь якусь частку пісенних надбань. До речі, купальські пісні й хороводи в простому двоголосному викладі можна розучити будь-яким хором. Головне, що тут потрібно, — це зацікавленість і творча ініціатива передусім працівників культосвітніх закладів.

Після багаторічної перерви свято поновилося і в Києві: в Гідропарку та Державному музеї народної архітектури та побуту України, де влаштовують його по-різному: або у вигляді театралізованих вистав біля мальовничих озер, або на традиційній, фольклорній основі як масові гуляння.

...Дівчата плетуть вінки. А з ними й старші жінки — для своїх дітей та онуків. Ніби сама собою з уст зринає задумлива ліричка мелодія:

Заплету віночок, заплету шовковий
На щастя, на долю, на чорнії брови.

Та й пущу віночок на биструю воду
На щастя, на долю, на милого вроду.

Поступово коло співаків зростає. Збирається хор, який має підготовлений до свята репертуар. Пісні, на диво, оригінальні, колоритні, їх не сплутаєш ні з якими іншими, як і саме свято. З'являються музики, починаються масові танці, хороводи. Тут і традиційний танок «Маринонька» з вінками довкола заквітчаного деревця, і жартівливі пісні-пересмішки хлопців та дівчат, і масовий спів популярних пісень. Усе це не вимагає якоїсь особливої майстерності й розраховано не на те, щоб «продемонструвати» свято перед публікою, а насамперед для задоволення естетичних запитів самих учасників. Характер свята, його суть — у загальній доступності, цим воно спонукає, запрошує до вільного творчого самовираження всіх бажаючих.

Так само й купальське вогнище. Здається, нічого особливого: можеш подивитися, а можеш і сам перестрибнути. Та справа в тім, що воно буває раз на рік, і тому на цей вечір особливо чекають. Приємно посидіти на березі річки, біля вогнища, послухати пісень, а то й самому поспівати, відпочити душею. Особливо ж подивитися, як по воді пливуть вінки: надворі вже стемніло, і тільки вогники мерехтять на воді, немов переносячи нас у казковий світ.

Звичайно, нині мало хто вірить у старі прикмети, проте поезія народного свята хвилює нас і тепер, нагадуючи часом про далеке дитинство. За своєю суттю Купала — це свято єднання з природою, її вічною красою. Воно має глибоке коріння в народному побуті й міцну естетичну основу. В цьому запорука його невмирущості.

До межі, женчики, до межі

Жнива — напружена пора в житті хлібороба, недаремно в Київській Русі їх називали «страдою». Спокон віків, із року в рік селянин жив однією турботою — вчасно зібрати хліб, щоб його не згноїв дощ, не вибив град, щоб вирощене зерно не осипалося на пні. Від зорі до зорі на ланах кресали серпи, дзвеніли коси, лунала пісня:

Жали женчики, жали,
Серпики поламали,

Серпики золотії.
Женчики молодії.

Головним знаряддям збирання врожаю був серп, відомий в Європі з часів неоліту. Ще у XIX столітті в багатьох місцевостях озимину жали тільки ним (вважалося за гріх збирати хліб косою, хіба що низький і ріденький у неврожайні роки).

Про шанобливе ставлення до серпа та хліборобської праці розповідають нам і народні звичаї, вірування, пісні:

Жали женчики, жали.
Золотії серпи мали,
Срібнії юрочки,
Що в'язали снопочки.

Про те, яка то була важка виснажлива праця, нині знають хіба що люди похилого віку. Тим-то з такою шаною оспівував народ женців:

За нашою слободою
Росте жито з лободою.
Ой там Галя жито жала,
в правій руці серп держала.

В правій руці серп держала,
а лівою підбирала.
А лівою підбирала,
позад себе снопи клала.

Або ж:

Ой у полі нивка.
Кругом материнка,
Там дівчина жито жала,
Гарна чорнобривка.

Народ не лише звеличував трудівників, а й засуджував ледарів: сидіти в будень, склавши руки, а тим більше у жнива, вважалося за гріх.

Напередодні жнив у селі панувало загальне пожвавлення: родичі, сусіди збиралися групами, домовлялися про взаємодопомогу (толоку). У поле здебільшого їхали з ночівлею. Від негоди ставили курінь, для приготування їжі копали піч-паланку. З собою брали необхідне: харчі, посуд для води й приготування їжі, колиску для немовляти, інші речі.

Особливо урочисто відбувалися зажинки — початок жнив. Як і в перший день сівби, зажинати виходили у святковому одязі. На Полтавщині, зокрема, жінки одягали плахти, покривалися намітка-

ми і з піснями вирушали. В полі стелили на землю скатертину, клали на неї хліб та сіль і, тричі перехрестившись, промовляли: «Дай, Боже, час добрий і пору, в доброму здоров'ї почати та й на той рік діждати». На Чернігівщині обрядовою стравою було пряжмо — цілі колоски свіжого жита, засмаженого в маслі.

Зажинав господар або господиня. Коли ж влаштовувалася толока, то попереду косарів ішов отаман, обраний на сільському сході. З першого колосся скручували перевесло й оперізувались ним (щоб спина не боліла), а нажавши три жмені, складали навхрест і перев'язували червоною стрічкою (китайкою). При цьому співали:

Ой зажинки, господарю, зажинки;
Візьми мене, господарю, у снопки.
Уже мені надокучило по полю,
Візьми мене, господарю, в стодолу.

До кінця жнив зажинок зберігали вдома на покуті, пізніше — у коморі. А зерно з нього згодом (при непогоді або за посушливої весни) кидали у криницю, щоб зберегти посіви під час грози чи накликати дощ.

Жати здебільшого розпочинали наступного дня. Далеко було видно білі хустки, чутно дзвін кіс. На місці скошеного лану поступово один за одним виростали полукіпки. Сонце пекло немилосердно, однак з поля ніхто не йшов, бо жнива...

Лише в обідню пору можна було перепочити. Коли під копою біля воза чи куреня на розстелених білих скатертинах у великому дерев'яному ковші ставили запашний польовий куліш, з піснею наближалися косарі:

Мати ж моя, мати, що я маю діяти? —
Вже й літа минають, а я нежонатий.

Вже й літа минають, а я нежонатий.
Насіяв пшениці, нема з ким збирати.

Водночас лунав жіночий спів:

Ой літає соколонько по полю.
Та й збирає челядоньку додому.
Іди, іди, челядонько, додому,
Вигуляла все літечко по полю.
Вигуляла все літечко, ще й жнива.
Заболіла головонька, ще й спина.

Найважче доводилось безземельним селянам, котрі працювали на чужій, панській ниві:

Ой в чужого господаря обідать пора,
А в нашого господаря ще й думки нема.
Ой, паночку наш, обідати час!
У чужого господаря горілочку п'ють,
А в нашого господаря води не дають.
Ой, паночку наш, обідати час!

По обіді знову бралися до роботи, а в хвилини короткого перепочинку над полем зринала нова жниварська пісня:

Котився снопочок по полю;
Просився в женчиків додому.
Візьміть мене, женчики, з собою,
Положіте мене в стодолу.
Я в стодолонці погощу
Та й на нивоньку знов піду.

А яка радість охоплювала, коли на ниві не залишалося хліба і можна було, нарешті, вільно зітхнути й відпочити! На завершення роботи женці перев'язували стрічкою і прикрашали квітами жмут незжатих стеблин — «бороду», землю довкола неї старанно прополювали, «зорювали» серпами і «засівали» вим'ятим зерном, щоб повернути їй втрачену силу. А поруч клали окраєць хліба і дрібок солі:

На тобі, борідонько, хліба, солі,
Гуляй, гуляй, борідонько, по полі.

Тут же з колосків звивали обжинковий вінок, прикрашений квітами — символ успішного завершення жнив. На Поділлі виплітали з колосся ще й обжинкову «квітку». Вінок одягали на найкращу дівчину (княгиню) і з піснями рушали до двору господаря. З собою несли також останній сніп (обжинок), перев'язаний стрічкою.

Наше село веселе — ми віночка несемо,
Не з золота — з яриці, з озимої пшениці.

А господар зустрічав женців біля воріт із хлібом-сіллю, щедро частував їх і викупляв вінок:

Котився вінок з лану та й попід саму браму.
З-під брами й у світлицю, на білі паляниці:
Господар молоденький,
під ним кінь вороненький.
По подвір'ячку грає, женчиків виглядає.
Вийди, господарю, з хати, женчиків привітати.

Обжинок, освятивши разом з яблуками на Спаса, зберігали в хаті або коморі до початку осінньої сівби. З нього робили вінок для батьків, у котрих одружувалась остання дитина (відповідно, із за-

жинка сплітали вінок батькам, у яких одружувалась перша дитина). Згодом обжинкове зерно першим кидали у землю під час сівби або домішували до посівного, подекуди на різдвяні свята обжинок приносили з комори і ставили у хаті на покуті. Часом обжинковий вінок клали на столі на хлібину або ж вішали на кілок чи під сволоком. Глибока шана святому хлібу була повсюдно, лише спостерігались відмінності у формах її вияву.

Снопи у полі складали в стіжки, скирти або ж звозили на тік чи в клуню. На Чернігівщині та Волині будували ще й «осеті», подібні за своєю будовою до сушилок — «овинів». У гірських районах Карпат снопи для провітрювання примощували на піраміду з трьох жердин.

Молотили збіжжя здебільшого ціпом, заможні господарі ще кам'яним котком — «гарманом», запряженим кіньми чи волами. На півдні України застосовували «дикани» — широкі важкі дошки з набитими знизу крем'яними зубцями. В них впрягали волів або коней, які волочили їх по току.

Віяли зерно зробленими з коробок або ночовок дерев'яними лопатами — «шухлями». При потребі пропускали його через решето. Здавна були поширені й віялки з ручним приводом.

Мололи у водяних млинах, вітряках та домашніх жорнах; крупу дерли у крупорушках. Зберігали зерно та борошно в засіках комор, у кадубах, боднях, плетених козубах, мішках тощо.

Подекуди й сьогодні на присадибних ділянках хлібороби сіють жито. Його значення в господарстві допоміжне: зерном годують худобу, околотами лагодять солом'яні покрівлі.

Ми торкнулися лише невеликої частки обрядів та пісень, пов'язаних із хліборобською працею. Охопити їх водночас неможливо, адже кожна місцевість мала свої звичаї та пісні. Спільним для них є те, що народ не просто шанував хліборобську працю — він її опоетизовував. Таке ставлення до неї закладене в світогляді українського селянина. Тут доречне звертання видатного українського кінорежисера й письменника О. Довженка до сучасників: «Любіть землю! Любіть працю на землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті!»

Покрова Пресвятої Богородиці

Покрова Пресвятої Богородиці — це свято всього християнського люду. У цей день (14 жовтня) церква оспівує Матір Божу:

Ниць благовірні люди, світло празнуєм.
Осіяні твоїм, Божа Матір, приходом
І до Твого звертаючись пречистого образу,
Щиро промовляємо:
«Покрий нас чесним Твоїм покровом,
І позбав нас від всякого лиха,
Просячи Сина Твого, Христа — Бога нашого,
Спасти душі наші».

Відомості про це свято є лише з X століття.

На честь пресвятої Богородиці Ярослав Мудрий у XII ст. поставив церкву Благовіщення над Золотими Воротами. Була збудована церква Покрови на Подолі.

За легендою про Почаївську Богоматір під час нападу турків у 1675р., мати Божа відвертала від монастиря стріли й кулі турків. Ця подія знайшла відображення в піснях «Ой зійшла зоря вечоровая», «Пасли пастирі вівці на горі» та інших.

Це свято особливо вшановували Запорозькі козаки. Свята Покрова була їх заступницею у далеких походах. Під покровом Богоматері вони не боялись ні розбурханих хвиль, ні ворожих стріл. Священною для кожного лицаря на Січі була Покровська церква, від порогу якої козаки вирушали в похід і куди з подякою за порятунок поверталися з боїв.

Ось як про вшанування Покрови писав Д.Яворницький:

«Відшукавши який-небудь величний острів посеред Дніпра, або видивившись якийсь підвищений ріг, тобто мис на березі ріки, влаштувавши в ньому зовнішній кіш, а з внутрішнього відділивши внутрішній кіш, запорозькі козаки відбирали в останньому найкраще і найвідкритіше місце і на ньому перед усім зводили церкву, найчастіше в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, а потім вже споруджували інші необхідні для життя будови.

Нехай пишається храм Божий в небесній висоті і нехай святі молитви зносяться від нас прямо від землі до престолу Господа Бога».

Тільки в Києві із сімнадцяти церков, побудованих за часів гетьманства, три були Покровськими. Ще раніше, за часів козацтва, на Запорожжі, як стверджує історик Д.Яворницький, було 13 церков Покрови Богородиці.

Із родин реєстрових козаків за потребою відправляли молодих хлопців на Січ. Часто це випадало на свято Покрови. Це був народний обряд, свято не тільки для родини хлопця, а й для всього села. Певні обрядові традиції виробила і сама Січ, приймаючи нове поповнення. Про це ми довідуємось із творів художників і літературних джерел.

Дослідники вважають, що культ Покрови — покровительки і заступниці — сформувався на основі давніх культів слов'ян-язичників на честь жіночого божества продовження роду, плодючості (Лади, Живи). Відголоски цього культу добре простежуються у дівочих заклинаннях — молитвах, приурочених до цього свята. Жовтень — пора весіль. Якщо дівчину сватали до Покрови, то можна було ще протягом трьох тижнів зіграти весілля. І можливо, пісня, яку співали дівчата на Покрову на Харківщині, і є тією давньою й вічною жіночою молитвою.

Покровонько, Покрівонько!
Покрий мені голівоньку:
Щоб я жінкою була,
Щоб я весело жила
З чоловіком молоденьким,
З дитяточком веселеньким.

Улюблена назва церкви Покрова була не лише у козаків. Церкви на честь цього свята зводили в містах і селах України. Де була церква Святої Богородиці, влаштовували церковно-народне свято храм (празник, мед). В Україні до цього свята мастили хату всередині, прикрашали рушниками, розписом, витинанками, застеляли столи та скрині килимами.

Перед Покровою у багатьох селах і містах влаштовували ярмарки.

Після святкової літургії на Покрову влаштовували громадські обіди. Коли дозволяла погода, робили це на подвір'ї церкви. Цього дня, як на Великдень і Різдво, збиралися родичі. Не обминали увагою самотніх та хворих людей.

По деяких районах України на Покрову розпочинались молодіжні вечорниці, на яких влаштовували забави. За народним звичаєм три дні не робили важкої роботи.

Зі святом Покрови в Україні пов'язано чимало народних повір'їв, прикмет, приказок. У цей час не залишалося жодного птаха, який прилітав із півдня. Закінчувалася оранка, сівба, господарі хо-

вали на зиму плуги, борони. З'являється можливість трохи відпочити від безперервної виснажливої праці. Під цим оглядом у народі говорили: «Як прийшла косовиця, то жінка кородиться, як прийшли жнива, жінка як нежива, а як прийшла Покрова, то й жінка здорова».

За станом погоди намагалися передбачити характер наступної зими: «Якщо на Покрову вітер з півночі, то зима буде дуже холодна і з хуртовинами, якщо з півдня — то тепла». Говорили також, що «Покрова покриває або листом, або снігом». Хто не встиг посіяти озимину до свята, про такого говорили: «Хто сіє на Покрові, той не має що дати корові».

Коли починали будівництво хати, намагались закінчити його до 14 жовтня, щоб до свята увійти під дах — покров: «Тоді Покрова покриє всіх у новій хаті покровом і всі нечисті духи щезнуть із хати, і увесь рік буде спокій» — так вважали на Київщині. Через те і закликали Покровительку в кожен дім: «Покрово коханко, ходи до нас в хатку. Будеш ти співати, та нас звеселяти».

Додатки

Народні пісні з репертуару етнографічного хору «Гомін» під керівництвом Л. Ященка

КОЛО МЛИНА, КОЛО БРОДУ

Полтавщина. Записав М.Лисенко.
Редакція хору "Гомін"

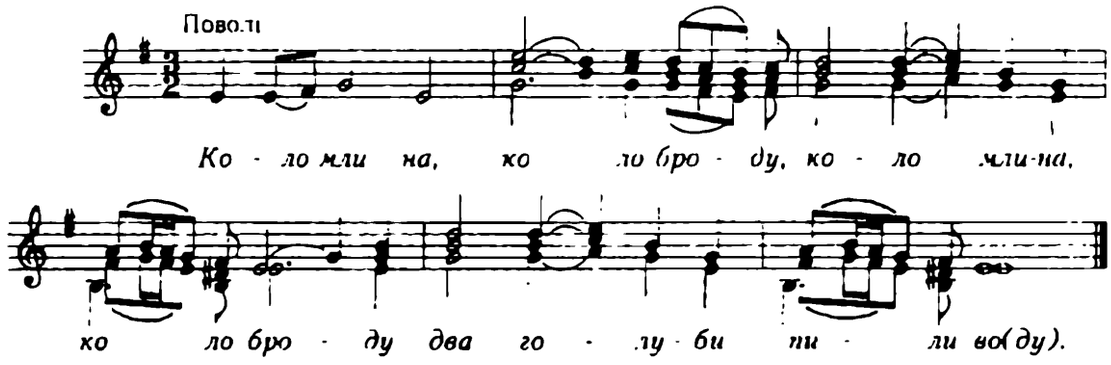

ОЙ КОТИЛАСЯ ТА ЯСНА ЗОРЯ З НЕБА

Наддніпрянщина.
Записав Л.Ященко

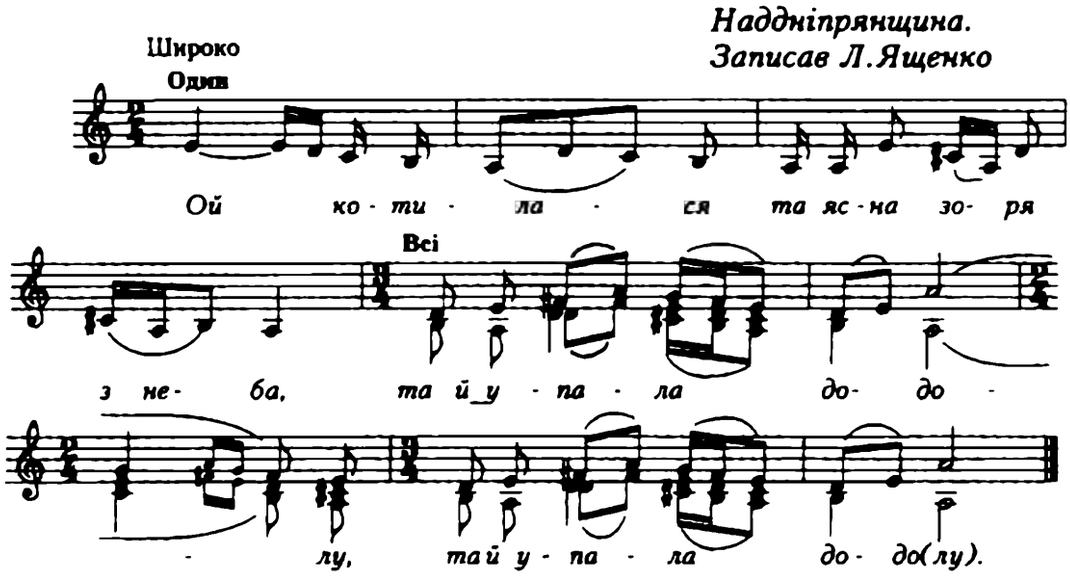

СВІТИТЬ МІСЯЦЬ, СВІТИТЬ ЯСНИЙ

Наддніпрянщина.
Записав і гармонізував Л.Ященко

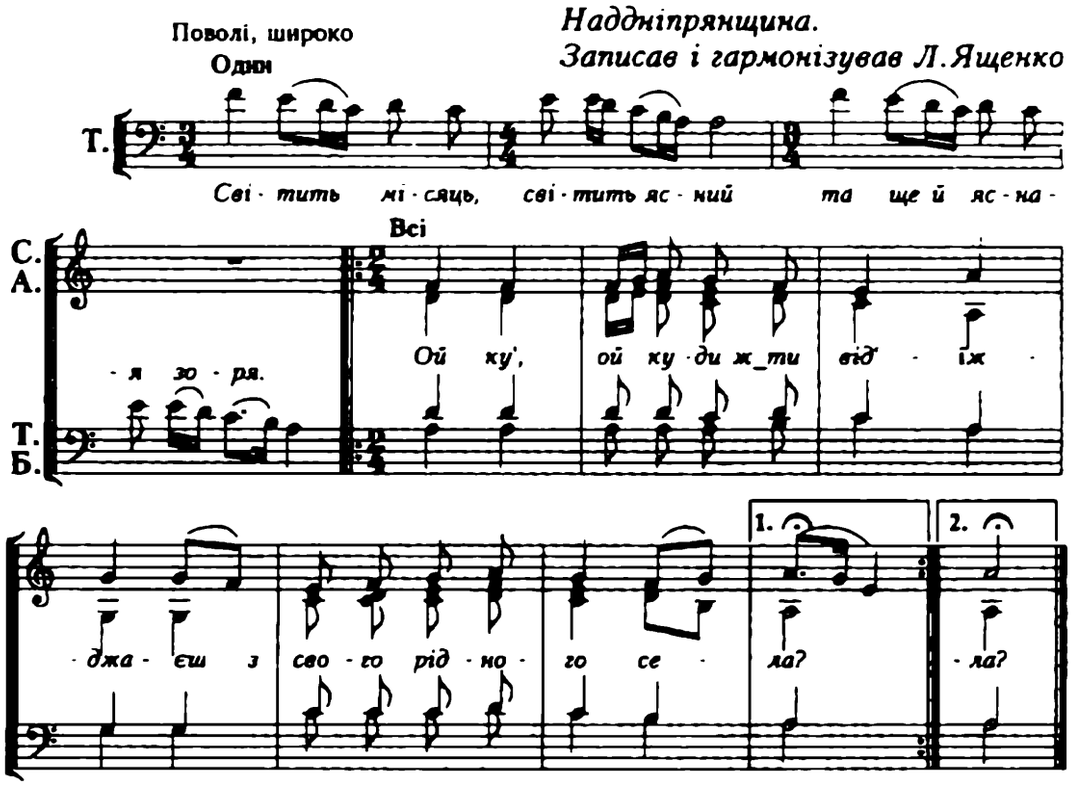

ОЙ ОРЕЛ ТИ, ОРЕЛ, СИЗОКРИЛИЙ ОРЕЛ

Наддніпрянщина.
Редакція хору "Гомін"

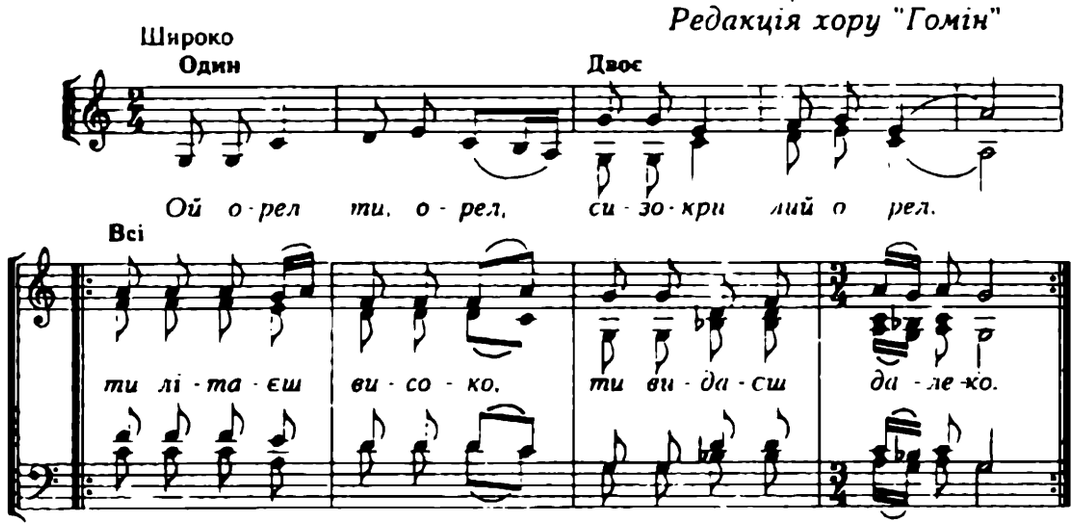

ЛЮБИВ ДІВЧИНУ, ДІВЧИНА МЕНЕ

Наддніпрянщина.
Записав О.Стадник

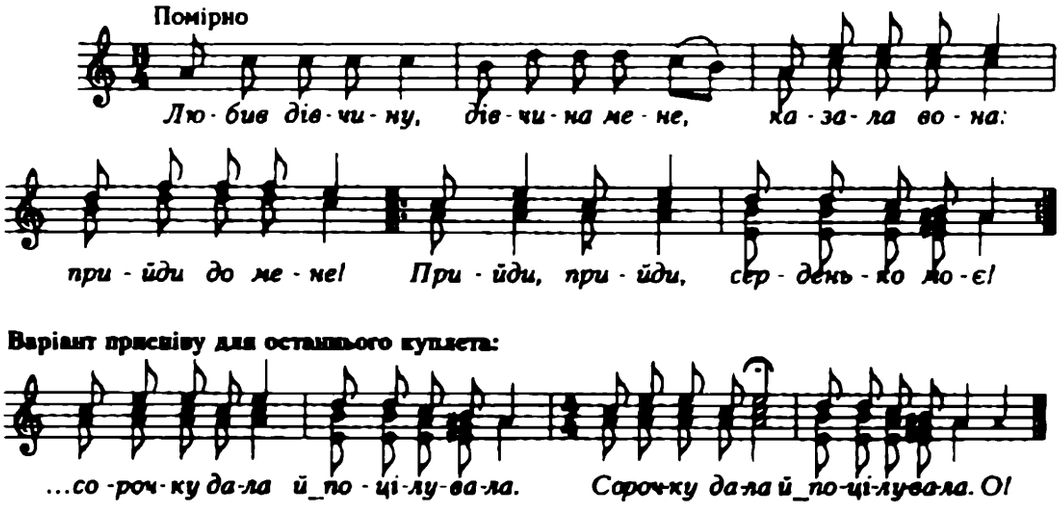

ВИЙШЛА ЗАМІЖ МОЛОДОЮ

Наддніпрянщина

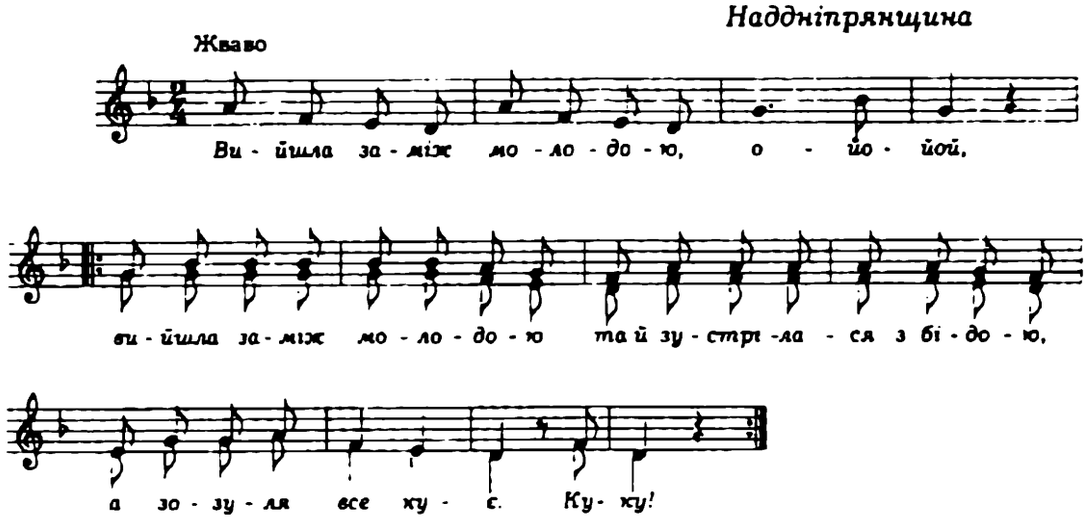

ОЙ ТИ ГАЮ, ТИ МІЙ ГАЮ

Київське Полісся.
Записав і гармонізував Л.Ященко

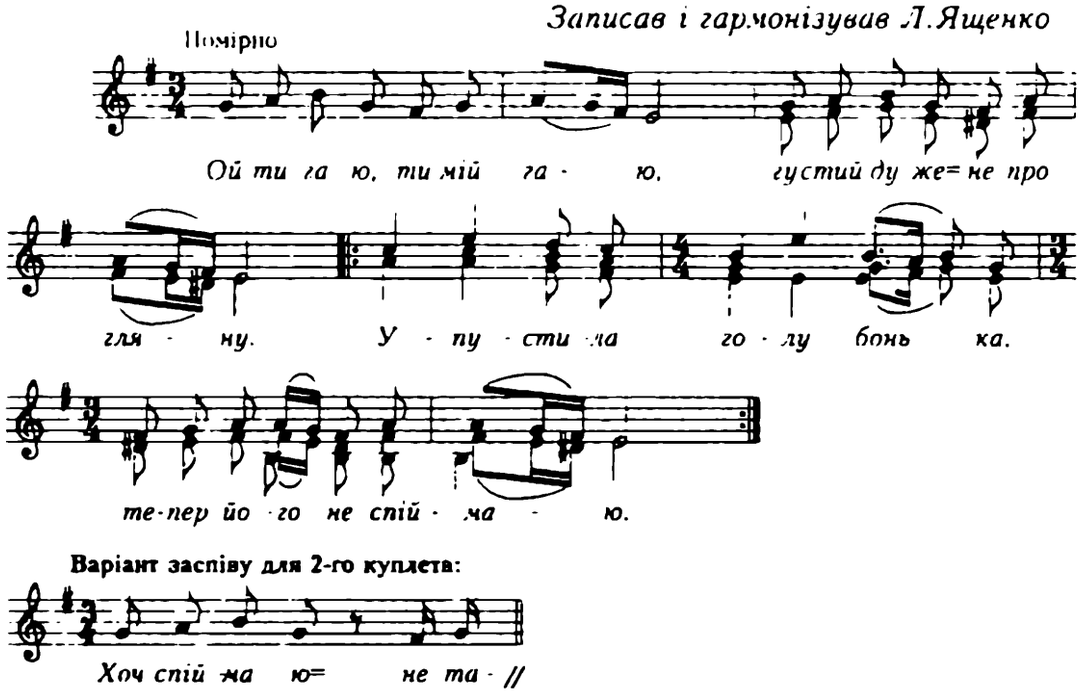

ЧЕРЕЗ ГОРУ ТА В ЛІСОК

Житомирське Полісся.
Записав Л.Ященко

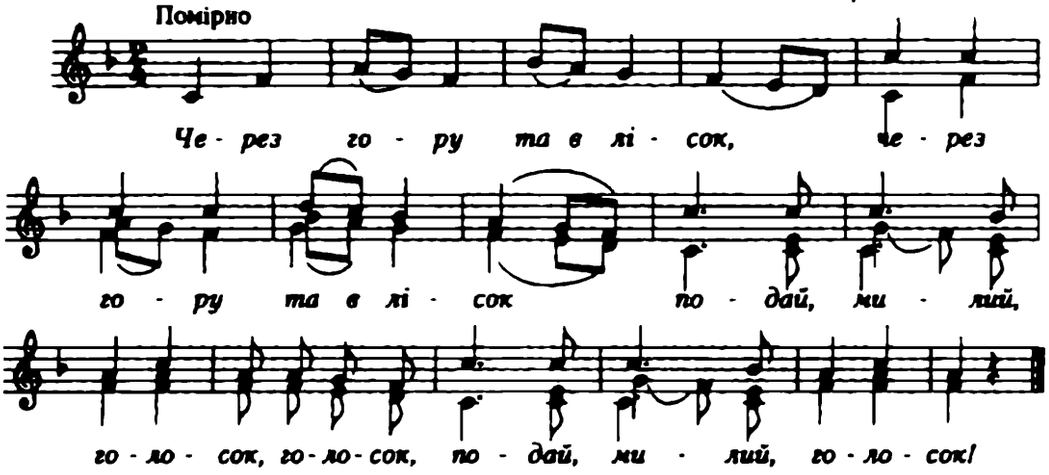

ОЙ ВИЙДУ Я НА ТУ ГОРУ

Волинь. Записав А.Рудчик.
Редакція хору "Гомін"

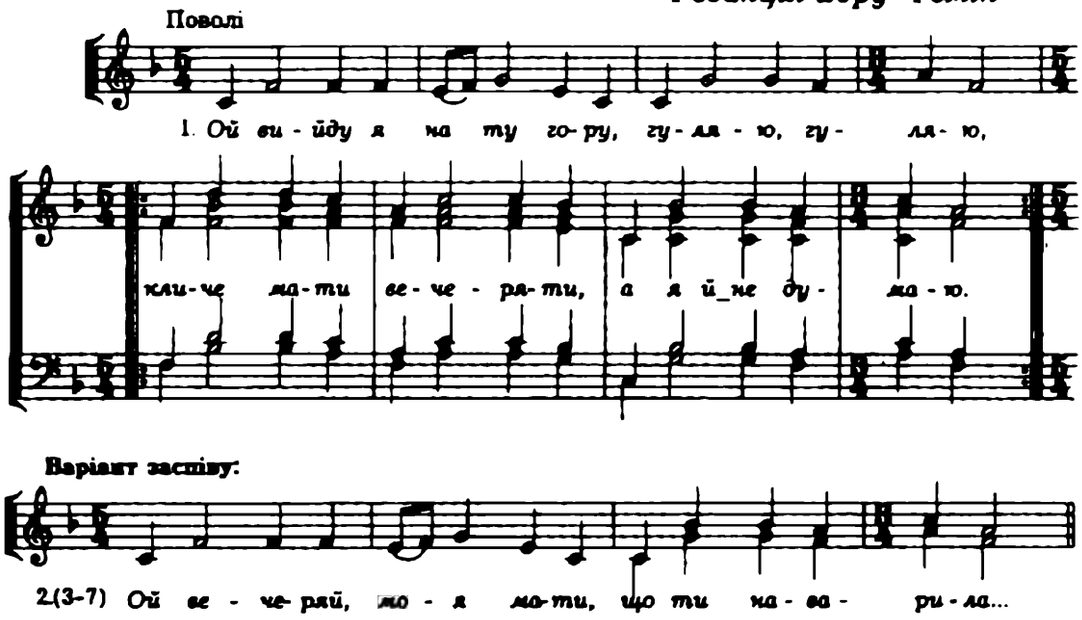

ШИРОКА ДОЛИНА, ШОВКОВА ТРАВА

Волинь.
Записав Л.Ященко

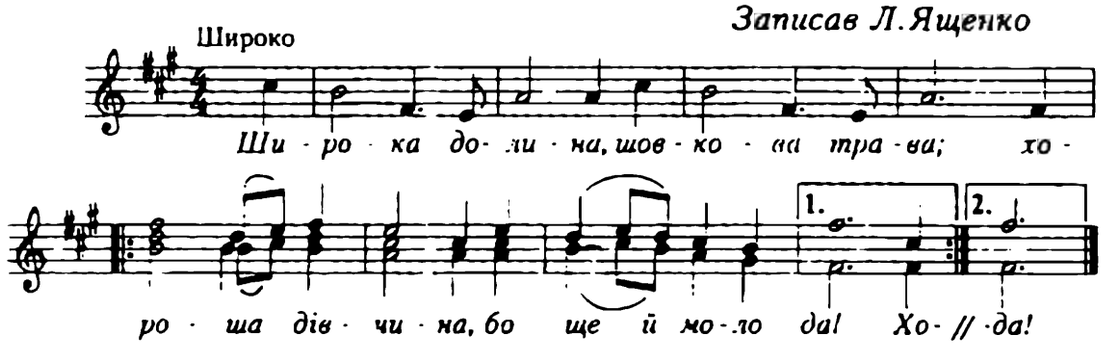

ОЙ ЧИЄ ТО СІНО ЛЕЖИТЬ НА ПОКОСАХ

Волинь.
Записав Л.Ященко

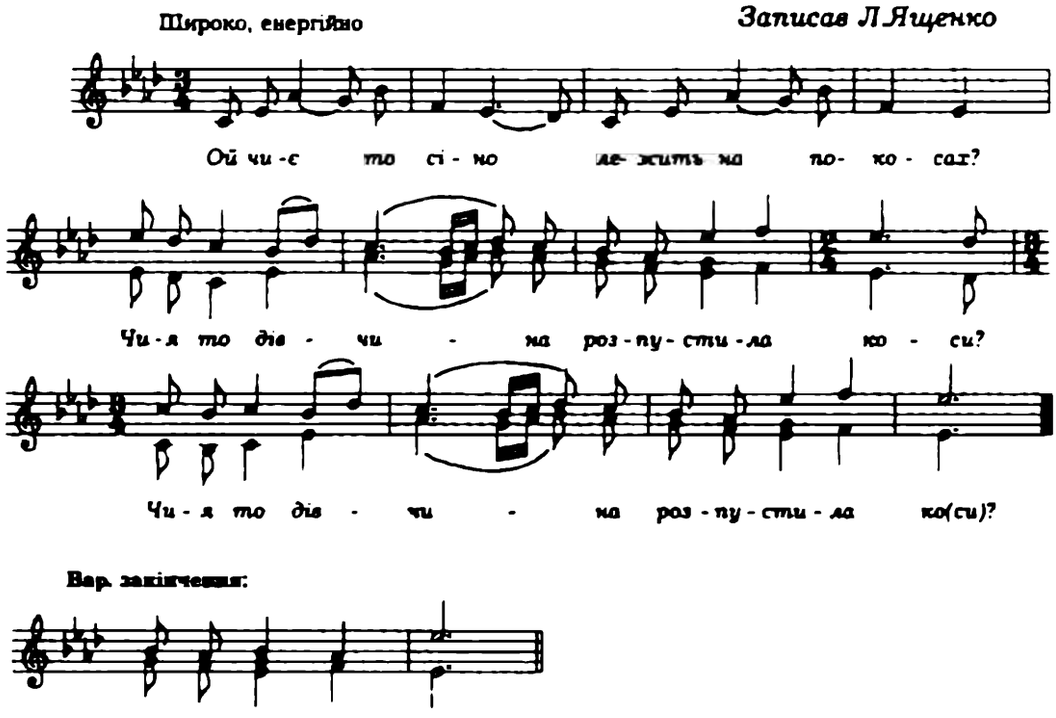

ЗА НАШОЮ СЛОБОДОЮ

Поділля.
Записав Л.Ященко

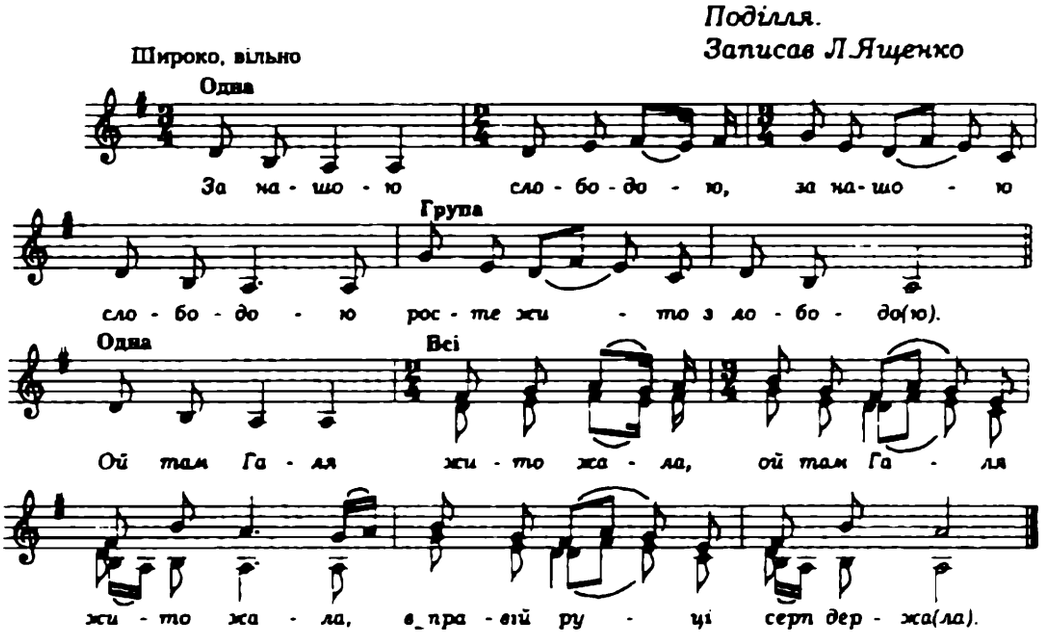

НА ДОБРАНІЧ УСІМ НА НІЧ

Поділля. Записав
і гармонізував Л.Ященко

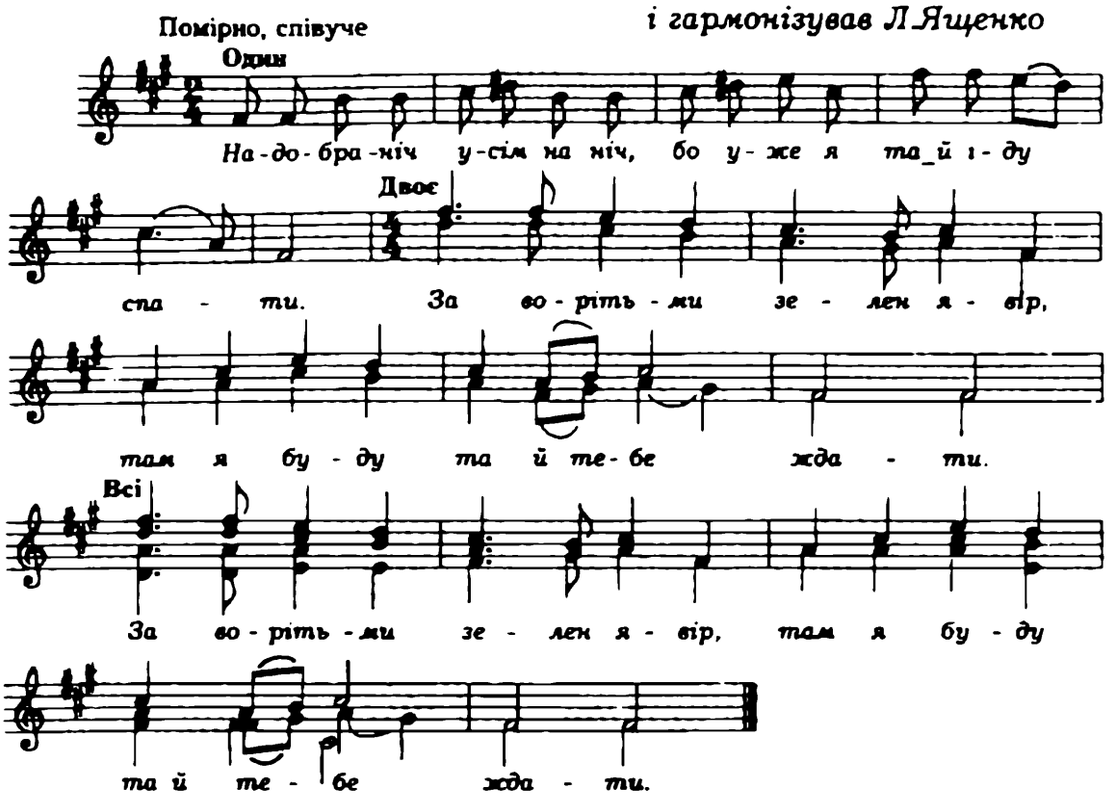

ВЕЧІР НАДВОРІ, НІЧ НАСТУПАЄ

Поділля.Записала Л.Іваннікова
Редакція хору "Гомін"

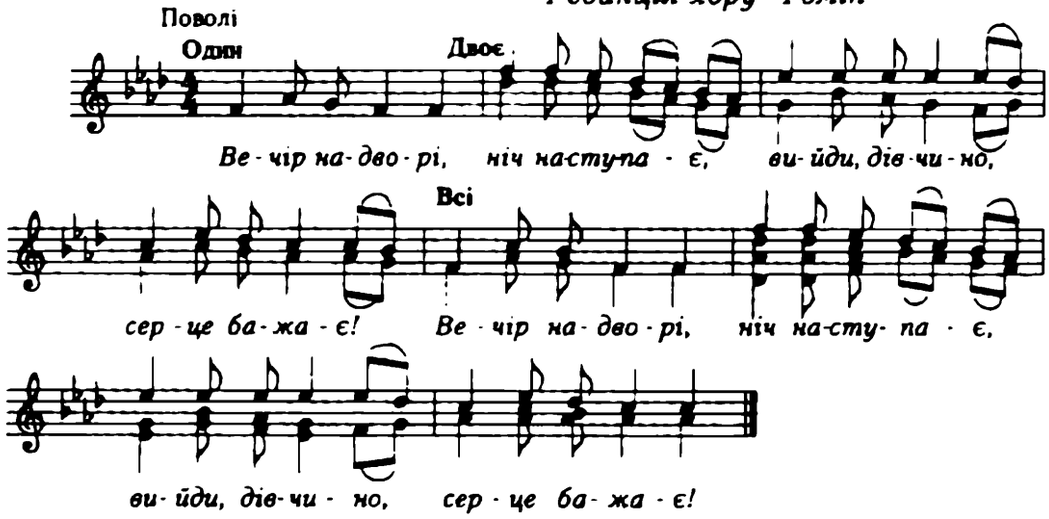

ОЙ ТИ, ГОРО КРЕМІННАЯ

Галичина.
Записав Ю.Гулій

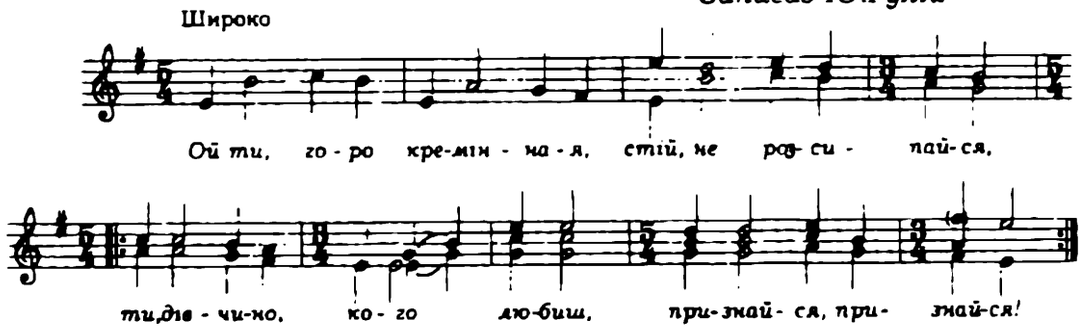

ГОЛУБ НА ЧЕРЕШНІ

Прикарпаття.
Записав М.Зьола

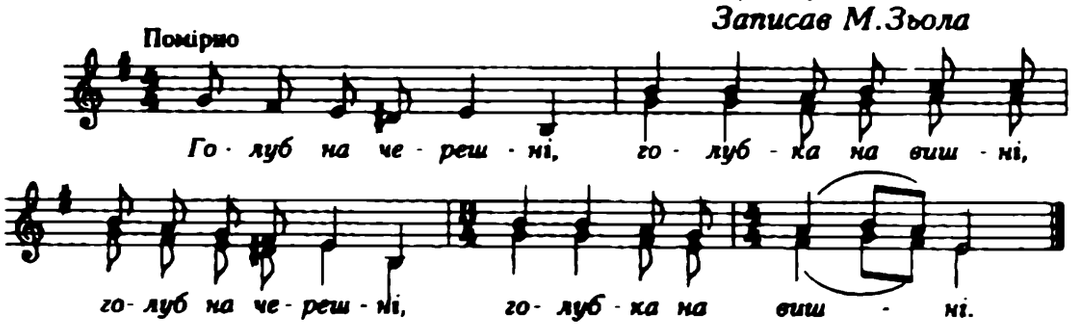

ОЙ НЕ САМА-М, НЕ САМА

Закарпаття.
Записала З.Василенко

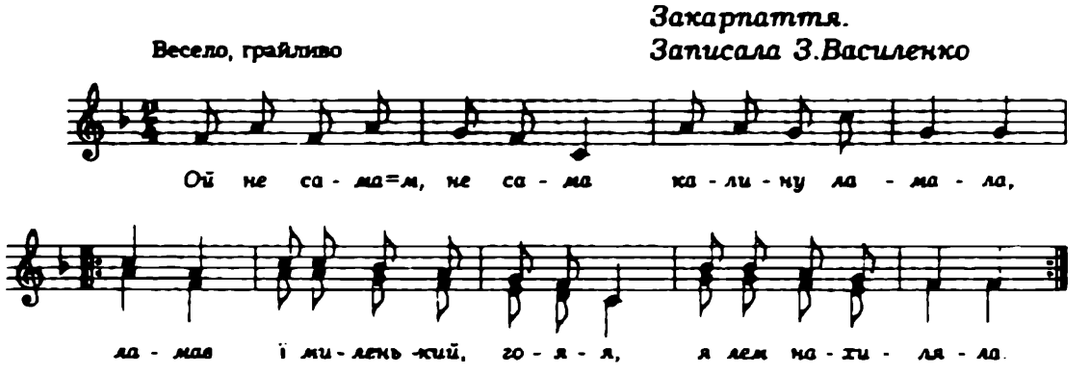

ЧЕРЕЗ ПОЛЕ ШИРОКОЄ

Закарпаття

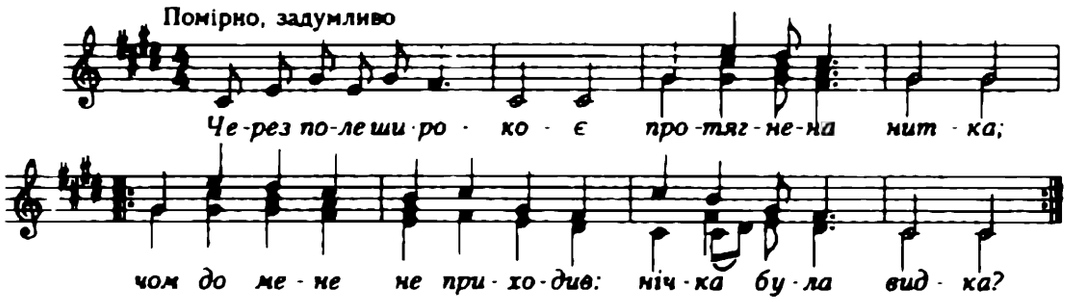

ВЕСНЯНОЧКО-ПАНЯНОЧКО

Полтавщина.
Записав Л.Ященко

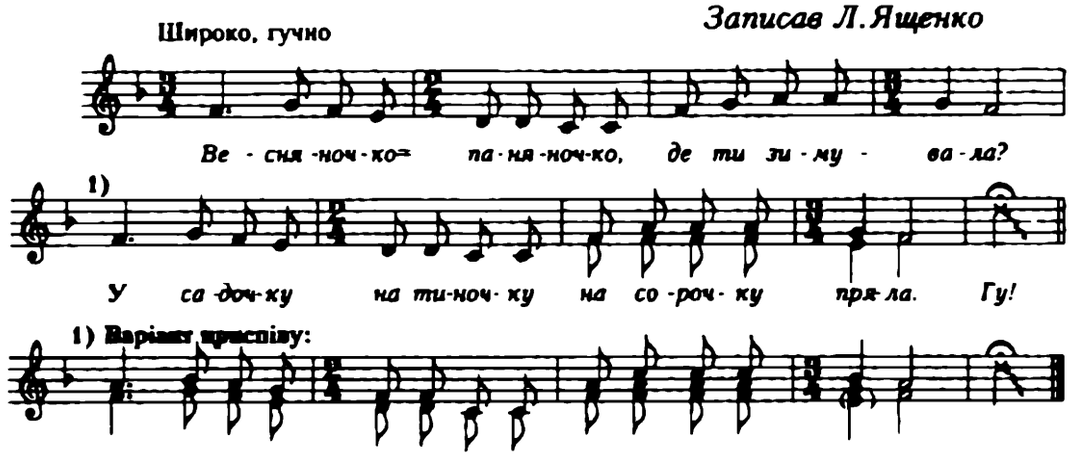

А ВЖЕ СОНЦЕ КОТИТЬСЯ

(жниварська)

Чернігівщина.
Записав Л.Ященко

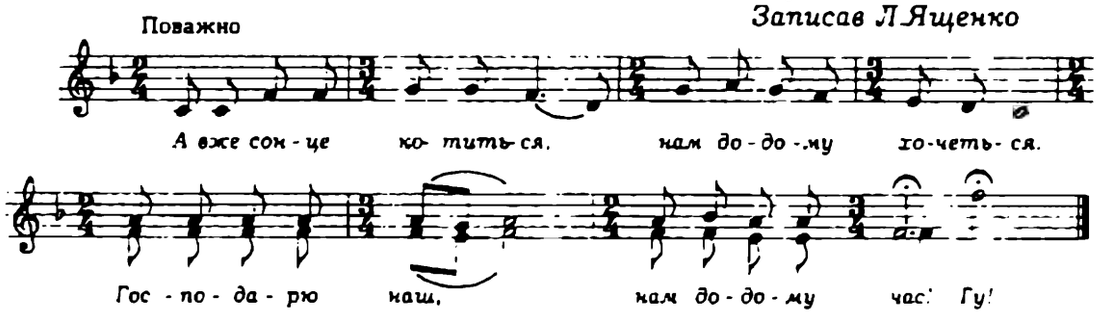

ОЙ НА КУПАЛА, НА ІВАНА

Поділля.
Записав Л.Ященко

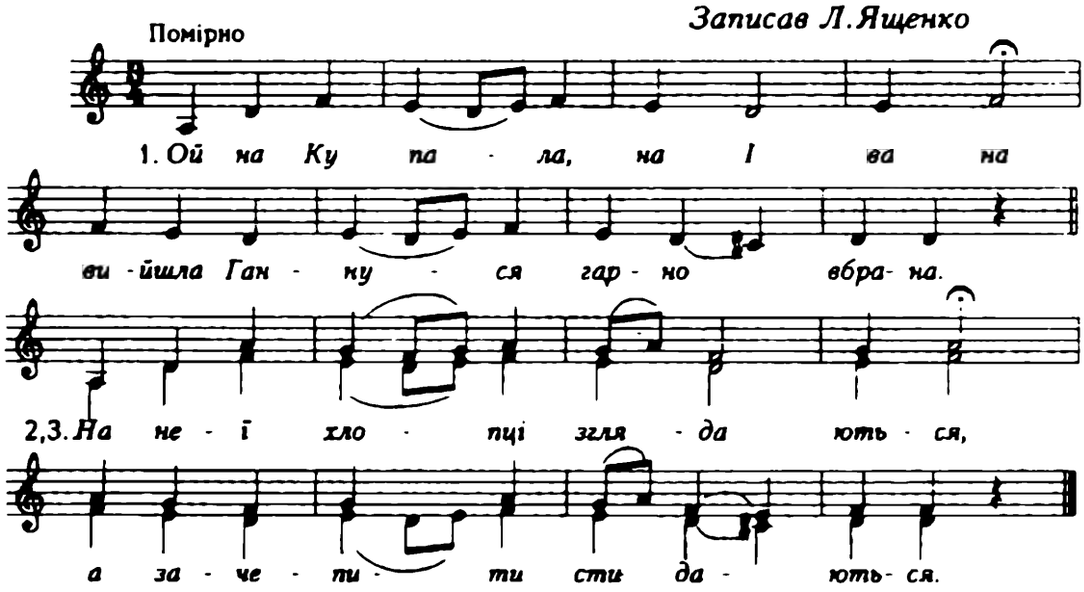

ВЕДУ РУСАЛКУ

Полісся

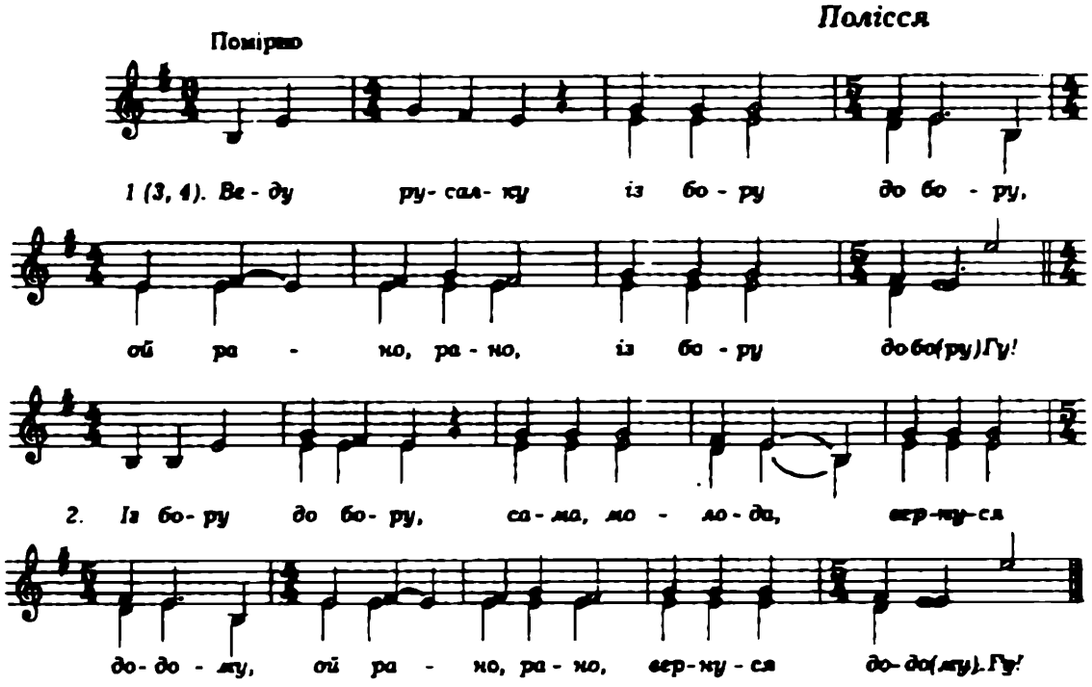

ДА СТОЯЛА МАРИНКА НА МЕЖІ

Полтавщина. Записала Є.Ліньова.
Редакція хору "Гомін"

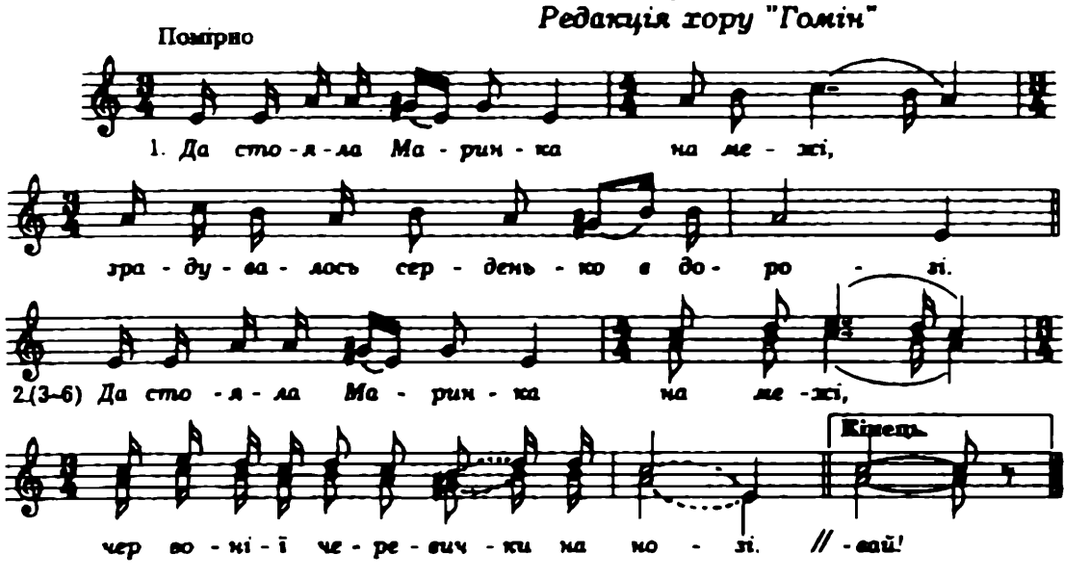

ХОДИТЬ СОНКО ПО ДОЛИНІ

(колискова)

Волинь

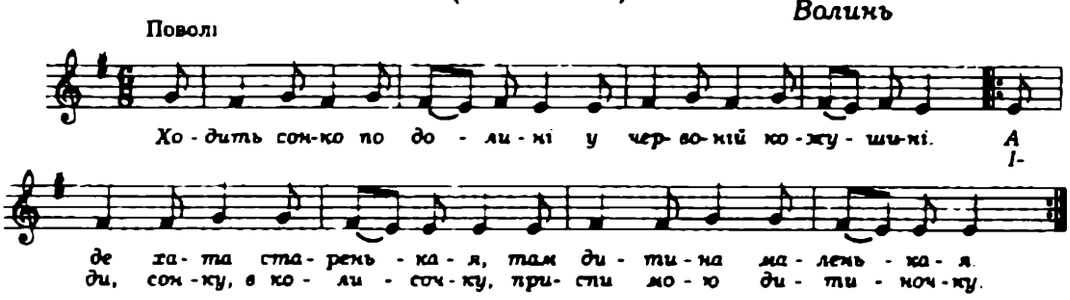

ОЙ НАДЛЕТІЛИ ГУСИ-ЛЕБЕДІ НА НАШ ДВІР

(весільна)

Поділля.
Записав Л.Яценко

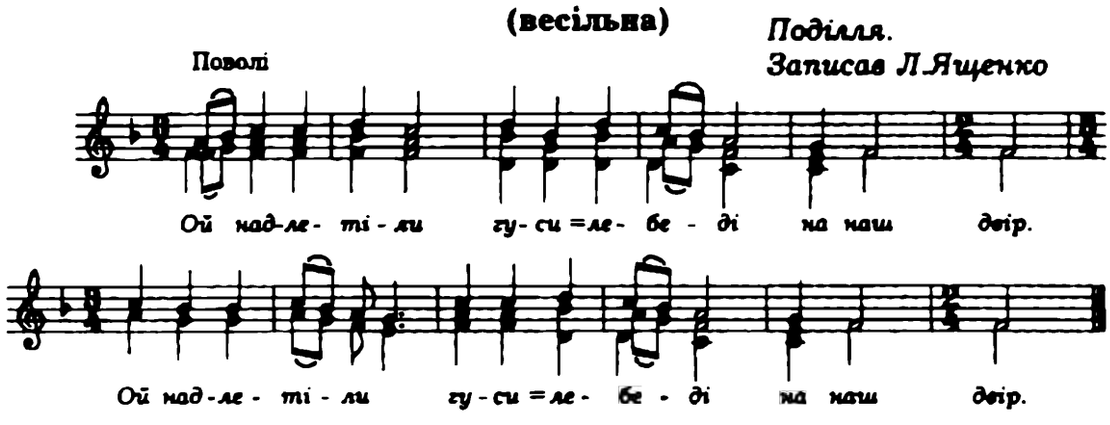

КОСАРІ КОСЯТЬ, А ВІТЕР ПОВІВАЄ

Чернігівщина.
Записав Л.Яценко

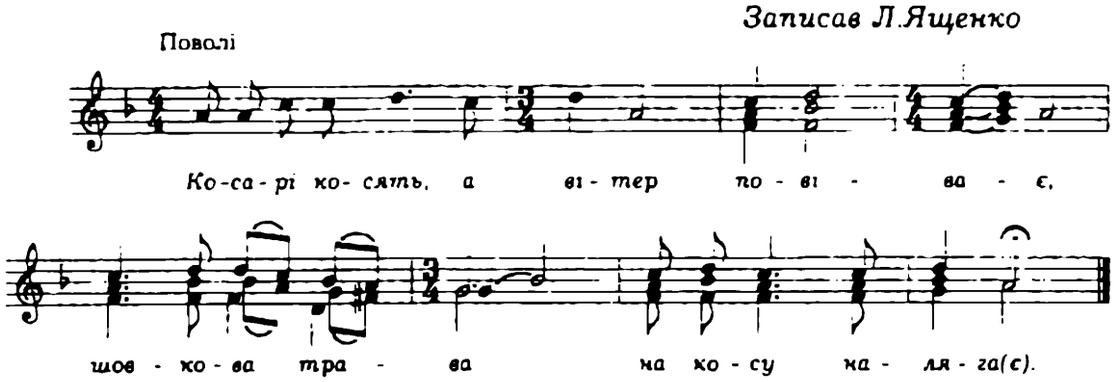

КОТИВСЯ СНОПОЧОК ПО ПОЛЮ

(обжинкова)

Чернігівщина.
Записав Л.Яценко

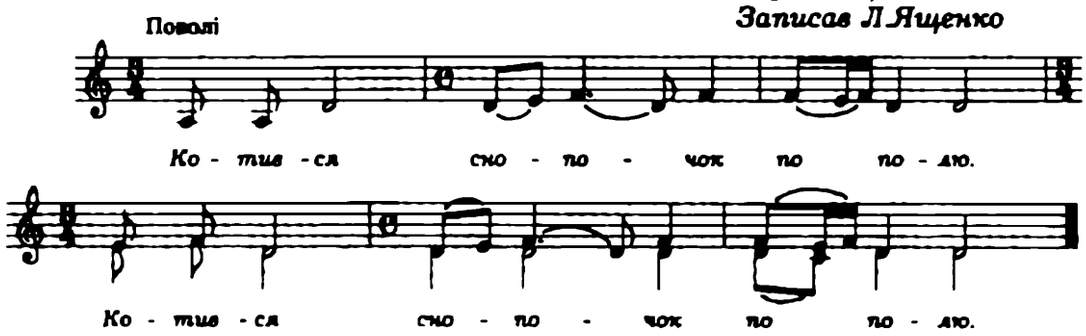

ОЙ СОСОНКА ЛІТОМ І ЗИМОЙ ЗЕЛЕНА

(весільна)

Житомирщина.
Записав Л.Яценко

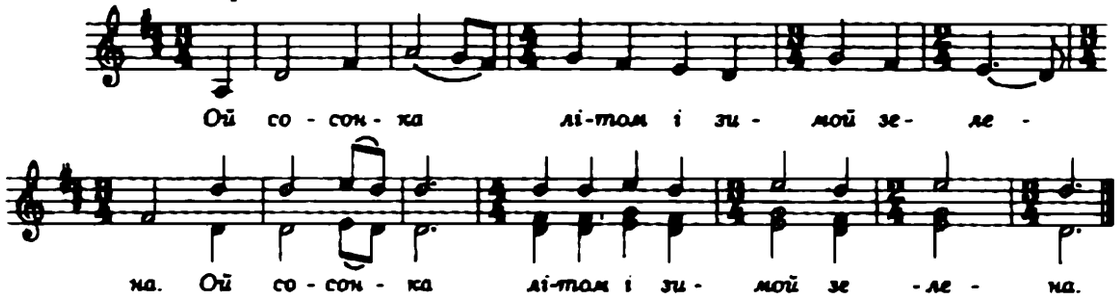

НА ПОПІВСЬКІЙ ТА СІНОЖАТІ

Чернігівщина.
Записав Л.Яценко

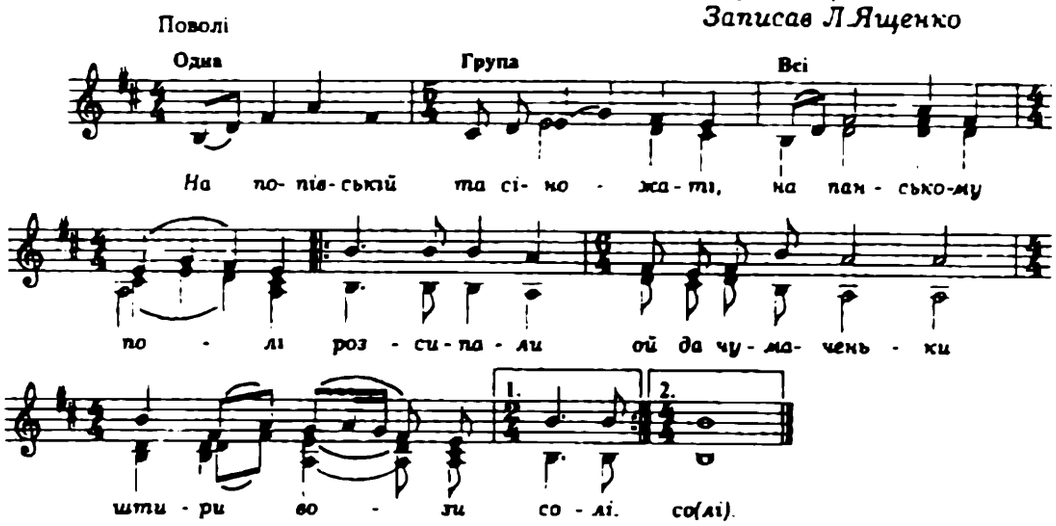

ОЙ СПИ, ДИТЯ, КОЛИШУ ТЯ

(колискова)

Закарпаття

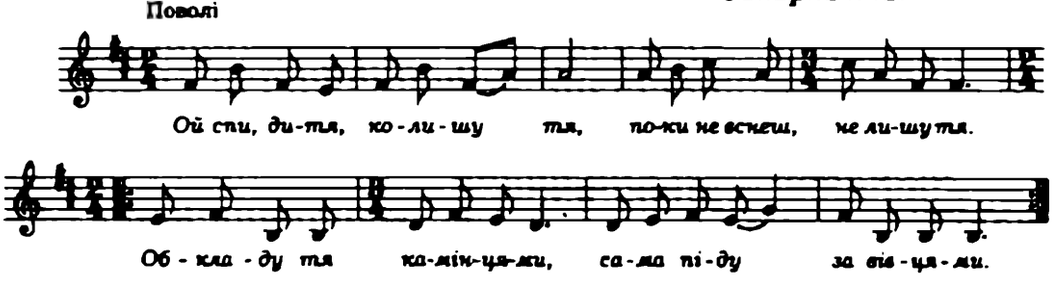

КОТИКУ СІРЕНЬКИЙ

(колискова)

Наддніпрянщина

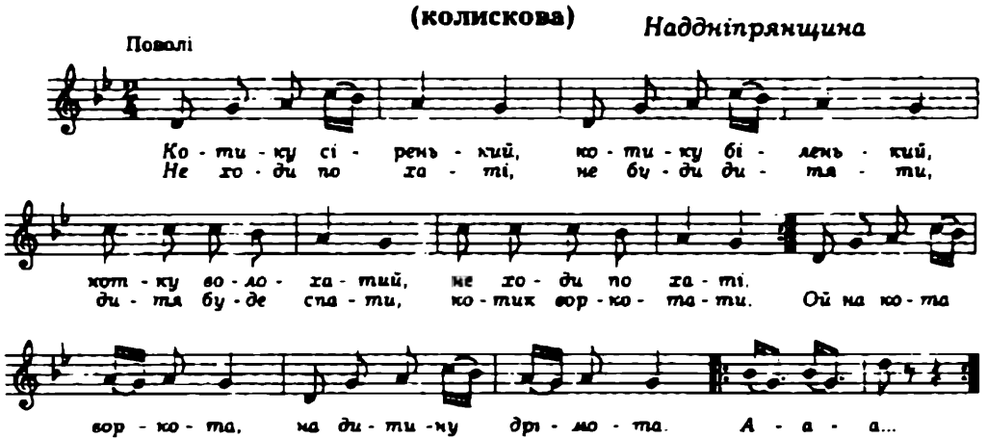

ЇХАЛИ ЧУМАКИ ТА Й У КРИМ ПО СІЛЬ

Широко, вільно

Чернігівщина.
Записав Л.Ященко

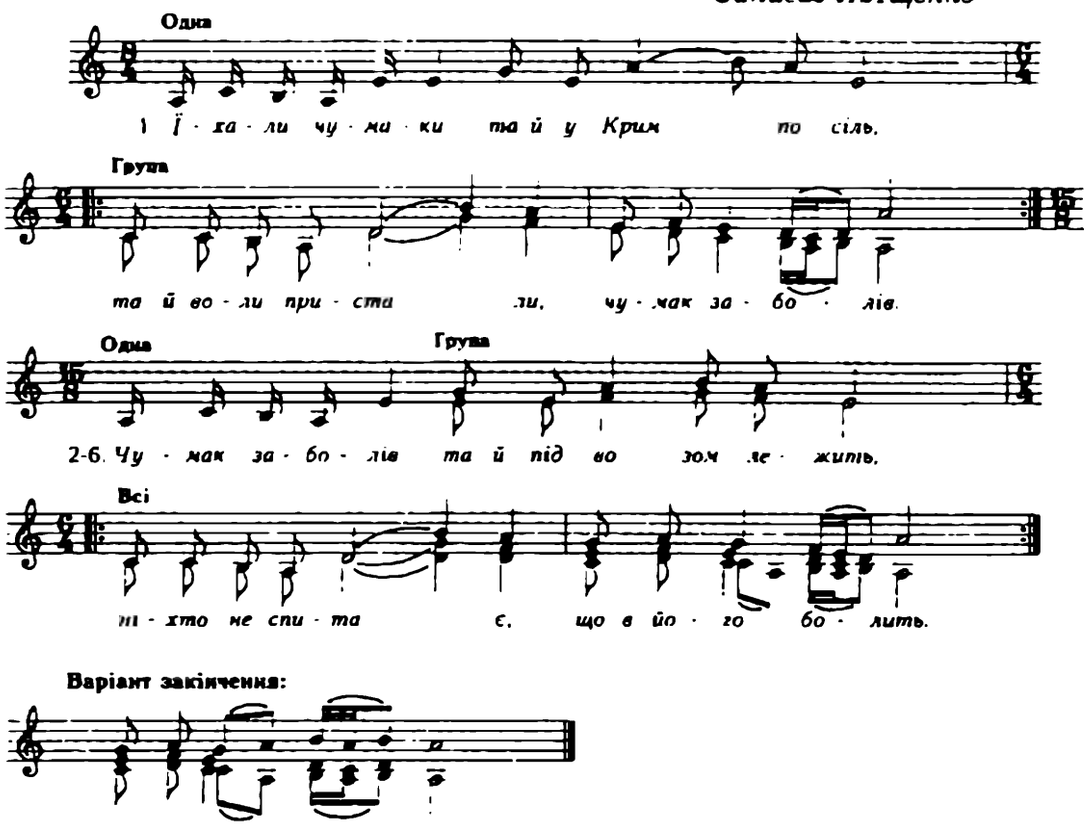

Варіант закінчення:

ВІЧНАЯ ПАМ'ЯТЬ

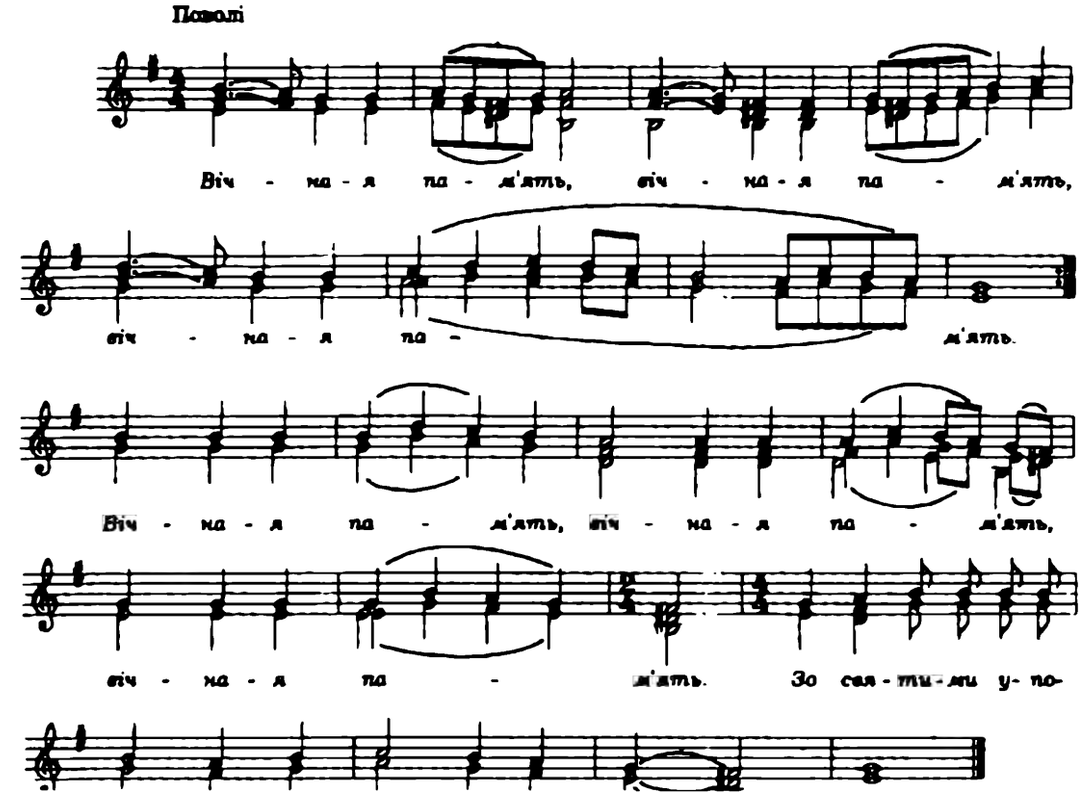

МНОГАЯ ЛІТА

Галичина.
Гармонізував Л.Яценко

Урочисто, енергійно

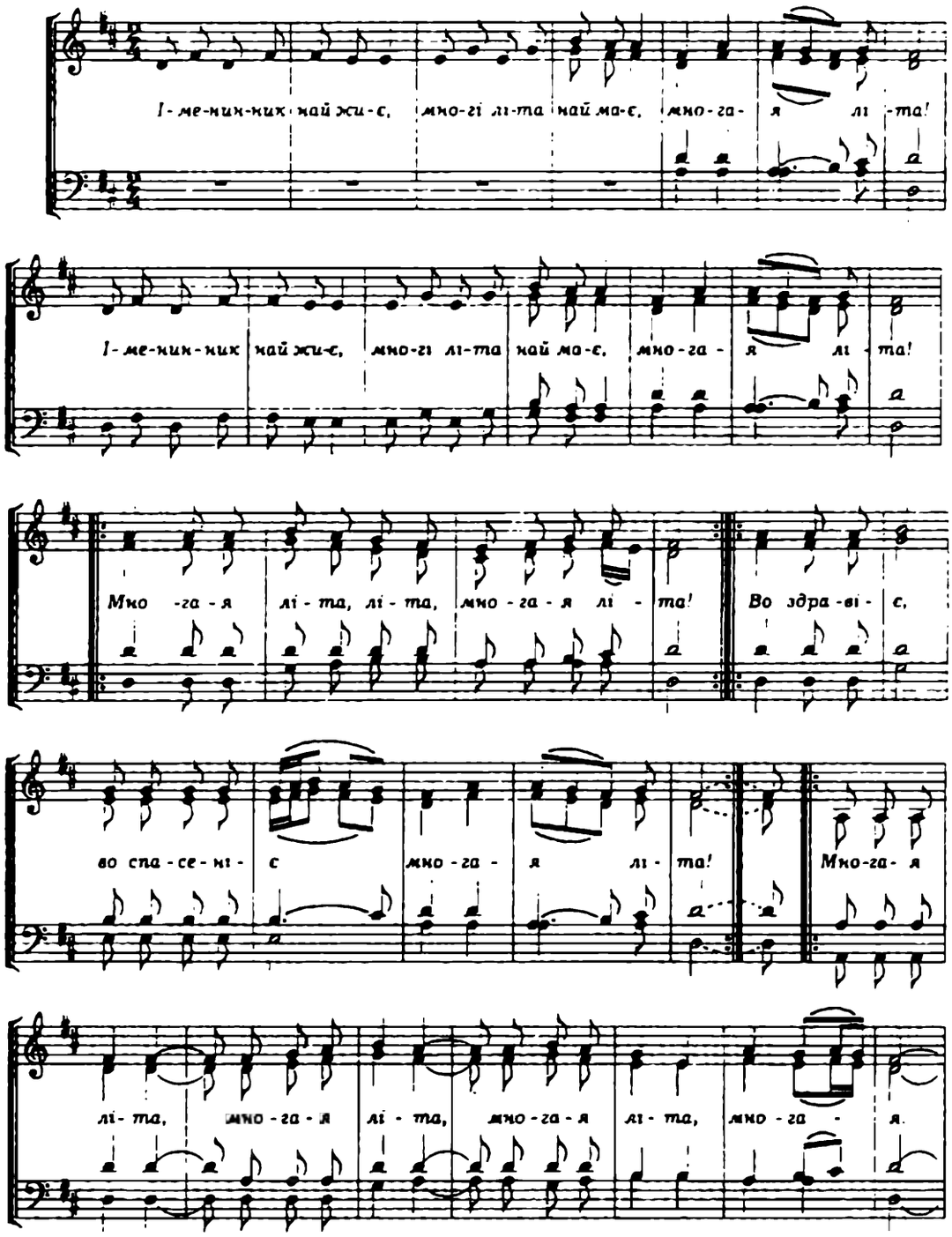

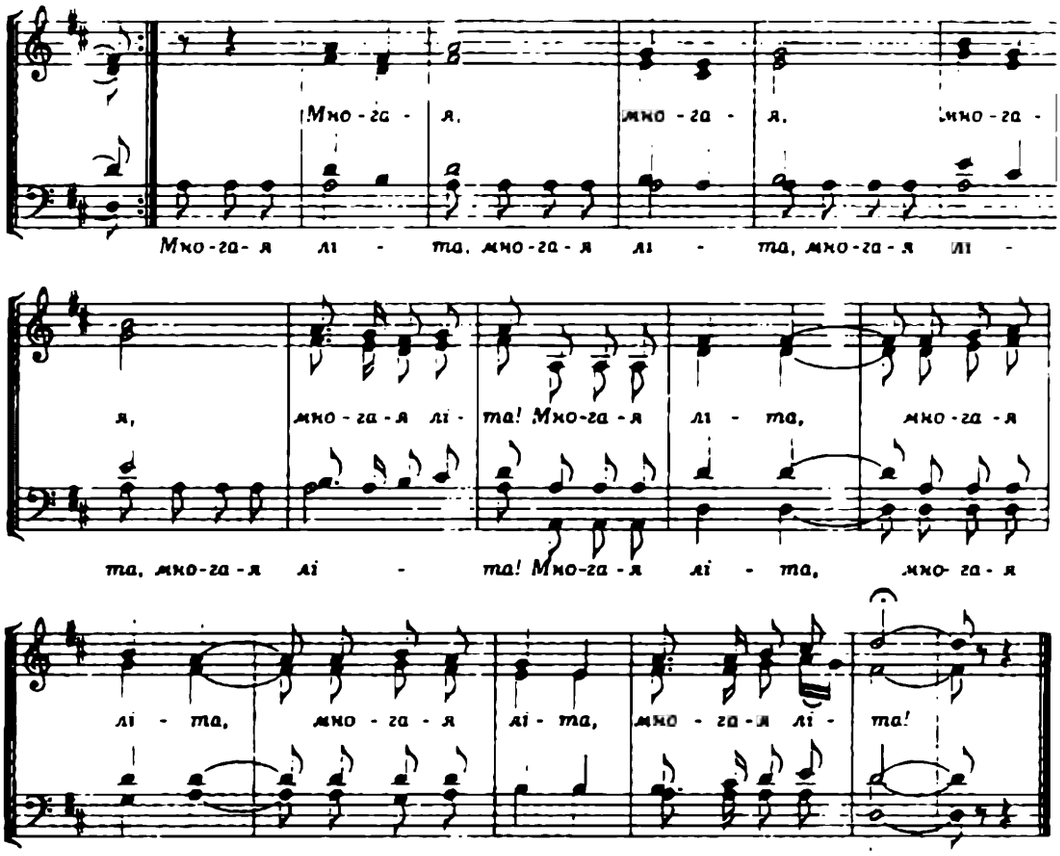

Мно - га - я, мно - га - я, мно - га -

Мно - га - я лі - та, мно - га - я лі - та, мно - га - я лі -

я, мно - га - я лі - та! Мно - га - я лі - та, мно - га - я

та, мно - га - я лі - та! Мно - га - я лі - та, мно - га - я

лі - та, мно - га - я лі - та, мно - га - я лі - та!

Бібліографія

Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представленнях восточньїх славян. — Ленинград. 1983.

Бойківщина (історико-етнографічне дослідження). — К., 1983.

Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. — К.,1988.

Будзан А.Ф. Українські народні скрині // Матеріали з етнографії та мистецтва. — К., Наукова думка. 1975.

Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992.

Весілля. — К., 1970. — Т. І. ІІ.

Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995.

Воропай О. Звичаї українського народу. — К., 1991, 1993.

Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культури. — К., 1981.

Глухенька Н.О. Петриківський розпис по дереву // Народна творчість та етнографія. — 1962.

Гуцульщина (Історико-етнографічне дослідження). — К., 1987.

Данилевський Г. Чумаки. — К., 1992.

Данилюк А.Г. Українська хата. — К.,1991.

Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. — К., 1995.

Етнографія Києва і Київщини. Традиції і сучасність. — К., 1988.

Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. Матеріали до етнології. — К., 1929.

Запаско Я. Українське народне килимарство — К., 1973.

Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. — К.,1974.

Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992.

Історія українського мистецтва. (в шести томах). — К., 1966 — 1970.

Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — К., 1994.

Кирдан Є., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. — К., 1980.

Коваленко Г. Про український стиль і українську хату. — К., 1912.

Косміна Т.М. Сільське житло Поділля, кінець XIX — початок XX століття. — К., 1980.

Кошиць О. Спогади. — Канада. 1947. — Т. I–III.

Кримський А. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектичного. І ч. Побутово-фольклорні тексти. — К.,1928.

Куліш П. Записки о Южной Руси. — К., 1994.

Культура і побут населення України. — К., 1991, 1993.

Культура українського народу. — К., 1994.

Лозинський И.І. Українське весілля. — К.. 1992.

Маковей Г. Очі з гори. Генеза. 1996.

Матейко К.І. Український народний одяг. — К., 1977.

Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. — К., 1992.

Огієнко І. Українська культура.

Огієнко І. Українська церква.

Орел Л. Українські рушники.— Львів. «Кальварія». 2003.

Орел Л., Стогнота Л. Народне мистецтво України на межі тисячоліть. — К. «Вістка». 2007.

Орел Л. Україна в обрядах на межі тисячоліть. — К., ПП «Верещинські». 2001.

Орел Л. Мальоване дерево. Родовід. 2003.

Поділля (історико-етнографічне дослідження). — К., 1994.

Риженко Я. Українські скрині. — Рукописні фонди ІМФЕ НАН України. — Ф. 1 — 4 /319.

Самойлович В. Українське народне житло. — К., 1972.

Сироткін В. Громада, Звичаєве право і правові уявлення. — Опішне. 1999.

Сеньків І. Гуцульська спадщина // Праці з життя і творчості гуцулів. — К., 1995.

Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. — К..1907. Т. I, I I

Скуратівський В. Берегиня. — К., 1987.

Супруненко В. Народини. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців. — Запоріжжя, 1993

Таранушенко С.А. Українські народні меблі // НТЕ. — 1957.

Українська минувшина (довідник). — К.. 1993.

Українська радянська енциклопедія. Т. 9, Видання 2. Головна редакція української радянської енциклопедії. Ст. 388.). — К..1983.

Українська родина. Видавництво ім. Олени Теліги.). — К..2000.

Українське народне мистецтво // Вбрання. — К.. 1961.

Чубинський П.П. Календарь народных обычаев и обрядов. — К., 1993.

Чубинський П.П. Мудрість віків (у 2-х томах). — К., 1995.

Чумацькі пісні. — К., Наукова думка, 1976.

Щепотоєва М. Розписи хат на Кам'янеччині. — К., 1928.

Щербаківський В. Орнаментація української хати. — Рим, 1980.

Ященко Л.І. Українське народне багатоголосся. — К., 1962.

Зміст

ВСТУП 3
Л. Орел. Ой роде наш красний 4
В. Яременко. Звичаєве право в українській родині 12

У хаті, у світлиці 37
Л. Орел. Тримай хаточку, як у віночку, і рушничок на кілочку 37
Л. Орел. Намалюю матір на божничку в хаті. 46
Л. Орел. Застеляйте столи та все килимами. 48

Дитина в обрядах і звичаях 57
Н. Гаврилюк. Народження дитини. 57
Звичаї до пологів. 57
Народження. Баба-повитуха. Вибір імені для дитини. 58
Обряд очищення. Відвідування породіллі і святкування народин. 61
Вибір кумів. Обряди, що передували хрещенню 65
Хрестини 68
Постриżини 71
Р. Свирида Від колиски до візочка. 74
Р. Свирида. Щоб дитя було щасливе. 80
Л. Орел. Дитяча народна іграшка. 86
Л. Орел. Родинне виховання. 90
Н. Заглада. Побут селянської дитини 94
Праця дітей в господарстві 94
Дитячі забави та забавки 95
Дитячі ігри та інші способи розважатися 96
Спогади Ганни Демірської про свої дитячі роки 97

Молодіжні зібрання 108
К. Міщенко. На вулиці скрипка грає. 108
Л. Орел. Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці. 118

На городі — зілля, а в хаті — весілля 126
І. Лисенко. Весілля в с. Золотоношка Драбівського району на Черкащині. 126
С. Щербань. Весілля у с. Краснопілці на Уманщині. 150
Е. Турчин. Весілля у с. Городниця на Тернопіллі 189
А. Чумаченко. Із весільної обрядовості Південної Одещини (на матеріалах Кілійського району) 210

Звичаї і обряди громадського побуту 218
Л. Стогнота. Громада 218
Л. Стогнота Звичаєве право 220
В. Балушок. Обряди посвячення молоді в дівоцькі і парубоцькі громади. 223
А. Власенко. Церковна громада. 238
М. Верговська. З історії початкової освіти Центральної України 241
О. Доля. Інтер'єр української сільської церкви. 255
Л. Орел. Шляхи чумацькі через степи козацькі 260
С.Верговський. Вітряки України в колекції Національного музею народної архітектури та побуту України 267
Л. Орел. Ярмарок — це свято 281
Л. Орел. З поховального обряду в Україні. 285

Наукові статті етнографів на основі польових досліджень 293
Л. Орел. Як прийшла неділя, то й сорочка біла. 293
Л. Орел. З історії рушника 302
Л. Орел. Рушник в народному побуті 317
Л. Орел. Мальоване дерево 329
В. Яременко. Українські родинні святощі у спадщині Тараса Шевченка 340
П. Одарченко. Мати в українському фольклорі. 361
В. Балушок. З життя кобзарів та лірників. 367
Л. Орел. Народні музичні інструменти 372
Г. Нудьга. Світова слава української пісні (скорочено). 376
Л. Ященко. Доля народної пісні. 386
С. Верговський. Світ традиційних храмів. 390
Р.Свирида. З історії поширення вітряків на землях України у XIX–XX століттях 407
Л. Орел. Художні промисли України 419

На малій батьківщині Кобзаря 429
Л. Стогнота. Спогади О. Кошиця про с. Тарасівку 429
О. Дмитренко. Коріння Шевченкового роду 443
О. Дмитренко. Слово Кобзаря дарувала людям 446
О. Бондаренко. Родинні цінності українського народу у сприйнятті Тараса Шевченка 449
Л. Орел. Із записів пісень на батьківщині Т. Шевченка 457

Л. Орел. Обряди та звичаї 460
Від Михайла до Водохреща..... 460
Колодій (Масляна)..... 466
Весняний день рік годує. 467
Ой ти, красна весно. 471
Яйце у віруваннях та обрядах. 476
Зав'ю вінки на всі святки 477
Ой, на Івана, на Купала. 479
До межі, женчики, до межі. 483
Покрова Пресвятої Богородиці. 488

Додатки 491
Народні пісні з репертуару етнографічного
хору «Гомін»під керівництвом Л. Ященка..... 491

Бібліографія. 507

Науково-популярне видання

Лідія Орел

Українська родина

Обряди і традиції

Упорядник *Лідія Орел*
Художнє оформлення *Ольги Веремійчик*
Технічне редагування *Ольги Веремійчик*
Літературний редактор *Галина Лубкіна*
Коректор *Світлана Александренко*
Верстка *Дар'ї Мінаєвої*
Набір тексту та сканування *Любов Назарчук*

Підписано до друку 15.09.2015. Формат 60 x 90 $^{1}/_{16}$.
Гарнітура «Academy» Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 35. Обл.-вид. арк. 36,79.
Наклад 1000 прим.

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво № 21638468, видане 15.02.95 р.
01033, Київ, 33, вул. Саксаганського, 44-Е
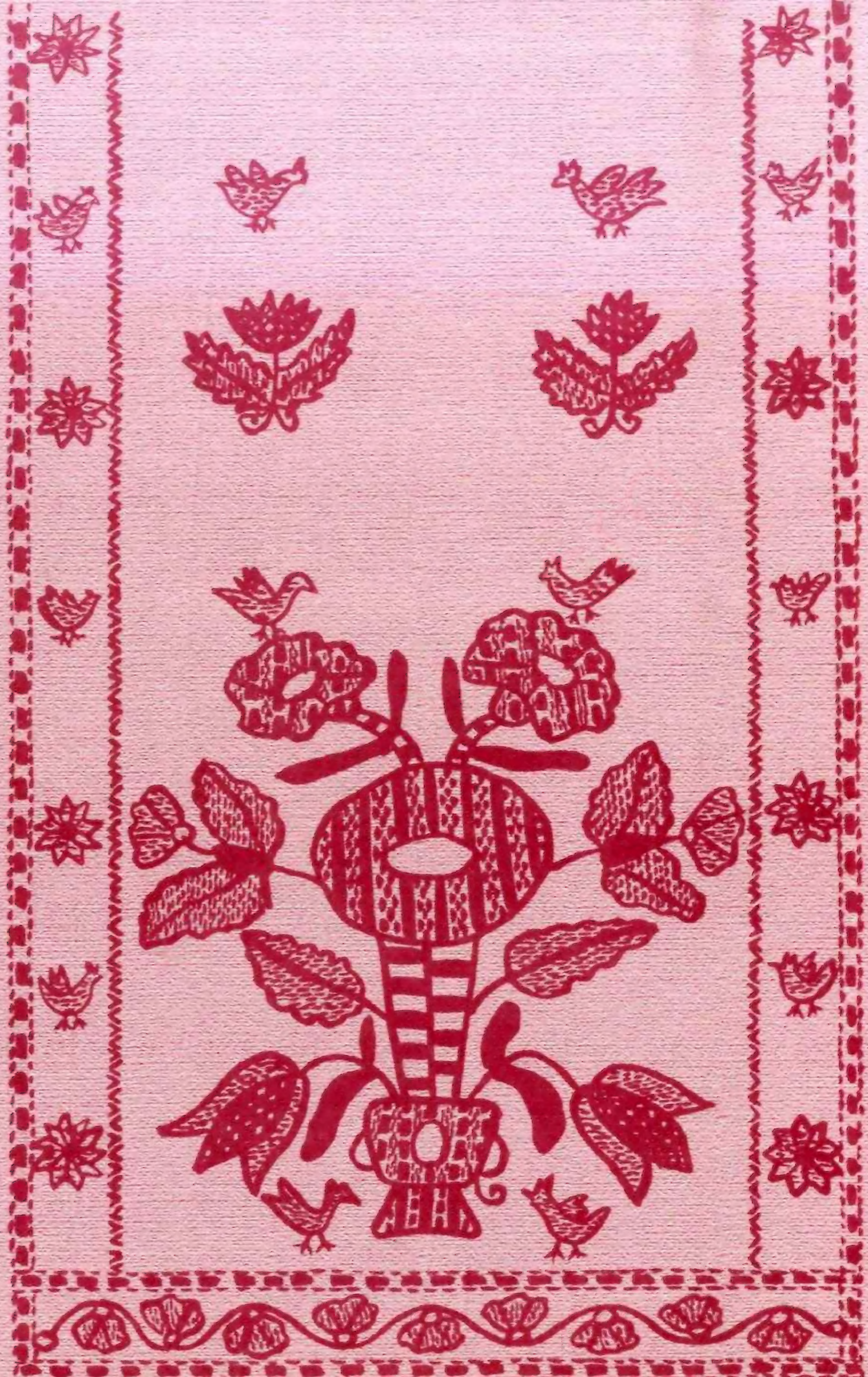
Віддруковано з готових діапозитивів
в друкарні ТОВ "Друкарня "Рута"
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net
Замовлення № 563.